

Bharatiya Shikshan Prasarak Sanstha, Ambajogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Internal Quality Assurance Cell

CRITERION 3- RESEARCH, INNOVATIONS & EXTENSION

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the journals notified on UGC care list during last five years

**Research Papers
2018-19**

Bhartiya Shikshan Prasarak Sanstha, Ambajogai
Swa. Sawarkar Arts, Science & Commerce College
Re-accredited by NAAC-B Grade
Sawarkar Nagar, Jalna Road, Beed M.H., India- 431122

CRITERIA-III
RESEARCH INNOVATIONS & EXTENSION
RESEARCH PAPERS 2018-19

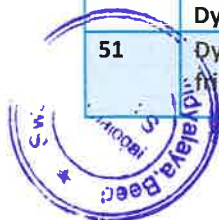
Sr. No.	Title of Research Paper	Author	PDF Page No.
1	Anna Bhau Sathe Yanche Kadambari Lekhan:Aashya Aani Vegalepan Kahi Nirikshane	Dr. Sopan M. Surwase	5
2	Unpaus Madil Samajvastva	Dr. Sopan M. Surwase	9
3	Anuwad Tantra Swarup Aani Prakriya	Dr. Sopan M. Surwase	10
4	Marathi Bhasikasathi Rojgar Vata	Dr. Sopan M. Surwase	13
5	Dhani, Chehra Ya Kavya Sangrahatil Marathwadi Boli	Dr. Sopan M. Surwase	16
6	Global and Local in Amit Chaudhuri's A Strange and Sublime Address	Dr.Laxmikant G. Bahegavankar	19
7	Impact of Psychology on Modern Literature	Dr.Laxmikant G.. Bahegavankar	21
8	Thought of Mahatma Gandhi on Education	Dr.Laxmikant G. Bahegavankar	24
9	Reflection of woman Psyche in Amit Chaudhari,s Afternoon Raag	Dr.Laxmikant G. Bahegavankar	27
10	Glimpses of Modernity and Globalization in Anita Nair's Mistress	Dr. Sangita S. Sasane	29
11	Empowerment of Dalit Women: Ernest Need	Dr. Sangita S. Sasane	33
12	Sal Vruksh ke God me	Dr. Rajendra T. Sonawane	36
13	Practice of Rasa Theory in Sanskrit Drama	Dr. Sachin C. Kandale	39
14	Bhartiya Sanskriti aur sahitya	Dr. Omprakash B. Zanwar	46
15	Mohan Rakesh ke natak sahitya mein nari Charitra ke chitran ka chikitsak adhyayan	Dr. Omprakash B. Zanwar	52
16	Gandhiji ke Gandhivade Tatvgat tatha Saidhantik vivechan	Dr. Omprakash B. Zanwar	55
17	Bhartiya Gramin arthvyavstaha ani mahatma Gandhi yanche vihar	Dr. Ramesh T. Khandagale	58
18	Dr. Babasaheb Ambedkar yanche arthik vichar ani bhartiya arthvyavstaha	Dr. Ramesh T. Khandagale	63
19	Mahila Chalwal Ani Striya	Prof. Narayan B. Shinde	69
20	Hunda samasyechi karne , parinam , vastavya stiti v upayyojana	Prof. Narayan B. Shinde	72
21	Effect of yoga on human body	Dr. Chatrapati B. Pangarkar	75
22	Khelatil ajinkya malikeche satatya kayam thewanyakarita sanghathan wa prashasanache mahatwa ek abhyas	Dr. Chatrapati B. Pangarkar	77

[Signature]
Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

23	A prospective study of the impact of stress anxiety on sports performance and quality of life	Dr. Chatrapati B. Pangarkar	79
24	Yoga for health and sports performance	Dr. Chatrapati B. Pangarkar	82
25	A study on the effect of Surya Namaskar training on increase of performance in flexibility	Dr. Chatrapati B. Pangarkar	85
26	Antarvidyapeeth volleyball khelatil mulinchya sharirik kshamata mansik arogya wa aatmavishwas yancha abhyas	Dr. Chatrapati B. Pangarkar	88
27	Adhyapak vidyalayatil vidhyarthyanichya 50 yard dhawane kshamtewar yogacha honara parinam	Dr. Chatrapati B. Pangarkar	90
28	Antarvidyapeeth volleyball khelatil mulanchya sharirik kshamata mansik arogya wa aatmavishwas yancha abhyas	Dr. Chatrapati B. Pangarkar	92
29	Rashtrasant tukdoji maharaja yanche shetkari chalavalitil karya	Dr. Sunita S. Kurude	94
30	M.gandhiji ani rashtrasant tukdoji maharaj yanchya gram swarajya vicharatil sadharmya	Dr. Sunita S. Kurude	100
31	19 vya shatkatil samajkrantichya pranetya Savitri bai Phule	Dr. Sunita S. Kurude	105
32	Mahila sakshamikaran sandharbhat rashtrasant tukdoji maharajaniche vichar	Dr. Sunita S. Kurude	109
33	Peshvekalin panipuravatha yantrana	Dr. Sunita S. Kurude	115
34	Panchayatraj Vyestha ani Mahila Netratav	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	120
35	Swachha Bharat Abhiyan: Eka Janchaval	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	126
36	Maharashtratil Gram Vikasache Shilpkar	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	133
37	Bhartiya Uchha Shikshan: Dheiwadakadun Bajarpetekade	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	138
38	Navbhartachya Vikasat Swayamsevi sansthanche Yogdan	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	146
39	Bhartiy Udyoganche Samajik Uttardayitwa:-Ek Drushtikshep	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	154
40	Jagtikikaran Ani Bhatiy Uchha Shikshanachi Punarrachana :ek chintan	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	160
41	Physicochemical Studies of Bore Wells Underground Water Samples in and Around Beed City Dist:Beed(MS) India	Prof. Rajpal L. Jadhav	164
42	Studies on Physico-Chemical Analysis of Soil Samples in Beed District, Maharashtra.	Prof. Vishal V. Naiknavare	169
43	Physico-Chemical Water Analysis of Bindusara Lake Pali,TQ. Beed District Beed.(M.S.)	Prof. Vishal V. Naiknavare	171
44	PH analysis of Soil samples of Washi Tehsil of Osmanabad District in maharashtra	Prof. Vishal V. Naiknavare	175
45	Fuzzification of linear spacesPP 60-63	Dr. Vinod B. Kulkarni	180
46	Mathematical model for the spread of Plant disease plant disease	Dr. Vinod B. Kulkarni	182
47	Google Tools in Teaching, Learning and Evaluation	Dr. Vinod B. Kulkarni	185
48	Eight Web Based open Source Agriculture Management Software's	Prof. Sanjay R. Kale	192
49	Seed Bank:Need of Agriculture	Prof. Deepa R. Deshpande	195
50	Electrochemical Impedance Spectroscopic Study Of Dye Sensitized Solar Cell With Al Doped Tio2 Nanoparticles Photo Anode Sensitized By Eosin Y Dye	Dr. Swati S. Kulkarni	202
51	Dye sensitized solar cell based on environmental friendly eosin Y dye and Al doped titanium	Dr. Swati S. Kulkarni	204

Principal
 Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
 Beed.

	dioxide nano particles		
52	Natural Hibiscus Dye and Synthetic Organic Eosin Y Dye Sensitized Solar Cell Using Titanium dioxide Nano-Particles Photo-anode	Dr. Swati S. Kulkarni	208
53	Microwave Assisted Synthesis of Aluminium Doped Titanium Dioxide Nanoparticles for Photovoltaic Application	Dr. Swati S. Kulkarni	212
54	Transfiguring structural, optical and dielectric properties of Cadmium thiourea acetate crystal by the addition of L-threonine for laser assisted device applications	Dr. Rupali B. Kulkarni	214
55	Tuning optical properties of cadmium thiourea acetate nonlinear optical crystal exploiting organic ligand of L-proline	Dr. Rupali B. Kulkarni	221
56	Illustrious influence of amino acid L-threonine(LT) on structural and optical insights of Zinc Thiourea Sulphate (ZTS) crystal	Dr. Rupali B. Kulkarni	227
57	Crystal growth, spectral, optical and thermal studies of thiourea ammonium acetate doped potassium dihydrogen phosphate crystal for NLO applications	Dr. Rupali B. Kulkarni	235
58	Magnificent transmutation in optical traits due to methionine doping on zinc thiourea sulphate (zts) metal complex crystal	Dr. Rupali B. Kulkarni	243
59	Focusing superiority of s-r method grown crystal over conventionally grown thiourea zinc acetate (tza) metal complex crystal	Dr. Rupali B. Kulkarni	245
60	Piezoelectric Energy Generation from Vehicle Traffic	Dr. Rupali B. Kulkarni	248
61	Thiourea metal complex crystal for AR coating in solar thermal devices	Dr. Rupali B. Kulkarni	254
62	Study of Bis Thioures Zinc Sulphate doped Potassium Dihydrogen Sulphate(KDP) crystal	Dr. Rupali B. Kulkarni	256
63	Morphology of Cestode Parasites of Genus Cotugnia(Diamare 1893) From The Intestine of Gallus Domesticus	Dr. Rajesh M. Dhere	258
64	Ground Truth Collection using speech Recognition for applications of RS	Prof. Bhargavram Y. Choudhari	261
65	Bhagatsinghchya rajkiy vichranche chaintan	Dr. Suhas R. Morale	263
66	Bhagatsinghache dharmik vichar v tyachiprasingkta	Dr. Suhas R. Morale	266
67	Jati ani Dharmache Rajkiykan	Dr. Suhas R. Morale	269
68	Impact & Solutions of Global warming	Dr. Suhas R. Morale	271
69	Disaster : Impact and Management Activities	Dr. Ashok T. Doke	273
70	Phytoplankton diversity of Pimpla talav Ambajogai Dist Beed Maharashtra	Dr. Uttam S. Salve	278
71	Studies on water pollution and chemical analysis of Karpura River water, Beed Dist: Beed(MS) India	Dr. Gopal M. Dhond , Prof. Rajpal L. Jadhav	280
72	The Role of Government Programmes in Women Empowerment	Dr. Morale Suhas R.	283
73	Ahilyabai Holkaranchi Rajya Dhoran	Dr. Morale Suhas R.	286
74	Effect of Land Acquisition Policy of Government	Dr. Morale Suhas R.	288
75	A Comparative Study on social maturity & Self esteem among male & Female Adolescent	Dr. Suhas B. Joshi	292

Principal
 Swa. Sawarkar Mahavidyalaya,
 Beed.

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Volume : 1 July to Sept.- 2018

ARTS | COMMERCE | SCIENCE | AGRICULTURE | EDUCATION | MANAGEMENT | MEDICAL |
ENGINEERING & IT | LAW | SOCIAL SCIENCES | PHYSICAL EDUCATION | JOURNALISM | PHARMACY

Editor

Sarkate Sadashiv Haribhau

Email : powerofknowledge3@gmail.com, shsarkate@gmail.com

Dr. Syavase S.M

2018 - 2019 - 04

अनुक्रमणिका (Index)

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	VIOLENCE AGAINST WOMEN & GIRLS	Dr. Mohamad Mustafa A. Mujawar Nadwi	1
2	INDIAN IMAGES IN NISSIM EZEKIEL'S POETRY	Dr.Subhash S. Waghmare	5
3	Dr. Babasaheb Ambedkar Important Suggestion for Reservation for Sheduled Castes and Adivasi Tribes	Prakush Kharat	8
4	MODES OF IRRIGATION IN BEED DISTRICT. A GEOGRAPHICAL STUDY	Mr. Usare Bharat Rupchand,	11
5	Experiment in Engaging men in Gender Equality	Dr. Arundhati Suryakant Patil	15
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेली लोकशाही	प्रा. अरुण पडघन	18
7	मानव संसाधन विकास : सैद्धांतिक विवेचन	फुलारी ज्योती	22
8	बाबासाहेबांचे वाचन : एक वेध	डॉ. लक्ष्मण गीते	27
9	मराठी ग्रामीण कथेतील सहकाराचे चित्रण	प्रा. डॉ. बबन गायकवाड	30
10	दलित साहित्य : एक चिंतन	प्रा. लक्ष्मण गीते	35
11	आपत्ती व्यवस्थापन : आधुनिक काळाची गरज	प्रा. एकनाथ ज्ञानदेव खरात	37
12	महामानव नेल्सन मंडेला यांचे काव्यरूपाने दिसून येणारे चित्रण	डॉ. दादाराव गुंडरे	42
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही	प्रा.डॉ. रंजिल गजेंद्र साहेबराव	46
14	ओतारी समाजाचे लोकजीवन	ओतारी विक्रम अभिमन्यू	48
15	बदलत्या हमावानाचा भारतीय कृषीक्षेत्रावर परिणाम	प्रा.डॉ. देशमुख एस.बी.	50
16	नव्वदोत्तर स्त्रीवादी काव्य	प्रा. रेखा व्ही. इंगोल	53
17	'आदिवासींच्या विकास योजना व दिशा " (20 वे शतक) नाशिक	श्री. जी. डी. रुपवते	58
18	माळव्यातील धार व देवास संस्थानाची प्रशासकीय व्यवस्था	प्रा.डॉ. सुनिल रजपूत	60
19	चारमीनार ऐक सुंदर आणि आकर्षक इमारत	प्रा. डॉ. शेख कलीम मोहियुद्दीन	64
20	आदिवासी लेखकांनी लिहिलेले साहित्य : स्वरूप व विचार	प्रा. डॉ. जगतवाड शिवाजी पिराजी	66
21	अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरी लेखन : आशय आणि वेगळेपण काही निराक्षर	प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव युगवस	69
22	मोळाचित्र : एक श्रेष्ठ वाङ्मयीन कलाकृती	डॉ. सौ. जयदेवी पवार	75

अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरी लेखन : आशय आणि वेगळेपण- काही निरीक्षणे

प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे

संशोधक मार्गदर्शक,

मराठी विभाग,

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रास्ताविक :

अण्णाभाऊ साठे हे मराठी साहित्य विश्वातील मान्यता पावलेले प्रतिभावंत लेखक होत. शाहिर, कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार म्हणून त्यांची ओळख आहे. औपचारिक शिक्षण घेऊन विविध पदव्या प्राप्त करण्याची संधी मिळालेली नसतानाही त्यांनी साहित्याच्या क्षेत्रात केलेली उत्तुंग कामगिरी मनाला थक्क करणारी आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांनी आपल्या स्फूर्त लेखनाला १९४२ साली प्रारंभ केला. सुरुवातीला पोवाडे, लावण्या, किसान गीते, छक्कड, गण, पदे, लोकनाट्य लिहिली. त्यापुढील काळात त्यांनी प्रामुख्याने कथा व कादंबरी हे वाङ्मय प्रकार हाताळले. तरल संवेदनशीलता, महत्वाकांक्षीपणा, जिद्दीपणा आणि हुरहुरी त्यांच्यात होती. मैदानी खेळ खेळणे, नवनवीन गीते रचून ती बालमित्रांना गाऊन दाखविणे, तमाशात लहान मोठ्या भूमिका करणे हा त्यांना लहानपणापासूनचा छंद होता १९३६ पासून त्यांचा साम्यवादी चळवळीशी संबंध आला. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची शिस्त अंगी बाणवली आणि त्यातूनच त्यांना जिवनाची खरी दिशा मिळत गेली. शाहीर अण्णाभाऊ साठे, शाहीर अमरशेख, शाहीर द.ना. गवाणकर या समविचारी कलावंत मित्रांनी 'लालबावटा कलापथक' स्थापन केले. त्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या तमाशा व कला पथकाच्या जुन्या परंपरेला नवी वर्गीय दृष्टी देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

अण्णाभाऊ साठे संपूर्ण आयुष्य समोर मांडून ठेवलेल्या कोणत्याही प्रकारच्या संघर्षात ताठपणे उभे राहिले. त्यांना लेखन निर्मितीसाठी हवा असलेला आत्मविश्वासाचा आधार जागतिक किर्तीचा मानवतावादी लेखक मॅक्सिम गॉर्कीच्या लेखनातून मिळाला, त्यांनी गॉर्कीला गुरू मानले. त्यांच्या लेखनाच्या वाटचालीतून जीवन दृष्टी समाजविचार आणि वाङ्मयीन दृष्टिकोन अंगीकारला. कार्ल मार्क्सच्या मानवमुक्तीचा डोळसपणा स्विकारला. कार्ल मार्क्सच्या विचारबाबत अण्णाभाऊंचे असे मत होते की, "मानवाच्या जन्मापासूनचा इतिहास हा मानवमुक्तीचा क्रमबद्ध इतिहास आहे." यातून अण्णाभाऊला आकलनाची विशिष्ट दृष्टी आली. आर्थिक हितसंबंधातून आलेले वर्ग शोषण, संघटन आणि संघर्ष ही आला. सामाजिक भान ही आले. यातून त्यांना पटले की, मार्क्सवादी विचार हा राजकीय नेत्याच्या हातातील कळसुत्री बाहुली नसून परिवर्तनाच्या लढ्यातील साहित्यिकांच्या, धुरीणांच्या आतून आलेला जाणीवांचा तो अपरिहार्य परीपाक असतो. हे विचार अण्णाभाऊंनी समाज जिवनाच्या संघर्षातून अनुभवले, पचविले आणि कथा कादंबरीच्या रूपात मांडले. "दलित माणसांची जीवन व्यथेशी चाललेली झुंज हे त्यांच्या साहित्याचे मूलतत्त्व आहे. सभोवतालच्या जगातील सर्वस्पर्शी व्यथा सागर अण्णाभाऊंच्या समोर उफाळत राहिला. म्हणूनच अण्णाभाऊ सारख्या अक्षर शत्रू असलेल्या जीवनाच्या पाईकाने लेखणीचे हत्यार बनविले आणि शब्दांना शस्त्राचे रूप दिले."

विद्रोहाचे स्वरूप :

विद्रोहाची संकल्पना आधुनिक आहे. पश्चिमी देशात अठराव्या शतकात म्हणजेच औद्योगिक समाजाच्या उदयानंतर Protest म्हणजेच निषेध वा विद्रोहाची संकल्पना प्रचलित असल्याचे जाणवते. अमेरिकेतील निग्रो समाज, ऑस्ट्रोलियातील आदिवासी समाज आणि भारतातील आजवर असह्य मानला गेलेला समाज हे सर्व विद्रोही विचार सरणीने पटलेले समाज आहेत. विद्रोह विषय आणि विद्रोही चळवळ ही एकमेकांच्या सापेक्षतेने चालत असल्यामुळे 'सुख पाहाना जगाएवढे आणि दुःख पर्वताएवढे' अशीच अवस्था होऊन बसते. आधुनिक आणि अनुभव, समाज आणि समस्या, वेदना आणि विद्रोह या

एका धाडसी विराची गाथा सांगितली आहे. प्रीतिपेक्षाही देश स्वातंत्र्य अधिक महत्वाचे आहे. देशातील गरीब जनतेला छळणाऱ्या शेतकरी आणि कामगार यांना नाडणाऱ्या लोकांविरुद्ध केलेल्या बंडाची ही कथा आहे. भांडवलीशाही वृत्तीला पोषक असे ब्रिटीश सरकारचे राज्य उलथून पाडण्यासाठी बेभान अवस्थेत स्वतःच्या जिवाची कुर्वडी करणाऱ्या एका पराक्रमी विराची म्हणजे हिंदुराव उर्फ राजाराम पांडूरंग पाटील जाकलेकर या ध्येयवादी तरुणाच्या जीवनाची त्यागमय शोकांतिका म्हणजे ही कादंबरी होय."^८

'फकिरा' ही अण्णा भाऊंची सर्वोत्कृष्ट कलाकृती. याबाबत अण्णाभाऊ म्हणतात की, "जे पाहिल, ऐकलं, तेच मी लिहिलं आहे. त्यातून 'फकिरा' निर्माण झाला आहे. त्या रात्री भरमध्यान्हीला तो भरघाव धावत आला. तेव्हा त्याने सरकारी खजिना लुटला होता. दारात येऊन त्यानं आप्णाला हाक मारली, आप्णा घरी नव्हता. आत्त्या (आक्का) दारी आली आणि तिनेच त्याला माझ्या जन्माची वार्ता सांगितली. ती ऐकताच त्यानं ओटीतून दोन ओंजळी सुरती रुपये आक्काच्या ओटीत घातले आणि बाळ बाळंतिणीची काळजी घ्या असं म्हणून तो घोड्याला टाच मारत निघून गेला...तलवारीच्या धारेनं त्यानं बाबर खानला जागोजाग आडवला. ती तलवार मला पुष्कळ दिवसानंतर पाहता आली... ज्या त्यानं माझ्यावर उपकार केले होते. त्यांच्या पैशाची घुटी गिळली होती... त्याला मी कसा विसरणार? याचा मी विचार करीत होतो. अखेर ज्ञानेशाच्या, तुकाच्या तीन कोटी मराठी जनतेची जी मराठी भाषा तिचं भांडार लुटून त्या दोन ओंजळीची फेड करण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. हेतू एवढाच की, जो उपेक्षित - ा, जो अंधारात होता तो प्रकाशात यावा. त्यानं महाराष्ट्र शारंदेच्या मंदिरापुढे चिरंतन उभा राहावं."^९ या संदर्भात डॉ. बाबुराव गुरव म्हणतात की, "फकिरा, हा उपेक्षित दीनदलितांच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा वाड्मयीन वेदच मानावा लागेल."^{१०} 'फकिरा' मधील 'सत्तू भोसले' याला वास्तवतेतून उभे केले आहे. चैत्राच्या भर उन्हात आपल्या कुपाची नांगी मोडली म्हणून महाराष्ट्राच्या गरोदर सर्जला रस्त्यात उताणी पाडून मथाजी चौफुला लाथा घालतो. हे पाहून सत्तू त्याला त्या गरोदर स्त्रीला सोडविण्याविषयी विनंती करतो. पण 'मथाजी' ऐकत नाही. हे पाहून कुन्हाडीने त्याचा खून करतो. फरारी होतो. फकिराच्याच काळात कुमजे, बहादुरवाडी, कुंडलवाडी, बागणी, पाडळी, जाकळे, नांदगाव व परिसरात स्वतःचे वेगळे फिरते सरकार स्थापन करतो व ब्रिटीशांना सळो की पळो करून सोडणाऱ्या सत्तू भोसलेची ही कहाणी आहे. पाडळीच्या रंभाजी पाटलानं हुंडा दिला नाही म्हणून नांदगावच्या चिंतू पाटलाने सोडलेल्या सुभद्रेला सत्तू घरात घेण्यास ध्यावयास लावतो. 'जाकल्याच्या महादु चांभाराचा अर्जुन' सगुणासारखी देखणी बायको मला नको म्हणून रूसलेला असतो. त्याला सत्तू वळणावर आणतो. पैलवानकी करायची हाय, हे निमित्त घेऊन पुतळाला सोडून देणाऱ्या कुंडलवाडीच्या सर्जेरावाची पैलवानकी आकारामला पाहताच उतरते. बागणीच्या नीलूला न नांदविणारा गण्या मोहिते दोन कानशिलात बसल्यावर जमिनीवर येतो आणि त्यांच्या संसाराचा गाडा सुरू होतो. अशा तऱ्हेने अभागी मुलीचं नांदणे लावतो. गरीबांचा वाली असणारा सत्तू दारिद्र्याच्या सहाणेवर धैर्याला धार चढते. न्यायनिष्ठुर भूमिकेला सत्तू जागवितो. वाटेगावच्या फकिरा मांगासारखे बलदंड मित्र जमा करून ब्रिटीश सरकारला अधिकाऱ्याला आणि त्यांच्या बगलबच्च्यांना या खोऱ्यात दे माय धरणी ठाय करून सोडतो. वारणेच्या खोऱ्यातील सत्तूची कथा ही ब्रिटीशांच्या अरेरावी गुलामगिरी दडपशाही विरुद्ध बंड पुकारणाऱ्या एका क्रांतिसिंहाची शौर्यगाथा आहे. नितीसंपन्न धैर्याची. स्वाभिमान इमान, कर्तुत्वाची. आत्मविश्वासाची, महाराष्ट्रातील जिद्द, अस्मिता आणि स्वातंत्र्यपूजक वृत्तीची ही गौरवगाथा आहे. वारणाखोऱ्यातील स्त्रिया, मुले, बहुजन, गरीब समाज, ब्रिटीशांच्या विरोधी लढणाऱ्या सत्तूच्या पाठीवर सर्व शक्तीनिशी पाठबळ घेऊन उभ्या राहतात.

"नसलं जरी माहेर, भाऊ अमावा पाठीचा

गरिबाचा वाली जसा. सत्याचा कुमजचा

सरील माझं दळण, घाम घातला जवटला

आळीवते देवगाया. दे आळीवते देवगायाला"

'मास्तर' या कादंबरीत दाखवलेल्या (आजचा सांगली जिल्हा) देवगाव, संभाणूर, घनगरवाडी पारसरात क्रांतिको

'ऊनपाऊस' मधील समाज वास्तव

प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे

संशोधक मार्गदर्शक,

मराठी विभाग,

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड

मराठी ग्रामीण कवितेच्या प्रांतात १९७० नंतर लेखन करणाऱ्या पिढीतील महत्वाचे साहित्यिक म्हणून प्राध्यापक आदिनाथ यशवंत पवार यांचे नाव समोर येते. त्यांना कथा, कविता इत्यादी क्षेत्रात मौलिक लेखन करून अपले स्वतःचे वेगळे असे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे. प्रा.आ. य. पवार यांचा 'रानमाती', 'सीनाकाठच्या कविता' (काव्यसंग्रह), 'करकुंजाचा थवा' (बालसाहित्य) तर 'ऊनपाऊस' हा काव्यसंग्रही त्यांच्या नावावर आहे.

साधारणपणे १९६९ पासून आजपर्यंत मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात अविरतपणे लेखन करणारे आणि सेवानिवृत्तीनंतर लेखनाला आपला श्वास मानणारे प्रा.आ. य. पवार यांचा फेब्रुवारी २०१३ मध्ये 'ऊनपाऊस' हा कविता संग्रह प्रकाशित झाला. 'ऊनपाऊस' हा कवितासंग्रह बहुपेडी आणि बहुरंगी आहे. कवितासंग्रहातील प्रत्येक कविता ही बोलकी आणि वाचकांच्या हृदयाचा ठाव घेणारी आहे.

ग.ल. ठोकळ, डॉ. आनंद यादव, प्रा. डॉ. सूर्यकांत खांडेकर, डॉ. सुहासिनी इर्लेकर या कवी, समीक्षकांनी आ. य. पवार यांच्या लेखनसंदर्भात समीक्षणाच्या माध्यमातून प्रतिक्रिया व्यक्त करताना कवींच्या व्यक्तिमत्त्वावर व लेखनावर सूचक भाष्य केले आहे. श्री. पवार यांच्या इतर काव्यसंग्रहाप्रमाणेच 'ऊनपाऊस' हा कवितासंग्रह नावाप्रमाणेच सार्थ कवितासंग्रह आहे.

'ऊनपाऊस' या कवितासंग्रहाच्या मुखपृष्ठावरील दृश्यचित्र अतिशय बोलके असून त्यातूनच आशयाची प्रचिती येते. निसर्गात होणारे विविध बदल टिपणारा हा कवी चित्रातूनच आपली निसर्गाकडे आणि एकूणच मानवी जीवनाकडे पाहण्याची स्वतःची दृष्टी व्यक्त करतो.

मानवी जीवन, निसर्गातील होणारे परिवर्तन कवी अचूकपणे टिपतो. त्यांची 'मराठी वाणी' ही पहिलीच कविता मराठी भाषा प्रेम व्यक्त करते. जागतिकीकरणाच्या काळात आपण आज वावरत आहोत. सर्वच जण आपली भाषा, संस्कृती जागतिकीकरणात टिकून राहिल की नाही याबाबत शासक आहेत!

मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, चक्रधर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास यांनी जपलेली मराठी भाषेचा वारसा आपण गमावणार तर नाही ना? कारण सध्या इंग्रजी शाळेंचे, भाषेचे स्तोम भलतेच वाढले आहे. इतर भाषा मराठीभाषेवर कुण्ठोडी करत आहेत. प्रा. पवार 'मराठी वाणी' या कवितेत पुढील भाव व्यक्त करतात.

आताच्या काळात विदेशी मेळात

इंग्लिश वाणीला भलताच भाव

इंग्लिश ग राणी गुळाचं पाणी

नवऱ्या परीस बायकू शहाणी

मराठी माझी विदेशी गेली

लौकिक नेसुनी माहेरी आली

मराठी भाषा, परदेशात विश्व साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने जावून सन्मानपूर्वक भाषेचा लौकिक वाढवून मायदेशी परत आलेली आहे.

एकीकडे इंग्रजीचे वाढणारे आक्रमण आणि प्राबल्य सूचित करतानाच मातृभाषेबद्दल आदर आणि आशावाद व्यक्त करताना कवी म्हणतात-

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

102

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

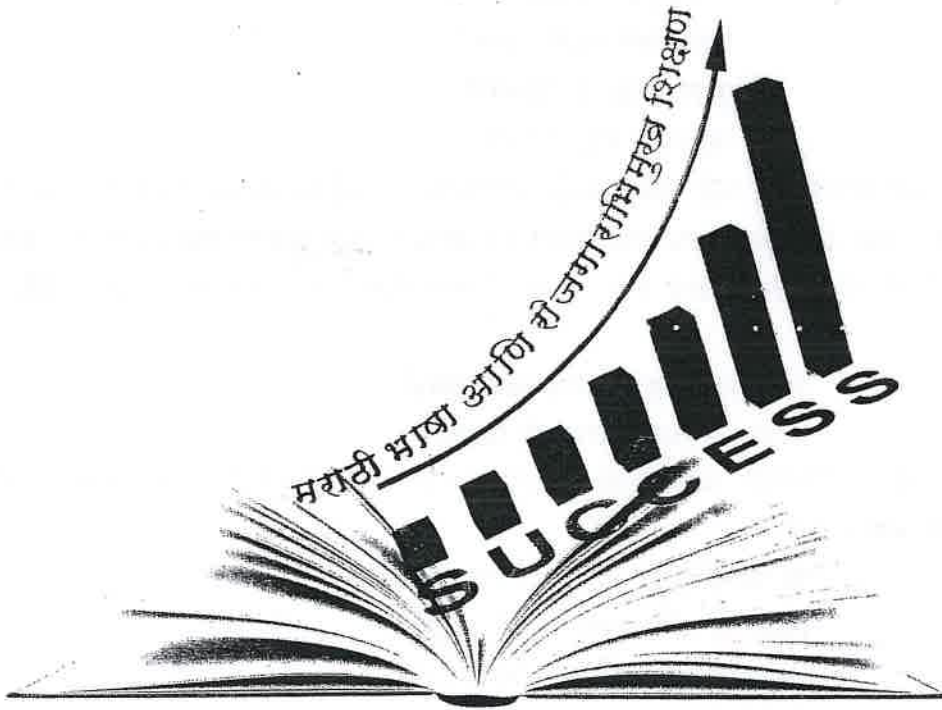
INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

Special Issue- 105 (C)

मराठी भाषा आणि रोजगाराभिमुख शिक्षण

अतिथि संपादक :

डॉ. एस.आर. निंबोरे

प्राचार्य,

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

आष्टी, ता. आष्टी, जि. बीड

विशेषांक संपादक :

डॉ. राजाराम सोनटक्के

सदस्य, मराठी अभ्यास मंडळ

डॉ.बा.आं.म.विद्यापीठ, औरंगाबाद

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

आष्टी, ता. आष्टी, जि. बीड

सहयोगी संपादक :

डॉ. राजकुमार यल्लावाड (परळी वैजिनाथ)

डॉ. दादासाहेब गिन्हे (जालना)

डॉ. सोपान सुरवसे (बीड)

डॉ. नवनाथ चौधरी (कडा)

डॉ. गोपीनाथ बोडखे (कडा)

डॉ. बालासाहेब गावडे (आष्टी)

डॉ. आबासाहेब पोकळे (आष्टी)

डॉ. रमेश खिलदकर (धानोरा)

डॉ. किरण निकालजे (आष्टी)

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Factor Services (IFS)
- International Journal Index (IJI)
- International Journal Index (IJI)

10

SWATIDHAN PUBLICATIONS

अनुवादक तंत्र, स्वरूप आणि प्रक्रिया

डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे

(मराठी विभागप्रमुख)

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

गोविंद दासा गरड

संशोधक विद्यार्थी

भाषा हे विचार, कल्पना आणि भावना व्यक्त करण्याचे एक महत्वाचे साधन आहे. भाषा ही मानवनिर्मित आहे. त्यामुळे माणसांच्या विविध डोक्यातून त्यांना एकमेकांना समजले अशी भाषा निर्माण केली. त्यामुळे मानवी विकासाच्या इतिहासात भाषेचे स्थान अतिशय महत्वाचे आहे. भाषा ही समाजनिष्ठ आहे. जगाच्या पाठीवर विविध समाज नांदत आहेत. प्रत्येक समाजाची एक स्वतंत्र भाषा असते. त्या भाषेतील संकेत त्या त्या समाजातील लोकांना माहीत असतात. इतर भाषिकांना ते शिकावे लागतात. त्यातूनच भाषेचा व्यवहार सुरू होतो. भाषेचा वापर म्हणजे भाषा व्यवहार भाषा व्यवहार हा तीन प्रकारचा असतो. बोलणारा व लिहिणारा अर्थ प्रेषण करतो; तर ऐकणारा वा वाचणारा अर्थग्रहण करतो. परंतु काही वेळा एकच व्यक्ती प्रथम अर्थग्रहण करून नंतर त्याला अनुसरून अनुप्रेषण करते. ते अर्थाकडे लक्ष न देता केले म्हणजे अनुप्रस्तुती होते उदा. ऐकलेले पाठ म्हणून दाखविणे, देवनागरितील मजकूर रोमन लिपीत उतरवणे पण अर्थ लक्षात घेऊन ते केले म्हणजे अनुवाद होतो.

भाषेमुळे विविध भाषिकांचे गट तयार झाले ते आपसात संवाद साधू लागले, व्यवहार करू लागले. प्रांत, राष्ट्र, कधी जात या गणिक विविध भाषा अस्तित्वात असतात मात्र त्यांनी केवळ आपल्याच भाषेत आपल्या भाषकांबरोबर संवाद साधने म्हणजे स्वतःभोवती, समाजाभोवती, त्या त्या भाषकांच्या भोवती कुंपण निर्माण करण्याचाच प्रकार म्हणता येईल. शिवाय भारतासारख्या बहुभाषिक राष्ट्रात खूपच कोतेपणाचे लक्षण मानावे लागेल. तेव्हा भाषा भिन्न असूनही दोन भाषकांमध्ये परस्पर संप्रेषण वा आदान प्रदान होणे गरजेचे असते. अशा दोन भाषकांमध्ये आदान प्रदान होण्यासाठी त्याभाषिकांची एक तर भाषा शिकणे गरजेचे आहे वा दुभाषामाफत समजावून घेणे गरजेचे आहे. त्याऐवजी त्या भाषेतील विचार, संस्कृती, तिची परंपरा, लोकजीवन, ज्ञानव्यवस्था समजावून घ्यायची झाली तर सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे 'अनुवाद' होय. अनुवादाच्या माध्यमातून आपण दोन भाषांतील संस्कृती वहनांचे, ज्ञान वहनाचे कार्य करत असतो. म्हणून अनुवादाला दोन भिन्न संस्कृतींना जोडू पाहणारा पूल (Translation is a bridge to join two gulfs streams) असे सार्थपणे म्हटले जाते यादृष्टीने अनुवाद वा भाषांतर खूप महत्वाचे असते.

अनुवाद आणि भाषांतर हे शब्द नेहमी समनार्थी स्वरूपाने वापरले जातात. पण त्यातून मुलतः आणि सूक्ष्म स्वरूपाचा भेद कल्पावा लागेल. इंग्रजी 'ट्रान्सलेशन' (Translation) या शब्दाचा पर्याय मराठीने 'भाषांतर' असा स्वीकारला; तर हिंदीने 'अनुवाद' हा पर्याय स्वीकारला. मराठीत अलीकडे या दोन्ही शब्दाचा वापर केला जातो. 'भाषांतर' म्हणजेच 'ट्रान्सलेशन' या शब्दाची व्युत्पत्ती लॅटीनमध्ये आहे. 'ट्रान्स' म्हणजे 'पलीकडे' आणि लेशन म्हणजे 'घेऊन जाणे' त्याचा मुळ अर्थ 'स्थलांतर' असा होतो. मात्र तो अर्थ बाजूला पडून, 'एका भाषेत व्यक्त झालेले विचार दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाणे' या प्रक्रियेसाठी 'ट्रान्सलेशन' या शब्दाचा वापर केला जाऊ लागला.

अनुवाद या शब्दाची व्युत्पत्ती संस्कृतमध्ये सापडते. मुळ धातू 'वद्' (वदति) म्हणजे बोलणे-सांगणे आणि त्याला 'अनु' हा उपसर्ग लागला. त्याचा अर्थ मागील असा आहे. 'अनुवाद' याचाच अर्थ 'आधी कोणी सांगितल्यावर सांगणे' असा त्याला अर्थ प्राप्त झाला. श्रीकृष्णाने गीतेत सांगितलेले तत्वज्ञान ज्ञानेश्वरांनी भावार्थदिपिकेतून, वामन पंडितांनी यथार्थदीपिकेतून तर विनोबांनी गीताईमधून मराठी भाषेत आणले. याचाच अर्थ ज्ञानेश्वर, वामन पंडित आणि

विनोबा यांनी गीतेचा मराठीत अनुवाद केला; मात्र या तीनही कलाकृती मुळ कलाकृतीपेक्षा खूपच वेगळ्या आणि आपल्या परीने उंचीच्या झाल्यामुळे त्या अनुवाद न वाटता स्वतंत्र वाटतात. अनुवाद प्रक्रियेत यास पुनःसर्जन असे म्हणतात. अनुवादासाठी पुनःकथन असा शब्द प्राचीन मराठी वाङ्मयात वापरला गेला आहे. अनेक पंडित कवींनी रामायण, महाभारत, भागवत या ग्रंथांचे एका परीने पुनःकथनच केले. 'अनुवाद' व 'भाषांतर' यातील फरक स्पष्ट करतांना 'सदा कऱ्हाडे' सांगतात. '...हे दोन्ही शब्द समानार्थी मानले जातात; 'अनुवाद' हा भाषांतराचा प्रकारही मानला जातो. साहित्य हा संस्कृतीचा घटकही आहे आणि साहित्याला पृथगात्मता आहे. त्याचप्रमाणे अनुवाद हा भाषांतर प्रक्रियेचा एक घटकही आहे आणि शिवाय तो स्वतंत्र प्रकारही मानता येतो. भाषांतरात मुळ भाषेऐवजी अन्य भाषेच्या संरचनेपेक्षा भाषेतून व्यक्त होणाऱ्या 'आशयाला' महत्त्व असते. या दोन शब्दामधील फरक अधिक स्पष्ट करून सांगता येईल. इंग्रजी किंवा हिंदीतून एखादी साहित्यकृती मराठीमध्ये आणली तर ते भाषांतर ठरेल; (आणि त्यास अनुवाद देखील म्हणणे शक्य आहे.) मात्र महानुभावांचे लीळाचरित्र वा दृष्टांत पाठ किंवा ज्ञानेश्वरांची 'चांगदेव पासष्टी' आजच्या मराठीत पुनःकथित केली, हे ग्रंथ सोपे करून सांगितले तर ते भाषांतर न ठरता 'अनुवाद' या सदरात जमा करावे लागेल. असा सूक्ष्म स्वरूपाचा भेद या दोन शब्दात आहे. अलिकडील काळात हिंदीप्रमाणेच मराठीत देखील सर्रास 'अनुवाद' हा शब्द वापरला जातो.

'अनुवाद' हा मुळ तत्सम शब्द आहे. मध्ययुगीन काळात मुळ संस्कृत ग्रंथांचे देशी भाषेत जे अनुवाद झालेत त्यांना 'टीका' असे संबोधले गेले. प्राचीन हिंदीत त्यांना 'उलथा' असे म्हणतात. अनुवादासाठी ऊर्दूत 'तरजुमा' असा शब्दप्रयोग करतात. तो मुळचा अरबी भाषेतून आला आहे. याचाच अर्थ अनुवादासाठी पूर्वी टीका, छाया, उलथा, तरजुमा असे शब्द भाषागणिक वापरले गेले.

अनुवादात 'स्रोतभाषा व लक्ष्यभाषा' या दोन परिभाषा महत्त्वाच्या आहेत. ज्या भाषेतून अनुवाद केला जातो त्या भाषेला स्रोतभाषा (Source Language) असे म्हटले जाते; तर ज्या भाषेत अनुवाद केला जातो. त्या भाषेला लक्ष्यभाषा (Target Language) असे म्हणतात. अनुवादाचा अर्थ स्पष्ट करताना 'नायडा युजीन' म्हणतात. "अनुवाद म्हणजे स्रोतभाषेतील संदेश (किंवा आशय) अतिशय निकटतम अशा सममूल्यकांच्या साहाय्याने लक्ष्यभाषेत घेऊन जाण्याची प्रक्रिया होय. ही प्रक्रिया प्रारंभी अर्थाच्या स्तरावर आणि नंतर शैलीच्या स्तरावर घेत असते."^१ तर भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, "भाषांतर हा शब्द वापरला जातो. याआजच्या ही एका संहितेचे एका भाषिक-सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक-सांस्कृतिक आवरणात स्थानान्तरण करणारी द्वैभाषिक प्रक्रिया आहे."^२

आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात अनुवादाचे खूपच महत्त्व आहे. जग जवळ आणण्यात जागतिकीकरण, विज्ञान-तंत्रज्ञान, प्रसारमाध्यमे इत्यादींचा जसा मोलाचा वाटा आहे. तसाच मोलाचा वाटा 'अनुवादाचा' आहे हे नाकारून चालणार नाही. हे लक्षात घेऊन ज्ञानधिष्ठित समाजरचनेसाठी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने स्वतंत्र राष्ट्रीय अनुवाद अभियान (National Translation Mission) सुरू करण्यास शासनाला सुचवले आहे. तेंव्हा आजच्या काळात अनुवादाला खूप महत्त्व येत आहे. कारण 'अनुवाद' हा केवळ दोन भाषांचे एकत्र आणण्याचे काम करत नाही; तर दोन भिन्न संस्कृतींना देखील तो एकत्र आणतो. भारतासारख्या बहुभाषिक-बहुसांस्कृतिक राष्ट्रात 'अनुवाद' तर खूपच गरजेचा आहे. कारण येथे अनेक जाती, धर्म, भाषा, संस्कृती यांनी पुनीत झालेले लोक एकत्र राहतात. अनुवादामुळे या भिन्न लोकांच्या परंपरा, संस्कृतींचा, विचारधारांच्या एक दुसऱ्याला परिचय होणे साहजिकच आहे. भारतासारख्या विविधतेतून एकता निर्माण करू पाहणाऱ्या राष्ट्राला आज अनुवादाचा आधार घेऊन अशी एकात्मता, एकसूत्रता शोधणे शक्य आहे. त्यादृष्टीने रविंद्रनाथ टागोर, सानेगुरूजी (आंतरभारती) आदींनी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

मराठी भाषिकांसाठी रोजगार वाटा

विठ्ठल मारुती जाधव
 संशोधक विद्यार्थी
 मेन रोड, मु.पो.ता.शिरूर कासार
 जि.बीड-४१३२४९
 सं-९४२१४४२९९५

डॉ. सोपान सुरवसे
 संशोधन मार्गदर्शक
 स्वातंत्र्यवीर सावरकर महाविद्यालय,
 बीड

प्रास्ताविक

भारतीय संविधानाने हिंदी या राजभाषेव्यतिरिक्त ज्या प्रादेशिक भाषांचा उल्लेख केला आहे. " त्यामध्ये १३ व्या क्रमांकावर (अनुच्छेद-३४४(१)आणि ३५१) मराठी भाषेचा समावेश केलेला आहे. "१ महाराष्ट्र राज्याची निमिती ही भाषिक प्रांतरचेनेनुसार झाली आहे. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र या राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्र विधीमंडळाची व्यवहाराची भाषा मराठी आहे त्यामुळे नागरिकांचे प्रतिनिधी आपल्या प्रश्नांसाठी हक्कासाठी मराठी भाषेचा वापर करतात. महाराष्ट्र आणि कर्नाटकातील बेळगाव भाग मराठी भाषिक आहे तसेच भारतातील इतर राज्यातही मराठी भाषेतून व्यवहार करणारे नागरिक आहेत. एवढेच नाही तर अंदमान निकोबार बेटावर मराठी भाषा वापर करणारे लोक आहेत. एकूणच मराठी भाषिक व्यक्ती भारतभर आहेत . महाराष्ट्र शासनाने स्व. यशवंतराव चव्हाण यांनी स्वतंत्र मराठी भाषा संचालनालय विभागाची निर्मिती केली. मराठी भाषेच्या वृद्धीसाठी सर्व स्तरावर प्रयत्न होत असताना मराठी भाषेचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. आज खरेतर इंग्रजी या परकीय, जागतिक भाषेच्या आक्रमणाचा काळ आहे. ठिकठिकाणी इंग्रजी विद्यालये स्थापन झालेली आहेत. पालक आपल्या पाल्याला इंग्रजीचे ज्ञान मिळावे ती भाषा शिकता यावी. यासाठी धडपडत आहे. शहरामध्ये हिंदी भाषा वापराचे प्रमाण अधिक आहे. मराठी भाषा संकटात आहे अशी ओरड होत असताना या भाषेची उपयोगिता काय आहे याचा विचार करण्याची गरज आहे.

मातृभाषा विचार

भारतामध्ये मराठी भाषिकांची संख्या अकरा कोटी आहे. मातृभाषेतून दिलेले शिक्षण हे मानवी जीवनात आमुलाग्र बदल घडविते. इतक्या जनतेचे सामान्य, दैनिक व्यवहार हे मराठीतून होत असतात. दैनंदिन व्यवहारामध्ये मराठी वापरकर्ते सहजसाध्य , सुलभतेने मानवीय मूल्यांतून व्यवहार करतात. हे मराठी भाषेचे सर्वात मोठे उपयोजन आहे. जगण्याची भाषाच मराठी असल्याने तिचे उपयोग सिमीत करणे योग्य होणार नसले तरीही जिथे मराठी तिथे उपयोगी अशीच अवस्था मराठी भाषिकांची आहे. आज अनेक क्षेत्रात संशोधन झाले आहे. नवनवीन तंत्रज्ञानाची भर दिवसेंदिवस पडत आहे. त्यामुळे कालचे ज्ञान आज उपयोगी पडेलच असे नाही. परंतु मराठी भाषा बोलण्याचे, संवादाचे मोध्यम मराठी असल्याने रोजगारनिर्मिती व्यवहार मराठीतून अधिक स्पष्टपणे होतात. दोन मराठी भाषिकांमधील संवाद मराठीत होतो. हा संवाद अधिक आपुलकीने आणि आत्मियतेने होतो . मानवीय वा मानवतेच्या दृष्टीने आत्मीय संवादाचे मोल अमूल्य असेच आहे. जिथे जो भाषिक समुदाय वास्तव्य करतो तिथे त्या समूहाची भाषा अवगत होणे आवश्यक ठरते. मराठी भाषिक राज्यात इतर राज्यातील व्यक्ती आल्यास त्यास अगोदर मराठी भाषेचे संवादचातुर्य अवगत करावे लागते. म्हणजेच रोजगारासाठी मराठी येणे अत्यावश्यक असते. राजस्थानी, बंगाली, बिहारी आदी लोक महाराष्ट्रात रोजगार मिळविण्यासाठी येतात. त्यांना तेथील भाषा आली तर ते अधिक सुलभपणे व्यवहार करू शकतील . म्हणजेच भाषेचा संदर्भ हा रोजगाराभिमुखतेशी आहे. .

शासनव्यवहार भाषा

महाराष्ट्र शासनाच्या व्यवहाराची भाषा मराठी आहे. त्यामुळे शासकीय व्यवहाराची भाषा मराठी आहे. त्यामुळे प्रशासकीय व्यवहारात मराठीचा वापर हा अनिवार्य आहे. कागदोपत्री व्यवहार, लेखन, वाचन, संवाद, आदी बाबी मराठीत होतात. टंकलेखन करणे किंवा संगणकावरील अद्ययावत आज्ञावली असेल तिथे मराठी वापरली जाते. त्यासाठी

शासकीय कामकाजाची मराठी भाषा येणे आवश्यक असते . लिपीकवर्गास आणि अधिकारी , कर्मचारी यांना मराठी भाषा ही शंभर गुणांची अभ्यासक्रम परीक्षा उत्तीर्ण होणे अनिवार्य केलेले आहे. त्यामुळे लिपीक अथवा अधिकारी वा इतर कर्मचारी म्हणून नोकरी करावयाची असेल तर मराठी येणे आवश्यक आहे. किंबहुना मराठी भाषेचे ज्ञान असल्यास शासन नोकरीद्वारे रोजगार मिळतो.

कलाव्यवहारातील उपयुक्तता

भावभावना व्यक्त करायचे माध्यम भाषा असल्याने मराठी भाषिकांचे कला , मनोरंजन, सांस्कृतिक वैभव जपण्यासाठी कलावंतांची गरज निर्माण होते. दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी , ध्वनिमुद्रिका, ध्वनीचित्रफिती निर्मिती तसेच नाट्य सिनेमा यासारख्या माध्यमांमध्ये मराठी कलाकारांना रोजगार मिळतो. तमाशा कलावंतास लोकाश्रय मिळतो तर नकला , नाट्यकलावंतांना नाटकांत अभिनयाची संधी मिळते. सांस्कृतिक विभागात लोककला सादर करणाऱ्या कलावंतास रोजगार मिळतो त्यासाठी मराठी भाषा अवगत असावी लागते. ध्वनीचित्रफितीचे संपादन करणे , ध्वनीनिर्मिती करणे, प्रचार, प्रसिध्दी आदी बाबी कराव्या लागतात. कार्टुननिर्मिती करणे आदींसाठी वेगवेगळे फलक तयार करण्यासाठी मराठीचा वापर होतो. मराठी अक्षरांची, अंकाची कलात्मक मांडणी करणे . ते फलक रस्ता इमारत चौक वा इतर मोकळ्या जागेत लावणे . रस्त्यावरील फलक रंगवणे , दगड रंगवणे, दुकानाचे फलक या बाबी मराठीत कराव्या लागतात. रेडीयम कापून वाहनांचे क्रमांक त्यावरील नावे सजावट वाढदिवसाचे अथवा सण उत्सवाचे फलक मराठीतून करावयाचा रोजगार मिळतो. या क्षेत्रात मराठीवर प्रभुत्व असणाऱ्यांना संधी आहेत.

ग्रंथनिर्मिती

मराठी भाषेसाठी वाचनसुविधेस ग्रंथनिर्मिती होणे महत्त्वाचे असते. पुस्तक लेखन होणे ते वाचकाच्या हाती येणे या प्रक्रीयेदरम्यान एक व्यवस्था असते. प्रकाशन व्यवसायांमध्ये मराठी उत्तम येणे महत्त्वाचे ठरते. मुद्रणदोष तपासणे , टंकलेखन करणे , छपाई करणे, ग्रंथबांधणी करणे, वितरण, विक्री यामध्ये रोजगाराची संधी आहे. या सर्व बाबी मराठी भाषिक उत्तम प्रकारे करू शकतात .

प्रसारमाध्यमे

संगणक आणि इंटरनेटक्रांतीमुळे जुन्या बाबी मागे पडून रोज नवनवीन तंत्रज्ञान उदयास येत आहे . मनोरंजनाचे माध्यम जरी जुनेच असली तरी साधन बदलले आहे. भ्रमणध्वनीसारखे यंत्र प्रत्येकाच्या हाती लागले आहे. त्यातून ज्ञान मनोरंजन शिक्षण या गोष्टी नव्याने प्रसारित होत आहेत. यातील सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअर ही संकल्पना रोजगाराचे साधन बनले आहे. मराठी भाषिकांसाठी त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी मराठी उत्तम माध्यम आहे. हे तंत्रज्ञान मराठीतही उपलब्ध होत आहे. नियमित ब्लॉगलेखन, वेबसाईटनिर्मिती, ई- बुक्स निर्मिती ई-मेल पाठविणे. आशा अनेक क्षेत्रात संधी निर्माण झाल्या आहेत .करिअर करण्यासाठी भरपूर संधी आहेत.ठिकठिकाणी ऑनलाईन माहिती भरण्याचे सेतू केंद्र निर्माण होत आहेत. त्यामध्ये भरावयाचा मजकूर हा मराठी विषयाचे ज्ञान असणाऱ्या व्यक्ती प्रभावीपणे भरू शकतात.

१. जाहिराती

विविध कंपन्यांकडून उत्पादित मालाची जाहिरात केली जाते.ती जाहिरात लिहणे इतर भाषांतील मुळ जाहिराती मराठी भाषेत अनुवादित करणे त्यामधिल कलात्मकता वाढविणे अशा अनेक क्षेत्रात संधी उपलब्ध होतात.बॅनर तयार करणे डिजिटल जाहिरात करणे ,वर्तमानपत्र , दूरदर्शन ध्वनीचित्रफिती किंवा चित्रपटसृष्टी यामध्ये मराठी लिहणे, बोलण्याचे कौशल्य असणारास प्राधान्य मिळते महाराष्ट्रात प्रकाशित होणाऱ्या सर्व मोठ्या कंपन्यांच्या जाहिराती या मराठीतूनच देण्याचा कल वाढत आहे. केंद्रसरकारच्या जाहिराती सातत्याने प्रकाशित होत असतात. त्यामुळे या जाहिराती मराठीत लिहीण्यासाठी किंवा मुळ इंग्रजीतील जाहिराती मराठीत अनुवाद करण्यासाठी जाहिरात कंपन्यांना मराठीवर

मृत्युला कारणीभूत ठरले आहे. इंटरनेटसारख्या जग जोडणाऱ्या संवाद महाजालासाठी इंग्रजीचाच मोठ्या प्रमाणात उपयोग होत आहे. या महाजालासाठी जी भाषा उपयोगात येईल तीच तग धरू शकेल "३

मराठी भाषेने अनेक भाषांचाही विचार केलेला आहे. मोडीलिपी महाराष्ट्रात काही काळ रूजली. आजही अनेक दस्तावेज मोडी लिपीत आहेत. महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेर जिथे जिथे मराठ्यांनी सत्ता गाजविली तिथे तिथे या मोडीलिपीतील दस्तावेज आहेत. ते ओळखण्यासाठी लिपीकाराची उणीव भासते ती लिपी अवगत करणाऱ्या व्यक्तीस नोकरीस्वरूप रोजगार मिळतो.

मराठी हीसुद्धा ज्ञानभाषा आहे. त्यामुळे अर्थार्जन, ज्ञानार्जन दैनंदिन व्यवहारात या भाषेने रोजगाराभिमुखता जोपासली आहे. राज्यात आणि शेजारील भागात उर्दू, कानडी अशा काही मराठीभाषाव्यतिरिक्त भाषा बोलल्या जातात. तेथील शाळांमध्ये मराठी हा विषय अध्यापनासाठी असतो. तेथे शिक्षकांची उणीव भासते. उर्दू शाळांमध्ये मराठी विषयाचे शिक्षक कार्य करतात.

८. न्यायव्यवहार

भारतीय नागरिकांच्या हक्काचे संवर्धन व्हावे भारतीय लोकशाही प्रगल्भ व्हावी यासाठी भारतामध्ये न्यायव्यवस्था निर्माण झाली. सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय आणि जिल्हा न्यायालय अशी रचना तयार झाली. संविधानाच्या अनुच्छेद ३४५ अनुसार इतर भाषिक राज्यांप्रमाणे महाराष्ट्राने महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम - १९६४ हा कायदा पारित करून या राज्याची प्रशासकीय भाषा मराठी केलेली आहे. त्यामुळे प्रशासन आणि न्यायव्यवहार मराठीतून होऊ लागला आहे. न्यायनिवाडे मराठीत देणेही बंधनकारक केलेले आहे. तथापि न्यायव्यवहारात मराठी भाषा एवढी रूढ झाली नसली तरी तिचा अभ्यास मराठी भाषेत सुरू होतोय. टंकलेखन, लघुलेखन अशा माध्यमांतूनही विविध संधी मिळताहेत.

९. निवेदक

आकाशवाणी, दूरदर्शन, सण, उत्सव, समारंभ आदींसाठी निवेदकास संधी आहे. मराठी उच्चारस्पष्टता कौशल्य आणि लालित्य असणाऱ्यास प्राधान्य आहे. व्याख्यान, परिसंवाद, कथाकथन, कविसंमेलन आदी माध्यमांतून अभिव्यक्तीस संधी मिळते.

मराठी अवगत असणे हे मराठी भाषासमूहाच्या क्षेत्रात आवश्यक आहे. अनेक इतर राज्यातील नागरिक महाराष्ट्रात रोजगारासाठी येतात. ते मराठी भाषा बोलतात. अवगत करून घेतात. अशी मराठी भाषकांसाठी अनेक क्षेत्रात संधी उपलब्ध आहेत.

निष्कर्ष:

१. ज्या लोकसमूहाची भाषा मराठी आहे अशांचे दैनिक व्यवहार मराठीतून होतात तिथे मराठी भाषिकांना रोजगार मिळतो.
२. कलाव्यवहारातील सृजन आणि अभिव्यक्तीसाठी मराठीतून संधी उपलब्ध आहे.
३. कायद्याची परिभाषा, दुभाषकांचे अनुवाद, क्षेत्रमंजकूरांचे भाषांतर अशा विविध क्षेत्रात रोजगाराची संधी आहे.
४. प्रसार माध्यमे आणि जाहिरात क्षेत्र यामध्ये भाषिक कौशल्यास प्राधान्य आहे.
५. राज्यशासनाचे प्रशासनिक विभागातील विविध पदांवर काम करण्यासाठी मराठी भाषा अनिवार्य आहे.
६. इंटरनेट, महाजाल यासाठी मराठी भाषा उपलब्ध झाल्याने विचारांचे आदानप्रदान मराठी भाषेत होते-तिथेही अनेक संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.
७. ऐतिहासिक दस्तावेज ओळखणे किंवा त्याच्या ज्ञानार्जनासाठी संधी उपलब्ध आहेत.
८. निवेदनशैली व त्यातील लालित्य यांना समारंभ उत्सवात वाव आहे.

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

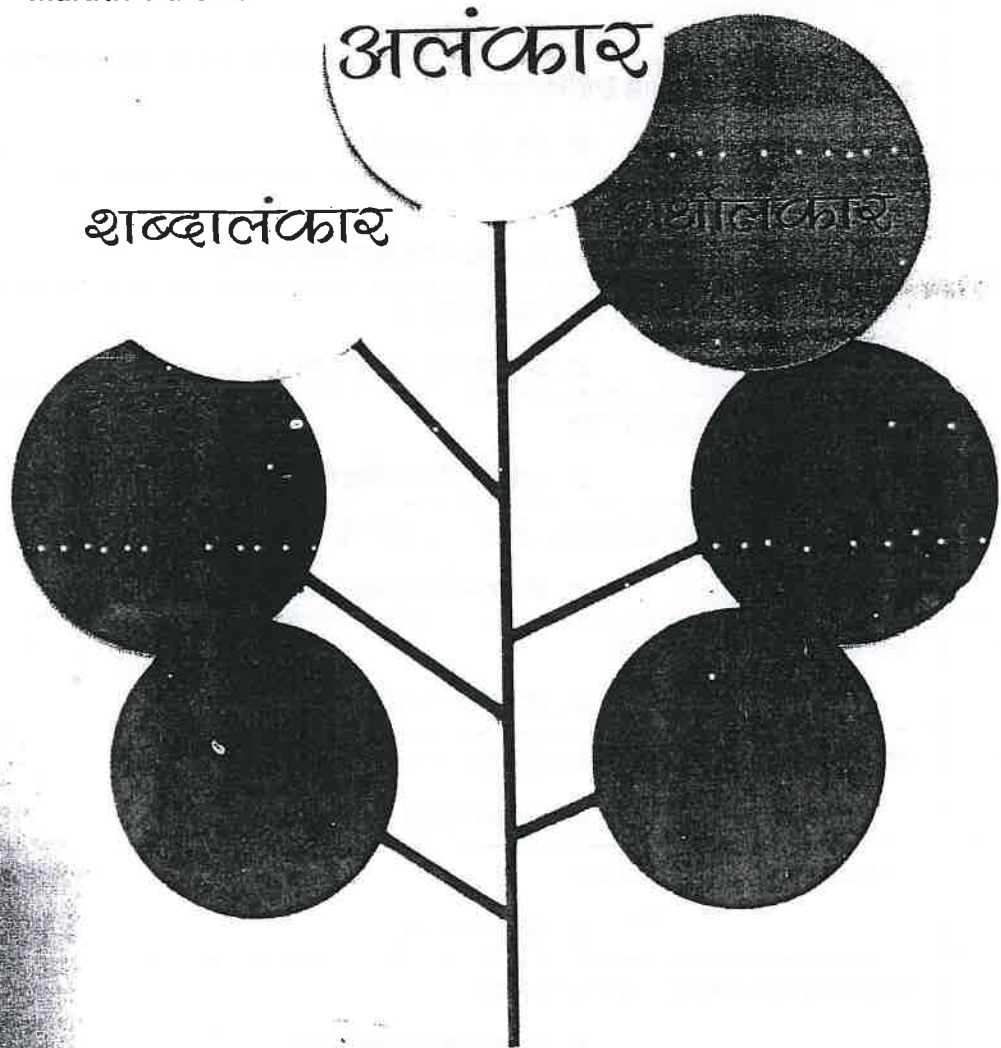
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

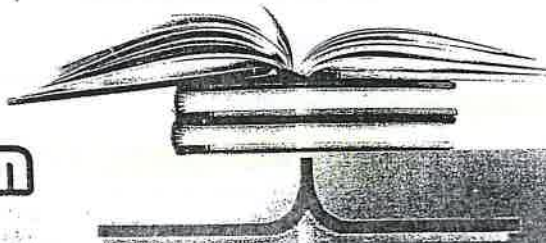
AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

**Ajanta
Prakashan**

२६. धनी, चेहरा या काव्यसंग्रहातील मराठवाडी बोली

प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे

संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग, स्वातंत्र्यवीर सावरकर महाविद्यालय बीड.

प्रस्तावना

भारत देशातील विविध प्रांतांमध्ये अनेक भाषा बोलल्या जातात. त्याचप्रमाणे बोली भाषाही बोलल्या जातात. भाषा हे संवाद साधण्याचे माध्यम आहे. भाषेद्वारे आपण विचारांची देवाण-घेवाण करतो. संस्कृतीचे आदान-प्रदान करण्याचे साधन भाषा आहे. मानवाचा विकास होत असताना विकास प्रक्रियेच्या वेळी त्याला भाषेची गरज वाटू लागली. अविकसित असणारा मानव हळूहळू उत्क्रांतीच्या दिशेने वाटचाल करू लागला. आज मानवाने विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रचंड क्रांती केली. त्याचप्रमाणे मानवाची भाषाही उत्क्रांत होत गेली. मानव प्राथमिक अवस्थेत हावभावाची भाषा, संकेताची भाषा संवाद साधण्यासाठी वापरत असे. आजही त्याचा वापर मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. भाषा कोणी निर्माण केली? त्याचा कालावधी कोणता? याचा उलगडा आजही झालेला दिसत नाही. त्याचे संशोधन चालू आहे. भाषा राजाने निर्माण केली, भाषा दैवाची देणगी, भाषा गरजेतून निर्माण झाली, भाषेचा भो-भो सिद्धांत, भाषा याचनेतून निर्माण झाली, भाषा समाजाने निर्माण केली असे भाषा उत्पत्तीचे अनेक सिद्धांत आहेत त्यामध्ये भाषानिर्मितीची संकल्पना स्पष्ट होते. मानव संवाद साधत असताना सहज त्याच्या तोंडी बोली भाषेतील अनेक शब्द येतात. परंतु ते व्यवहारात वापरात नसतात: भारतामध्ये भाषावार प्रांतनिर्मिती झालेली पहावयास मिळतात. परंतु महाराष्ट्राची मराठी भाषा असूनही अनेक समूह बोलींचा वापर करताना दिसून येतात. मराठी भाषेचे कोकणी, खानदेशी, अहिराणी, डांगी, हळबी, मराठवाडी, वैदर्भी असे उपप्रकार पडतात. त्या-त्या प्रदेशाच्या खूणा भाषेवर उमटलेल्या दिसून येतात. साहित्यातही त्याचा वापर केलेला दिसून येतो. त्यामध्ये खानदेशातील बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेत खानदेशी भाषेचा वापर, तेथील बोली स्पष्ट झालेल्या दिसून येतात. तर भालचंद्र नेमाडे यांच्याही साहित्यात अहिराणी भाषेचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. लेखक, कवी ज्या वातावरणात वाढतो, त्या वातावरणाचा प्रभाव त्याच्या व्यक्तीमत्त्व जडणघडणीमध्ये झालेला असतो. याला भाषा अपवाद राहू शकत नाही. दादहा कोसावर भाषा बदलते असे म्हटले जाते. मराठवाड्यामध्ये भास्कर चंदनशिव, रा. रं. बोराडे, ना. धो. महानोर, वासुदेव मुलाटे, आसाराम लोमटे, इंद्रजित भालेराव यांच्या साहित्याचा अभ्यास करताना त्यात मराठवाडी बोली भाषा अविष्कृत झालेली आपणास पहावयास मिळेल.

भाषेची व्याख्या

१. मानवी मुखयंत्रणेतून निर्माण झालेली ध्वनी चिन्हांनी युक्त असलेली यादृच्छिक संकेतव्यवस्था म्हणजे भाषा होय. (विकीपिडीया)

नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. दुरधनी (धनी दुर कावं जाता? ६५), दिस, मनली, (सुरू ६७), खुबा, ठुब्यावर (धनी, हिर ७०) असे कृषीनिष्ठ, कौटुंबिक शब्दप्रयोग त्यांच्या काव्यात मराठवाड्याचे चित्र रेखाटताना दिसतात.

‘चेहरे’ या काव्यसंग्रहातील कवी बदलत्या मनोवृत्तीचा वेध घेतो. दांभिकतेचा प्रहार करतो. कांदवणी, गरवार, सारवार, हायब्रेटाची (चेहरे, बायजी ६), वायलं, जित्यापणी (चेहरे, कारभारी), न्हणगं हुतं तवी, पंधरावी पस्तोर, पुडंबी (चेहरे, साहेब ११, १२), आडुळ, उजवायच्या (चेहरे, झालं गेलं २४), भोकार, व्हटाळी (चेहरे, चेहरा ३२) असे मराठी बोली भाषेतील शब्द आपणास दिसून येतात.

लातूर, उस्मानाबाद, बीड या जिल्ह्यातील काही भागामध्ये बोलली जाणारी बोली प्रामुख्याने कवी काव्यातून चित्रित करतो. उस्मानाबाद, बीड चा व्यक्ती पूण्या-मुंबईला गेला, तेथील लोक तुम्ही लातूर-उस्मानाबादचे का? असा प्रश्न करतात. याचे कारण भाषेतील असणारा वेगळेपणा होय. लातूर जिल्ह्याच्या सीमेला आंध्र, कर्नाटक सीमा लागते. तेथील कानडी भाषेचा प्रभाव सीमा प्रदेशातील लोकांच्या बोलण्यामध्ये जाणवायला लागतो. उस्मानाबाद जिल्ह्याला सोलापूर सीमा लागते. तर बार्शी भागातील लोक ‘लका’ हा शब्द सर्रास वापरताना दिसतात. कारं, व्हायरं, बर हायकां, नांगं, वरीस असे अनेक बोलीभाषेतील शब्द साहित्यात आलेले आहेत. एकूण व्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव झालेला दिसून येतो. त्यामध्ये भाषाही अलिप्त राहिलेली दिसून येत नाही. इंग्रजीच्या वाढत्या प्रभावाने अनेक बोली नष्ट झाल्या, होण्याच्या मार्गावर आहेत. हा ठेवा जतन करून ठेवणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

१. जागतिकीकरणाचा प्रभाव भाषेवर पडलेला दिसून येतो.
२. जागतिकीकरणामुळे अनेक बोली भाषा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. तर अनेक बोली नष्ट झाल्या आहेत.
३. मराठवाड्यातील अनेक लेखक कवींच्या साहित्यातून मराठवाडी बोलीचा वावर दिसतो.
४. साहित्यातील बोली भाषेतून एकूणच साहित्य समृद्ध झालेले आहे याची प्रचिती येते.
५. साहित्यातील बोली भाषेमुळे साहित्याला जीवंतपणा आलेला आहे.

संदर्भ

१. डॉ. भारत हंडीबाग, धनी, योगेश्वरी प्रकाशन, अंबाजोगाई, प्र.आ. जून २००५.
२. डॉ. भारत हंडीबाग, संवाद चकाव्या, जीत प्रकाशन, अंबाजोगाई, प्र.आ. २६ ऑक्टोबर २०१५.
३. डॉ. भारत हंडीबाग, चेहरे, जीत प्रकाशन, अंबाजोगाई, प्र.आ. २६ ऑक्टोबर २०१५.
४. डॉ. तुळशीराम उकिरडे, धनी : एक अवलोकन, संपा., पेपरपार्क प्रकाशन, उस्मानाबाद, प्र.आ. २६ जानेवारी २०१७.

Global and Local in Amit Chaudhuri's *Strange and Sublime Address*

Dr. Laxmikant Bahegavankar

Head, Dept. of English
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Amit Chaudhuri's capacity as the novelist of new ideas is underlined by the scholars and the readers. The critical works written on his novels prove the fact that his novels are different from his contemporaries. A major work has been done by Sheobhushan Shukla and Anu Shukla by editing a good book. Their book consists of first rate articles on Chaudhuri's novels. The articles discuss all issues that the writers thought important. All the contributors have touched upon the newness of Chaudhuri's novels. The present research work completes their task by elaborately handling the issue of new novel. It was necessary to take up the issue of new novel that Chaudhuri undertook. It is proved here that all novels taken for the study are new in their form, in their presentation and outlook.

In style or technique the novels by Chaudhuri stand new. He has developed his own style while changing the mode of narration from past to present and sometimes there is reversal. His kinetic style gives the novels a new shade of meaning. Chaudhuri's novels go beyond the category of national allegory. He successfully blended both the global and local in his works. Reading of his novels shows that he is master in detailing things. Chaudhuri's *A Strange and Sublime Address* is his first attempt to work out his ideas of new novel. In this novel he deviates from the traditional norms necessary for novel. He does not use plot structure in it. He does not tell the story having beginning, middle and conclusion. The novel does not tell a single story: it tells nine different stories. All of them do not conform to the traditional mode of story writing.

A Strange and Sublime Address is thus made up of nine stories having so many characters. None of the stories has beginning, middle and conclusion. As for the characters none of them may be called central character or protagonist. The focus of the novel is on habitual life of the characters from a family or a group. The author's interest lies not single character but in characters' activities. The novelist is at ease in depicting details of everyday life. He describes

Power of

how the
they tak

boy San

The title

location

but sma

based in

characte

poor and

common

oped my

heroics t

but this t

of it. Th

music as

W

Cl

2001. P

The No

Sheobh

how the characters get up in the morning, how they shave, how they read paper in the toilet, how they take bath, how they drive outdated car and how they endure illness.

The novel displays Chaudhuri's impressions of Calcutta life seen from a ten-year old boy Sandeep. He is the narrator of the novel trying to understand the surrounding around him. The title of the novel refers to Abhijit Das's strange address. The address contains geographical locations by which the man is recognized. All the characters appear in the novel are not big ones but small people engaged in struggle of living. The author speaks of the problems of Calcutta-based middle class people. What is striking of the novel is the author's keen observation of his character's activities. It gives the reader real sense of life. The suffering of the people- both poor and rich- is the same. Both suffer when there is power cut in the city. These people have common problems like this. Living in uncertainty and troubles the people in Calcutta have developed mysterious belief in saffron saints.

We such about simple people and their simple activities but we don't read about their heroics because there is no heroic in the novel. The reader also expects some romantic happening but this too is not seen in the book. The novel is about culture and customs and music is the part of it. The very mention of music in this novel foreshadows the author's intention of treating music as the subject of his coming novels.

Works Cited

Chaudhuri, Amit. *The Strange and Sublime Address. Three Novels*. London: Picador, 2001. Print.

The Novels of Ami Chaudhuri: An Exploration in the Alternative Tradition Ed. Sheobhushan Shukla and Anu Shukla. New Delhi: Sarup & Sons, 2004. Print.

LGB
English

2018-19

7

ISSN / 2320 - 4494
RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC

डॉ. लक्ष्मीकांत बाहेगवहाणकर
इंग्रजी विभाग प्रमुख
स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

Power of Knowledge

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal
(UGC Approved Journal Sr.No.45681)

Special Issue on One Day International Conference on
Confronting New Times : Human Nature, Culture & Literature
Volume II, - 8th January, 2018

Organized by
Career Spirit Education LLP,
Santacruz, Mumbai (MS)

Issue Editor
Dr.Vishnu W. Patil
Assit. Professor, Dept. of English
MSP Mandal's
Deogiri Arts, Commerce & Science
College, Aurangabad (MS)

Impact of psychology on Modern Literature

Dr. Laxmikant Bahegavankar

Head, Department Of English, Swa.SawarkarMahavidyalaya, Beed

Introduction:

Psychology and literature are inseparable and indistinguishable parts of human life. Literature deals with the outer action whereas psychology deals with the hinterlands of the world within human consciousness. The psyche imbalances with the creative writer's imaginative sweep help to create an imaginative world. The real and utopian world are at times poles apart but at times intercepting each other.

In 20th century, with the psychological works of Sigmund Freud (*Psychoanalysis, and Interpretation of Dreams*), C.J. Jung (*Psychology of the unconscious*) and Jean-Paul Sartre (*Psychology of Imagination*) The modern works of literature turn to the inner world in which the antagonist also exists in human mind. Consequently the 20th century literature in general and postwar literature in particular, stress the chaos in human mind. It becomes a regular practice to present the hero with an abnormal tendency of mind. The present paper will discuss to some extent the abnormal madness in modern literature. In fact some traces can be found in the past, in the writings of Euripides and Shakespeare. Euripides was the first person to deal with the consciousness of the hero as well as the dilemmas of female psyche in many of his characters like Bacchae and Aeschylus Cassandra have some stress on madness.

All the modern psychological theories can be applied to the great Elizabethan dramatist William Shakespeare. His four dark tragedies have strange heroes, Othello's temperament kills his wife Desdemona, Macbeth's wife after the murder turns mad, King Lear is a mad philosopher whose frustration tortures and troubles his mind and as the result he is not ready to accept his daughter Cordelia's death. The most speculative and contemplative hero Hamlet has various types such as half madness, pretended madness and madness for revenge for his father's murder. In fact although the theories were brought forth after two centuries Shakespeare's characters fulfill the demands of psychology.

In modern literature with advent of Virginia Woolf, James Joyce, D.H. Lawrence and their theories of Stream of consciousness, blood consciousness and theory of polarization, a great gap was created between the artist and appreciator. To give a few examples Virginia Woolf *Mrs. Dalloway* and *To the lighthouse*, similarly Joyce's '*A Portrait of the artist as a young Man*' and '*Ulysses*' have 'Stream of consciousness' technique presenting 'slice of time' instead of 'slice of life'. In the world of fiction of post war period great novelist like Graham

Greene and William Golding presented strange and unpredictable characters. The same trend was followed by William Faulkner and Sol Bello from America, Patric White. Peter Carey from Australia and Alejo Carpenter and Gabriel Garcia Marquez from Latin America.

Abnormality became an important aspect of the complexity and multiplicity of the protagonist. The works of Indian writers such as Vikram Seth, Kiran Nagarkar, Salman Rushdie and Shashi Tharoor present their heroes in unusual and odd colours. In France, Albert Camus and Sartre, in Germany, Hermann Hesse and Franz Kafka presented abnormal heroes. In fact, even the absurd dramatist such as John Osborne, Harold Pinter, Thomas Beckett, Edward Albee created the situations and confusions of the heroes in the most complex and challenging manner. The language used in these dramas seems easy on the surface but consists of deeper and symbolic meanings.

In a way in modern literature madness has become an inevitable part of the protagonist's consciousness created by imaginative writer. However this madness creates a sort of puzzle or confusion of the readers. A modern critic Lillian Feder stresses from the Greek to the present period various types of madness such as Dyonisian Frenzy, feminine mystique and sexual perversion in literature, her work is as significant as Susan Langer's study of symbolism and imagery the rejuvenation of myth and folklore in modern poetry. While discussing the theme of abnormality or madness, due to lack of space not a single character nor any novelist or dramatist is provided in details. Modern literature represents the post war chaos and self centered humanity and presents the darkness with bright colours than painting the world of 'light' in a rather feeble manner and method.

Conclusion:

The present paper aims to attract the attention of devoted scholars and pains taking researchers to look in to the darkness of human psyche that make the hero strange, astonishing and unpredictable. The modern writers use madness and in a way there is certain method in madness. With turns and twists the reader's sensibility and value – judgments are abused. The craftsmanship of modern fiction writers tries to deceive not only the world within the art but also the world of reader's imagination. Thinking about the theme of madness this paper honestly requests those who are deeply interested in study of literature to probe into the secrets of modern great works in general, Shakespeare's drama and modern fiction in particular. It is a humble appeal to reevaluate the works from the point of view of abnormal psychology or the types and confusions created due to the aspect of madness. I appeal to all the persons present to study these works once again from the 'madness' point of view.

Works Cited

Freud and Philosophy : An Essay on Interpretation, trans. From the French by Denis Savage (New

Haven: Yale University press 1970), pp. 393-95.

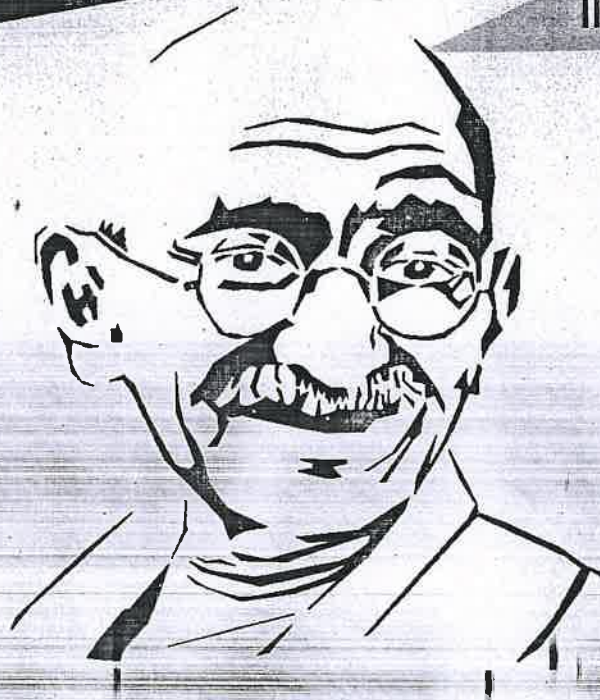
Solomon H. Snyder, Madness and the Brain (New York: McGraw-Hill, 1974), p.4.

See Lillian Feder, Ancient Myth in Modern Poetry (Princeton: Princeton University Press, 1971),

chapter II, "The Lives of a cell, pp. 141-48.

Forster, E. M. *Aspects of the Novel*. England: Penguin Books, 1974. Print.

Krishnan, Lakshmi. "The Quiet Rebel." *The Oxonian Review* P. 5, 2009. Print

Special Issue on

MAHATMA GANDHI IN THE CHANGING TIMES

(Book 1)

✦ EDITOR IN CHIEF ✦

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

Issue Editors

Dr. Kalyan Gangarde
Mr. Rahul Salve
Dr. Sachin Bhumbe

Thoughts of Mahatma Gandhi on Education

Dr. Laxmikant Bahegavankar

Head, Dept. of English

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Mob. N. 9422744488

" Literacy in itself is no education. Literacy is not the end of education or even the beginning. By education I mean an all-round drawing out of the best in the child and man-body, mind and spirit."—Mahatma Gandhi

Mahatma Gandhi was not only a man, he is a thought. A thought which can never be outdated to get denied. He was a strong supporter of education. According to Gandhi the highest aim of education is the Self-Realization. Gandhi was a great educationist. He realized that the social, moral and economic progress of a country ultimately depends on Education.

There are epochs in history when a nation's life passes through moral, spiritual and intellectual stagnation. In such periods of cultural and intellectual decadence great intellectual and spiritual leaders have sprung up and have given a new lease of life by exhuming the ancient relics of civilization and by evolving a synthesis of the old and new. At such a crucial epoch was born a seer who recovered the radiant weapon of nonviolence and presented it as a shining light to generations of men and women. Mohandas Karamchand Gandhi, shook the foundation of the mightiest British Empire, liberated India, introduced religion into politics and gives a message peace, love truth and non-violence to the world.

Mahatma Gandhi, the Titan of India's freedom struggle and foremost social reformer and thinker of our time. Love of truth, Ahimsa, confession of mistakes and repentance were the cardinal characteristics of Mahatma Gandhi since his boyhood. His speeches deal with truth, non-violence, satyagrah, brahmacharya, politics, religion, education, economics and social problems. Gandhi's ideas have permanent validity catholicity of appeal. Mahatma Gandhi was greatly influenced by Tolstoy, Ruskin, and Carlye. Gandhiji not only attained these high ideals, which elevated him to the sublime spiritual status of Mahatma, but he also practiced them in his own life time. Gandhiji's thought contains 'ancient solutions for modern problems.' They are also relevant to the fast changing world of science and technology. U.S. Mohan Rao said:

"Gandhi was a social scientist who tried to analyze the ills of society and find a cure for them in the context of all the facts and personalities involved. If at all, his ideas are in advance of the times and may for that very reason appear impracticable" 1

Mahatma Gandhi propounded a conception of education which aims at developing the total personality of men and women. This aims at developing the total personality of men and women. Gandhi laid great stress on moral and spiritual education, and he also emphasized the need of manual or vocational training. Gandhiji envisaged education as an instrument of fulfilling the social purpose and did not

approve the Western system of education. He aimed at evolving a pattern of education which suited the genius and exigencies of India and ushered her in an era of peace, prosperity and happiness for all.

The aim of education, according to Gandhi, is the complete development of physical, intellectual, spiritual and moral faculties of man. He repented all through his life for not participating in physical training in his student life and later on realized that " physical training should have as much place in the curriculum as men who can see clearly and imagine vividly, think soundly and will nobly, plan quickly and act faithfully for their country's service" 2

This is the Gandhian idea of education which aims at the perfect development of intellectual faculties, but intellectual brilliance unaccompanied by sound moral character and spiritual development cannot deliver the goods. Therefore he regarded character building as proper foundation of education. Gandhi believes that to develop the spirit is to build character and to enable one to work towards knowledge of God and self-realization.

Just as physical training is imparted through physical exercise, even so the training of the spirit is possible only through the exercise of the spirit. The exercise of the spirit entirely but he did not put emphasis on literal education. He specially decried the English educational system because it did especially decried the English educational system because it did not inculcate the spirit of liberty and national welfare in the youths of the country.

Gandhi called out the youths in 1920 "from those citadels of slavery- their schools and colleges- and whom I advised that it was far better to remain unlettered and break stones for the sake of liberty than to go in for a literary education in the chains of slaves will probably be able now to trace my advice to its source." 3

He thinks that it is a superstition to think that the fullest development of man is impossible without the art of reading and writing. Literal knowledge adds 'grace to life,' but in no way indispensable for man's moral, physical or material growth. He put emphasis on natural training. Gandhi said "The eyes will read the pictures of letters and words as they will know other things in life; the ears will catch the names and meanings of things and sentences. The whole training will be natural responsive, and therefore, the quickest and cheapest in the world."

Mahatma Gandhi disapproved English as the medium of instruction because it had done incalculable harm by isolating the intellectual from common masses. Vernaculars as the medium of instruction in schools and colleges and Hindi as the national language of India. National language, he thought, was essential for forging national spirit and

unity. He realized that the student had to play a vital role in the reconstruction of India. Therefore, in his many articles, speeches and discourses he advised the students to develop character and to imbibe the qualities of spirituality, non-violence, truthfulness, charitableness, innocence and sacrifice. He exhorted the students to play a major role in the reconstruction of Indian villages and in the uplift of poor peoples.

Mahatma Gandhi's vision about India was different, according to him to improve the condition of villages educated young men should settle in villages and should remove their prejudices, their superstitions, their narrow outlook. They should spread education and intelligent information among them. He was distressed to know that the villagers, especially the educated class among them, succumbed to the temptation of urban life and flocked to the cities. Gandhi therefore aimed at reviving the village industries and arts so that the villages could attain self reliance and self-sufficiency.

Mahatma Gandhi laid much greater stress upon manual education than upon literary or theoretical education, because he knew that man has to earn his bread by the exercise of his hands. Education must make the youth self sufficient and for it manual or vocational training can be extended to the remotest corners of India. This kind of education was aimed at under the Wardha Scheme of education. Gandhian thought is relevant today because it contains universal values. In short his views and concept of education is a source of inspiration to the coming generations.

Work Cited:

1. Mohanrao U. S : Introduction, The Message of the Mahatma, p.40
2. M.K. Gandhi, The Story of My Experiments with Truth.(Ahmadabad, Navjivan Publishing House , 1976) p.70
3. Ibid. p.151.
4. G. Ramchandran and T. K. Mahadevan , Gandhi –His Relevance For Our Times (Gandhi peace Foundation, New Delhi,

□□□

Reflection of Woman Psyche in Amit Chaudhuri's Afternoon Raag**Dr. Laxmikant Bahegavankar**Head, Dept. of English
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

In fact, unpredictability is an inseparable part of the human in general and 'woman' in particular. Some Indian writers have exploded the mystique of woman's psyche such as Rita Welinkar by Shanta Gokhal, that Long Silence by Shashi Deshpande and Afternoon Raag by Amit Chaudhuri. The present paper deals with Chaudhuri's Afternoon Raag that has many an aspect like D.H. Lawrence's *Sons and Lovers* and *Women in Love*. It is unique that Chaudhuri's research was on D.H. Lawrence, but being a tender and delicate sensible and sensitive artist within Indian cultured background that forced this aesthetic sensibility. Chaudhuri avoided sex and male-female relationship as far as possible in his writings unlike his ideal D.H. Lawrence.

Afternoon Raag (1993) lack of plot having beginning, middle and conclusion. Similarly, they have people as the character rather than a hero. *Afternoon Raag* is about bits of ordinary things, about the life of an Indian graduate student at Oxford. There is no description of heroics in the novel.

There are others too; they are Shehnaz, Mandira and Sharma who exist as various variations of the afternoon rag. Basically this novel is a story of young people abroad and appears to have nothing special to do with Indian afternoon rag. Particular setting is associated with particular time. Present tense is associated with Oxford and a recent personal past tense with Bombay and Calcutta.

The perception that narrator has at Oxford is not shaped by his friends, Sharma, Shehnaz and Mandira. While the narrator is under the spell of the afternoon rag, they appear to be singing their own ragas. Sharma is one whose company he desires. But he is not allowed to disturb the narrator's world of wistful longings, loneliness and languor.

The other characters are two women as if playing two notes to be struck at Oxford. They are the ones whom the narrator stumbles in and out of love. The narrator introduces Shehnaz as: She was, essentially, a lonely person searching for the right company, a wise little girl in a woman's body... She had been married once, very briefly, and then divorced... later she had an involvement in Oxford which came to nothing.

Mandira is described as: She was small and roundish, and a favourite with porters and stewards,

Power of

who would
and not
came to
hospital

T

and spend

H

Shehnaz,

loose top"

shirt. The

Chaudhuri

reader's att

is not better

Ox

narrator him

well delineate

The

novels consist

in a balance

two women

Works Cited

Chau

2001. Print.

Ray, I

Approach."

The

Ed. Sheobhus

"Impressionist

the Alternative

2004. Print.

who would wink at her, or put an arm around her, and call her 'love' or 'dear', as the English do, and not take her very seriously...I would go to her room and drink a cup of tea...I gradually came to realize that a knock on her door would not be unwelcome, for she was always very hospital in her disorganized way (188).

The narrator vacillates between the two women "falling asleep by one woman at night and spending the day with the other" (182).

He narrator's relationship with Shehnaz is more realistic than passionate. He notices Shehnaz, who is wearing a white cotton top, has "small...breast...two small bumps beneath her loose top" (225). His sexual encounter with her is described up to a point of unbuttoning her shirt. The narrator says "when Shehnaz lay on her bed and I unbuttoned her shirt" (228). Amit Chaudhuri does not go into details of love-making as the English writer does. Instead he draws reader's attention to the nature of sky and the frame of window. His relationship with Mandira is not better than this. He does not like her.

Oxford to the narrator is not suitable for the love; love does not grow there. He, the narrator himself is conceived as a raga. After reading the novel, Rini Dwivedi says, no clear and well delineated picture of him emerges (83).

The present paper deals with Amit Chaudhuri's female characters, his most of the novels consists a woman at the center and two men may be husbands and lovers. Amit Chaudhuri in a balance manner and method explores explains and excavates the love affair of the hero with two woman related to two religions.

Works Cited

Chaudhuri, Amit. *A Strange and Sublime Address. Three Novels.* India: Picador, 2001. Print.

Ray, Mohit. "They Also Serve: Amit's 'Radical' Elite and their Menials: A Deconstructive Approach."

The Novels of Amit Chaudhuri: An Exploration in the Alternative Tradition. Ed. Sheobhushan Shukla and Anu Shukla. New Delhi: Sarup & Sons, 2004. Print. Sharma, R.S. "Impressionism and Freedom Song." *The Novels of Amit Chaudhuri: An Exploration in the Alternative Tradition.* Ed. Sheobhushan Shukla and Anu Shukla New Delhi: Sarup & Sons, 2004. Print.

2018-19 (P) Dr. Sangita Sarane (10)
English

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part-II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018-5-5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

25. Glimpses of Modernity and Globalization in Anita Nair's Mistress

Dr. S. S. Sasane

Asst.Professor, Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Anita Nair is one of the acclaimed Indian female writers who presents the reality of Indian woman in modern context and has dared to present revolutionary ideas about freedom, extra marital and premarital relationships' in her novels .Story telling is an art that excellently handled. She has depicted the situation of modern woman in Mistress who becomes the slave of responsibility ,tradition ,culture and unwanted relations .and at the same time depicts changing patter of relationship in modern era due to the lack of communication the barrier between husband and wife has been widen and has resulted into the failure of relationship . Mr.Rao states "I have restricted myself to focus attention exclusively on Anita Naire's third novel Mistress which deals with human relationships, man woman relationship and analyses pre-marital, marital extra-marital relationships and estrangement between husband and wife"¹

Anita Nair has depicted women character from different point of view as their journey start from weak to strong nature of female attitude .women journey is from subordination to freedom and empowerment .women consider as a weak human being and has been dominated by male relatives from her birth to her death .She is not only the slave of traditions but she is the slave of each and every relation which demands her scarification and devotion to prove her purity .Even in modern society her life becomes complicated and changes its form .but today is also she is responsible for each and every aspect of life .

Anita Naire has presented her views on all such aspects and shows how she is responsible for it .novel focuses on the life story of travel writer Christopher Steward who faces various contradicting situations in his life .Christopher meets Koman a Kathakali Dancer in Kerala and his niece Radha .Here Radha is Indian woman and housewife who caught in her traditional role of wife ,she attracted towards Christopher ,that relation contains growing intimacy ,passion and love .Again in this controversial situation Shyam ,Radha's husband has confused psychological situation which he was not able to reveal someone .As story revolves around the life story of different character as Koman has handled in his life various perplexed

situations .He has many relation with women in his life so slowly it clears the aspects of their life conditions as Rajesh Reddy states,

“Anita Nair’s ‘Mistress’ novel project women subjugation and suppression in the contemporary Indian society and explores the depth of relationship between Shyam and Radha .In their relationship we find that Radha’s role as a wife blocks her freedom”²

Radha lives frustrate life with her husband, as Shyam treats her as his own assets and records all her work .that marriage doesn’t provide her a security and satisfaction, she lives in the definite frame work of Indian tradition and society .Shyam holds Radha in his possession of patriarchy and tries to dictate her life according to his will and manly order. So it creates affection in the heart of Radha for Chris so this entire situation is reasonable for this extra marital affaure in Radha’s life .From his childhood Shyam dreams Radha and wants to get her at any cost, he knows about her premarital relation with married man but although he has passion about her wants her, despite relatives protest, he marries Radha on their marriage night, she said that she was not virgin and looks like stone .

“I am not a virgin she said ,I want to you to know that I have had sex ,It dont matter .I have had sex ,too .I slept with other women too ‘ Did my father offer money to marry me ?I looked at her carefully .You are insulting me ,He said quietly He said quietly .I don’t need to be paid to marry you .Do not you know how beautiful you are ? ”³

Shyam is determined and intelligent business man .His wish relates with materialism .earns money and becomes rich in his life He becomes one of the successful business man in Kerala He has resort near river Nil where travelers specially foreigners visit and stay there .Radha and Shyam do not have children .Basically Radha was not satisfied with this relationship with her husband .Shyam wants only dutiful wife and fulfills all his aspirations from her .Husband wife relation is kind and mutual relation that covers all the aspects of human life where each and every aspect is submitted ,each and every injury is healed .They are on equal level ,no one is superior and no one is inferior .Radha feels her guiltiness as what she was doing .It was sin to keep relations with Chris .But still it was going on .Chris is a writer ,a journalist .Even Radha herself has to grapple about her parent weather her uncle who had an affair with her mother was her biological father .

As Mr.Rao states “ Mistress is grand saga of relationships .The novel deals with several themes like art and adultery excitement of new found love .ennui in conventional relationships

27431

,squalor and ugliness of love ,abuse ,dashed hopes and dark family secrets. It is a book which deals with infatuation and obsession across the gulf of religionSymbolizes the shallowness of the life of the main characters ,of Mistress" "Radha meets Chris ,Koman also did mistakes in his life as romancing with his own bother's, wife .As wife shows an identity and reputation of family As woman and wife who is responsible to keep family prestige .Radha must protect her and her husband's reputation .She never cared about society and people .She only lives for herself and quenches her thirst for sex as by illegitimate relations with Chris .Shyam knows all this but ignores it .He feels deceived ,Radha failed to understand her husband and his good nature .But although Anita Naire feels that men have been victorious in suppressing women identity and personality for centuries .But today situation has been changed and entered complications in human life .In this era also she has been tortured ,dominated by society .New problems created new questions in the relationship of husband and wife .

Naturally women are sentimental and emotional but men are practical and strong so this natural difference is also responsible for such problems in relationship .As wife is devoted and she needs someone who cares her and gives her mental and emotional comfort when husband fails to provide that time wife's psychological situation disturbs .This disturbed psychology creates extra marital relations which is harmful for society as well as married life of any couple.

Here Radha and Shyam both are responsible for their disaster, Radha was not satisfied and Shyam didn't provide her that much emotional comfort what she wants, in such situation Chris entered in the life of Radha . Shyam was helpless before this horrible situation of life. And even Radha and Chris was not happy with extra marital affair.

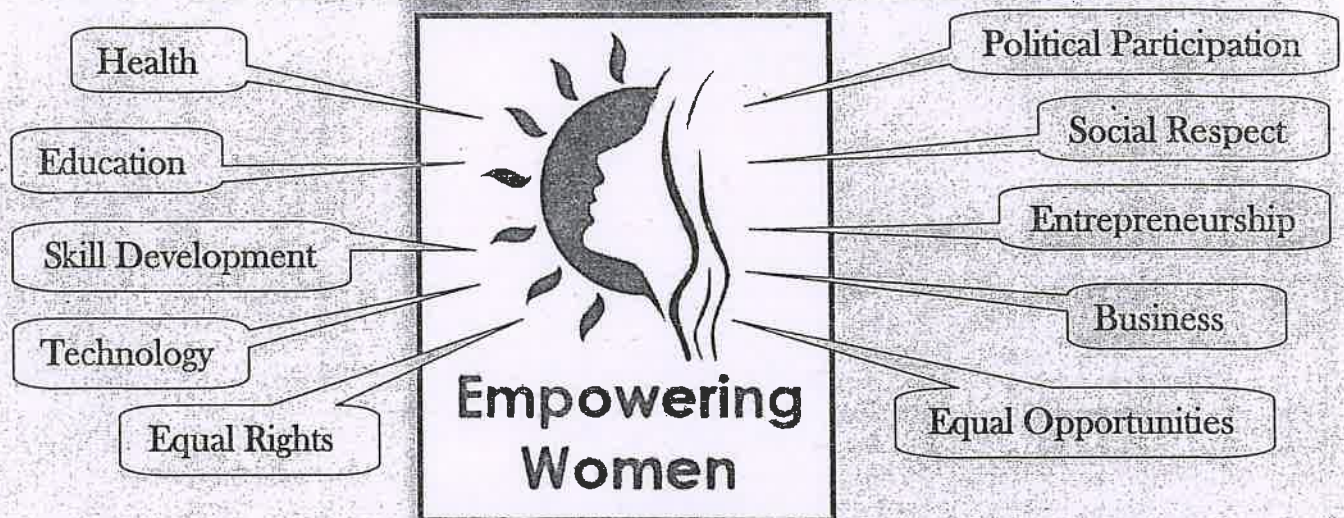
References

- 1) www.the-criterion .com
- 2) Int.J.Long.Lit &Trons.Studies P ,N 3
- 3) Nair Anita ,Mistress New Delhi ; Penuin Books ,India ,2007p-123
- 4) www.the-criterion .com

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
January-2020 Special Issue - 212 (B)

Women Empowerment
Through Entrepreneurship & Skill Development

Guest Editor :
Dr. Sopan Nimbare
Principal,
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Executive Editor:
Prof. Shubhangi Khude
Coordinator, Vishakha Sammitee,
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Empowerment of Dalit Women : Earnest Need

Dr. S. S. Sasane

Assist. Professor

English Department

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya ,Beed

Woman is the source of life who gives everything to family and children .G B. Shaw who invented life theory on the base of woman life .She has certain force of life that gives strength to life .From centuries she rocks the cradle and shapes human life .Although women have to face infinite problem and struggle in her life .Across the world birth of woman has not welcomed and happily accepted .In many countries female child is killed at the moment of birth .The girl who conquered all the obstacle and takes birth then again she has to tackle with many civil problems in her life .

Indian constitution is the highly appreciated for human Rights and its implementation .UN has declared manifesto of human Rights in 1948,Indian Constitution is based on human Rights as stated below " The Indian Constitution captures the essence of human Rights in its Preamble and the section on fundamental Rights and the direct principles of state policy .The constitution of India is based on the principles that guided India 's struggle against a colonial regime that consistently violated the civil ,political ,social ,economic and cultural rights of the people of India "Women and Human Rights ,Shri Sondage T.P.

The status of women in India is inferior and subject to discrimination .During ancient period she has equal status but afterwards her existence becomes problematic ,get suffered .She has been alleged for history, mythology and every calamity in human civilization .Ramayan takes place due to Sita ,Mahabharata due to Draupadi .Western mythology based on gender discrimination as Eve is responsible for paradise Lost as she is more suffered on earth for her mistakes .She has been easily tempted ,wanton ,sinner ,weak: she is service provider to whole family as husband is her God ,it is the view and actual place of woman in the scenario from the centuries she has been exploited on the name of religion and culture ,rituals .Sati Pratha ,child marriages, and ban on widow remarriages became part of social life in India. Now in modern era women become educated participated in politics ,become Prime Minister ,President ,Speaker of the Lok Sabha ,chair person of banks .

Now revolution takes place but this revolution is limited with certain class and communities .Dalit women live the life in utter poverty and discrimination ,she leads double discrimination as dalit and woman so her condition is worst in global scenario ,from centuries she has been neglected and suffered due to her marginal status .She has been deprived from basic human Rights as shelter, attire ,food ,sanitation and even dignity also .

Dalit women lead the life of suppression, struggle with pain and agony ,her life is full of obstacles due to social, economic and educational backwardness with the curse of untouchability .Upper caste mentality is treacherous, Dalit women are easily vulnerable for any type of exploitation and abuse.

Facilities are available for them but social screen is dirty with discrimination so situation becomes worst to leave education and remain at home to get again vulnerable for exploitation due to illiteracy and lack of education .it is very unfortunate chain of problems, which are interconnected

"Many Dalit women are ill treated and educationally backward inspite of the facilities for free education .the reasons for the high rate of illiteracy among Dalit women are resistance from the family to send girl to schools ,fear of insecurity in villages ,lack of physical facilities like accommodation ,school, transport and medical facilities "

Mahatma Phule,Savitribai Phule and Dr.B.R.Ambedkar have given solace in such horrible filthy -,life taking ,inhuman situation in the form of reformation ,education and realization of self dignity .Dr.Ambedkar strongly believed in the power and potential of women to reform society

Dr Ambedkar stated about women "I strongly believe in the movements run by women .If they are treaty taken into confidence .They change the present picture of society which is very miserable ,in the past they plyed a significant role in the condition of weaker section and classes "Struggle of Dalit women start with life, generally all women struggle start with life AS stated in following lines "Discrimination against the girl child start the moment she enters into the mother's womb .This is the reason behind alarming decline in sex ratio". Women are sufferer and hard to face life due to female gender but dalit women are double exploited and marginalized in social and personal life " The situation of dalit women in India needs special attention .They are one of the largest segregated groups anywhere in the world and make up 2% of the world's total population dalit women are positioned at the bottom in India's caste, class and gender hierarchies .they face systemic and structural discrimination threefold ,as Dalit ,poor and as women "Dali woman is double marginal and exploited that is horrible and inhuman .she subjects to insecurities and harassments in social, educational and professional context "Dalit women are socially, economically and politically disadvantaged in Indian society .caste is a significant factor which determines the process of empowerment" Dalit women have been exploited with the dawn of human life as their protector family, caste, community, category is also weak "Dalit women and girls are at greatest risk of sexual abuse, violence, early child marriage and human trafficking .More than 60% of girls are married before the age of 16 .In primary education,if dalit girl is sent to school she often faces shame and humiliation from non -Dalit students and find it difficult to trust teachers .Only 11.8% of Dali girls gone to secondary education "

They are vulnerable as compared to upper caste women due to economical condition as lack of soft skill and higher education

" For poor households the women's capacity to work ,her health ,her knowledge and her skills and endowments are often the only resource to call upon for survival .The poorest families are the most dependent upon women's economic productivity .There is an inverse correlation between household economic status and women's labour force participation and their proportional contribution to the total family income "

In Agricultural field, during last two decade women's share of agricultural labour has increased. Agricultural laborers' are the lowest wage income and their unemployment rate is the highest . Dalit women are poor and living below poverty line in India .The social sphere is based on discrimination ,so women is based on discrimination so women always helpless to live poverty life " As poverty is more acutely experienced by women because of gender based discrimination .The gender based problems faced by poor women are unequal sharing of food, inadequate or lack of medical care ,underpayments ,long hours of tedious work and loss of employment due to illness .Theses problems need to be solved at the earliest so that women can walk on the path of development freely and easily "

Poverty is curse for women due to lack of skill, education ,inferior status they become insecure and easy for target .They don't have the realization of their human Rights so Indian Government has taken initiatives for poverty eradication programme, provide facility to women for up gradation in their lives .the poverty line shows how women are poor and dependant"

"In the Eighties the government began to acknowledge that women constitute not just a segment but the core of the Indian poor .As such women need special need programmes for their development"

Condition of woman is horrible in that situation dalit women live hardly human life with self dignity and respect due to social psychology and look of society

References;

1. Women and Human Right; T.P.Sondage Chandralok Prakashan
2. Ritu Bakshi " Inclusive Empowerment of Dalit women "
3. WWW.srijis.com
4. www.researchgate.net

A National, Registered, Recognized Referred Hindi Quarterly

लोकयज्ञ

संपादक

डॉ. सोनवणे राजेंद्र 'अक्षत'

(संयुक्तांक)

व. (16) 11 अंक 34 जनवरी से जून 2018 मूल्य 25 रुपये

आर.एन.आई.नं. MAHHIN/2002/12063

पृष्ठ 24

११ वाँ विश्व हिन्दी साहित्य सम्मेलन मॉरिशस में

नई दिल्ली (संवाददाता) - हिन्दी भाषा का महाकुंभ विश्व हिन्दी साहित्य सम्मेलन 18 से 20 अगस्त 2018 के बीच मॉरिशस में आयोजित किया जानेवाला है। इस सम्मेलन के लोगो का अनावरण हाल ही में परराष्ट्र मंत्री सुषमा स्वराजजीने राजधानी नई दिल्ली में किया। इस समारोह में केंद्रीय मंत्री किरण रिजिजू, स. पाल सिंह और अन्य मान्यवर उपस्थित थे।

इस अवसर परराष्ट्र मंत्री सुषमा स्वराजजीने कहा कि भारत और मॉरिशस के बीच द्विपक्षीय संबंध प्रगाढ़ हो रहे हैं। इन्हीं बीच जागतिक स्तरपर हिन्दी को प्रोत्साहन देने में मॉरिशस का बहुत बड़ा योगदान रहा है। इसके पूर्व भी सन 1976 और 1993 में विश्व हिन्दी साहित्य सम्मेलन मॉरिशस की धरतीपर आयोजित किया गया था। इस वर्ष भी 11 वाँ विश्व हिन्दी साहित्य सम्मेलन तिसरी बार मॉरिशस में आयोजित किया गया है। मॉरिशस की राजधानी पोर्ट लुईस में आयोजित इस विश्व सम्मेलन की 'जागतिक हिन्दी और भारतीय संस्कृति' यह विषय रखा गया है। इस सम्मेलन की खास विशेषता यह है कि सम्मेलन के पूर्व संध्या को गंगा आरती का आयोजन किया गया है। गंगा को भारतीय संस्कृति का प्रतिक माना गया है। सारे विश्व में गंगा को माता का दर्जा दिया गया है। इस विश्व सम्मेलन में भोपाल से मॉरिशस इस विषय पर भी विचार मंच होगा। इस बहाने भोपाल में आयोजित 10 वें विश्व हिन्दी साहित्य सम्मेलन की समीक्षा भी होगी। ऐसी जानकारी परराष्ट्र मंत्री सुषमा स्वराजने दी। इस समय मॉरिशस के शिक्षा मंत्री लीला देवी दुकन लछुमन जी ने विश्व साहित्य सम्मेलन की वेबसाइट का उद्घाटन भी किया।

अंग्रेजी के बाद सबसे लोकप्रिय... हिन्दी बनी अमरीका में दूसरे नंबर की भाषा

वॉशिंगटन - हमारी हिन्दी अमरीका में दूसरी सबसे ज्यादा लोकप्रिय भाषा बन गई है। अमरीका में गैर अंग्रेजी भाषाओं में सबसे ज्यादा हिन्दी बोली जाती है। इतना ही नहीं एक अध्ययन के मुताबिक वहाँ के डॉक्टर्स इंग्लिश के अलावा सबसे ज्यादा स्पेनिश भाषा का उपयोग करते हैं और फिर उसके बाद हिन्दी का नंबर आता है। अमरीका के करीब 36.2 प्रतिशत बहुभाषी डॉक्टर स्पेनिश भाषा बोल लेते हैं। तो वहीं 13.8 प्रतिशत डॉक्टर हिन्दी बोलते हैं।

डोक्सीमिटी नाम की एक ऑनलाइन सोशल नेटवर्किंग कंपनीने कुछ महिने पहिले एक अध्ययन किया था। यह कंपनी खुद को अमरीका की सबसे बड़ी मेडिकल सोशल नेटवर्क कंपनी बताती है। इस अध्ययन के लिए कंपनीने साठ हजार डॉक्टर्सपर अध्ययन किया। अध्ययन में हिन्दी के अलावा शिर्ष 5 भाषाएँ, फ्रेंच 8.8%, पार्शियन/फारशी 7.6%, चिनी 5.2%, वही एक अन्य शोध के मुताबिक लगभग 30 करोड अमरीकीयों में से 2.5 करोड लोग नियमित हिन्दी का प्रयोग करते हैं।

शाल वृक्ष के गोद में.....

जब जब मैं तथागत गौतम बुद्ध के जन्म और मृत्यु के बारे में सोचता हूँ तब तब यह-रह कर एक प्रश्न मेरे मन में हमेशा उठता है कि बुद्ध का 'जन्म' और 'मृत्यु' 'शाल वृक्ष' के नीचे ही क्यों हुयी? वैसे देख जाए तो बुद्ध के जीवन में वृक्षों का अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान रहा। जन्म के समय, जन्म के बाद, संपूर्ण जीवन में और अन्त में उनके निर्वाण में भी वृक्ष ही उनके साथ रहे। मायादेवी का स्वप्न, अशोक वाटिका में विहार, लुम्बिनी वन में शाल वृक्ष के नीचे जन्म, जंबुवृक्ष के नीचे किशोर गौतम का ध्यानावस्थित होना, न्यग्रोधवृक्ष के नीचे पायस पानकर अश्वत्थ वृक्ष के नीचे बोधि प्राप्त करना। बोधिवृक्ष के नीचे चार सप्ताह बिताकर अजपाल, व्यग्रीथ, मुचालिन्द एवं राजा यतन वृक्षों के नीचे एक सप्ताह वास। अपने जीवन में जो कुछ भी

चाहे चार महात्मा बुद्ध ने दिखाये उनमें अधिकतर चमत्कार वृक्षों से ही संबंधित रहे। धर्म प्रसार और प्रचार के दौरान अनेक वनों में और उद्यानों में उन्होंने वास किया। चाहे फिर वह जेतवनदान हो या फिर पनदान। खैर! जब जब बुद्ध की चर्चा आती है तब-तब 'शाल वृक्ष' मेरे सामने बाहें फैलाये खड़ा होता है। 'शाल' (शाल) या 'साख' एक द्विबीज पत्री बहुपर्णीय वृक्ष है। इसे संस्कृत में 'अश्विल्लभा', 'अश्वकर्ण' या 'अश्वकर्णिका' कहा जाता है। इसका वैज्ञानिक नाम से 'शाला रोबसटा' (Shorea Robusta) है। शाल (शाल) वैसे तो वृद्ध वृक्ष एवं अर्धपर्ण पाती वृक्ष माना जाता है। जो हिमालय की तलहटी से लेकर चोटी तक, बंजर भूमि से लेकर उपजाऊ धरती तक कहीं भी आराम से उग आता है। भारत में उत्तरप्रदेश, बिहार, बंगाल, असम, भारत के बाहर श्रीलंका, फिलीपाइन्स, मलाया आदि के जंगलों में यह वृक्ष बहुतायत में उगता है।

इस वृक्ष का मुख्य लक्षण है अपने आपको विभिन्न प्राकृतिक कारकों के अनुकूल बना लेना। इसके बारे में ऐसा कहा जाता है कि यह वृक्ष 9 सेंमी से लेकर 508 सेंमी वर्षावाले क्षेत्र में भी उगता है और बहुत ही सुखी और गर्म भूमि पर भी यह आराम से फलता-फूलता है। भारत, श्रीलंका, बर्मा में इसकी कुल 9 प्रजातियाँ पाई जाती है, जिनमें सोरिया रोबसटा मुख्य है। (Shorea Robusta Gaerth)

- डॉ. सोनवणे राजेंद्र 'अक्षत'

हिन्दु धर्म की अगर बात करें तो मान्यता के मुताबिक 'शालवृक्ष' विष्णु का बहुत ही प्रिय वृक्ष माना जाता है। बुद्ध धर्म की अगर बात करें तो जिस तरह बोधिवृक्ष इस धर्म में पवित्र माना जाता है ठीक उसी तरह 'शाल वृक्ष' भी पवित्र और पावन माना जाता है। शाल वृक्ष का वर्णन (गर्भवक्रान्ति) जातकट्कथा के अविद्वेनिदान एवं ललितविस्तार में मिलता है। जो बुद्ध के जन्म से संबंधित है।

"कपिल वस्तु में आषाढ का उत्सव घोषित हुआ। जनता उत्सव मना रही थी। महामाया देवी ने शय्या पर लेटे-लेटे निद्रित अवस्था में यह स्वप्न देखा- 'उन्हें चार महाराज दिग्पाल शय्यासहित उठाकर हिमवन्त प्रदेश में ले जाकर सात योजन छायावाले महान शाल (शाल) वृक्ष के नीचे रखकर खड़े हो गये। तब उन दिग्पालों की

देवियों ने उनका श्रृंगार दिव्य पुष्पों से किया एवं उन्हें दिव्य शय्या पर लिटा दिया। बोद्धिसत्त्व श्वेत सुन्दर हाथी बन रूपहली माला जैसी सुंड से श्वेत कमल लेकर उनकी दाहिनी कुशों में प्रविष्ट हो गये।"

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'बुद्ध और उनका धम्म' पुस्तक में बुद्ध जन्म का वर्णन करते हुये लिखते हैं कि "महामाया शाही पालखी में बैठकर प्रसूती के लिए अपने पिता के घर जा रही थी। रास्ते में शालवृक्षों से भरा लुम्बिनी वन लगा। उस वन में पुष्पाच्छादित और पुष्पविहिन अनेक पेड़ थे। जैसे-जैसे महामाया की पालखी वन में प्रवेशित होने लगी वैसे-वैसे लुम्बिनी वन दिव्य चित्रलता जैसा या फिर महाप्रतापी राजा के स्वागत हेतु बनाये गये सालकृत शामियाने जैसा लगने लगा। सारा वन फल और पुष्पों से लदा था। चारों ओर मधुमखियाँ और भ्रमरों का गुंजार हो रहा था। पक्षी समुह में मधुर गान कर रहे थे। यह नयनरम्य दृश्य देखकर महामाया के मन में वनक्रीडा करने की इच्छा जागृत हुयी। उसने पालखी ढोनेवालों कहारों को पालखी शालवन में उतारने को कहा। वह पालखी से नीचे उतरी और एक भव्य शाल वृक्ष के पास पहुँची। चारों ओर मंद-मंद पवन बह रहा था। शाल वृक्ष की टहनीयाँ हवा के साथ झूल रही थी। महामाया ने झुलते हुए शाल वृक्ष की एक टहनी पकड़ी मगर वह हवा के झोंके के साथ उपर गयी। और वह टहनी के साथ ऊपर अधर में लटक गयी। उसे प्रसव वेदना शुरू हो

पी। शालवृक्ष की शाखा पकड़कर ही महामायाने बुद्ध को जन्म दिया। ह. 12 था ख्रिस्तपूर्व 563 बैसाखी पुर्णिमा ।''² (देखें : महामाया वृक्ष जिसतरह बुद्ध का जन्म शाल वृक्ष के नीचे हुआ ठीक उसी तरह त्य भी दो शाल वृक्षों के बीच हुयी। इतना ही नहीं तो बुद्ध ने अपनी तिम धम्मदीक्षा भी शाल वन में ही दी। और तो और उनके निर्वाण के 12 उनका शव कुछ समय के लिए दर्शन हेतु शाल वाटिका में रखा गया । (देखें : बुद्ध और उनका धम्म)

शाल वन में जन्म और शाल वन में ही महात्मा बुद्ध की मृत्यु साधारण टना नहीं है। इसके पीछे कोई बहुत बड़ी बात होगी ? कोई बहुत राज छिपा होगा। भगवान महावीर का संबंध भी शाल (शाल) रहा है। क्यों ? और कैसे ? इन प्रश्नों के उत्तर जब मैं तलाशता तो शाल वृक्ष की महानता और उपयोगिता देखकर मैं दंग रहता हूँ। कसा कवि ने ठीक कहा

नितान्त ही थी नभ-चुम्बनोत्सुका ।

पु-पल्लवों की मृदुता मनोज्ञता ।

प्रफुल्ल होता चित्र या नितान्त हो ।''

शाल वृक्ष का पौधा रोपन आप कर नहीं सकते। इसके बीज वर्षा के रंभ काल में पकते हैं और जमीन पर गिरकर अपने आप उगते हैं। इन बीजों की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि भयानक अकाल के समय में यह बीज भोजन के काम आते हैं। आदिवासीयों के लिए यह वृक्ष कल्पवृक्ष के समान वरदायी है। भरी गर्मी में आदिवासी शिकार, गोंद, श पाने के लिए जब जंगलों में जाते हैं तो वह अपने साथ पानी लेकर नहीं जाते। ऐसे समय में जब उन्हें जंगलों में पानी नहीं मिलता कंठ सुखने लगता है, तब आदिवासी पलाश के दोने बनाकर शाल वृक्ष के बुंध में चीरा लगाते हैं। शाल वृक्ष की टहनियाँ या बुंधे में चीरा लगाने पर उर बुंद-बुंद रस टपकने लगता है। जो दोने लगाकर एकत्रित किया जाता है। इसे एकत्रित करके आदिवासी और ग्रामीण अपनी प्यास बुझाते हैं। यह शाल का पानी हल्का कसैला होता है, परन्तु नुकसान देह नहीं होता। इसे 'शर्करा भोजन' भी कहा जाता है। इस पानी में ेन को छोड़कर शेष सभी तत्व विद्यमान होते हैं। शाल का रस ेन से वृक्ष द्वारा लिया तत्व युक्त जल ही होता है। इसलिए शाल को ग्रामीण आज भी 'पानी वाला पेड़' कहते हैं।

इस वृक्ष से निकाला गया रेजिन कुछ अम्लीय होता है जिसका उोग धूप बनाने में और आयुर्वेदिक औषधियों में किया जाता रहा है। अभी तक शाल के औषधियों गुणों पर संशोधन नहीं हुआ है। तरुण शाल वृक्षों की छाल में प्रासलाल और काले रंग का पदार्थ रंजक के रूप में काम में लाया जाता है। इस वृक्ष की लकड़ी बहुत ही कठोर, मजबूत त भूरे रंग की होती है। इसकी लकड़ी प्रत्यास्थाता के लिए प्रख्यात है। सभी शाल प्रजातीय वृक्षों की लकड़ी लगभग एक से होती है। यह लकड़ी इमारतों के दरवाजों, खिड़कियाँ, गाड़ीयाँ, नावें बनाने में काम आती है। लकड़ी भारी होने के कारण इसे नदियोंद्वारा बहाकर नहीं

लाया जाता। इस वृक्ष की लकड़ी का सबसे अधिक उपयोग भारतीय रेल में रेल लाईन के स्लीपर बनाने के लिए किया जाता है। रेल के स्लीपर बनाने में कई लाख घनफुट लकड़ी का उपयोग हर साल किया जाता है।

इस वृक्ष की आर एक विशेषता यह है कि यह वृक्ष अपनी जड़ों में पानी एकत्रित करता है। दूसरे अन्य पेड़ों की तुलना में शाल पर्यावरण प्रदूषण को 12 गुना ज्यादा नियंत्रित करता है। ऐसे इस बहुगुणी बहुउपयोगी बुद्ध और महावीर प्रिय वृक्ष पर आजकल 'बोरर' नामक रोग का खतरा मंडरा रहा है। हाल ही में क्वर्धा में बोरर का प्रकोप काफी बढ़ गया था जिसकारण वन विभाग ने पुरे छत्तीसगढ़ में 'शाल बोरर कंट्रोल ऑपरेशन' चलाया था। इस बोरर का प्रकोप शाल वृक्ष पर प्रथमबार सन् 1997 से 2000 में अधिक दिखायी दिया था।

पानी वाला यह शाल (शाल) वृक्ष बहुत ही बेशक़िमती और मूल्यवान है। यह वृक्ष हमें अकाल की भयानक मार से बचाता है। हमें अन्न और जल देता है। यह भारत का बौद्धकालीन इतिहास का साक्षीदार है। इस वृक्ष का संवर्धन और विकास करना हम सब का आद्य कर्तव्य है। शाल वृक्ष देश की अमूल्य वनसंपदा है। इसे संभालना पड़ेगा। जिन जिन शहरों में वायुप्रदूषण की मात्रा अधिक हैं उन शहरों में इसका रोपन करने से बड़ी मात्रा में प्रदूषण को कम किया जा सकता है। यह पेड़ अखिल मानव जाति के लिए उपयोगी और कल्याणकारी है। शाल का पेड़ दिर्घायु होता है। इसकी उम्र लगभग 1000 सालों तक हो सकती है। इस एक वृक्ष की किंमत बाजारों में 40000 रूपयों तक हो सकती है।

अन्त में मैं यही कहूँगा कि शाल (शाल) भारत की राष्ट्रीय धरोहर है। इसका रक्षण, संरक्षण और विकास करना हम सबका आद्य कर्तव्य है। पानी, अन्न और धन की वर्षा करनेवाले इस पानीवाले पेड़ को बचना चाहिए। वरना हम और हमारी प्रकृति नष्ट हो जायेगी।

* संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) जातकट्कथा (अविदेरनिदान)
- 2) बुद्ध और उनका धम्म - डॉ. भिमराव आंबेडकर
- 3) हमारी धरोहर विशेषांक (सरस्वती सुमन) - संपादक डॉ. आनंदसिंह सुमन
- 4) राष्ट्रीय स्तरीय त्रैमासिक पत्रिका लोकयज्ञ - संपादक डॉ. सोनवणे राजेंद्र 'अक्षत'
- 5) इन्टरनेट
- 6) स्व. अनुभव एवं निष्कर्ष

डॉ. सोनवणे राजेंद्र "अक्षत"

हिन्दी विभाग प्रमुख,

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड, जि. बीड-431122 (महाराष्ट्र)

तथा मा. संपादक 'लोकयज्ञ',

'लक्ष्मी निवास', आदित्य नगरी, बीड, जि. बीड-431122 (महाराष्ट्र)

Mo.9420798075

ISSN 2277 - 7539 (Print)

Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

October - 2018
Vol. I No. 9

EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD

39

214

Dr. Sachin Kandale
Sanskrit

2018-19

14) The Role of Higher Education and Scientific Research in Achieving Sustainable Development in the Republic of Yemen Dr. Khan Ansarullah Shaifullah	90
15) African American Criticism: A Study Ms. Quadri Syeda Arshia Farooq Hussain	96
16) The Way of the World by William Congreve: Summary Mr. Chavan Sudhakar Devendr	103
17) Theoretical Study Of Anita Desai's Novel Cry The Peacock From Feminist Point Of View Dr. Mahananda C. Dalvi	108
18) Eco-feminism in the select Works of Margaret Atwood and Vandana Shiva Shaikh Laikh Mahemood	111
19) Practice Of Rasa Theory In Sanskrit Drama Dr. Sachin Chandrashekhar Kandale	117
20) A Study of Achievement Motivation among Secondary School Physically Handicapped & Normal Students of Aurangabad City Dr. Kaneez Fatema, Zakiuddin Sohail	122
21) The New Trends In Indian Literature Dr. Kamalakar Digambarrao Jadhav	128
22) Alienation in Dilip Chitre's <i>Father Returning Home</i> Mr. N.M. Ankushrao	131
23) Impact of Internet of Everything Technologies in Sports Dr. Kale Udhav Maruti	135
24) Role of Languages in 'Make in India' Mr. Vinod Gopalrao Kirdak	140
25) Communication Strategy for Rural Markets: A Study on India Dr. Rachana Rameshwar Thombre	144

Eva
Woul
* Han

Introduc
The purpo
design app
2015. The
Peninsula.
Yemen bo
Population
injuries. M
of injure n
that mana
make deci
and others
abroad tre

Objectiv
1) Ev
fo
2) Re
3) Re

* Research S
** Research
*** Mansou

Practice Of Rasa Theory In Sanskrit Drama

Dr. Sachin Chandrashekhar Kandale

Introduction

Rasa theory explains how one can have an emotional experience while watching a drama (Sullivan 2011:166). *Rasa* is "an emotional response that is inspired in an audience by a performer" (Astha 2014). *Rasa* "literally means the quintessential essence of a work of art" (Astha 2014). To better explain *rasa* theory the components that create *rasa*, the pleasure of food as a metaphor for the feeling of *rasa*, how the nine *rasas* are evoked in an audience, and the nine *rasas* unique presiding deities and colors will be described. To explore the complexity of *rasa* theory, *rasas* intrinsic connection with death, the role of the creator and the audience in producing a *rasa* experience, an example of *rasa* theory in practice within the performance of Kutiyattam, and the changes *rasa* experiences as Indian society changes will be depicted.

Rasa is created with a combination of *vibhava*, *anubhava*, and *bhava* (Astha 2014). A *bhava* is a mood or an imitation of emotions (Astha 2014). *Bhava* conveys meaning through gestures and facial expressions (Astha 2014). *Bhava* is made up of *vibhava* and *anubhava*. *Vibhava* is a stimulant and *anubhava* is the manifestation and enactment of *bhava* (Astha 2014). *Rasa* theory is explained by Bharata in the *Natya-sastra* which is "an ancient Indian treaty on the performing arts" (Astha 2014). It is thought to have been written in the 2nd century BCE (Astha 2014), and it is arguably the fifth Veda

* Assistant Professor & Head Department of Sanskrit, Swa.Sawarkar College, Beed

(Lidke 126). In the *Natya-sastra*, Brahma says, "the purpose of the *Natya-sastra* is to reveal to human kind the technology by which one can come to understand the nature of the world through its dramatic re-presentation" (Lidke 126-127). There are nine *rasas*: humour (*hasyam*), love (*srngara*), anger (*raudra*), sorrow (*karuna*), fear (*bhayanaka*), amazement (*abhuta*), heroism (*vir*), disgust (*bibhatsa*), and tranquility (*santa*) (Gaston 84). Bharata described eight *rasas* but Abhinavagupta, who is the principal authority on *rasa* theory (Mason 76), argued for nine *rasas*. He argued that tranquility should be added as the ninth *rasa* because tranquility underlies and pushes forth the original eight *rasas* (Astha 2014).

Rasa is often described as a metaphor for the pleasure of food. When one eats food, one receives pleasure from the flavours. When an audience watches a performance, they receive pleasure from the "emotions conveyed to them through practical performance devices" (Mason 72). The flavour "is produced by the *bhava* through acting" (Astha 2014). However, the *Natya-sastra* makes it clear that this metaphor is not an equivalent to the *rasa* experience (Mason 74). While experiencing a drama, one receives an emotional response while also "having the awareness that one is witnessing an enactment rather than real life" (Sullivan 2011:166). This is called aesthetic distance. In the *Natya-sastra*, "the distinction between performer and spectator, the distance between them, is essential" (Mason 76). One can be so connected to the performance that one "tastes" the emotions of the performance, but one also maintains aesthetic distance. For example, while watching Rama fall in love with Sita, the pleasure one receives from watching Rama's feelings "comes not from feeling what Ram[a] feels (or 'tasting his emotion'), but from appreciating what Ram[a] feels from the privileged position of spectators" (Mason 76-77). The audience does not have to feel exactly what the character is feeling, they just appreciate that they get to witness what the character is feeling.

The nine *rasas* are experienced by the audience in association with a *bhava* portrayed on stage by the performers (Astha 2014). For example, the *rasa* of humour is "evoked through expanded lips, cheeks, wide staring and contracted eyes" (Astha 2014). The audiences' laughter "is stimulated by disfigurement of dress, impudence, incoherent

Practice

speech,

In orde

jewelle

stimula

invoke

for the

"by see

houses,

amazer

stimula

(Astha

determ

costum

rasa, rethis *ra*

possibi

deity a

with th

by Pra

associa

Yama a

color b

and its

Indra a

the col

The *ra*

death.

(Masor

2007).

sastra,

anubha

speech, deformed appearance, queer behaviour, [and] strange costumes” (Astha 2014). In order to evoke the love *rasa*, the performers must wear beautiful costumes and jewellery and portray longing and sensitivity to nature (Astha 2014). The anger *rasa* is stimulated by “boldness, insults, cruelty” (Astha 2014), and leads to fighting. In order to invoke the *rasa* of sorrow, the performer “expresses loneliness, longing, and yearning for the absent lover or God” (Astha 2014). The fear *rasa* is stimulated in the audience “by seeing or hearing words, sounds and objects or by fear of jackals and owls, empty houses, forests...weird persons or sounds of getting into fights” (Astha 2014). The amazement *rasa* is “stimulated by the sight of divine persons” (Astha 2014). It is also stimulated by the sudden achievement of what was desired by the hero and by magic (Astha 2014). The heroic *rasa* is stimulated when the performer shows courage, determination and justice (Astha 2014). Every facial expression and detail of the costumes is important in order to evoke specific *rasas*. Tranquility, the recently added *rasa*, represents freedom, salvation, stabilization and motivation (Astha 2014). Since this *rasa* encompasses all of the other eight *rasas*, it “stretches the transcendental possibilities of aesthetic experience” (Astha 2014). Each *rasa* is presided over by a deity and is associated with a specific color. For example, the love *rasa* is associated with the color greenish blue and the god Visnu, while the laughter *rasa* is presided over by Pramatha and the color white. The *rasa* of anger is presided over by Rudra and is associated with the color red (Astha 2014). The *rasa* of sorrow is represented by Yama and the color pigeon (Astha 2014). The fear *rasa* is represented by Kala and the color black (Astha 2014). The *rasa* of amazement is associated with the color yellow and its presiding deity is Brahma (Astha 2014). The heroic *rasa* is presided over by Indra and its associated color is silverish white (Astha 2014). The disgust *rasa* represents the color blue and is presided over by Siva (Astha 2014).

The *rasas* give the audience pleasure, even though most of them are connected with death. Four of the *rasas* “are not particularly pleasant”: sorrow, disgust, anger, and fear (Mason 75). Death is represented “either as an *anubhava* or *vyabhicari-bhava*” (Sullivan 2007) which is the manifestation and enactment of a mood (Astha 2014). In the *Natya-sastra*, Bharata explains that sorrow “is to be represented on the stage by an array of *anubhava*, including tears and falling on the ground, but also insanity and death” (Sullivan

2007). The disgust *rasa* is portrayed with "death, along with despair, insanity, and so on" (Sullivan 2007). Certain acts described with the anger *rasa* lead to death but it is not specified that the character is supposed to be killed; for example, characters are supposed to cut off the head and limbs of other characters (Sullivan 2007). In the love *rasa*, death is not excluded in the thirty-three transitory states therefore, "even in a drama emphasizing the erotic, death may figure as a transitory state" (Sullivan 2007). For example, death is the final stage in separation from the beloved, for female characters (Sullivan 2007). Bharata explains "how one should speak while dying on the stage, with a faltering voice or repeating oneself" (Sullivan 2007). Bharata also specifies that different kinds of death will have different appearances (Sullivan 2007). The *rasas* create aesthetic delight and the representation of death on stage is "important in evoking *rasa* experience for the audience" (Sullivan 2007).

The performers are important in order for the audience to experience *rasa*, but the creator of the art that the performers are enacting also plays a key role. The *rasa* experience is a two-way process because the artist strives for *rasa* while creating their art while the audience must detect it (Astha 2014). In *rasa* theory, "the term *sahrdaya* has been variously translated as critic, observer, reader, spectator, or one who savors (*rasika*) in the creative process" (Sundararajan and Raina 2016). The receptor of a work of art can be described in three words: spectator, auditor, and empathizer (Sundararajan and Raina 2016). The auditor is part of a social group and the empathizer is "defined as one who has the same quality of heart and mind as the creator" (Sundararajan and Raina 2016). This is the ideal critic or *sahrdaya*. The audience receives aesthetic delight through a performance because of the specific actions of the performers and the creator. The audiences' appreciation emotions and the audiences' understanding of the history of the story being presented also impacts one's aesthetic delight.

References:

1. Astha (2014) "Abhinavagupta's exposition extends Bharata's Rasa Theory in several ways." *Language in India*, Vol. 14, No. 3: 83-93. Accessed February 1, 2017.
2. Fuller, Jason D. (2011) "The accidental pilgrim: Vaisnava tirthas and the experience of the sacred." In *Studying Hinduism in Practice*, ed. by Hillary P. Rodrigues, 62-74. New York: Routledge.
3. Gaston, Anne-Marie (2011) "Dance and Hinduism: a personal exploration." In *Studying Hinduism in Practice*, ed. by Hillary P. Rodrigues, 75-86. New York: Routledge.
4. Mason, David (2006) "Rasa, 'Rasaesthetics' and Dramatic Theory as Performance Packaging." *Theatre Research International*, Vol. 31, No. 1: 69-83. Accessed February 5, 2017. doi:10.1017/S0307883305001860
5. Lidke, Jeffrey (2011) "Tabla, spirituality, and the arts: a journey into the cycles of time." In *Studying Hinduism in Practice*, ed. by Hillary P. Rodrigues, 118-130. New York: Routledge.
6. Sullivan, Bruce M. (2007). "Dying on the Stage in the Natya Sastra and Kutiyattam: Perspectives from the Sanskrit Theatre." *Action Theatre Journal*, Vol. 24, No. 2: 422-439. Accessed February 3, 2017. doi:10.1353/atj.2007.0041

2018-19

14

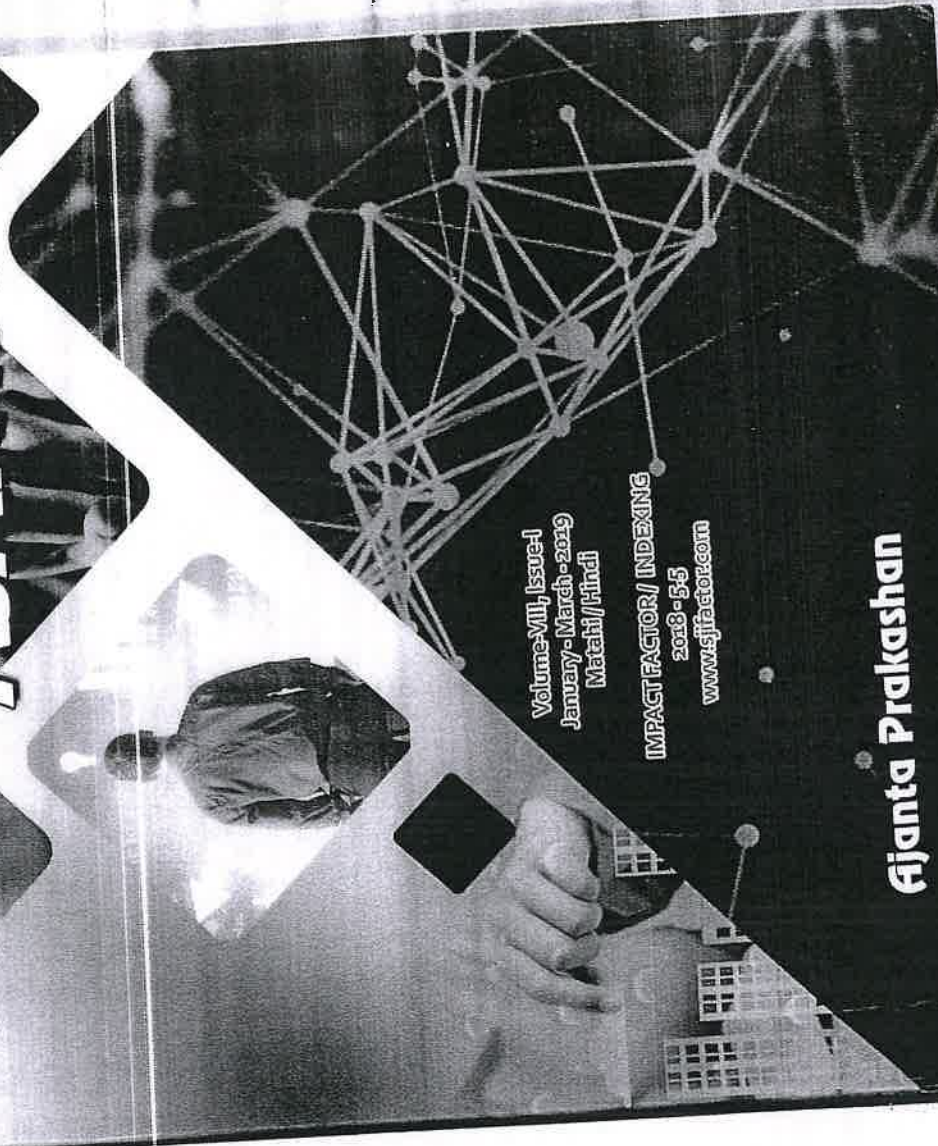
16

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issued
January - March - 2019
Matahi/Hindi

IMPACT FACTOR/ INDEXING
2018 - 5.5
www.sjfactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	सौम्यते चळवळीची स्थित्यंतरे व आव्हाने	६१-६५
१५	चाणक्य विचारांचे आधुनिक काळात उपयोग	६६-६९
१६	भारतीय संत परंपरेत स्त्रियांचे स्थान	७०-७३
१७	स्वप्निल ठाकरे	७४-७८
१८	भारतीय परंपरेतील श्रृंखला व अर्जुन यांचा स्नेहसंवाद	७९-८३
१९	सुधाकर सातप	८४-८८
२०	मुनिल सदाशिवराव कांबळे	८९-९२
२१	आधुनिक मराठी साहित्य : एक चिंतन	
२२	डॉ. प्रशांत गुणवंतराव चौधरी	
२३	जागतिकीकरण व बहुसंस्कृतीवाद - राष्ट्रवाज्यसमोरील आव्हान	
२४	अश्विनी भास्करराव शिंदे	

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मानव समाज का मुकुट : संस्कृति आर. अरुणा डॉ. जी. शांति	१-४
२	विश्व दर्पण में साहित्य का विकास डॉ. जी. शांति	५-११
३	आधुनिक संदर्भ में बालसाहित्य की प्रमुखता डॉ. जी. शांति	१२-१४
४	बदलता साहित्य बदलते विचार 'महिला कथाकार के संदर्भ में' प्रा. डॉ. रमा दुध्यादे डॉ. स्मृति चौधरी	१५-१८
५	श्रुमंडलीकरण का भारतीय साहित्य एवं संस्कृति पर पड़ता प्रभाव प्राचार्य डॉ. नाना एस. गायकवाड	१९-२२
६	हिन्दी प्रवासी साहित्य का विकास : महिला उपन्यासकारों के संदर्भ में प्रा. डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ 'वेदायी'	२३-२५
७	मंजूर एहतेशाम भी कहानी 'तेहबीह' में चित्रित मुस्लीम विमर्श प्रा. जाधव निर्मला लक्ष्मणराव	२६-२८
८	समकालीन हिंदी और मराठी कथा साहित्य में नारीवाद : तुलनात्मक अध्ययन प्रा. डॉ. चित्रा प्रकाश त्रिभुवन	२९-३२
९	तमस उपन्यास सांप्रदायिक दंगों का अध्ययन Pr. Sawant P. B.	३३-३७
१०	महिला लेखिकाओं के कहानियों में नारी विमर्श डॉ. शिल्पा जिवरग अनुराधा एस. रामेल्ला	३८-४०
११	भारतीय संस्कृति और साहित्य डॉ. ओमप्रकाश बस्तीनाल झंवर	४१-४३
१२	वेदकाळातील स्त्री शक्ती - अदिति, उषा प्रा. सौ. मेधा सचिन पाठे	४४-४६

११. भारतीय संस्कृति और साहित्य

डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल इंवर
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

संस्कृति और साहित्य का सम्बन्ध अत्यन्त ही घनिष्ठ है। साहित्य और संस्कृति के इतिहास को खोज को जाय को उसका आदि-स्थान वेद में मिल जाता है। दोनों समाज में सम्बन्धित हैं इसीलिए साहित्य को 'समाज का दर्पण' कहा गया है। हिन्दी साहित्य सम्मेलन के तैयारी अधिवेशन में स्वगताध्यक्ष के पद में पीडित महावीर प्रसाद द्विवेदी ने कहा, "आनन्द आनन्द साहित्य को नाम साहित्य है।" बाबू श्यामसुन्दर का विचार है, "सामाजिक मस्तिष्क अपने पोषण के लिए जो साहित्य सामग्री निकालकर समाज को सौंपता है, उसी के सौचित भंडार का नाम साहित्य है।" अंग्रेजी विद्वान जो बस फोल्ड का मत है "साहित्य मानव समाज का मस्तिष्क है।" इस प्रकार साहित्य का निर्माण समाज द्वारा होता है। इस साहित्य का सन्तुषाण तभी होगा जब सबका इससे लाभ हो। महात्मा तुलसीदास ने कहा है, "कठिनि भनिनि भूति भलि सोई, सुरसरी सम सब कहैं हिन होई।" साहित्य के द्वारा सबका लाभ अपेक्षित है। इसलिए साहित्य एवं संस्कृति का इतना प्रगाढ़ सम्बन्ध है।

लिखित या मुद्रित शब्द के माध्यम से हमारे सामने व्यक्त होने वाला साहित्य संस्कृति का एक अंग ही तो है। संस्कृति में शून्य साहित्य वास्तव में स्थूल मनोरंजन या शैली के प्रयोगों का साहित्य मात्र शेष रहता है। संस्कृति में युक्त साहित्य जीवन को सरस बनाता है तथा उसमें गुणवत्तात्मक आनन्द का अनुभव होता है। डॉ. रामेश्वर लाल खड्डेनवाल कहते हैं, "संस्कृति को विविध बाह्य अभिव्यक्तियों में से साहित्य भी एक विशिष्ट अभिव्यक्ति है। संस्कृति का स्वरूप अत्यन्त विशाल है। उसमें भक्त कला, दर्शन, साहित्य, विज्ञान, साधना, भक्ति सभी समाविष्ट हैं। वह जहाँ देश या विश्व को मर्दोंको उपनृत्य का मार है। इस दृष्टि से संस्कृति की परीधि अत्यन्त विशाल है। साहित्य उस विस्तृत क्षेत्र का एक अंग मात्र है दूसरे शब्दों में हम यह कह सकते हैं कि शब्द के माध्यम से और कल्पना की सहायता से जहाँ सौन्दर्य की सृष्टि के लिए मानव भावी और विचार की रमणीयता से प्रकाशन होता है वही साहित्य है।"

आज पूरे देश में या यूँ कहें कि समस्त विश्व में संस्कृति एवं सभ्यता को लेकर बड़ी चर्चा हो रही है। भारत में भी संस्कृति का प्रश्न अब विमर्श का केंद्रीय विषय बनता जा रहा है। भारतीय संस्कृति की अवधारणा तथा उपयोगिता के मबल पर विद्वानों द्वारा विभिन्न प्रकार के विचार प्रस्तुत किए जा रहे हैं। अब वैयकीकरण, बाजारवाद, उपभोक्तावाद में लेकर वैचारिक स्तर पर, विशेष रूप से उत्तर आधुनिकता के सन्दर्भ में क्षेत्रीयता बनाम केन्द्रीयता, बहुल संस्कृतिवाद बनाम राष्ट्रीय संस्कृति और विभेदों तथा अस्मिता को भी विषय बनाया जा रहा है।"^१

विगत कुछ महिनों से सर्वोच्च न्यायालय की ओर से एक के बाद एक ऐतिहासिक फैसले आ रहे हैं। उसी में से एक महत्त्वपूर्ण फैसला है।

दशा १९७३ रद्द करते हुए सुनाया। दशा १९७३ के अनुसार विवाहवाह संवध रखनेवाले पुरुष पर व्यापितार में शामिल महिला का पति ही अपराध दर्ज कर सकता है। लेकिन व्यापितार करनेवाले पति और उस व्यापितार में शामिल महिला पर अपराध दर्ज करने का अधिकार पीडित महिला को नहीं था, अब ४९७ रद्द करते हुए सर्वोच्च न्यायालय ने स्वीकारा की पत्नी पति की नौजी संपत्ती नही अतः जो अधिकार पुरुष - पति को मिलता है

वही अधिकार स्त्री - पत्नी को भी मिलना चाहिए।

आला फैसला २) सुनाते हुए सर्वोच्च न्यायालय ने दस से पचास वर्ष को आयु की महिलाओं की शरीरमाला मॉडर प्रवेश मनाही को हटा दिया। न्या. नीरमन ने स्पष्ट किया कि दस से पचास वर्ष की महिलाओं को मासिक धर्म के चलते मॉडर प्रवेश मनाही उनको स्त्रीत्व का अपमान है।

३) गुप्तिम कोर्ट ने तीन तलाक पर अपना ऐतिहासिक फैसला सुना दिया। इरान, पाकिस्तान, सउदी आदि कई देशों की भाँति अब भारत में भी तीन तलाक को तीन तलाक पर अपना ऐतिहासिक फैसला सुना दिया। ३। किन्तु यह फैसला इतना सहज रूप से नहीं घोषित हो पाया। पाँच जजों की बच द्वारा दिए गए इस निर्णय को पाँच में केवल तीन जजों की सहमति मिल पाई।

निष्कर्ष

हजारों वर्षों से पुरुष निर्मित इस समाज में 'नारों' और 'मुक्ति' नदी के दो किनारों की भाँति हो रहे हैं, समय की धारा में किसी-किसी मोड़ पर वह एकराज बह रहा है जो वह सामाजिक वस्था एवम् पिछड़ा का ताड़कर मुक्त हो जायगी, लेकिन वह एकराज बिखर गया। मिथक खत्म नहीं हुआ है। इतना अवश्य हुआ की, पितृसत्तात्मक व्यवस्था ने समय की मांग के अनुकूल नए मिथक गढ़े निरंतर जारी इस प्रक्रिया को हम भारतीय समाज में नारों की स्थिति का मूल्यवान कर समझ सकते हैं।

स्वातंत्र्योत्तर काल नारी जागरण का है, इस काल में देशभर में शिक्षा का प्रचार हुआ। हमारी शिक्षा और संचार माध्यमों ने संस्कारों को बदला है। सामाजिक जीवन को बदला है। हर काल में स्त्रियों के समलीकरण के प्रयत्नों को महत्व दिया है। आज स्त्रियाँ लिंगभेद, महिलाओं पर हिंसा को रोकना, निजी कानूनों में संशोधन, महिला स्वास्थ्य तथा आर्थिक दशा आदि को महत्व दे रही है। इक्कीसवीं सदी के पहले दशक में आधुनिक हॉने से अधिक आधुनिक दिखने की इच्छाएँ प्रबल हो गयीं हैं। जीवन के प्रति यह नया दृष्टिकोण विश्व अर्थव्यवस्था ने दिया है। इक्कीसवीं शताब्दी की दहलीज पर खड़े समय में अपनी पहचान बनाने के लिए जागरूक महिला कहानीकारों ने अपनी कहानियों में पाठकों का ध्यान आकृष्ट किया है। 'आपत्ती डाँ' की कहानी हम लड़कियों में अलहद सपने और जीवन के यथार्थ तथा बदलते सामाजिक, आर्थिक परिवेश का चित्रण है। पिछक श्रृंगार्य लिंगभेद सत्ताईस साल की साँवली लड़की कहानी में रज्जों की मॉनह वार दिखाए जाते पर भी उसे असफलता मिलती है। इसका कारण उसका साँवला रंग और पैरों का न होना था। इन विषम परिस्थितियों में भी वह आत्मविश्वास से भरपूर होकर निवहती है।

आधुनिक युग में नारी सिर्फ परिवार तक केंद्रित न रहकर वह शिक्षा व्यवसाय के क्षेत्र में काफी आगे बढ़ चुकी है।

संदर्भ

- १) इक्कीसवीं सदी का पहला दशक और हिंदी कहानी - सुज पालीवाल
- २) संचारिका - अंक (अप्रैल - मई - जून : २०१८)
- ३) संचारिका - अंक (जुलाई - अगस्त - सितंबर : २०१८)
- ४) साँवली साहित्य विमर्श - चतुर्वेदी जगदीश्वर
- ५) स्त्री - भगवा और साम्प्रदायिकता - सुधा मिश्र

प्रत्येक राष्ट्र की शारीरिक, मानसिक एवं आत्मि शक्तियों का विकास संस्कृति का मुख्य उद्देश्य है। संस्कृति राष्ट्र की न्याय है। अस्मिता है, उसकी पहचान है। हर राष्ट्र अपनी पहचान के रूप में इसे अर्जित करता है जो विश्व संस्कृति का हिस्सा है। भारतीय साहित्य संस्कृति की तरह बहुआयामी विविधता है, इन दोनों की विविधता का लक्ष्य एक है।

भारतीय साहित्य मूल्यों पर आधारित है। भारतीय साहित्य अनेक दृष्टियों से अन्य देशों के साहित्य से भिन्न है। इस हृत् में एकता की संस्कृति है। इसी संस्कृति के कारण भारतीय साहित्य गौरव का साहित्य बन गया है।

भारत एक विशाल और बहुभाषी देश है। भारतीय साहित्य का अर्थ सामान्य मानस की अभिव्यक्ति है। भारतीय साहित्य किसी एक भाषा, एक क्षेत्र, एक जाति या एक काल का साहित्य नहीं वह तो विश्व के प्राचीनतम साहित्य-वेद से लेकर मानव तक का भग्न देशों साहित्य है।⁹

हमारे देश में भाषा, धर्म, संस्कृति आदि की विविधताओं में एकता देखी जा सकती है, "जिस प्रकार अनेक धर्मों, धारधारों और जीवन प्रणालियों के रहते हुए भी भारतीय संस्कृति की एकता असंदिग्ध है, उसी प्रकार और उसी कारण से नैक भाषाओं और अभिव्यंजना पद्धतियों के रहते हुए भी भारतीय साहित्य की मूलभूत एकता का अनुसंधान भी सहज सम्भव है।"¹⁰

भारतीय साहित्य का प्राचुर्य और वैविध्य तो अपूर्व है ही, उसकी यह मौलिक एकता और भी रमणीय है।¹¹ प्रत्येक राष्ट्र का सच्चा साहित्य उसकी राष्ट्र मानसिकता से निर्गत होता है। भारत की राष्ट्रीय मानसिक समन्वयता संस्कृति की चेतना से रीजत होती है। प्रदेश भेद से भाषाएँ भले ही भिन्न-भिन्न हो परन्तु प्रदेश के भिन्न भाषा-भाषी एक ही राष्ट्रीय नता से रीजत हैं। विभिन्नता हो सकती है, पर उस विभिन्नता में एकता विद्यमान है।

समग्र भारतीय साहित्य में सांस्कृतिक परिदृश्य का चित्रण विद्वतजनों ने अपने-अपने अनुसार किया है। भक्तिकाल के नर्तन विभिन्न सन्तों द्वारा भारतीय संस्कृति का गुण-गान किया है। भारतीय साहित्य में 'रामचरितमानस' का असाधारण महत्व 'रामचरितमानस' भारतीय संस्कृति का दस्तावेज है। तुलसीदास ने 'कवितावली' में भारतीय संस्कार एवं अस्मिता की बातें की हैं।

"भौल भारतभूमि भन्ने कुल जन्म, समाज शरीर भनो लहि के करबा तजिके, पुरुष बरषा हिम मास्त धाम सदा सहि ; जो भनै भगवान सयान सोई 'तुलसी' हउ बातक ज्यो गहि के नहु और सबै विष बोज बाँधे हर हटक काम दुहा नहि के।"¹²

आधुनिक काल के अधिकतम क्रावियों भारतीय संस्कृति का अपने साहित्य में मुक्त कण्ठ से वर्णन किया है। थिलीशरण गुप्त भारतीय संस्कृति के अमर गायक हैं। गुप्त का 'साकेत' भारतीय संस्कृति के गौरव गान का सर्वश्रेष्ठ नमूना है। उनके प्रधान पात्र भगवान राम आर्य संस्कृति के प्रतिष्ठापक हैं। 'साकेत' का सम्पूर्ण कलेवर ही सांस्कृतिक भावों के ताने-बाने में निर्मित हुआ है। भारतीय संस्कृति में अतिथि-सत्कार का महत्वपूर्ण स्थान है। पहले अतिथि को भोजन कराकर हम भोजन नन् हैं। राम भी चित्रकूट में दिवस यापन के समय साकेतवासियों के आगमन पर यही करते हैं,

"अपना आर्मात्रित अतिथ मान कर सबको,

महने परोस परितृप्ति-दान कर सबको,

प्रभु ने स्वर्गों के साथ किया भोजन यों।"¹³

'साकेत' का राम-रावण युद्ध दो राजाओं का युद्ध नहीं, अपितु एक सांस्कृतिक प्रश्न है। सीता हरण संस्कृति का पतन है, और राम की विजय भारत की सांस्कृतिक विजय है। 'साकेत' की नारीभावना दर्शनीय है। आर्य संस्कृति के अनुसार नारी पुरुष की पूरक है एवं उसके बराबर आदर-सम्मान की अधिकारिणी है। भारतीय संस्कृति अजर-अमर है और इसके संदेय सोये हुए विश्व को जगाने का कार्य किया है। जयशंकर प्रसाद ने स्कन्दगुप्त में कहा है-

"जने हम लगे जगाने विश्व लोक में फैला फिर आलोक,

ज्योम तक पूँज हुआ नष्ट, अखिल संस्कृति हो उठी आशोक।"¹⁴

भारतीय संस्कृति में मानवता को अधिक महत्व दिया गया है, जाति-पाति को नकारा गया है। मानव धर्म को ही स्वीकार किया है। हालवाद् के प्रवर्तक हरिवंशराय बच्चन कहते हैं-

"मुसलमान और हिन्दू हैं दो, एक मगर उनका घाला,

एक मगर उनका मंदिरालय, एक मगर उनकी हाला।

दोनों रहते एक न जब तक मस्जिद-मन्दिर में जाते,

लड़वते हैं मस्जिद-मन्दिर मेल कराती मधुशाला।"¹⁵

निष्कर्ष रूप से हम कह सकते हैं कि भारतीय साहित्य में भारतीय की संस्कृति परिलक्षित होती है। भारतीय संस्कृति एकता की संस्कृति है वह भारतीय साहित्य गौरव का साहित्य है। भाषा संस्कृति की संवाहक होती है और वह संस्कृति की रक्षक भी होती है।

संदर्भ सूची

1. नया ज्ञानोदय, संपादक-अभारक श्रीत्रिय, भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन, अंक, - 39 मं.
2. भारतीय साहित्य-डॉ. लक्ष्मीकांत पाण्डेय, डॉ. प्रमिला अवस्थी, आशीष प्रकाशन, कानपुर द्वितीय संस्करण - 2006-भूमिका.
3. भारतीय साहित्य- डॉ. नगेन्द्र, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली, प्र. संस्करण - 2006 पृ. सं. XII.
4. कवितावली-तुलसीदास वृत्त-लाला भगवानवीर, लखनऊ, पृ. सं. 108.
5. साकेत-मैथिलीशरण गुप्त, पृ. सं. - 4.
6. स्कन्दगुप्त- जयशंकर प्रसाद, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, प्र. सं. 1992, पृ. सं. 123.
7. आज के लोकप्रिय हिन्दी कवि बच्चन, संपादक- चन्द्रगुप्त विद्यालंकार, प्र. सं. 26.

Contents

1. Remarkable Theatre Groups In India: A Study	Dr.Chandrashekhar Kanase	05
2. Significance Of Studying Postcolonial Literature	Kailash A. Atkare	08
3. Comparative Study Of Vital Capacity Between Sports And Non-Sports Women	Dr. Sk. Md. Ataullah M.K. Jagirdar	11
4. Overview Of Open Access Books On Sports Science In Doab	Gajanan P. Khiste	12
5. Analysis Of Publication Productivity Of Blog	Dnyaneshwar B. Maske	15
6. A Study Of Surgical Strike As A Solution F or Proxy War In Jammu & Kashmir	K.M.Nagargoje	18
7. Fertility And Mortality Rate Of Population: A Case Study Of Latur District (Mh) A Geographical Study	Dr. Jaideep R. Solunke	20
8. हिंदी साहित्य उपन्यासोंमें आदिवासी जनजीवन का चित्रण : एक अध्ययन	महम्मद रउफ इब्राहीम	23
9. भारतीय लोकशही आणि मानवी हक्क	डॉ. भारत भोपु राठोड	25
10. परभणी शहर पोलीस प्रशासना समोरील आव्हाने	सुरज म देशमुख	
	डॉ. व्यंकट विळेगावे	26
11. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ : एक ऐतिहासीक अभ्यास	डॉ. राधाकृष्ण जोशी	29
12. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान	डॉ.कदम विनोद गणेशराव	31
13. व्यक्तिमत्व विकासामध्ये नृत्य, नाट्य, संगीत या कलेची भूमिका	डॉ चंद्रशेखर कणसे	
	केशव भागवत	33
14. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाचे परभणी जिल्ह्याच्या विकासात योगदान	कैलाश गो खेडूळक	
	डॉ. व्यंकट विळेगावे	35
15. भारत आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील उच्चशिक्षणाच्या स्थितीचे तुलनात्मक अध्ययन	डॉ.पी.एस.पवार	
	देशमुख स्वाती सज्जनराव	37
16. भारत आणि शेजारी राष्ट्रांशी असलेला सिमावाद : एक सुरक्षात्मक अभ्यास	जी.एन.सोनवणे	38
17. ग्रामीण विकासातील उच्चशिक्षणाची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	परळकर शशीकांत दत्तोपंत	40
18. महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थांची संरचना : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ.नंदकुमार नारायणराव कुंभारीकर	42
19. मासिक पाळी आणि अंधश्रद्धा : एक अभ्यास	माने उषा यशवंतराव	44
20. वसंतराव नाईक यांचे हरित क्रांतीतील योगदान	डॉ.एन.डी.नाईक	46
21. महाराष्ट्रातील आदिवासी लोककलांचे स्वरूप आणि सादरीकरण : एक अभ्यास	रुक्मीणीकांत श्रीपादराव पांडव	48
22. महाराष्ट्रातील पर्यावरण आणि वनसंपदेचा भौगोलीक अभ्यास	नामदेव मंचा राठोड	50
23. हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातील महाराष्ट्र परिषदेचे योगदान : एक ऐतिहासीक अध्ययन	एस.आर.साळवे	52
24. 'मराठी रंगभूमीच्या विकासामध्ये मराठवाडयाचे योगदान'	संतोष बा. गालफाडे	54
25. बीड जिल्ह्यातील सिंचनाच्या सोयी आणि सिंचित क्षेत्राचा भौगोलीक अभ्यास	डॉ.डोके ए.टी.	56
26. बीड जिल्ह्यातील पंचायत समित्यांचा राजकीय अभ्यास ; निवडणुक विश्लेषण 2017...	डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर	58
27. क्रिडा क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग आणि परभणी जिल्ह्यातील उपलब्ध सुविधांचा अभ्यास	डॉ. टेकाळे आत्माराम दादाराव	60
28. राज्य नियोजन अयोगाची अधिकार व कार्य : एक अवलोकन	डॉ. विळेगावे वि.जे.	62
29. मोहन राकेश के नाटक साहित्य में नारी चरित्र के चित्रण का चिकित्सक अध्ययन	डॉ.ओमप्रकाश बन्सीलाल इंदर	63
30. महाराष्ट्रातील प्रमुख जलसिंचन प्रकल्पाचा भांगोलीक अभ्यास	झिजुर्दे दयानंद वामनराव	65
31. Circuit Training On Selected Motor Variables Of Hockey Players	Dr. F.G. Saudagar	
	Dr.Sk.Md.Ataullah M.K.Jagirdar	67

मोहन राकेश के नाटक साहित्य में नारी चरित्र के चित्रण का चिकित्सक अध्ययन

डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल शंवर

हिन्दी विभाग

स्वा.सावरकर महाविद्यालय बीड.

मोहन राकेश हिन्दी साहित्य जगत के एक बहुआयामी साहित्यकार हैं। उन्होंने साहित्य के सभी क्षेत्रों में अपने विषेषताओं की छाप बना रखी है। साहित्य का निर्माण किया है। उन्होंने आपने नाट्य साहित्य के माध्यम से नारी-पुरुष के भाव-भावनाओं को, संवेदनाओं को बखुबी दर्शाया है। नाट्य साहित्य में उन्होंने नारी की संवेदनाओं को विषेष रूप से प्रदर्शित किया है। नारी की संवेदनाओं को प्रेम, मोह, माया, दुःख इन दिशाओं में उल्लेखित किया है। उसका विवाहित जीवन, उसमें प्रतित दुःख को स्पष्टता से प्रदर्शित किया है। नारी समाज का अविभाज्य भाग है, उसका चरित्र चित्रण यथार्थ की भूमि पर किया है। इस दृष्टिकोण से मोहन राकेश के नाटक साहित्य में नारी चरित्र के चित्रण का चिकित्सक अध्ययन हेतु यह षोडनिबंध प्रस्तुत किया गया है।

षोडनिबंध के उद्देशः-

- 1) मोहन राकेश के नाटक साहित्य का अवलोकन करना।
- 2) मोहन राकेश के नाटक साहित्य की विषेषताओं को स्पष्ट करना।
- 3) मोहन राकेश के नाटक साहित्य में नारी चरित्र के चित्रण का अध्ययन करना।

मोहन राकेश एक प्रतिभाशाली साहित्यकार हैं। उन्होंने अपने नाट्य साहित्य में नायक-नायिकाओं के चरित्र का स्पष्टता से चित्रण किया है। जिसमें सभी नारी चरित्रों का सुक्ष्म एवं विस्तृत प्रदर्शन किया है। जिसका विवेचन निम्नलिखित स्वरूप से स्पष्ट किया गया है।

1) मल्लिका :-

मोहन राकेश ने आपने नाट्य साहित्य में मल्लिका के चरित्र का निस्वार्थ प्रेमीका के रूप में चित्रण किया है। पुरुषात में चंचल, अलहड चरित्र की मल्लिका आगे चलकर त्याग की मुर्ती बनी है। मल्लिका 'आषाढ' का एक दिन नाटक की नायिका है। वह एक ऐसी नायिका जो नायक कालिदास से निःस्वार्थ भाव से प्रेम करनेवाली प्रेमिका के रूप में उभरती है। एक ऐसी प्रेमिका, जो पूरी -तरह से भाव-भावना में जीती है। इसीलिए उसने अपने प्रेमी कालिदास का वरण भी भावना में ही किया है। वह एक भावनाशील नारी है। अतः वह अपने प्रेम में व्यवहार को महत्व नहीं देती। यही वजह है कि जब कालिदास उज्जयिनी जाने लगता है, तब उसकी माँ अंबिका उससे कालिदास के साथ विवाह की बात छेड़ने के लिए प्रेरित करती है। पर वह अपनी माँ अंबिका से कहती है—“आज जब उनका जीवन एक नयी दिशा ग्रहण कर रहा है, मैं उनके सामने अपने स्वार्थ की घोषणा नहीं करना चाहती।” स्पष्ट है कि यहाँ पर उसका निःस्वार्थ प्रेम प्रकट होता है। उसका प्रेम केवल निःस्वार्थ ही नहीं है, बल्कि वह निष्फल और अशरीरी भी

है। इसलिए उसके सम्मुख जीवन की स्थूल आवश्यकताएँ ही सब कुछ 'नहीं' हैं। उनके अतिरिक्त भी बहुत कुछ है। वह कालिदास की बचपन की संगिनी है। साथ -ही उसकी काव्य प्रेरणा भी है।' इस प्रकार मोहन राकेश ने अपने नाट्य साहित्य में मल्लिका का चरित्र चित्रण किया है।

2) सुंदरी:-

मोहन राकेश ने अपने नाट्य लहरो के राजहंस में नायिका के चरित्र का इस प्रकार चित्रण किया है। सुंदरी लहरों के राजहंस नाटक का प्रमुख नारी -चरित्र एवं नायिका है। वह नाटक के नायक नंद की रूप-गर्विता पत्नी एवं कपिलवस्तु की राजवधु है। देशकाल के अनुसार वह मध्ययुगीन नारी है, परंतु नाटककार ने उसे पूर्णतः आधुनिक नारी के रूप में चित्रित किया है। सुंदरी विविध मदिराओं का ज्ञान रखती है और रात को देर तक चलने वाली ऐसी महफिल सजाती है, जिसमें भोजन के साथ-साथ विविध मदिराओं को एकत्र कर उसका सेवन किया जाता है और पर स्त्री -गमन भी किया जाता है। उसकी यह महफिल हमारे समसामयिक जीवन के महानगरीय काकटेल पार्टी का प्राचीन संकेत है। आज ही यह काकटेल पार्टी प्राचीन काल की घटकचुकी भी है।¹ मोहन राकेश के लहरो के राजहंस नाटक की नायिका अपने नाम जैसी सुंदर है। किन्तु उसका स्वभाव विलासी है। उसे अपना जीवन स्वतंत्रता से जीने की तमन्ना है। अपने जीवन को वह पूर्णतः उपभोगने की कामना रखती है।

3) सावित्री :-

मोहन राकेश के आधे-आधुरे नाटक में सावित्री का चरित्र जिम्मेवार नारी के रूप में प्रस्तुत किया गया है। सावित्री आधे अधूरे नाटक का प्रमुख नारी चरित्र एवं नाटक की नायिका है। नाटक में वह पुरुष एक महेंद्रनाथ की नौकरी पेशा पत्नी के रूप में चित्रित की कयी है। महेंद्रनाथ के साथ वह पिछले बाईस वर्षों से अपने वैवाहिक जीवन को ढो रही है। यद्यपि न बाईस वर्षों में उसे महेंद्रनाथ से दो लडकियाँ-बन्नि और किन्नी एवं लडका अशोक ऐसे तीन बच्चे हुए हैं। घर की पूरी जिम्मेदारियाँ उसी पर हैं। नाटककार ने उसके संदर्भ में लिखा है— “उम्र चालीस को छूती चेहरे पर यौवन की चमक और चाह फिर भी शेष ब्लाउज और साडी साधारण होते हुए भी सुरुचिपूर्ण” तात्पर्यद्वय सावित्री को आज भी जीवन में बहुत कुछ प्राप्त करना है। चूँकि उस प्राप्ति की चाह उसके चेहरे से व्यक्त होती है। इसलिए वह अपनी चालीस वर्ष की अवस्था में भी सुरुचिपूर्ण एवं व्यवस्थित रहती है।² सावित्री अपने नाम सी अपनी सम्यतानुरूप जीवन की ओर देखनेवाली नायिका है। जिसे नाटककार सरलता से, सहजता से प्रस्तुत कराना चाहता है।

4) सलमा :-

मोहन राकेश के नाटक की नायिका हताश जीवन जीने को मजबूर है। वह अपने वैवाहिक जीवन से परेशान है। सलमा पैर तले की जमीन नाटक की प्रमुख नारी चरित्र है। किन्तु वह मल्लिका, सुंदरी और सावित्री के जैसा सशक्त नारी चरित्र नहीं है। क्योंकि मोहन राकेश का यह नाटक उनके अन्य तीनों नाटकों से भिन्न प्रकार का है। उनके वे प्रथम तीनों नाटक नायिका प्रधान है। उनकी संपूर्ण कथावस्तु नायिका के इर्द-गिर्द ही घूमती रहती है। जबकि इस नाटक में ऐसा कुछ नहीं है। फिर भी सलमा नाटक का प्रमुख नारी चरित्र है। नाटक में उसके और अयूब के पति पत्नी के अनचाहे विष और खराब रिश्तों को विस्लेषित किया गया है।⁴ अंत में वह अपने जीवन के दुःख से परेशान होकर वह अपने जीवन को समाप्त करने की सोच रखती है।

5) अंबिका :- यह नायिका अपनी बेटी के रहन-सहन से परेशान होकर उसके भविष्य के बारे में सोचनवाली जिम्मेवार चरित्र की है। अंबिका आषाढ का एक दिन नाटक का सहायक नारी चरित्र है। वह नाटक की नायिका मल्लिका की वृद्ध विधवा माँ है। उसके पति की वर्षे पहले महामारी के रोग में मृत्यु हुई है। नाटककार ने उसका चरित्र -चित्रण यथार्थ की भूमि पर किया है। चूँकि वह कठोर यथार्थवादी नारी है। उसने अपने जीवन में आरंभ से ही संघर्ष को झेला है। फलतः वह कटु एवं व्यावहारिक हुई है। इसीलिए उसे अपनी बेटी मल्लिका की कोरी भावना से वितृष्णा है। "और मुझे ऐसी भावना से वितृष्णा होती है। पवित्र कोमल और अनप्वर ! हँ

तुम जिसे भावसना कहती हो वह केवल छलना और आत्म प्रवंचना है। मैं पूछती हूँ भावना में भावना का वरण क्या होता है? उससे जीवन की आवश्यकताएँ किस तरह पूरी होती हैं"।⁵ इस प्रकार मोहन राकेश ने अंबिका के चरित्र को एक और परिवार के जिम्मेवार मुखिया के रूप में चित्रित किया है। और दुसरी और बेटी के व्यवहार से चितित माता का चरित्र प्रस्तुत किया है।

समारोप :-

मोहन राकेशने अपने नाटक साहित्य में सभी प्रकार की नायिकाओंको प्रस्तुत किया है। उनकी नायिका का चरित्र समाज के हर पहलु पर प्रभाव डालता है। समाज में नारी की भूमिका एक माँ, एक बेटी, एक पत्नी, एक प्रेमीका इस रूप में होती है। इन सभी पहलुओंपर नाटककार ने प्रकाश डाला है। उनकी नायिका कभी अल्हड, सरल होती है तो कभी परिवार की जिम्मेवारी सहजतासे निभानेवाली होती है। इस प्रकार उन्होंने अपने नाट्य साहित्य के माध्यम से नारी के सुख दुःख, प्रेम, मोह माया, निस्वार्थी भावना एवं स्वैर भावना ऐसी सभी संवेदनाओंको स्पष्टतासे दर्शाया गया है।

संदर्भ सूची:-

- 1) येरेकार प्रतिभा -मोहन राकेश के नाटकों में नारी पृ.129
- 2) येरेकार प्रतिभा -मोहन राकेश के नाटकों में नारी पृ.133
- 3) येरेकार प्रतिभा -मोहन राकेश के नाटकों में नारी पृ.137
- 4) येरेकार प्रतिभा -मोहन राकेश के नाटकों में नारी पृ.141
- 5) येरेकार प्रतिभा -मोहन राकेश के नाटकों में नारी पृ.143

गांधीजी के गांधीवाद तत्त्वगत तथा सैद्धांतिक विवेचन

डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.
मो.नं. ९२२६४९००३२

प्रस्तावना : महात्मा गांधी भारत का एक गौरवमयी इतिहास है। गांधी एक ऐसा राष्ट्रीय चरित्र है, जिसने भारतवर्ष को ही नहीं विश्व को भी प्रभावित किया है। गांधी की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि वे हर इंसान की इंसान की नज़र से देखते हैं। इंसान बनने की पहली शर्त यह है कि पहले हम इंसान बनें। फिर हम पर हैवानियत हावी नहीं होती। मन में भेद उत्पन्न नहीं होता। दूसरों के प्रति क्रोध उत्पन्न नहीं होता, ईर्ष्या नहीं होती। मतभेद हो सकते हैं, मनभेद नहीं होता। प्रेम के बलबूते पर वह सारी दुनिया को जीत लेता है। यहाँ तक कि डेढ़ सौ वर्षों की गुलामी की ज़ंजीरे भी टूट जाती हैं, जुल्म-सितम ढोनेवाले क्रूरकर्मा फिरंगी भी एक नंगे फ़क़ीर के सामने परास्त हो जाते हैं। यही तो इस चरित्र की महानता है।

गांधी एक ऐसा चरित्र है जिसमें बुद्ध की करुणा है, महावीर की अहिंसा है, ख्रीस्त की दया है, हिंदू की क्षमा है, इस्लाम की पवित्रता है और सिक्खों की सेवावृत्ति का अद्भुत समन्वय है। इसलिए गांधी में और हममें इतना फ़र्क़ है कि हम दूसरों से जितना द्वेष करते हैं, गांधी उतना ही प्रेम करते हैं। हम जितने क्रोधी हैं, गांधी उतने ही शांत हैं। हम जितने उतावले हैं, गांधी उतने ही संयमी हैं। हम जितने हिंसक हैं, उतने ही वे अहिंसावादी हैं। हम जितने झूठे हैं, गांधी उतने ही सत्याग्रही हैं। हम जितने निराशावादी हैं, गांधी उतने ही आशावादी हैं। हम जितने स्वार्थी हैं, गांधी उतने ही निःस्वार्थी हैं और हम जितने भोगवादी हैं, गांधी उतने ही त्यागवादी हैं। संभातः इसी कारण गांधी महात्मा हैं, संत हैं।

गांधीवादी तत्त्व : महात्मा गांधीजी ने सन १९१४ से लेकर १९४७ तक भारत में आजादी तथा समाजसुधार के विभिन्न आंदोलन किए। परंतु वे आंदोलन गांधी जी ने अपने तत्त्वों तथा सिद्धांतों पर आधारित किए थे। गांधी जीवन में मुख्यतः हमें तीन तत्त्व दिखाई देते हैं - सत्य, अहिंसा और सत्याग्रह।

सत्य — महात्मा गांधी जी का सत्य मूलमंत्र था। वे सत्य को ही परमैतमा और ईश्वर को ही सत्य मानते थे। परंतु उनका सत्य व्यापक था। इस संदर्भ में डॉ. विश्वास पाटील जी का कथन है "उन्होंने सत्य को सर्वोपरि मान उसमें अनगिनत वस्तुओं का समावेश होने की बात मानी है। सत्य को स्थूल या वाणी का समावेश होने की बात मानी है। इस सत्य को कल्पित सत्य न मान उन्होंने स्वतंत्र और चिरस्थायी अर्थात् परमेश्वर माना है।"

अहिंसा —अहिंसा गांधी आंदोलन का आधार स्तंभ था। सत्य एक पैर था तो अहिंसा दूसरा पैर था। वे इन्हीं दो पैरों से चलते रहे हैं। गीतीशील होकर आगे बढ़ते रहे। गांधी तत्त्व अहिंसा के बारे में डॉ. विश्वास पाटील जी लिखते हैं - "गांधी जी का अहिंसा विचार इतना सूक्ष्म और अंतस्पर्शी था कि मृत्युदंड के भय को वे अहिंसा धर्म के प्रचार में बहुत बाधक मानते हुए कर रहे थे कि किसी का ताड़न करना, कष्ट पहुंचाना तो हिंसा है ही, किसी को गाली देना या बुरा चाहना भी हिंसा ही है। अपनी स्वार्थसिद्धि के लिए किसी को भरपेट अन्न न देना, अन्य किसी तरह से अपमानित करना मृत्युदंड देने वाले की अपेक्षा कहीं अधिक निंद्यता का परिचय देना है।"³

सत्याग्रह —"सत्याग्रह याने सत्य का आग्रह करना।" सत्याग्रह का मूल हेतु ही यही है कि सत्यधारणा विजयी हो और उसके सामने गलत धारणा विलीन हो जाए। सत्याग्रह की मूल मान्यता है कि मानव निर्दोष है।³ सत्याग्रह कौन हो सकता है? उत्तर स्पष्ट है कि राष्ट्र का सामान्य नागरिक भी सत्याग्रही हो सकता है।⁴

हृदय परिवर्तन — व्यक्ति को क्रोध से नहीं प्रेम से जीता जा सकता है। कानून और नियम से मानव मन नहीं बदल सकता। वह तो प्रेम से बदल सकता है। नफरत से नफरत नहीं बल्कि नफरत को प्रेम का सहारा होना चाहिए। गांधी जी ने हमेशा हृदय परिवर्तन पर बल दिया है।

देशप्रेम — स्वदेश प्रेम गांधी जी के जीवन का मुख्य आधार था। गांधी जी का मानना था कि जिस तरह छोटा बच्चा अपनी माँ की छाती से चिपका रहता है, उसी प्रकार हर देशवासी को स्वदेश के साथ चिपके रहना चाहिए। हमें हमेशा देश के अतीत का गौरव करना चाहिए। गांधी जी ने जो कुछ किया उसके केंद्र में मुख्यतः देशप्रेम ही था।

मानवता प्रेम — 'मानवता प्रेम अहिंसा धर्म के पालन का अनिवार्य व्रत है। गांधीजी का विचार था कि मानवता की सेवा जो प्रेम के अभाव में संभव नहीं ईश्वर की सच्ची उपासना है।'⁴ अतः गांधीजी दुःखी, पीड़ित लोगों की सेवा को ईश्वर की ही सेवा मानते थे।

अस्पृश्यता निवारण —गांधीजी ने अस्पृश्यता निवारण के लिए 'हरिजन सेवा संघ' की स्थापना की थी। वे स्वयं अस्पृश्यता को

प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणून गो.नी.दांडेकर व श्री.ना.पेंडसे यांची नावे फार लोकप्रिय झाली आहेत. गो.नी.दांडेकर यांनी पडघवली, पूर्णामायची लेकर, मृण्मयी इत्यादी प्रादेशिक कादंब-या लिहिल्या आहेत. तर श्री.ना.पेंडसे यांनी एल्गार, रथचक्र, गारंबीचा बापू इत्यादी कादंब-या लिहिल्या आहेत. या कादंब-यांनी वाचकांना एक वेगळे जग दाखविले, ग्रामीण जीवन हे ही रसाळ कथेचा विषय होऊ शकतो हे सिद्ध केले.

प्रादेशिक कादंब-या लिहिणारे लेखक म्हणून व्यंकटेश माडगूळकर यांचे नाव घ्यावे लागते. त्यांची बनगरवाडी (१९५५) ही कादंबरी फार सुंदर आहे. यामध्ये माणदेशी माणसांची स्वभाव चित्रे आलेली आहेत.

५. आदिवासी व मागासलेल्या जमातीचे चित्रण :- ग्रामीण जीवन हेच महाराष्ट्राचे खरे जीवन व ग्रामीण संस्कृती हीच महाराष्ट्राची संस्कृती. म्हणून ग्रामीण प्रादेशिक कादंब-या आज लोकप्रिय होत आहेत. काही कादंब-यांतून आदिवासींचे व मागासलेल्या जमातीचे जीवन चित्र रंगविले जात आहे. जंगलातील छाया (श.रा.भिसे), सावलीच्या उन्हात (श्रीराम अत्तरेद), वाणगीवा (वा.भ.कर्णिक) इत्यादी कादंब-यांवरून आदिवासी जीवनाची ओळख होते. बळी (मालतीबाई बेडेकर) यांच्या या कादंबरीने गुन्हेगार जमातीच्या जीवनाचा परिचय करून दिला आहे. त्यांची ही कादंबरी अतिशय भावोत्कट व प्रभावी आहे.

थोडक्यात आजच्या मराठी कादंबरीचे विषय क्षेत्र फार वाढलेले आहे. आजपर्यंत अज्ञात असलेले समाज जीवन तिने उजेडात आणले आहे. विषय वैचित्र्याप्रमाणेच तंत्राच्या बाबतीतही विविधता निर्माण होत आहे. या दालनात वेग-वेगळ्या प्रकारच्या संपत्तीची भर पडत आहे. त्यामुळे अधिक आकर्षक व रमणीय दिसू लागले आहे, अधिकाधिक प्रगती होत आहे.

६. चरित्रात्मक कादंबरीचे आगमन :- हा अगदी अलीकडे निर्माण झालेला कादंबरी प्रकार आहे. एखाद्या थोर व्यक्तिच्या जीवनचरित्राभोवती कादंबरीची गुंफण करणे व त्यामुळे त्या व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्त्वाला उठावदारपणा आणणे हे या कादंबरी प्रकाराचे स्वरूप आहे. आनंदी गोपाळ (श्री.ज.जोशी), यज्ञ (श्री.भा.द.खेर), सौ.शैलजा राजे यांची ही कादंबरी सावरकरांच्या जीवनावरची आहे.

७. ऐतिहासिक व व्यक्तिचित्रणात्मक कादंब-यांचे लेखन :- ऐतिहासिक व्यक्ती, तिचे कौटुंबिक व खासगी जीवन यांना प्राधान्य देऊन तिच्या भोवती ऐतिहासिक वातावरण व घटनांची निर्मिती करून त्या व्यक्तिमत्त्वाला उठाव देऊन, इतिहास आणि कादंबरी मिश्रण करून त्यावर कादंबरीची रचना केली जाते.

उदाहरणार्थ रणजित देसाई यांच्या स्वामी व श्रीमानयोगी : ना.स.इनामदार यांच्या झेग, झुंझ, मन्नावेगळा तर शिवाजी सावंत यांची मृत्युंजय. पद्माकर गोवईकर यांची मुंगी उडाली आकशी. यापैकी बहुतेक कादंब-यातील गेमांचकारक इतिहासामुळे लोकप्रिय झाल्या आहेत.

८. कादंबरीने अनेक घटना घेतली :- कादंबरीने अनेक वळण घेतली :- कोणतीही कादंबरी ही सामाजिक जीवनाचे किंवा अनुभवांचे चित्रण असते व असले पाहिजे. सामाजिक जीवन हे नित्य गतिमान असते, विशेषतः स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर. १९५५ नंतर भाषांतर प्रांत रचना झाली. संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा झाला. महाराष्ट्र मिळाला, पण त्यासाठी आंदोलन करावे लागले. या काळात भारतावर चीनचे आक्रमण झाले. सार्वत्रिक निवडणुकी झाल्या. पण या घटनांचा परिणाम मराठी कादंबरीवर

कलंक है। इसलिए अस्पृश्यता समाप्त होनी चाहिए। इसलिए उन्होंने अंतरजातीय विवाह का समर्थन किया था। जो अंतरजातीय विवाह होगा उसी विवाह में मैं जाऊंगा।

नारी समानता — गांधीजी स्त्री-पुरुष समानता चाहते थे। लोगों को बराबरी का स्थान देना चाहते थे। पुरुष और स्त्री समाज के दो परस्पर पूरक अंग हैं। दोनों के बिना एक-दूसरे का जीवन संभव नहीं है।

□□□

१. गांधी सावना — प्राधान्य ज. ११ मार्च १९४०, पृ. १३४.
२. एकांकी रत्नाकर - संपा. श्रीधर सिंह, पृ. १३४.
३. हिंदी साहित्य में गांधी चेतना- डॉ. रमेश चंद्र शर्मा, ४६.
४. हिंदी साहित्य में गांधी चेतना- डॉ. रमेश चंद्र शर्मा, पृ. ४६.
५. स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य में गांधीवाद — डॉ. शैला बाल पृ. ३४०.

2018-19

17

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

International Multidisciplinary Multilingual
Journal of Contemporary Research

Vol. 6 | Special Issue 1 | March 2019

ISSN 2394 - 7632

EISSN 2394 - 7640

Special Issue

UGC Approved
Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

Special Issue on

MAHATMA GANDHI IN THE CHANGING TIMES

(Book 2)

✧ EDITOR IN CHIEF ✧

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

Dr. Ramkishan Bhise
Dr. Digambar Rode
Mr. Hanuman Wankar

58

Contents

1. महात्मा गांधी यांचा मूल्यनिष्ठ जनसंवाद	डॉ. राजेंद्र गोणारकर	6
2. महात्मा गांधी आणि भारताचा ग्रामीण विकास : एक अभ्यास	आचार्य व्हि.डी.	8
3. महात्मा गांधी आणि सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विचार	डॉ. गणेश मोहिते	11
4. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार	डॉ. एस. एन. आकुलवार	13
5. सध्यकालीन प्रश्नांना गांधीवादी विचारांचा पर्याय	डॉ. माधव चोले	15
6. खादी ग्रामोद्योग - एक विचार	भाग्यश्री दाणे	18
7. महात्मा गांधी आणि भारताचे विभाजन यावर वादविवाद	धप्पाधुळे रामेश्वर शं.	20
8. महात्मा गांधीच्या धार्मिक आणि राजकीय विचारांचे संक्षिप्त अवलोकन	डॉ. ढोले चंद्रशेखर शं.	22
9. महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा मराठी साहित्यावर प्रभाव	डॉ. डिगोळे बालाजी वि.	24
10. भारतीय खेडी या संदर्भात महात्मा गांधीचा वैचारिक दृष्टीकोन	डॉ. भगवान डोंगरे	28
11. गांधी प्रणित शिक्षण प्रणाली : एक दृष्टिक्षेप	कु. फुलारी ज्योती महिशंकर	31
12. ग्रामीण विकासातील महात्मा गांधीचे योगदान	गाडवे मनिषा महारूद्र	33
13. महात्मा गांधी यांचे भारतीय लोकशाहीतील योगदान	डॉ. एल. डी. गलंडे	35
14. महात्मा गांधीजींचे ग्रामीण विकासातील महत्त्वपूर्ण योगदान	डॉ. यादव घोडके	37
15. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	लक्ष्मण मा. घोटेकर	40
16. पांढरे ढग आणि उल्का या कादंबऱ्यावर गांधीवादाचा प्रभाव	डॉ. आशा सोपानराव गिरी	42
17. महात्मा गांधीजींची साध्य साधन सुचिता	डॉ. सखाराम य. गेरे	44
18. महात्मा गांधी: सत्याग्रह एक प्रभावी साधन प्रा. विक्रम ल. खेडकर	डॉ. अनिल पां. हजारे	46
19. ग्रामीण विकासाचे शिल्पकार महात्मा गांधी	डॉ. इरलापल्ले पल्लवी भा.	49
20. ग्रामीण विकासाबाबत महात्मा गांधींचा दृष्टीकोन	सौ. प्रियंका वि. जाधव (आवते)	51
21. गांधीवादातील निवडक पैलूचे अध्ययन	सुरेश लोभाजी जाधव	53
22. जागतिकीकरण, महात्मा गांधी आणि काही प्रश्न	डॉ. मारोती तेगमपुरे	56
23. महात्मा गांधींचे भाषाविषयक कार्य	डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुत्रे	59
24. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	डॉ. संतोष तुकाराम कदम	61
25. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि महात्मा गांधी यांचे विचार	रमेश तारकराम खंडागळे	65
26. इंग्रज आणि भारतीय भाषेतील साहित्यावर महात्मा गांधीजींचा प्रभाव	प्रा. कोटरंगे दत्ता नामदेव	68
27. ग्रामीण विकासासाठी महात्मा गांधीजींचा -दृष्टीकोन	डॉ. लोंखंडे बी. बी.	70
28. मराठी कवितेवर गांधीवादाचा प्रभाव	डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे	72
29. गांधीजींचे उद्योग आणि व्यापार विषयक विचार	डॉ. माळी चंद्रकांत बन्सी	74
30. महिला सक्षमीकरणातील गांधीजींची भूमिका	डॉ. पी. व्ही. माने	77
31. महात्मा गांधीजींचे महिला सशक्तीकरण बदलचे विचार	डॉ. चांगदेव निवृत्ती मुंदे	79

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि महात्मा गांधी यांचे विचार

प्रा. रमेश तारकराम खंडागळे

वाणिज्य विभागप्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड
मो.न. ९८२२०५०२५०, E-mail: rtkhandagale@gmail.com

प्रस्तावना : भारत हा एक कृषीप्रधान देश असून एकुण लोकसंख्येच्या ६२% लोकसंख्या आणि एकुण रोजगाराच्या ६५% रोजगार आजही कृषी व कृषी आधारीत क्षेत्रामधून पुरविला जातो. उद्योग व्यवसायाला कच्चा माल पुरविण्याचा तो एक प्रमुख स्रोत आहे. भारतातच्या एकुण GDP मध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा लक्षणीय आहे. आणि देशातील सर्व नागरिकांच्या पोषणाची जबाबदारी कृषी व देशातील शेतकऱ्यांवर आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात महत्वाचा कृषी आणि शेतकरी हा घटक आहे आणि हा भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. पण आज या दोन्ही घटकांची परिस्थिती अतिशय केविलवाणी बनली आहे. शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती संपूर्णपणे खालावलेली आहे. मानसुनचा लहरीपणा, नापीकी, अनियमित पर्जन्यमान, शेतमालाच्या किंमतीतील चढउतार, आदी कारणामुळे त्यांच्यावरील कर्जाचा डोंगर वाढला आहे. अशा आर्थिक परिस्थितीमुळे भारतातील शेतकरी आत्महत्या करत आहे. आज भारतात दर पंधरा मिनीटाला एक शेतकरी आत्महत्या करत आहे. एकंदरीत अलीकडच्या काळातील सततच्या दुष्काळामुळे व सरकारच्या धोरणामुळे ग्रामीण जनता व शेतकरी यांची परिस्थिती अधिकच बिकट बनली आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या काळात भारतासमोर ज्या समस्या आक्राळ विक्राळ रुपाने उभ्या राहिल्या आहेत. त्या पाहता सर्व समस्यांचे मुळ आम्ही स्विकारलेल्या नवीन व्यवस्थामध्ये असल्याचे जाणवते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जे विकासाचे मॉडेल स्विकारले, त्यानुसार लक्षणीय प्रगती झाली मात्र अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. हे वास्तव आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी ज्या आपेक्षा व्यक्त केल्या जात होत्या त्या पूर्णत्वाला जातांना दिसून येत नाहीत. नवीन समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था व राज्यव्यवस्था यामधील विकास हे मृगजळ आहे की काय असा प्रश्न निर्माण होतो.

महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता नहमीच राहणार आहे. कारण त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदु मानवी सुखी जीवनाचा शोध राहिलेला आहे. महात्मा गांधी यांनी अर्थशास्त्राच्या परिभाषेत अर्थशास्त्र सांगितले नाही. आर्थिक विकासापेक्षा उच्च सामाजिक आणि वैयक्तिक मूल्ये स्थापित करण्यावर त्यांनी अधिक भर दिला. मात्र त्यातून आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे नक्की मिळतात. त्यांचे अर्थशास्त्र हे नैतिक आणि सामाजिक असून त्याच्यातून सर्व भारतीयांना मोठा संदेश मिळतो. अर्थशास्त्राच्या परिभाषेत मांडले नसले तरी जीवन व्यवहाराशी संबंधित असे विचार महात्मा गांधींनी मांडले आहेत.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंदर्भातील महात्मा गांधीचे विचार : प्राचिन भारतात खेडी स्वयंपूर्ण होती. खेड्यातील शेती समृद्ध होती.

खेड्यातील उद्योगाद्वारे लोकांच्या गरजेची पूर्तता होत असे. ग्रामीण भागातील लोक कामासाठी शहरी भागाकडे जाणे येणे असा प्रकार त्या काळात नव्हता. याचाच अर्थ लोकांचे जीवन परिपूर्ण होते. म्हणूनच महात्मा गांधी असे म्हणत की, खरा भारत खेड्यात नांदतो. म्हणून 'खेड्याकडे चला' असा नारा गांधीजींनी दिला. याबाबत अधिक माहिती ही गांधीजींच्या पुढील विचारांतून स्पष्ट होते.

खेड्याकडे चला: महात्मा गांधींनी त्यावेळी खेड्याकडे चला असा मोठा संदेश दिला होता. आजच्याप्रमाणेच त्यावेळी देखील ग्रामीण अर्थव्यवस्था महत्वाची होती. मात्र आज देखील देशातील प्रत्येक शहरात वाढत जाणारा रोजगारांचा प्रश्न, वाढती गर्दी, गुन्हेगारी यामुळे गांधीजींच्या खेड्याकडे चला संदेश आजच्या या आर्थिक समस्येचे निराकरण करण्याचा मार्ग सुचवतो. देशातील बहुसंख्य जनता प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रीतीने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. देशाची आर्थिक प्रगती कृषी ग्रामीण विकासावर अवलंबून आहे. कृषी ग्रामीण क्षेत्रातील उत्पादकता, गुंतवणूक, रोजगारनिर्मीतीचे महत्त्व या संदेशातून गांधीजींनी अधोरेखित केले होते. त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे जर प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण झाले तर भारताला फार मोठा आर्थिक विकास साधणे शक्य होईल. ग्रामीण विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्याचे महत्त्व गांधीजींनी स्वातंत्र्यापूर्वीच सांगितले होते.

चरखा: 'खेड्याकडे चला' असा संदेश देण्याबरोबरच कृषीसंबंधित श्रमप्रधान उद्योगांचे महत्त्व गांधीजींनी सांगितले आहे. ग्रामीण भागातील जनतेला स्वयंपूर्ण करण्यासाठी गांधीजींनी कुटिरुद्योगांचे महत्त्व पटवून दिले आहे चरखा हे त्याचे उत्तम उदाहरण त्यांनी सर्वांसमोर ठेवले. कमी भांडवलाच्या आणि जास्तीत जास्त रोजगार देणाऱ्या लहान उद्योगांची स्थापना करून ग्रामीण विकासाचा मंत्र त्यांनी दिला. चरखा हा आपल्या करोडो मरणोन्मुख देशबांधवाना सजीव करणारा अमृताचा घोट आहे असे गांधीजी म्हणत. परित्यक्त्या स्त्रियांचा, विधवा स्त्रियांचा चरखा आधार आहे. चरख्याने हिंदु-मुसलमान या दोन्ही जमातींची सेवा केली आहे. चरखा खेड्यांना त्यांचे हक्क व स्वयंप्रतिष्ठा प्राप्त करून देतो. पैसा मिळवून देतो, देशप्रेमाचा संदेश देतो असे गांधीजी म्हणत असत. प्रत्येक खेड्याने स्वतःला लागणारे कापड स्वतः विणावे व कातावे, सर्वांनी दररोज एक तास सुतकताई केली तर हिंदुस्थान आपल्याला लागणारा सर्व कपडा उत्पन्न करू शकेल, असे गांधीजींना वाटत होते. आपण श्रमप्रतिष्ठेचे तत्व मान्य करतो हे दाखवून देण्यासाठी प्रत्येक काँग्रेस कार्यकर्त्याने दिवसातून अर्धा तास तरी नेमाने सुतकताई करावी व खादीची वस्त्रे वापरावीत, असा गांधीजींनी दंडक घातला होता.

स्वदेशीचा नारा: स्वदेशीचा फार व्यापक आणि देशाच्या प्रगतीसाठी समर्पक अर्थ गांधीजींनी आपल्यासमोर ठेवला आहे.

सध्या जगभरात मंदीचे वातावरण आहे त्यामुळे बऱ्याच देशांची अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली आहे. त्यावर देखील गांधीजींनी 'स्वदेशी म्हणजे देशाची स्वयंपूर्णता' असा मंत्र दिला आहे. जागतिक मंदीचा सामना करण्यासाठी देशांतर्गत उत्पादन व मागणीला महत्व देणे गरजेचे आहे. परदेशी वस्तूंचा वापर केल्याने आपले चलन परदेशात खर्च करावे लागते. सध्याच्या काळात वाढत्या कच्चा तेलाच्या किंमती यामुळे देशाची आयात, व्यापार तूट, परदेशी चलनांच्या तुलनेत रुपयाचे घटते मूल्य सर्व समस्यांच्या मुळाशी गांधीजींच्या कल्पनेतील स्वदेशी मूल्यांचे महत्व समजून येते.

ग्रामोद्योग : खेड्यातील लोकांच्या गरजा खेड्यातच भागल्या पाहिजेत. सरकारने खेड्यातील लाकांना त्यांना लागणारी खादी स्वतःच तयार करा असे सांगितले पाहिजे. बैलघाण्याचे तेल, पेंड, हातसडीचा तांदुळ, डाळी, मध, खेळणी, चरखा, साबण, हातकागद या वस्तू खेड्यात तयार होऊ शकतात. त्या तयार झाल्या तर जी खेडी मृतावस्थेत मरणोन्मुख आहेत त्यांच्यात चैतन्य येईल असे गांधीजींना वाटे. भारतात खेड्यात कातडी कमावण्याचा व्यवसाय सुधारलेल्या पध्दतीच्या आधारे करता येईल, ग्रामीण हस्तोद्योगांना मोठ्या यंत्राच्या स्पर्धेपासून वाचविले पाहिजे तसेच खेड्यातील ग्रामोद्योगातील वस्तूंचा शहरांनी स्वीकार केला पाहिजे असे गांधीजींनी आप्रहाने सांगितले होते. रोजगारीच्या दृष्टीने भांडवलधिष्टीत यंत्रोद्योगापेक्षा श्रमाधिष्टीत ग्रामोद्योगांची आपण कास धरली पाहिजे, असे गांधीजी वारंवार सांगितले आहे. ग्रामोद्योगांचे मूळ स्वरूप कायम ठवून त्याच्या तंत्रात सुधारणा घडवून आणायस गांधीजींची हरकत नव्हती. कारागिरांनी स्वतः खेड्यात जी यंत्रे व उपकरणे बनवता येतील ती त्यांनी बनवावी. ग्रामोद्योगांनी हातयंत्राऐवजी विजेवर चालणारी यंत्रे वापरावीत असे गांधीजींनी म्हटले होते. ग्रामोद्योगाचा लोप झाला तर ६ लाख खेड्यांचा सर्वनाश अटळ आहे, असे गांधीजींनी वाटत होते.

स्वावलंबी शेती व्यवस्था : शेतीविषयी विचार मांडताना गांधीजी म्हणतात, हिंदुस्थानी लोक जर शेतीचा विकास करू शकले नाहीत तर त्यांच्या हातून कसलेही काम होणे शक्य नाही. देशातील बहुसंख्य लोकांची उपजीविका यावर अवलंबून आहे. त्याकडे दुर्लक्ष करणे आत्महात्या करण्यासारखे आहे. सामुदायिक किंवा सहकारी पध्दतीने शेती केल्यास अधिक लाभ होईल. शेती हा भारतातील प्रमुख उद्योग असल्यामुळे शेतीला सर्व दृष्टीकोनातून प्रथम स्थान दिले पाहिजे. शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून गुरांचे पालन, सहकारी तत्वावर दुध पुरवठा केंद्र, शेतीवर आधारित हस्तउद्योग, ग्रामोद्योगांची आवश्यकता त्यांनी सांगितली.

स्वयंपूर्ण ग्राम: भारतातील खेड्यांच्या आर्थिक विकास म्हणजेच देशाचा आर्थिक विकास होय. भारतातील खेडी बुडालीतर भारतही बुडेल असे गांधीजींचे मत होते. म्हणून त्यांनी ग्राम स्वराज्याची आदर्श कल्पना मांडली होती. जोपर्यंत खेड्यांमध्ये आहार, आरोग्य, शिक्षण, बेकारी, दारिद्र्य व निराद्योगीपण इ. प्रश्न सुटत नाहीत तो पर्यंत ग्राम स्वराज्य निर्माण होणार नाही. गांधीजींनी स्वयंपूर्ण ग्राम नियोजनाचा पुरस्कार केला. स्वराज्यातील प्रत्येक खेडे एक स्वतंत्र, स्वायत्त लाकराज्य असले पाहिजे. जीवनावश्यक वस्तूंच्या बाबत ते स्वावलंबी असले पाहिजे. खाण्यासाठी अन्न, वस्त्रासाठी कापूस

उत्पादनाला अग्रक्रम मिळायला हवा. गुरांसाठी गावात कुरणे असावीत, खेळण्यासाठी क्रिडांगणे असावीत. या सर्व गरजा भागून जमीन शिल्लक राहत असेल तर मादक द्रव्ये वगळता इतर वस्तूंचे उत्पादन या जमिनीतून शेतकऱ्यांनी घ्यावे. प्रत्येक खेड्यात एक नाटयगृह, शाळा व सार्वजनिक सभागृह असावे. पिण्यासाठी स्वच्छ पाणीपुरवठा केलेला असावा. प्रत्येक गावाचा कायदा, न्याय व्यवस्था व कार्यकारी मंडळ असावे. व्यक्तिगत स्वातंत्र्यावर आधारलेली पूर्ण लोकशाही असली पाहिजे.

भारतातील आजच्या आशा बिकट परिस्थितीमध्ये राष्ट्रपिता म. गांधीजींचे आर्थिक विचार तारणारे व सहाय्यक ठरतील असे वाटते. कारण मा. गांधीजी यांनी खेड्याकडे चला असा नारा देवून अगोदर खेडी स्वयंपूर्ण करण्यावर अधिक जोर दिला होता. त्यासाठी त्यांनी ग्राम स्वराज्य, स्वदेशी, स्वावलंबन, सर्वोदय, आणि विश्वस्तांची संकल्पना मांडली होती. या पंचसुत्रीकार्यक्रमातून स्वयंपूर्ण आत्मनिर्भर, परिपूर्ण अशा खेड्यांचे स्वप्न पाहिले होते. ग्रामीण भागात आर्थिक सुबत्ता निर्माण करण्यासाठी कृषीवर आधारीत लघू व कुटीर उद्योग, हातमाग, चरख्यावर सुत कातने आदि व्यवसायाला त्यांनी प्राधान्य दिले होते. गांधीजींच्या स्वप्नातील ग्राम स्वराज्यात पूढील बाबी त्यांना अपेक्षित होत्या.

१. खेड्यांच्या रचनेत सुसूत्रता असावी.
२. प्रत्येक खेडे आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण असावे.
३. प्रत्येक खेड्यातील कृषी व शेतकरी प्रगत असावा.
४. प्रत्येक खेड्यात शाळा, दावाखाना, धर्मशाळा, नाटयगृहे, स्वच्छ रस्ते, स्वच्छ पाण्याची व्यवस्था, सांडपाण्याची व्यवस्था असावी.
५. प्रत्येक खेड्यात सहकारी संस्था असाव्यात आणि सर्व व्यवहार सहकारी तत्वानुसार व्हावेत.
६. खेड्यातून जातीव्यवस्था नष्ट करावी.
७. गावचा कारभार ग्रामपंचायती मार्फत चालवावा. तसेच ग्रामपंचायतीला कायदे करण्याचे, त्यांची अमलबजावणी करण्याचे व न्यायालयीन अधिकार आसावेत.
८. खेड्यातील उत्पादने स्थानिक बाजारपेठेत उपलब्ध व्हावे.

समारोप : इंग्रज राजवटीपूर्वी भारत अतिशय सुजलाम् सुफलाम् होता. ब्रिटीश सत्तेत आले आणि भारताची भरभराट लयास गेली. ब्रिटीश धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था कोलमडली. पण जणुकाही गांधीजी भारताचे पुनर्वैभव प्राप्तीचे स्वप्न पहात होते. त्यासाठी गांधीजी आभ्यासपूर्ण आपली मते मांडल्याची दिसून येते. बॅनर्थम, रस्कीन, टॉलस्टॉय या आदर्शवादी विचारवंतांचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव दिसून येतो. त्यांच्या विचारधारांचा आभ्यास करून गांधीजींनी ग्रामोद्योग, चरखा-खादी, स्वयंपूर्ण ग्राम, स्वावलंबी शेती व्यवस्था याबाबत आपले विचार व्यक्त करून प्रयोजनेचा पुरस्कार केले.

महात्मा गांधीजींचे विचार हे भारतीय अर्थव्यवस्थेला धरून होते. त्यांनी अनियंत्रित भांडवलशाहीतील नफेखोरी, संपत्तीसंचय, आर्थिक शोषण अशा सर्व अतिरेकी नीतिशास्त्रांना गांधीजींनी विरोध केला होता. परिणामी पाश्चिमात्य देशातील आर्थिक संकटासारख्या

धोक्यांपासून भारत दूर राहू शकतो. याचबरोबर सत्य आणि अहिंसा या मुल्यांचे महत्व आजही कमी झालेले नाही. आजच्या डिजिटल युगात फक्त आपल्याला गांधीजीच्या विचारांचे नवे संदर्भ शोधण्याची गरज आहे. त्यासाठी गांधीजीप्रमाणे सत्य आणि अहिंसेचा मार्ग प्रामाणिकपणे अंगिकारला जाणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष: आज शहरीकरणाचे वाढते स्वरूप व वाढती समस्या पहाता गांधीजीनी पुरस्कृत केलेल्या ग्राम नियोजनाचे महत्व पटते.

१. उद्योगांच्या केंद्रीकरणामुळे सत्ता व संपत्तीचेही केंद्रीकरण होईल यात पुन्हा दुर्बल घटकांचे शोषण होईल. यामुळे गांधीजींचा विकेंद्रीकरणाचा मुद्दा महत्वाचा वाटातो.
२. ग्रामीण अर्थव्यवस्था सदृढ व्हावी असे गांधीजींच्या आर्थिक विचारातून दिसून येते.
३. लघू व कुटीर उद्योगांतून बेकारी व दरिद्रय कसे दुर करता येईल. या विचारावर गांधीजींचा भर दिसून येतो.

४. ग्रामराज्य व रामराज्य प्रत्यक्षात येण्यासाठी गांधीजींचे विचार आवश्यक आहेत.
५. गांधीजींच्या विचारांत आदर्श भारत निर्माण करण्याची ताकत होती.
६. समाजातील दैनंदिन प्रश्न आणि समस्या गांधीजींच्या विचारांच्या आधारे सोडविणे सहज शक्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. भारतीय राजकीय विचारवंत - कृ. दि. बोराळकर
२. जागतिक आर्थिक विचारांचा इतिहास - डॉ. एस.एम. खंदारे
३. भारतीय राजकीय विचारवंत - डॉ. रमेश ढोबळे
४. आर्थिक विचारांचा इतिहास - प्रा.डॉ. चव्हाण जी. व्ही., हळदेकर एम. बी.
५. भारतीय अर्थ व्यवस्था - रंजन कोंळबे

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 180 | April 2019 | ISSN – 2348-7143
UGC Approved Journal List No. 40705

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-research Journal

SOCIAL AND SCIENCE
INNOVATION

- EXECUTIVE EDITOR OF THE ISSUE -
Dinesh R. Jaronde

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

21. Isolation, Characterizations, Identification of Bacteriocin Producing Lactic Acid Bacteria (LAB) and its Biopreservative Potential..... 60
Shertate Rubina A.Sattar
22. Medicinal Property of Ayurvedic Herbs..... 63
Dr.Pradnya B.Gurde (Jamdhade), Dr. Subhash B. Jamdhade
23. Preliminary Phytochemical Analysis of Cajanus cajan (Red gram) and Glycine max (Soybean). 66
Tiple Neha Ramesh¹ and Dr. Dakhane Vimal P²
24. Analysis of Soluble Protein and Free Amino Acid Content of Leaf Extracts (LE) and Leaf Protein Concentrates (LPC) of Green Foliages of Some Plants. 68
V. G. Manwatkar
25. Bioremediation of Textile Dye Amond H5g By Escherichia Sp. Ahg-4..... 71
Amarja Harishchandra Bhosale
26. Morphological diversity and proximate analysis of the different variants of the Lagenaria siceraria (Mol.) Standl from Amravati region. 75
Swati Dadarao Yeotkar
27. Phytoremediation of Heavy Metal Ions and Contaminants Through *Brassica Napus* Var. *Excel* Species ... 79
N. S. Shirbhate
28. A Study of Real-time Facial Detection, Recognition and Tracking System using Raspberry Pi 3B..... 84
Nguyen Anh Tuan
Sam Vu Thang
29. Literature Review of recent Innovation in Garbhasanskara through Ayurveda 90
Vd. Priti Ghansham Makade

मराठी

३०. भारतीय संविधान आणि महिलांचे हक्क ९२
डॉ. रमेश राठोड
३१. महिला व राजकारण ९४
प्रा. लक्ष्मण एफ. शिराळे
३२. खरीप पिकांच्या उत्पादनावर घटत्या पर्जन्याचा परिणाम-यवतमाळ जिल्हा ९६
यशवंत प्रयाग राठोड
३३. धर्मातीत बौद्धांचा आर्थिक विकासाच्या संदर्भात सरकारची भूमिका ९८
प्रा. किशोर जगन्नाथ शेन्डे
३४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य ९९
प्रा. डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे
३५. बोली भूगोल : संकल्पना व स्वरूप १०२
प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण
३६. आदर्श समाजसेविका रमाबाई रानडे-एक दृष्टीक्षेप १०५
प्रा. डॉ. जगदिश दयासागर हेंडवे
३७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार आणि भारतीय अर्थव्यवस्था १०८
प्रा. रमेश तारकराम खंडागळे
३८. जीवनमूल्याधिष्ठित नायिका पार्वती (महाकवी कालिदासाच्या कुमारसंभव महाकाव्याच्या संदर्भात) ११२
डॉ. कर्वे पल्लवी विजय
३९. पक्षी पाणपोई : जैवविविधता संवर्धन ११५
डॉ. धर्मेन्द्र तेलगोटे
४०. महाराष्ट्रातील आदिवासी माना जमातीचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये ११९
एम. के. नन्नावरे
४१. वाङ्मय निर्मिती प्रक्रिया १२२
प्रा. डॉ. विनायक तुकाराम टाळकुटे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा. रमेश तारकराम खंडागळे

वाणिज्य विभागप्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :

भारताच्या किर्तीवंत सुपूत्रांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव अग्रस्थानी आहे. भारताच्या इतिहासातील पहिले सर्वश्रेष्ठ अर्थशास्त्रज्ञ हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. देशाच्या सामाजिक-राजकीय क्षितीजावर त्यांच्या उदय इ.स. १९२०च्या दशकात झाला. समाजाच्या अस्पृश्य म्हणून हिणविल्या गेलेल्या अगदी तळागाळातील वर्गाच्या पुनरुत्थानासाठी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक पातळीवर तेव्हापासूनच त्यांचा संघर्ष सुरू होता. बाबासाहेब एक थोर विचारवंत होते आणि त्यांनी अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, विधीज्ञ, शिक्षणतज्ञ, पत्रकार, संसद सदस्य आणि या सर्वांच्या पलीकडे जाऊन समाजसुधारक आणि मानवाधिकाराचा रक्षक या नात्याने केलेले कार्य अतुलनीय आहे. देशभरातील अस्पृश्य समाजाला एकवटून, संघटित करून सामाजिक समरसतेच्या ध्येयाप्रत जाण्याच्या दृष्टीने राजकीय मार्ग कसा अवलंबायचा, याविषयी त्यांनी दिशादर्शन केले. अस्पृश्य समाजामध्ये जन्मलेल्या बाबासाहेबांनी देश-विदेशातल्या तीन खंडातून उच्च शिक्षण प्राप्त केले. कोलंबिया विद्यापीठाची अर्थशास्त्रातील पीएच.डी. (१९१७), लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून डॉक्टर ऑफ सायन्स ही पदवी तसेच लंडनमधील ग्रेज इन्ची बार ऑट लॉ (१९२३) अशा अतिउच्च पदव्या त्यांनी संपादित केल्या. दलित समाजातील विद्यार्थ्यांनी त्या काळात अशा प्रतिष्ठेच्या पदव्या मिळविणे ही अविद्यतीय बाब होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मुळ आभ्यासविषय अर्थशास्त्र हाच होता. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्रात विपुल लिखाण केले असून, या विषयावर त्यांची तीन प्रमुख पुस्तके आहेत ती पुढील प्रमाणे -

१. Administration and Finance of the East India Company
२. The Evaluation of Provincial Finance in British India
३. The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution

उपरोक्त ग्रंथांमधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताच्या आर्थिक व्यवस्थेसंबंधीचे मूलगामी चिंतन अंतर्भूत आहे.

शोध निबंधाचा उद्देश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आजच्या आधुनिक भारतीय अर्थव्यवस्थेला कसे दिशा दर्शक ठरत आहेत याचा आभ्यास करणे

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंध तयार करण्यासाठी संदर्भग्रंथ, वार्षिकांक, विविध लेख, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके व मासिके इ. दुय्यम सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार :

अर्थशास्त्रातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ज्ञान इतके सखोल होते कि, त्यांनी जागतिक किर्तीचे अर्थतज्ञ लॉर्ड जे.एम. केन्स आणि मार्क्स यांच्या अर्थविषयक विचारातील त्रुटी शोधून काढल्या होत्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अगाध ज्ञानाबाबत आणखी एक गोष्ट नमुद करणे आवश्यक आहे. की २००४ मध्ये अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठास २५० वर्ष पूर्ण झाली. यानिमित्त तेथील सीपा या नावाच्या संघटनेने जगाला बदलणाऱ्या त्या विद्यापीठातील ५० विद्यार्थ्यांची एक यादी तयार केली त्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव पहिल्या नंबरला आहे. म्हणून आता जगभर १४ एप्रिल

(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती) हा दिवस जागतिक विद्यार्थी दिन म्हणून पाळला जात आहे. बाबासाहेबांच्या समग्र लेखनातून त्यांचे आर्थिक विचार प्रभावीपणे स्पष्ट होतात. या आर्थिक विचारांचे काही प्रमुख व ठराविक पैलू पुढील प्रमाणे नमुद करता येतील.

१. **ग्रामीण अर्थव्यवस्था व कृषी क्षेत्र :** भारतीय अर्थव्यवस्था ही शेतीप्रधान आहे. परंतु बेकारीचे प्रमाण मोठे आहे. त्यासाठी शेतीवरील जनतेचा भार कमी करण्यासाठी शेती आधारित उद्योगधंद्याची उभारणी झाली पाहिजे जेणेकरून ग्रामीण बेकारी दूर होण्यास मदत होईल. आधुनिक पद्धतीने शेती करून शेतीचे यांत्रिकीकरण करण्याचे डॉ. आंबेडकरांनी समर्थन केले आहे. बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेम्ब्लीचे सदस्य असताना (१९२६) ग्रामीण भागातील गरिबांच्या समस्यांविषयीचे त्यांचे समग्र आकलन, त्यांनी उभारलेल्या अनआंदोलनामध्ये प्रतिबिंबित होते. शेतीमधील खोती पद्धती विरुद्ध त्यांनी केलेल्या यशस्वी आंदोलनामुळे अनेक ग्रामीण शेतमजुरांची व शेतकऱ्यांची आर्थिक शोषणातून मुक्तता झाली. महार वतन या नावाखाली शुद्ध गुलामगिरी विरुद्ध त्यांनी आवाज उठविल्यानंतर ग्रामीण भागातील गरिबांचा मोठा वर्ग शोषणमुक्त झाला. सावकारांच्या मनमानीला चाप लावण्यासाठी त्यांनी संसदेत विधेयक आणले.

२. **औद्योगिकरण :** भारतीय शेतीवरील जनतेचा अतिरिक्त भार कमी करण्यासाठी औद्योगिकरण वाढले पाहिजे असा बाबासाहेबांचा आग्रह होता. महत्मा गांधी म्हणत खेड्याकडे चला तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात शहराकडे चला याचे कारण शहरात औद्योगिकरणासाठी शहरात पर्याप्त सांधी सुविधा उपलब्ध असतात. तसेच शहरात औद्योगिकरणामुळे रोजगाराच्या संधी मिळतात

त्यामुळे सामान्य लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीत बदल होतो. मागासवर्गीय समाजात आर्थिक लोकशाही निर्माण करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी औद्योगिकरण आवश्यक मानले आहे. त्याचप्रमाणे राष्ट्राहिताच्या दृष्टीने महत्वाचे उद्योग शासनाच्या मालकीचे असावेत व ते शासनानेच चालवावेत असेही नमुद बाबासाहेबांनी केले आहे. बाबासाहेबांच्या या विचारांची दखल घेवचून १९५६च्या आर्थिक धोरणात बदल करून शासनाने महत्वाचे उद्योग स्वतःकडे ठेवले होते आणि इतर उद्योग खाजगी क्षेत्राकडे दिले याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते. आज आपण पाहतो नविन आर्थिक धोरणाच्या नावाखाली अनेक महत्वाच्या उद्योगात खाजगी भांडवलदारांचा हस्तक्षेप वाढून विजय मल्ल्या आणि निरव मोदी यासाख्यांचे फावते आणि त्यामुळे सर्वसामान्या समोरील अडचणी वाढतच आहेत. यावरून डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार व त्याचे महत्व आपल्या लक्षात येईल.

३. **उद्योगांचे राष्ट्रीयकरण :** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उद्योगांचे राष्ट्रीयकरण विशिष्ट मर्यादित असले असे स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात उद्योगाच्या वाढीसाठी उद्योगाचे राष्ट्रीयकरण गरजेचे आहे. मात्र त्यासाठी काही मर्यादा आणि त्यांचे नियोजन करावे त्याचप्रमाणे आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होवू नये यासाठी भारतीय राज्य घटनेत असणाऱ्या मार्गदर्शक तत्वात त्याचे समर्थन केले आहे. त्यात त्यांनी स्पष्ट केले की, उद्योगाची शेती पासून फारकत असू नये. कारण शेतीमध्ये जेव्हा जास्त उत्पादन होते तेव्हा त्या मालाची किंमत कमी होते आणि शेतकऱ्यांचे नुकसान होते. आशावेळी शेतमालावर प्रक्रीया करणारे लहान लहान उद्योग असावेत. कोणत्याही देशात खाजगी क्षेत्राद्वारे पूर्ण औद्योगिकरण होवू नये कारण त्यामुळे भांडवलदारांचे आर्थिक वर्चस्व वाढून त्यापासून समाजाला धोका पोहोचू शकतो. म्हणून काही महत्वाच्या उद्योगात शासनाने भांडवल गुंतवावे आणि काही प्रमाणात खाजगी उद्योगांना सुध्दा संधी मिळावी. अँडमस्मिथची शासनाची हि संकल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मान्य नव्हती तर सरकारने आवश्यक व मोठ्या उद्योगात ज्या ठिकाणी खजगी क्षेत्र कमी पडते त्याठिकाणी हस्तक्षेप करून उत्पादन करावे अशी डॉ. आंबेडकरांची भूमिका होती. त्याचप्रमाणे शासनाने लहान उद्योगकांना आवश्यक ते तंत्र व वित्तसहाय्य करावे ज्यामुळे फक्त श्रीमंत व्यक्तींचीच या क्षेत्रात मक्तेदारी वाढणार नाही. असा मूलगामी विचार बाबासाहेबांनी मांडला. आज आपण पाहतो की शासनाचे धोरण मोठ्या उद्योगासाठी असल्यामुळे

संपूर्ण उद्योगक्षेत्रावर खाजगी भांडवलदारांचे प्रभुत्व निर्माण झाल्यामुळे सामान्य शेतकरी, शेतमजूर हा आर्थिक अडचणीत सापडला आणि समाजात आज आर्थिक विषमता वाढतच जात आहे. याचे कारण शासनाचे उद्योगाकडे झालेले दुर्लक्ष होय.

४. **यांत्रिकीकरणाबाबत विचार :** यांत्रिकीकरणाला म. गांधींचा विरोध होता. कारण त्यामुळे अनेक वाईट परिणाम होतात असे त्यांचे मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना काही प्रमाणात हा विचार मान्य होता परंतु यांत्रिकीकरणाला पूर्णपणे विरोध करणे त्यांना मान्य नव्हते. याउलट यांत्रिकीकरणाचा संपूर्ण समाजाला कसा फायदा होईल याचा विचार करायला पाहिजे. यांत्रिकीकरणाचा एक वेगळा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्पष्ट केला आहे. त्यामुळे त्यांची एक वेगळी विचार शक्ती होती हे मान्य करावे लागते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, जनावरांना संस्कृतीची गरज नाही परंतु माणसाला ती आहे. आणि माणसाला संस्कृती वाढवायची असेल तर त्याला मोकळा वेळ मिळाला पाहिजे. आणि यांत्रिकीकरणामुळे माणसाला त्याचे काम वेळेत पूर्ण करून रिकामा वेळ मिळतो त्या वेळेत तो स्वतःसाठी त्याचे वैयक्तिक छंद उदा. वाचन , मनोरंजन, खेळ अशा घटकांसाठी वेळ देवून संस्कृतीत आणखी वाढ करू शकतो. यांत्रिकीकरणामुळे उत्पादनाचा वेग वाढतो. कमी वेळेत जास्त उत्पादन होते. त्यामुळे मानवाला स्वतःसाठी रिकामा वेळ मिळतो. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधिकाधिक यंत्रे आणि अधिक संस्कृती हे लोकशाहीसाठी आवश्यक मानले आहे. हा नविन विचार जगाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिला याबाबत त्यांच्याच शब्दात सांगायचे झाल्यास "The Slogan of a Democratic Society must be machinery and more machinery civilization and more civilization" आज आपण स्पर्धेच्या युगात यंत्राच्या जास्त आधिन गेल्यामुळे संस्कृती लोप पावत आहे आणि म्हणून एका समतोल आंबेडकरी आर्थिक विचारांची गरज आज समाजाला आहे. नाहीतर आपण यंत्रमानव होवून जिवनाचे अंतिम उद्दीष्ट हरवून बसू यात शंका नाही.

५. **चलन समस्या :** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव भारतीय चलन प्रणालीवर सुध्दा पडलेला आहे. ब्रिटीश राजवटीमध्ये भारतीय चलनाचे मोठ्या प्रमाणवर अवमुल्ययन होत होते. डॉ. आंबेडकरांनी १९२३ मध्ये 'The Problem of Rupee- its origin and solution' हा संशोधनपर प्रबंध लिहीला व त्यामध्ये या समस्येवर भाष्य करून

त्यावर उपाय सुचविले. यामध्ये त्यांनी सोन्यातील चलन विनिमय दरास विरोध केला कारण भारतासारख्या देशाला या विनमय दरामुळे चलनवाढ व किंमतवाढ यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागेल असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी त्यांनी अधिकृत आकडेवारीच्या आधारे दाखवून दिले की कशा पध्दतीने भारतीय चलनाची क्रयशक्ती कमी होत आहे तसेच अवमूल्ययन होत आहे. हे टाळण्यासाठी सरकारने अर्थसंकल्पातील तुट, किंमत स्थिरता व चलन विनिमय दरातील स्थिरता याकडे लक्ष्य द्यावे असे सुचविले. या विचारांतूनच भारतीय रिझर्व बँकेच्या स्थापनेला चालना मिळाली.

६. करधोरण: ब्रिटीश राजवटीमध्ये भारतातील करपध्दती विभेदात्मक तसेच असमान होती, त्यामुळे १९३६ च्या स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या जाहीरनाम्यात आंबेडकरांनी आपले करविषयक विचार व्यक्त केले. त्यांनी शेतजमिनीचा महसून घेण्यास विरोध केला कारण यामुळे समाजातील गरीब वर्गावर याचा प्रतिकूल परिणाम होतो. या जाहीरनाम्यात त्यांनी पुढील सुधारणा सुचविल्या.
 - » उत्पन्न कर आकारण्यापेक्षा करदात्याच्या कर देण्याच्या क्षमतेवर कर आकारावा.
 - » गरीबावर कर कमी कसावा व श्रीमंतावर कर जास्त असावा.
 - » करसूट एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत द्यावी.
 - » कर आकारणीमुळे समाजाचा राहणीमानाचा दर्जा घसरणार नाही याकडे दिले पाहिजे.
 - » शेतजमिनीवर कर आकारू नये.
७. खुली अर्थव्यवस्था : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२३ मध्ये खुली अर्थव्यवस्था, जागतिकीकरण, उदारिकरण व खाजगीकरण या धोरणाचा सुध्दा पुरस्कार केल्याचे दिसते. १९९१ नंतर सरकारने जागतिकीकरण, उदारिकरण व खाजगीकरण याबाबतचे धोरणात्मक निर्णय घेतल्याचे दिसते. खुल्या अर्थव्यवस्थेचे धोरण स्वीकारल्यास रुपयाचा विनीमय दर स्थिर राहील याची काळजी सरकारने घ्यावी असे सुचविले होते. थोडक्यात सध्याचे अर्थव्यवस्थेचे चित्रच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यावेळी मांडल्याचे दिसते.
८. लोकसंख्या नियंत्रण : भारतीय अर्थव्यवस्था विकसित करायची असेल तर लोकसंख्येवर नियंत्रण असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व पटवून द्यावे गरज पडल्यास दबाव निर्माण करून कुटुंब नियोजनाच्या योजना राबवाव्यात असे विचार त्यांनी मांडले. १९६० नंतर भारत सरकारने कुटुंब नियोजनाचे कार्यक्रम राष्ट्रीय धोरण म्हणून स्वीकारलेले आहे.
९. महिलांचे आर्थिक सबलीकरण : महिलांचे सामाजिक

स्थान व महिलांना समानता याचा पुरस्कार केला तरच महिलांना आर्थिक विकासाची फळे मिळतील, त्यांचा आर्थिक विकासात सहभाग निर्माण होईल असे विचार महिला सबलीकरणाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले. अद्याप सुध्दा भारतातील काही राज्यात महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही त्यामुळे आर्थिक विकासात त्यांचा सहभाग नाही. त्यामुळे महिलांना आधिकारांची जाणीव करून देऊन त्यांना व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य देण्यासाठी साताजिक जागृती होत असल्याचे दिसते.

१०. मानवी भांडवलालाची संकल्पना : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवी भांडवलालाची संकल्पना मांडली त्यांच्या मते समाजातील गरीब, दलित, अस्पृश्य यांना योग्य वागणूक दिली नाही तर मानवी श्रमाच्या स्वरूपातील भांडवलाचा पुरेपुर वापर होणार नाही. त्यासाठी या वर्गाला सर्वांनी समानतेची वागणूक द्यावी त्याचा परिणाम म्हणजे या श्रम भांडवलाचा योग्य वापर होऊन महिलांचा आर्थिक विकासात सहभाग निश्चितच वाढेल यात शंका नाही.

११. हिंदू अर्थव्यवस्थेला विरोध : भारतीय अर्थव्यवस्था हिंदूच्या प्रभावाखालील अर्थव्यवस्था आहे, जातीव्यवस्थेमुळे कामगारांमध्ये जातीव्यवस्थेची बीजे पेरली जातात. त्यांच्या दर्जाची उतरंड त्यांच्याकडे असणारे कौशल्य, पात्रता, क्षमता याच्या आधारे निश्चित होण्याऐवजी जातीनुसार निश्चित होते. असे बाबासाहेबांचे मत होते. भारतीय अर्थ व्यवस्थेसमोरील हे एक मोठे आव्हान आहे. त्यामुळे अकार्यक्षम कामगारांना त्यांची कार्यक्षमता सिध्द न करताच विकासाची फळे मिळतात, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे निरीक्षण होते.

१२. विमा व बँक व्यवसायाचे राष्ट्रीयकरण : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विमा आणि बँक व्यवसायाचे राष्ट्रीयकरण करावे असे ही सुचविले होते. कारण आर्थिक नियोजनासाठी वित्त पुरवठ्याची आवश्यकता असते. त्यासाठी सरकारला वित्तीय साधने उपलब्ध झाली पाहिजेत म्हणूनच या व्यवसायाचे राष्ट्रीयकरणाचे पतिपादन डॉ. आंबेडकरांनी केले आहे.

१३. लोकशाही समाजवादी राज्य : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटना समितीपुढे लोकशाही समाजवादी राज्याची कल्पना मांडली. त्यातील काही महत्वाचे प्रस्ताव पुढीलप्रमाणे -

- » सर्व प्रमुख उद्योगांची मालकी शासनाची असावी
- » विमा व शक्ती क्षेत्राचे राष्ट्रीयकरण करून शासनाने त्याचे व्यवस्थापन करावे.

- » उत्पादनक्षम साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन शासनाने करावे.
- » उत्पादित वस्तूचे एकसमान वितरण करावे.
- » जमिनीचे व उद्योगाचे राष्ट्रीयकरण केल्यास त्यांना योग्य परतावा देण्यासाठी सरकारी कर्जरोखे देण्याची तरतूद असावी.
- » ग्रामीण भागात सहकारी शेती राबवावी. यासाठी भांडवल, बी-बीयाणे, खते इ. चा पुरवठा सरकारने करावा.
- » जमीनदार, कुळ व शेतमजूर असा भेद असू नये.
- » शेती उत्पन्नातून जमीन महसूल (खर्च) वजा करून शेतकऱ्यांमध्ये त्याचे वितरण करावे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे असे म्हणणे होते की, हे सर्व प्रस्ताव घटनेत नमूद करावेत. त्यामुळे मजूर, शेतकरी व गरीब जनता यांना योग्य तो न्याय मिळेल परंतु घटना समितीने या प्रस्तावाचा समावेश घटनेत केला नाही.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे राजकीय विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या या कार्यामुळे त्याचे अर्थशास्त्रीय विचार झाकाळले गेले आहेत. परंतु एकुणच त्यांच्या अर्थचिंतनाचा वेध घेतला असता त्यांचे हे विचार सर्वसमावेशक आणि समग्र पातळीवरील असल्याचे निष्पन्न होते. काळाच्या कसोटीवर त्यांचे विचार आजही खरे उतरतात. आज ७०-८० वर्षांनंतर त्यांच्या आर्थिक विचारांची अनेक बाबतील सरकार अमलबजावणी करीत असल्याचे दिसून येते. त्यांचे आर्थिक विचार त्याकाळात अंगीकारले गेले असते तर आज आर्थिक व सामाजिक बाबतीत देशाने मोठी आघाडी नक्कीच मिळविलेली आपणास दिसली असती. आंबेडकरांचे अर्थचिंतन

अजूनही भविष्यकाळात पिढ्यान्पिढ्यांना मार्दर्शक ठरेल यात कुठलीही शंका नाही.

आज भारतासमोर चलनविषयक प्रश्न, खाजगीकरणचा प्रश्न, सिंचनाचा व महापूराचा प्रश्न, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न, कृषीमाल उत्पादनाचा प्रश्न शेतकऱ्यांच्या सामाजिक सुरक्षिततेचा प्रश्न, बेकारांचा प्रश्न, लघु व कुटीर उद्योगांचा प्रश्न असे असंख्य प्रश्नांची उतरे बाबासाहेबांच्या वित्तीय विचारांतून आजही प्रगट होतांना दिसतात. गरज आहे ती त्या विचारांना प्रत्यक्षात कृतीतून अवतरण्याची व साकारण्याची. बाबासाहेबांचे विचार कृतीतून अंगिकारल्यास सिंचन, दारिद्र्य, बेकारी, उत्पादन घट, नद्याजोड प्रकल्प अशा प्रश्नांना पूर्णविराम मिळाल्याशिवाय राहणार नाही यात शंकाच नाही. गरज आहे ती फक्त सरकारच्याच जबर इच्छाशक्तीची व कृतीतून साकारण्याची. बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार कृतीतून स्विकारून सरकारने अमलात आणून आर्थिक प्रश्नांची उकल करावी व समाजाला वित्तीय प्रश्नाबाबत न्याय मिळावा हीच माफक अपेक्षा.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक चिंतन : डॉ. विजय कविमंडल
२. अर्थशास्त्रज्ञ-डॉ.बी.आर.आंबेडकर : प्रा. सोमवंशी बी.सी.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार : डॉ. एस. एम. खंदारे
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : श्री. धनंजय कीर
५. डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार : डॉ. नरेंद्र जाधव यांचा लेख
६. आर्थिक विचारांचा इतिहास : प्रा. रायखेलकर, डॉ. दामजी
७. आर्थिक विचारांचा इतिहास : विद्याधर म. पटवर्धन
८. लोकराज्य मासिक
९. Wikipedia

shri. Narayan shinde
Sociology

2018 - 19

19

ISSN: 2454-1111
IMPACT FACTOR: 4.197111111
(UGC Approved)
Journal No. 63/1111

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOLUME 11, NO. 1 JAN, 2018

A BIMANAL, OPEN ACCESS, INTERNATIONAL JOURNAL

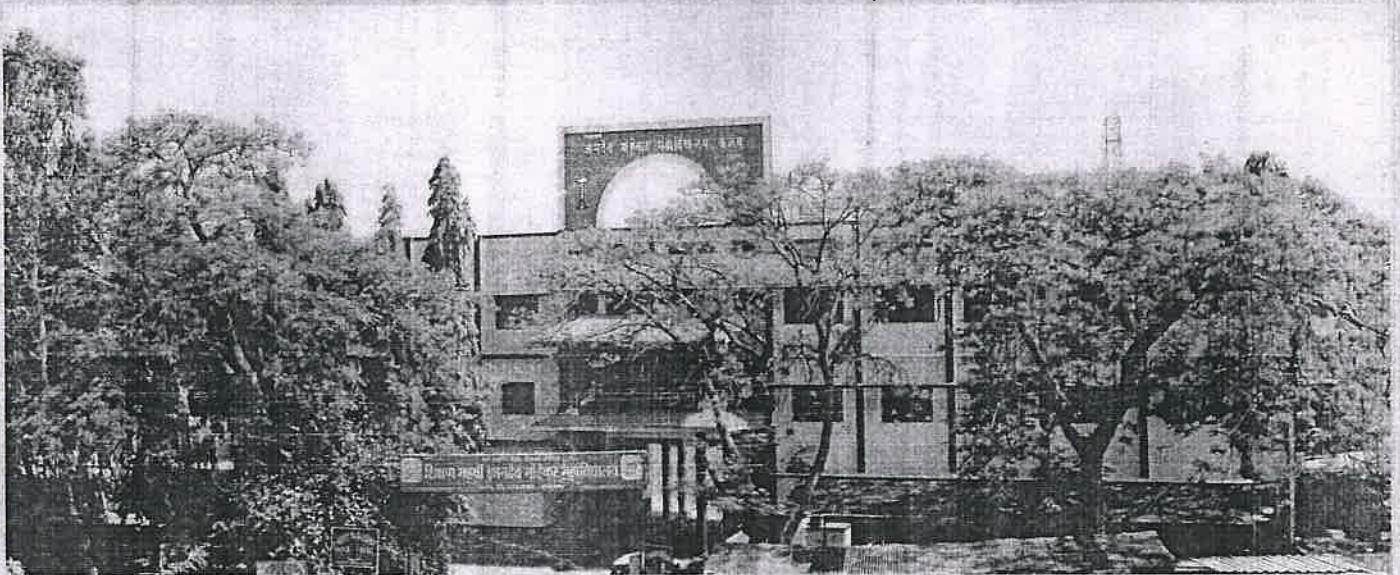
SPECIAL ISSUE

On the Occasion of One Day National Conference On

WOMEN EMPOWERMENT CHALLENGES AND SOLUTIONS

27th January, 2018

(Book III)

Prof. Dr. Narayan Shinde
Editor

Prof. Dr. Narayan Shinde
Editor

ORGANIZED BY

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

DAKSHIN PRASARAK MANDAL

SHIRURBAN MAHANE 3, D. ANDRE MOHARAS, MAHARASHTRA

40.

महिला चळवळ आणि स्त्रीया

प्रा.शिंदे नारायण भर्तरीनाथ

श्री.महात्मा ज्योतिबा फुले स्मृतीवहाल, मानलगाव, समाशास्त्र विभाग, प्रमोद

प्रस्तावना :- समाजामध्ये ज्या वेळी समस्या निर्माण होतात, त्या समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी वेगवेगळ्या स्तरावरून सामुहीक प्रयत्न करणे म्हणजे सामाजिक चळवळ होय. सामाजिक चळवळ ही समाज संस्कृतीत नविन परिवर्तन करण्यासाठी व त्या परिवर्तनाला विरोध करण्यासाठी चळवळ निर्माण होत असते. चळवळीचा मुख्य उद्देश सामाजिक परिवर्तन, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, कृषि विषयक क्षेत्रात पुर्णतः किंवा अंशीक परिवर्तन करणे हा असतो. सामाजिक परिवर्तन होत असतांना चांगल्या वाईट गोष्टी उद्घास येत असतात चांगलेतत्त्व सामाजिक प्रगती करण्यासाठी सहाय्य भूत उरत असतात पण वाईटतत्त्व ही सामाजिक समस्या निर्माण करत असतात समाजातील सामाजिक विचारवंत बुद्धीवादी हे वाईट तत्त्वांना नष्ट करण्याचा प्रयत्न करत असतात. कोणतीही चळवळ सुरु घेतला असंघटीत स्वरूपात चळवळ ही उद्घास येत असते सामाजिक चळवळीच्या मागे एकविशिष्ट स्वरूपाची विचार धारा असते.

हि संघटीत असलेली चळवळीच्या माध्यमातून व्यवस्था व संघटन उद्घास येते. सामाजिक चळवळ ही एक सामुहीक वर्तन असल्याने, ऑगस्ट कॉमिट, ईमाईलदुरखीम, लिबा, टाई याविचारवंतांनी या विषयामध्ये अभिरुची दाखवली आहे. प्रारंभीच्या समाज शास्त्रज्ञांनी परिवर्तनाचा एक प्रयत्न या अर्थाने अभ्यासकेला पण वर्तमान काळामध्ये सामाजिक चळवळीचा अभ्यास करण्यास सुखात झाली.

सामाजिक चळवळीचा अर्थ : (Meaning of social moments)

सामाजिक चळवळीचा अर्थ अभ्यासत असतांना समाजातील सदस्यांमध्ये परिवर्तन घडवून आणणे व त्यासाठी सर्वांनी मिळून प्रयत्न करणे.

०१. हार्टनव्हंट : (Horton and Hunt)

सामाजिक चळवळ म्हणजे समाज किंवा त्याचा सदस्या द्वारा परिवर्तन घडवून आणणे व त्याचा विरोध करण्यासाठीचा सामुहीक प्रयत्न होय.

०२. हर्बर्ट ब्ल्युमर - (Herbert Blumer)

जिवनात एक नवि व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी केलेले सामुहीक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय.

०३. अँडरसन आणि पार्कर : (Anderson and Parker)

सामुहीक चळवळ ही गतीशील सामुहीक वर्तन आहे. जे एक सरचना विकसीत करते आणि याचा उद्देश सामाजिक व्यवस्थेत अंशीक व पुर्ण संशोधन करणे असतो.

कॅमेरापनणे असे म्हटले आहे की, जेव्हा मोठ्या संख्येने लोक विद्यमान संस्कृतीला या सामाजिक व्यवस्थेत व त्याच्या एक भागात परिवर्तन करण्यासाठी व भाग स्थापन करण्यासाठी एकसंघ प्रयत्न करतात. त्यास सामाजिक चळवळ म्हणतात. सामाजिक चळवळीचा उद्देश हा सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे हा असतो.

संभावेनाची उद्दिष्टे :-

- सामाजिक चळवळीचा अभ्यास करणे.
- महिला सामाजिक चळवळीचा अभ्यास करणे.
- महिला चळवळीची सद्यस्थिती तपासणे.
- महिला चळवळी च्या माध्यमातून झालेला परिवर्तनाचा आढावा घेणे.

गृहीतकृत्य :-

- महिला चळवळीचा समाजावर होत असलेल्या सकारात्मक परिणाम तपासणे.
- महिला चळवळीमुळे महिलांना विकासात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती-

महिला चळवळीचा अभ्यास करणे असतांना हा शोध निबंध लिहीत असतांना प्राथमिक स्त्रांत दुय्यम स्त्रांत यांचा आधार घेतला आहे. महिला चळवळीच्या संदर्भात कांय उपयुक्तता आहे. तर महिलांचा चळवळीच्या माध्यमातून महिलांच्या समस्या सुरु आहेत व महिलांना त्यांचे अधिकार सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, उद्योजकीय, कृषी या सर्व क्षेत्रात महिलांची प्रयत्ती किंवा परिवर्तन होत आहे. महिलांच्या चळवळीला पुष्टी मिळण्यासाठी महिलांच्या चळवळी अत्यंत प्रभावी उरत आहेत. महिला चळवळीच्या माध्यमातून महिलांचे प्रश्न सुटू लागले आहेत हा शोधनिबंध लिहीत असतांना वर्तमानपत्र, मासिके, संदर्भग्रंथ, इंटरनेट याचा आधार घेवूनच महिला चळवळीची मांडणी केली आहे.

०१. महिलांच्या चळवळीची वैशिष्ट्ये :- सामाजिक चळवळीचा निश्चीत उद्देश असतो, उद्देश प्राप्तीसाठी महिला संघटीत होवून जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतात चळवळीमुळे महिलांचे जिवनमान उंचावते.

०२. समस्येतुनजन्म : (Birth form problem) सामाजिक चळवळीचा उदय सामाजिक समस्येतून होत असतो सामाजिक स्थितीत बदल करण्यासाठी सामाजिक चळवळ उदयास येते.

३. **हुंडा विरोधी चळवळ :-** हुंडा प्रथा ही भारतीय समाजाला एकप्रकारे लागलेला कलंक आहे हुंडा समस्येमुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या. हुंडाग्रामुळे अनेक वर्धापत्याचे संसार उध्वस्त झाले. मुलांचा छळ केला जात असून आपल्या प्राचीन धर्मग्रंथात देव देवतांच्या विवाहात, गायीदान देणे, मौल्यावान वस्तु भेट देणे, राजे महाराजे व श्रीमंत यांच्यात हुंडा प्रथा जास्त होती.

चार्लस विकीन :-

असे म्हणतात की, हुंडा म्हणजे आधा मौल्यावान वस्तु की, अर्धा विवाह थी संबंध ठेवण्याच्या दोन्हीकडून व आधा संघर्षाकडून विवाह प्रसंगी दिल्या जातात.

हुंडा पद्धतीमुळे बालविवाहाच्या प्रोत्साहन मिळणे, अनांककता वाढली. हुंड्यासाठी हत्याकेल्या जाऊ लागल्या.

भारतात १९८७, १९८९, १९९२, १९९० मध्ये ४१२८, १९९१-१९९७ मुलांच्या हत्या झाल्या. १९६१ ला कायदा केला पण कायद्यानुसार २००५ ला महिला हिंसा कायदा केला व २००६ ला त्याची आगमनवादाणी करण्यात आली.

देवदासी चळवळ :-

भारत देशात काही अनिष्ट प्रथा होत्या देवदासी प्रथा. दहात कुटुंबाती स्त्रीया अधिक संख्येने बळी पडल्या. आयुषाक काळाल या प्राचीन वेशाव्यवस्थाकडे बळगता गेला. देवदासी मध्ये देवाच्या वाढलेल्या व नवसातुन हि प्रथा समोर आली देवदासी म्हणजे गर्जना, देवाच्या स्वाच्छ करणे, नृत्यकरणे. मंदिरात दासी ठेवण्याची प्रथा मध्ययुगात सुरु झाली इ.स.१३-१४ साली भारता अरबीयातील बोन मुस्लीम प्रथापासो भारतातील वेशांना देवदासी म्हटले. हि प्रथा युरोपात आढळून आली. नंदरलंड, जर्मनी या देशात ही प्रथा होती.

धारवाड विद्यापीठातील इतिहास अभ्यासक डॉ.एस.एस.शंझरच्या मते मत्स्यपुराण, विष्णुपुराण व कौटिल्याचे अर्थशास्त्र यात देवदासी शब्दाचा उल्लेख आढळतो.

कर्नाटकात देवदासीला बसीव म्हणतात, जोगतीन म्हणतात, यल्लामादेवीला बटअर्पण करतात, महाराष्ट्रात खंडोबाला मुरळी प्रथा होत्या देवदासी प्रथेवरुध्द कायदे केले.

५. **महिला बचत गट चळवळ :-** डॉ.महमद युनूसयांनी महिला बचत गट चळवळ बांगला देशात सुरु केली खाजगी सावकारकीला कंटाळून महिलाएकत्र आल्या व महिलांनी बचत गटातुन उद्योग उभारले व महिला स्वालंबी झाल्या. महिला बचत गट अथवा सूक्ष्म वित्त हि चळवळ जगाच्या समोर आली याच चळवळीच्या माध्यमातुन जगातल्या १५० देशात महिला बचत गट चळवळ सुरु झाली.प्रत्येक राज्यातल्या गावागावात बचत गटामुळे महिला एकत्र आल्या हि चळवळ आज उद्योगधंदे, सामाजिक कार्य, राजकारणाच्या क्षेत्रात महिलांचे स्थान उंचावले आहे.

महाराष्ट्रात ही चळवळ १९४७ साली महिलांनी एकत्र येवून २५ पेशातुन ही चळवळ सुरु झाली. १९९६ पासून महिला बचत गट चळवळ अत्यंत प्रभावी ठरली, महिलांचा आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात त्यांनी आपल्या कामातुन भरारी घेतली. ही चळवळ भविष्यात महिलांना सर्व अधिकार प्राप्त करून देवू शकते असा या चळवळीचा निष्कर्ष निगतो.

निष्कर्ष :- महिला चळवळीच्या संदर्भात अनेक संशोधने झाली आहेत व होत आहेत. आज स्त्रियांच्या चळवळीची व्याप्ती वाढली आहे. अनेक व्यासोपठाच्या माध्यमातुन स्त्रीया समाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रामध्ये प्रगतीकरत आहेत. आज महिला राजकारणात आरक्षणामुळे त्यांना त्यांचे अधिकार प्राप्त झाले आहेत. आर्थिक क्षेत्रात स्वयंसहाय्यता चळवळीमुळे महिलांनी उद्योगधंद्याच्या क्षेत्रात चांगले स्थान निर्माण केले आहे. आजच्या स्थितीमध्ये महिलांच्या समस्या सोडविण्यासाठी अनेक चळवळी यशस्वी ठरल्या आहेत. म्हणून महिलांच्या चळवळी त्यांच्या प्रगतीसाठी महत्वाच्या ठरत आहेत. म्हणून महिला चळवळ सामाजिक परिवर्तनानुसार आवश्यक ठरत आहेत.

संदर्भ :-

०१. धनश्याम शहा - भारतीय समाजिक चळवळ. डायमंड प्रकाशन पुणे.
०२. उन्म वांगळे - देवदासी नग्नपूजा, लोकवाङ्मय पुणे.
०३. डॉ.श्रीकांत गायकवाड - भारतातील सामाजिक चळवळ, अरुणा प्रकाशन लातूर.
०४. ग.व.प्रधान - निवडक साधना चळवळी व अंदोलने, पुणे.
०५. विद्युत भागवत - स्त्री प्रश्नांची वाटचाल परिवर्तनाच्या दिशेने, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
०६. डॉ.बी.एस.शेजाले - महिला बचत गट आणि ग्रामीणविकास, मुक्तायन प्रकाशन लातूर.

2002-2018

ISSN - 0973-1628

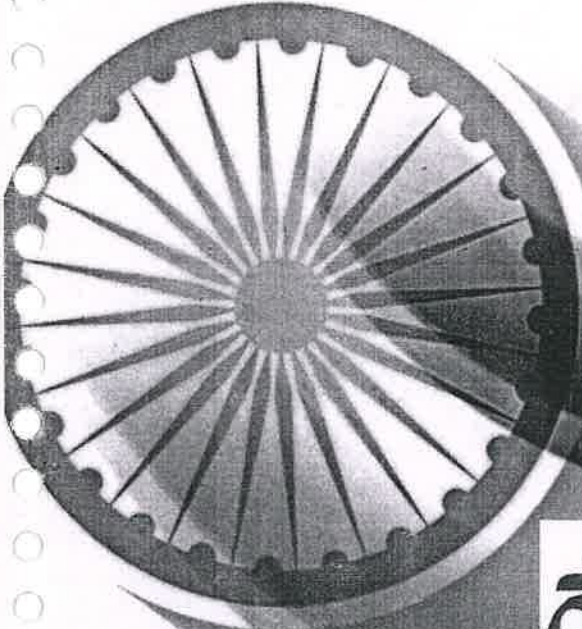
Running in 17th Year and
11000 Papers Published

Since 2002

178

Issue - 178, Vol-XVII (11), January - 2019

www.researchlink.co

वंदे मातरम्

वन्दे मातरम् ।

सुजलां सुफलां मलजवशीतलाम्
शम्यश्यामलाम् मातरम् ।

शुभज्योत्सना पुलकितयामिनीम्
पुल्लकुसुमित द्रुमदलशोभिनीम्
सुहासिनीं सुमधुर भाषिनीम्
सुखदां वरदां मातरम् ॥

Mob. 94207-98075

प्रा.नारायण भर्तरीनाथ शिंदे द्वारा प्रा.राजेन्द्र सोनवणे 'अक्षत'

संपादक - लोकयज्ञ, 'लक्ष्मी निवास', आदित्य नगरी,

वेंकटेश स्कूल के पीछे

बीड़ (महाराष्ट्र) - 431122

बीड़ (महाराष्ट्र)

199/177

Was Approved by UGC... but at present removed

A National, Registered, Peer Reviewed & Refereed Monthly Journal

RESEARCH

Kala, Samaj Vigyan awam Vanijya

Impact
Factor
2.782

2015

Link

Only for
Members Strictly

₹250

Circulation More than 20
States of India

Andaman-Nicobar / Bihar / Chattisgarh / Delhi / Goa / Gujarat / Haryana / Himachal / Jammu & Kashmir / Karnataka /
Madhya Pradesh / Maharashtra / Punjab / Rajasthan / Sikkim / Uttar Pradesh / Uttranchal / West Bengal

72

100

Since
March 2002

A National, Registered,
Peer Reviewed &
Refereed Monthly Journal
Research Link - 178, Vol - XVII (11), January - 2019, Page No. 28-30
ISSN - 0973-1628 ■ RNI - MPHIN-2002-7041 ■

Sociology

Impact Factor - 2015 - 2.782

हूंडा समस्येची कारणे, परिणाम, वास्तव्य स्थिती व उपाय योजना

एकंदरीत आजच्या आधुनिक युगामध्ये हूंडाबळी सारख्या घटनासमाजात सातत्याने घडत आहेत. आपल्या लेखात प्राचीन कालखंडापासून ते आजच्या आधुनिक कालापर्यंत स्त्रीयांच्या स्थिती स्त्रियांन बाबत आन्याय, अत्याचार, भारताची व महाराष्ट्राची स्थिती व मराठावाड्याचे हिंसे बाबत चित्र-कथा प्रकारेच आहे. याचा सविस्तर आढावा घेतला आहे या शोध निबंधाचाय उद्देश हा आहे की, आपल्या समाजाच्या प्रत्येक स्त्री व आजच्या तरुन तरुनींनी याचा बोध घ्यावा व येणाऱ्या काळात मी हूंडा/घेणार नाही याची शपथघेवून आपल्या समाजात स्वाभीमानाने जगता येईल, परस्त्री ही माते समान माणली जावी व प्रत्येक सासु-सुनाने मुलगी व आईची भुमिका पारपाडतीलतर निश्चीत हूंड्यासारखी समस्या समाजातून हद्दपार होवू शकते.

डॉ.दिलीप खैरनार* एवं प्रा.नारायण भर्तरीनाथ शिंदे**

प्रस्तावना :

भारतीय समाजामध्ये महिन्याच्या समस्या बाबत विचार केल्यास आजची समाजाची मानसिकता व बदलेली आहे. स्त्रीयांच्या हिंसा वेगवेगळ्या कारणामुळे सातत्याने वाढत आहेत त्याच भाग म्हणून स्त्रीयांच्या समस्यांच्या इतिहास पहात असतांना आपनाला स्त्रीयांची प्राचीन काळखंडापासून ते आजपर्यंत काय स्थिती आहे ते पाहूया.

वैदिक काळखंड इ.स.६०० वर्षांपर्यंतचा काळत स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार होते, स्त्रीला उपनयनाचा अधिकार होता प्रेम विवाह होत होते, कुटुंबात मान होता या काळखंडात शेवटच्या टप्प्यात स्त्रीयांवर अनेक बंधने आली. उदा - गर्गी, मैत्री, अत्रेयी

पारंपारीक स्मृतीकाळ (महाकाव्य काळ इ.स.पु.६०० ते इ.स.६००) हा काळखंड महाभारत व रामायण काळखंडात स्त्रीच्या दर्जात घसरण झाली दुसरीकडे स्त्रीला देव मानायचे, पुजा करायची व दुसरीकडे त्यांना कसलेच स्वातंत्र्य नव्हते.

उत्तर स्मृतीकाळ इ.स.६०० ते १००० वर्ष हा काळखंड मनुस्मृतीचा काळखंड अन्याय कारकवृद्धी, परंपरा, पुरुष प्रदान संस्कृती, बालविवाह, वारसा हक्क नाकारणे व देवांच्या नावावर स्त्रीयांना सोडले जाते. त्यातूनच देवदासी प्रथेची समस्या निर्माण झाली. सतिपद्धत, गोषापद्धती अशा प्रचीन प्रथा निर्माण झाल्या.

१२०० ते १५०० च्या कालखंडात स्त्रीयांनवर अन्याय, अत्याचार व बालविवाहाचे प्रमाण वाढलेहोते. अकबरांने स्त्रीयांच्या बाबत सुधाराणा करण्याचा प्रयत्न केला त्यांना अनिष्ट प्रथा मान्य नव्हत्या. कारण स्त्रीयांना शिक्षण नव्हते धर्माचा प्रभाव होता त्यामुळे स्त्रीयांचे शोषण मोठ्या प्रमाणात होते. आजही स्त्रीयांच्या हिंसेचे प्रमाण सासत्याने वाढते कारण समाजात वाढता चंगलवाद व भौतिकवाद यामुळे हूंड्याची समस्या कमी होण्या आयवजी. सातत्याने वाढत आहे.

महिल हिंसेचा उमग :

आपण भारतीय समाजाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्या असे लक्षात येते की, प्राचीन काळापासूनच स्त्रीयांच्या हिंसा झाल्याचा इतिहास आहे. स्त्रीयांना पुरुषांच्या तुलनेत हिनलेखले गेले. हिंसाचारपासून, गर्गी, मैत्री, अत्रेयी या सुद्धा सुट

शकल्या नाहीत. स्त्रीयांच्या हिंसेचा इतिहास जर आपण प्राचीन कालखंडापासून ते आजच्या आधुनिक काळापर्यंत महिलांच्या हिंसा, बलात्कार, सातत्याने वाढत चालले आहेत. समाजावर वाईट गोष्टींचा प्रभाव सातत्याने पडत आहे या समाजाला भौतिक व चंगल वादी जिवन जगण्याची सवयी लागल्यामुळे महिलांच्या हिंसा, हूंड्यामुळे होतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- (१) भारतातील हूंडासमस्येचा अभ्यास करणे.
- (२) भारतातील हूंड्यामुळे झालेला हिंसेची संख्या तपासणे.
- (३) भारतातील संहित्याची स्थिती व महाराष्ट्राची स्थिती.
- (४) बीड जिल्ह्यातील हूंड्यामुळे झालेल्या हिंसा व हत्या यांचा आढावा घेते.
- (५) हूंडा पद्धतीवर उपाय योजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन करण्यासाठी संशोधकाने भारताची हूंडा स्थिती, महाराष्ट्रातील व बीड जिल्ह्याची स्थिती अभ्यासण्यासाठी महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, वेबसाईट, शासनाचे क्राईमचे अहवाल, मासिके, पुस्तके, संदर्भग्रंथ, वर्तमान पत्र, पोलीस स्टेशनचे गुन्हेनोंद, या संशोधकासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतचा वापर केला जाणार आहे.

महिला चळवळ :

जगातील बहुसंख्या स्त्रीया ह्या पुरुषांच्या दासी राहिल्या आहेत. फ्रान्सच्या स्त्रीवादी लेखिका म्हणतात स्त्री जन्माला येत नाहीतर तिला बनवले जाते हे वाक्य कालही सत्य होते व आजही सत्य आहे. जि.एच.फोरवेज- Social Movenent in India या ग्रंथात असे म्हणटले आहे की, सतिप्रथा, केशवपन व इतर अनिष्ट प्रथा बंद झाल्या पाहिजेत.

हूंडा समस्याच्ये व्याख्या व हूंडा विरोधी चळवळ :

हूंडा प्रथा ही भारतीय समाजाला लागलेली कलंक आहे.

(१) डॉ.राम आहुजा म्हणतात - भारतात हूंडा पद्धतीचे अस्तित्व प्राचीन काळापासून आहे धर्म ग्रंथात देवदेवतांचे विवाह वर्णनात वधु पित्याने विवाहासोबत मौल्यवार वस्तु दिल्याचा पुरावा आहे.

*प्रपाठक (समाजशास्त्र विभाग प्रमुख), देवगीरी महाविद्यालय, औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

** समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय, माजलगाव, जिला-बीड (महाराष्ट्र)

जाहीरात बंदी :

हंडा प्रतिबंध १९६१ च्या कलमान्वये ४ हंड्यासंदर्भात जाहीरात छापल्यास, प्रसिध्द केल्यास ६ महिने ते ५ वर्षांपर्यंत कारावास. १५ हजार रुपये दंड.

कौटूंबिक हिंसाचार व प्रतिबंधक कायदा २००५ :

कौटूंबिक हिंसाचार :

स्त्रीयांच्या होणाऱ्या कौटूंबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र शासनाने महिला संरक्षण कायदा २००५ तयार केला. २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू करण्यात आला.

स्त्री या कुटुंबात किंवा परिवारात राहात असेल व तीचा छळ हा पुरुषा कडून होत असेल तर ती संरक्षण मागू शकते, ती शारीरिक, मानसीक, लैंगिक, आर्थिक, तोंडी, भावनीक, अत्याचार या विरुद्ध न्याय मागता येतो.

कौटूंबिक हिंसाचारा म्हणजे काय :

शारीरिक शाब्दीक, लैंगिक, मानसिक, सार्थीक छळ, हंडा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेने अपमानित करणे, शिवीगाळ करणे, अपत्य होत नसल्यास हिनवणे, धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, हक्काच्या मालमते पासून वंचित ठेवणे, घराबाहेर काढणे याला हिंसाचार म्हणतात.

शारीरिक छळ :

शारीरिक छळत मारहाण करणे, तोंडात मारणे, तडाखा देणे, चावणे, लाथा मारणे, गुद्दे मारणे, ढकलणे, लोटणे, शारीरिक दुखापत करणे, वेदना देणे याचा छळत समावेश होतो.

लैंगिक अत्याचार :

लैंगिक अत्याचार, जबरदस्ती करणे, समागमन करणे, अश्लीष्ट फोटो काढणे, बीभ सकृत्य, जबरदस्ती, अथलेखाके करणे, बदनामी करणे, अश्लीलकृत्य करणे.

मराठवाड्यातील स्त्री अत्याचाराची स्थिती

क्र.	जिल्हा	एकूण गुन्हे	हंड्या साठीखुन	खुनाचा प्रयत्न	हंडा बळी	आत्महतेस प्रवृत्त	बलात्कार	अपहरण	छळ	क्षिप्त भंग
१	ग्रामीण औरंगाबाद	४१६	०९	०५	२८	५५	१४	०४	२४८	४९
२	शहरी औरंगाबाद	३२१	०१	००	०५	५२	२२	१७	१४९	६१
३	जालना	५३८	१४	०७	२५	३८	२२	१७	३४६	५४
४	बीड	६१०	११	११	१६	४८	२६	२०	३८९	७९
५	उस्मानाबाद	३११	०३	०६	०३	३२	२०	१६	१५३	६४
६	नांदेड	५७२	२८	१६	३०	२४	३४	२९	३४६	६२
७	लातूर	३४३	१७	१४	१५	२५	३३	२८	१४९	४९
८	परभणी	३५१	००	००	०७	२५	३०	१४	२१९	४९
९	हिंगोली	१९१	०२	०१	०३	२२	१०	१२	१०६	२७

महिला हिंसेवर उपाय योजना :

- (१) हंड्या बाबत समाजात जागृकता करणे.
- (२) तरुणानमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे.
- (३) स्त्रीयांच्या बचत गटांना प्रेरीत करणे.
- (४) मुलींच्या शिक्षणाची जबाबदारी व उच्चशिक्षण प्राप्त करून देणे.
- (५) विविध कायद्यांची प्रभावी अमलबजावणी करणे.
- (६) आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देणे.

महिलांच्या सुरक्षेसाठी उपाया बरोबर समाजिक जन जागरण स्त्रीयान बद्दलचा आदर, स्त्री यांना कुटुंबातील स्थान प्राप्त, करण्यासाठी विविध कायद्याची अमलबजावणी केलेली आहे.

सारांश :

एकंदरीत आजच्या आधुनिक युगामध्ये हंडाबळी सारख्या घटनासमाजात

सातत्याने घडत आहेत. आपल्या लेखात प्राचीन काळखंडापासून ते आजच्या आधुनिक काळापर्यंत स्त्रीयांच्या स्थिती स्त्रियांन बाबत आन्याय, अत्याचार, भारताची व महाराष्ट्राची स्थिती व मराठवाड्याचे हिंसे बाबत चित्र-कथा प्रकारचे आहे. याचा सविस्तर आढावा घेतला आहे या शोध निबंधाचा उद्देश हा आहे की, आपल्या समाजाच्या प्रत्येक स्त्री व आजच्या तरुन तरुनींनी याचा बोध घ्यावा व येणाऱ्या काळात मी हंडा/घेणार नाही याची शपथ घेवून आपल्या समाजात स्वाभीमानाने जगता येईल, परस्त्री ही माते समान माणली जावी व प्रत्येक सासु-सुनाने मुलगी व आईची भूमिका पारपाडतीलतर निश्चीत हंड्यासारखी समस्या समाजातून हद्दपार होवू शकते.

संदर्भ :

- (१) काचोळे, डॉ.दा.धो. : भारतातील समाजिक विघटन, कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाद, पृ. ५८ ते ६३.
- (२) गायकवाड, डॉ.श्रीकांत, प्रा.मांजरे (२००९) : भारतातील समाजिक वळवळी, अरुणा प्रकाशन लातूर, पृ. १२८ ते १४२.
- (३) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०११-१२ महाराष्ट्र शासन मुंबई.
- (४) स्त्रि परिवर्तनाची आव्हाने - डॉ.शुभांगी गोटे (लेख)
- (५) लोकराज्य, विजया रहाटकर, मार्च २०१७ पृ.३४.
- (६) शिंदे, प्रा.नारायण : विद्यावार्ता, महिला हिंसा, पृ. ८० ते ८४.
- (७) गरगे, स.मा. (संपा) : भारतीय समाज विज्ञान कोष, मेहता पब्लीसिंग हाऊस, पृ.१४.
- (८) योजना, प्रा.आर.एम.मांजरे, महिला अधिकारांच्या संरक्षणाचे स्वरूप, २००७, पृ.४७, ४८.
- (९) आहूजा, राम : सामाजिक समस्या, रावत पब्लीकेशन, जयपूर.
- (१०) सकाळ साप्ताहिकी, मार्च २०१५, डॉ.मिराकोसंबी, महिला दिन विशेषांक.

(११) खैरनार, डॉ.दिलीप : आधुनिक

भारतातील सा.समस्या, चिनमय प्रकाशन औरंगाबाद, पृ.६८ ते ७७.

(१२) हंडा घेणाऱ्या व बफके बाजपणे विवाह साजरा करणाऱ्यावर बहिष्कार ठाकावा.

(१३) विवाह नोंदणी सक्तीची करण्यात यावी.

21

27. Effects of Yoga on Human Body

Dr. Chatrapati Baburao Pangarkar (Vairagar)

College Physical Director Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed.

Abstract

The present research paper is about Yoga is one of the few disciplines that concentrate on the whole being, the entire individual. The practice of yoga is about integration of all of the aspects of oneself. We all know the practice of yoga postures, whether from personal experience or through that of another. Even though the practice of yoga is so much broader than simply physical, when practiced with precision, including the precise motion of the body, breath control and mental discipline, the physical response to the practice is impressive.

Keywords: ashtanga yoga, joint flexibility.

Introduction

The individual becomes grounded in the present moment and experiences life more fully, which is the main purpose of yoga. Yoga also restores flexibility and mobility by improving breathing, stamina, circulation, and nerve and gland efficiency. Yoga increases energy levels and sets the process of integration into motion. In order to attain or achieve these improvements, yoga interacts with the ten systems of the body.

Materials and Methods

1. Yama : The first limb, yama, deals with one's ethical standards and sense of integrity, focusing on our behavior and how we conduct ourselves in life. Yamas are universal practices that relate best to what we know as the Golden Rule, "Do unto others as you would have them do unto you." The five yamas are: Ahimsa: nonviolence ; Satya: truthfulness ; Asteya: nonstealing Brahmacharya: continence Aparigraha: noncovetousness

2. Niyama : Niyama, the second limb, has to do with self-discipline and spiritual observances. Regularly attending temple or church services, saying grace before meals, developing your own personal meditation practices, or making a habit of taking contemplative walks alone are all examples of niyamas in practice. The five niyamas are: Saucha: cleanliness; Samtosa: contentment; Tapas: heat; spiritual austerities; Svadhyaya: study of the sacred scriptures and of one's self; Isvara pranidhana: surrender to God.

3. Asana : Asanas, the postures practiced in yoga, comprise the third limb. In the yogic view, the body is a temple of spirit, the care of which is an important stage of our spiritual growth.

4. Pranayama : Generally translated as breath control, this fourth stage consists of techniques designed to gain mastery over the respiratory process while recognizing the connection between the breath, the mind, and the emotions. As implied by the literal translation of pranayama, "life force extension," yogis believe that it not only rejuvenates the body but actually extends life itself.

5. Pratyahara : Pratyahara, the fifth limb, means withdrawal or sensory transcendence.

6. Dharana : As each stage prepares us for the next, the practice of pratyahara creates the setting for dharana, or concentration.

7. Dhyana : Meditation or contemplation, the seventh stage of ashtanga, is the uninterrupted flow of concentration. Although concentration (dharana) and meditation (dhyana) may appear to be one and the same, a fine line of distinction exists between these two stages.

8. Samadhi : Patanjali describes this eighth and final stage of ashtanga, samadhi, as a state of ecstasy. At this stage, the meditator merges with his or her point of focus and transcends the Self altogether. The meditator comes to realize a profound connection to the Divine, an interconnectedness with all living things.

Conclusion

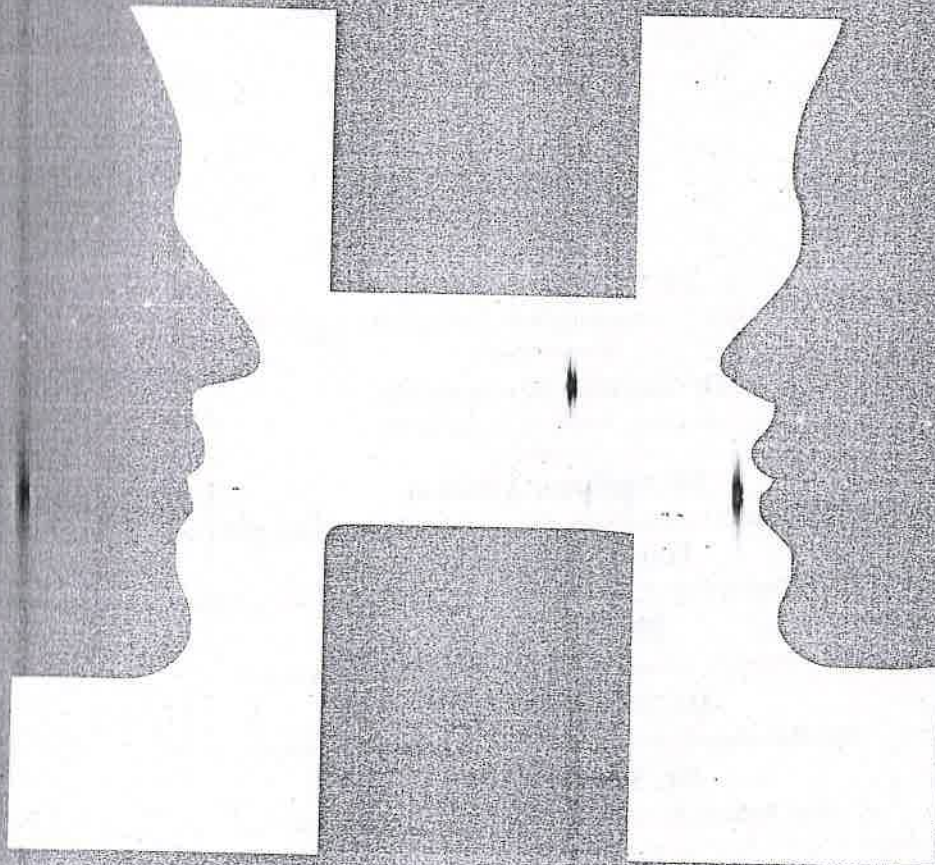
1. Improves your flexibility. Builds muscle strength. Strong muscles do more than look good. They also protect us from Perfects your posture. Prevents cartilage and joint breakdown Protects your spine. increases your blood flow. boosts immunity.
2. Ups your heart rate. Regulates your adrenal glands. Yoga lowers cortisol levels. excessive cortisol has been linked with major depression, osteoporosis (it extracts calcium and other minerals from bones and interferes with the laying down of new bone), high blood pressure, and insulin resistance. In rats, high cortisol levels lead to what researchers call "food-seeking behavior" (the kind that drives you to eat when you're upset, angry, or stressed).
3. The body takes those extra calories and distributes them as fat in the abdomen, contributing to weight gain and the risk of diabetes and heart attack. Makes you happier. Releases tension in your limbs. Helps you sleep deeper nervous system. Boosts

VOLUME 1 | NOVEMBER 2018

ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197(IIJIF)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Chief Editor
Dr Kalyan Gangarde

खेळातील अजिंक्य मालीकेचे सातत्य कायम ठेवण्या करीता

‘संगठन व प्रशासनाचे’ महत्त्व एक अभ्यास

प्रा. उमेश साडेगावकर

जी. वि. विभाग, महाविद्यालय, माजलगाव जि. बीड

डॉ. छत्रपती द्वापूराव पांगारकर

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

कर्णधार, प्रशिक्षक, व्यवस्थापक व व्यवस्थापनास करावा लागतो. मात्र प्रशासन, राबवणाऱ्या वरील घटकांचा प्रामाणीकपणा व संबधीत खेळा प्रती असलेले समर्पणच खेळातील ‘अजिंक्य मालीकेचे’ सातत्य कायम ठेवण्याकरीता मदत करत असते.

1) विषयी निवडण्याची आवश्यकता व स्वरूप :-

आज राष्ट्रीय स्तरावरील विविध खेळाचे संघ अंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्पर्धा खेळत असतांना खेळाडूंचे अपसातील मतभेद, वाद, त्यांचे प्रशिक्षक व्यवस्थापकांशी असलेले मतभेद, व्यवस्थापन, प्रशिक्षक व्यवस्थापकांचे एखाद्या खेळाडू बदल असलेला आकस यातून खेळाकडे दुर्लक्ष होऊन एकमेकावर वर्चस्व गाजवण्याची स्पर्धा व आपसात नसलेला ताळमेळ या कारणाने दर्जेदार व गुणवत्तेचे खेळाडू असून ही राष्ट्रीय संघांना अंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत मिळत असलेले अपयश हे भारतीय महीला क्रिकेट संघ, शटल बॅडमिन्टन, लॉनटेनिस या खेळांच्या स्पर्धा मधुन स्पष्ट दिसून येत आहे.

नुकत्याच झालेल्या माहिला विश्वचषक स्पर्धेत संघाची माजी कर्णधार मिताली राजला पुर्व अंतीम व अंतीम सामन्यात अंतीम 11 खेळाडूत स्थान न दिल्याने प्रशिक्षक रमेश पोवार वर झालेले पक्षपातीपणाचे आरोप व आपसी वाद हे महिला विश्वचषक स्पर्धेत भारतीय संघाचा अंतीम सामन्यात पराभवास कारणीभूत ठरले.

यशा सारखे दुसरे यश नसते असे म्हणतात. या अनुषंगाने संघाला सतत जिंकण्याची सवय लागणे, अजिंक्य मालीकेचे सातत्य काय ठेवणे या करीता वरील वाद घटना टाळण्यासाठी संघठन व प्रशासनाने महत्त्व अधोरेखित होते.

संघातील सर्व घटकांचा समन्वय चांगला असेल तेथे निश्चितच संघठन व प्रशासनाचा वाटा मोठा असतो व त्याच ठिकाणी अपवाद सोडता ‘अजिंक्य मालीकेचे’ सातत्य टिकून राहते हे आजच्या भारतीय क्रिकेट संघाचा कर्णधार विराट कोहली व प्रशिक्षक रवी शास्त्री यांच्या नेतृत्वाखाली खेळत असलेला भारतीय क्रिकेट संघाच्या यशाच्या माध्यमातून स्पष्ट होते.

2) संशोधनाचा उद्देश :- 1) संघठन व प्रशासन या तत्वाचा वापर कौशल्याने करतांना खेळातील विजयाचे सातत्य कायम ठेवण्याकरीता अभ्यास करणे.

2) खेळाडूंच्या विविध स्वभावगुणांचा अभ्यास करुन व गुणदोषांचा उपयोग करत संघाचा संघठन भार वाढवणे व

A Prospective Study of the Impact of Stress, Anxiety OnSports Performance and Quality of Life

Manisha Narayan Punde,
Research Scholar of
Dr. BabasahebAmbedkar Marathwada
University, Aurangabad.
Email: pundemanishal1@gmail.com

Dr. ChatrapatiBaburaoVairagar(Pangarkar)
Swa. SavarkarMahavidyalaya, Beed.

Abstract:

Stress: It is an awful word and a worse feeling. The thing is, stress isn't all bad. Without it, we wouldn't be motivated to protect ourselves or perform. A certain level of stress helps us to adapt to our environment and pushes us to excel. The stress that is worrisome is chronic stress and it can affect you negatively in multiple ways. The role that major and minor life events play in the quality of life in low-income hypertensives was examined. The study utilized a prospective design response and explanation of how Chronic Stress is killing Your Quality of Life. Also how one can overcome stress and one can do stress management. Anxiety consists of two sub components cognitive and somatic anxiety which influence performance.

Keywords: Cortisol, chronic stress, UMMC, APA

Introduction:

Analyses revealed that major and minor stress were significant predictors of all measured domains of quality of life, even after age and number of chronic illnesses were statistically controlled. Minor stress contributed uniquely to the prediction of each dimension of quality of life even when age, number of chronic illnesses, and major life events were accounted for. Findings suggest that stress has a significant, persistent impact on the quality of life of low-income patients with established hypertension. These findings extend prior research that has examined the impact of medications on quality of life and suggest that stress needs to be accounted for as well. We can make two types of stress like good and bad stress.

1 The Stress Response:

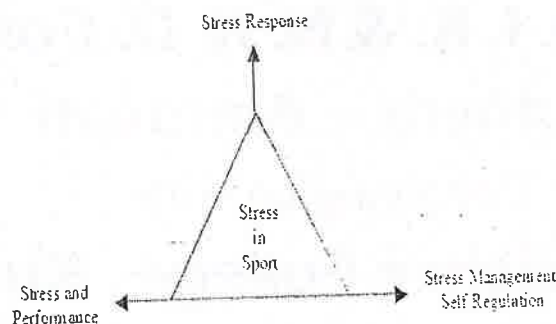
So what are some of the things chronic stress is doing to you? "Chronic Stress is killing Your Quality of Life".

Stress Effect on life:

We can list some stress and effect on life with some cases. We enlist as follows: Stress down Your Immune System:

Stress can also trigger a detrimental overdrive in your immune system. Stress contributes to inflammation in the body. Your immune system may react to other damage going on in your body due to stress and send out immune compounds known as cytokines that contribute to the inflammatory response. These compounds can damage healthy cells in their effort to combat unhealthy factors occurring in your body.

Fighting off infection isn't primary concern if your body thinks it's facing an immediate danger so chronic stress definitely dampens your immune system. People seem to be much more susceptible to infections and experience more severe symptoms when they come down with a cold or flu if they are stressed reports UMMC.

The stress model demonstrates what factors affect stress in sports

Sports Psychology for Performance Anxiety. It is rarely the external situation that causes stress, but rather the way the athlete's self-talk describes the situation that creates feelings of stress, anxiety, and fear.^{6,7}

As defined above anxiety is "the emotional or cognitive dimension of physiological arousal" (Ray and weiseBjornstal, 258) Research has shown that too much anxiety can negatively affect an athlete's sport performance, but if the amount of anxiety is within the athletes zof then the result will be positive.⁸

Messing with Your Brain:

You may think that it's necessary to work under the gun all of the time but according to the University of Maryland Medical Center (UMMC), chronic stress affects your ability to concentrate, to act efficiently and makes you more accident-prone. The Franklin Institute explains that the stress hormone Cortisol channels glucose to the muscles during the stress response and leaves less fuel for the brain. Cortisol also interrupts brain cell communication by compromising neurotransmitter function. All learning depends on the use of memory. Stress affects your ability to access memories and prevents you from creating new ones.

Stress Increases Risk of Heart Attack, Heart Disease and Stroke:

A direct link between chronic stress and increased risk for heart attack, heart disease and stroke has not yet been established by researchers. What chronic stress does do, reports UMMC, is worsen risk factors for these conditions.

Stress increases your heart rate and force, constricts your arteries and affects heart rhythms. It thickens the blood, which may protect against blood loss in case of injury theorizes UMMC. Stress increases blood pressure and chronic stress damages blood vessel linings, especially because chronic stress contributes to inflammation.

Increased blood pressure is also a risk factor for stroke and The Franklin Institute reports that stress levels can increase atherosclerosis, another risk factor for stroke. **Chronic Stress Contributes Aging:**

The stress response turns off many physiological processes that aren't deemed urgent. Consider the lack of blood flow to the skin. That's certainly going to affect how old you look. Toxins, automatic routines, improper diet, lack of exercise and loss of social connections contribute to this. So, as stress allows more toxins to cross the blood-brain barrier and damages the hippocampus, brain function, new learning and memory are greatly affected. **Stress Increases Pain:**

Work stress is associated with backaches and stress increases the occurrence and severity of tension headaches. Links between pain severity and chronic stress have been established with headaches, joint pain and muscle pain. Stress seems to intensify arthritis pain and back pain.

Stress Contributes to Weight Gain and Digestive Disorders:

Since digestion is also dialed down during the stress response, chronic stress can contribute to a variety of digestive disorders. Bloating, cramping, constipation and diarrhea are common symptoms of chronic stress. So too, is acid reflux and irritable bowel syndrome. Stress can worsen ulcers and inflammatory bowel disease.

Cortisol contributes to the accumulation of dangerous belly fat and worsens cravings for fat, salt and sugar. Eating unhealthy carbs can be soothing as this lessens the behavioral and hormonal imbalances associated with the stress response. Unfortunately, this behavior can become habitual and lead to health problems like diabetes and heart disease. **Chronic Stress Affects Your Mood and Relationships:**

Constant stress can affect your sleep patterns, make you irritable and fatigued, unable to concentrate and highly reactive. You may become unable to relax and operate in a state of anxiety. Depression is a common reaction to chronic stress. All of these things can downgrade your quality of life and affect your relationships with others. Chronic stress is associated with feelings of helplessness and lack of control.

Stress Affects Sexuality and Reproductive Functions:

Chronic stress reduces sexual desire in women and can contribute to erectile dysfunction in men. Chronic stress is linked to premenstrual syndrome severity and can affect fertility in women. Chronic stress can also worsen hormonally-based mood changes that accompany menopause. Stress

- Learn how to interpret arousal during competition as positive or acceptable rather than negative (self-help books on acceptance and commitment therapy will help with this)
- Ensure that you have practiced enough so that you are confident during competition. Generate that "team spirit" even for individual sports by making friends with other competitors
- For "away" games, ask friends or family to be there to root you on. You can also use a number of strategies to help manage anxiety and induce relaxation related to athletic performance including visualization and progressive muscle relaxation.

References:

1. Ansbaugh DJ, et al. (2011). Coping with and managing stress. In *Wellness: Concepts and Applications*, 8th ed., pp. 307-340. New York: McGraw-Hill.
2. Kiecolt-Glaser, J. & Glaser, R.
3. Davidson, K.W., Mostofsky, E. & Whang, W. (2010). "Don't worry, be happy: Positive affect and reduced 10-year incident coronary heart disease: The Canadian Nova Scotia Health Survey." *European Heart Journal*, 31, 1065-1070.
4. Kiecolt-Glaser, J. & Glaser, R.
5. Denollet, J., et al. (2010). "A general propensity to psychological distress affects cardiovascular outcomes: Evidence from research on the type D (distressed) personality profile." *Circulation: Cardiovascular Quality and Outcomes*, 3, 546-557
6. Jarvis M. (2002) *Sport Psychology*. Routledge New York, USA.
7. Martens R. Vealey R.S. Burton D (1990) *Competitive Anxiety in Sport* Champaign, Human Kinetics, Illinois, USA.
8. Psychosocial Intervention strategies in sport medicine (S.M. Shaffer, Diane M. Wisse-Bjornstal 1999)

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

24

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019

SPECIAL ISSUE- 99 (A)

Physical Education, Sports, Yoga & Psychology

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

82

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Yoga for Health and Sports Performance

Dr. Vairagar C.B.
Saw. Sawarkar College, Beed.

Dr. Wangujare S.A.
Arts Com & Sci. College Ashti.

Introduction :-

Yoga is derived from Sanskrit word "Yuj" which means to unit or to join, Yoga is steady control of sense and mind. Yoga not only enhances our physical fitness but also help to develop our mental and spiritual fitness now Yoga has become a trend for fitness among people as well as sport person yoga also helps to develop mental claim under difficult condition so yoga gets more importance in the life of sport person. Yoga is essentially a spiritual discipline based on an extremely subtle science which focuses on bringing harmony between mind and body. Fitness is a capacity to carry out the daily activities without fatigue. There are eight Limbs of Yoga which helps to development of fitness and sport performance. Yoga is the Universal gift to Human Mankind.

Yoga has become very popular today and world celebrates 21 June as world Yoga day throughout world. Each and every body is health conscious is doing Yoga practice to keep his health fit representation of Yoga are to be found in the ancient Indian culture. Ancient Indian philosophy is related to Yoga today doctors and scientists also found Yoga to be extremely beneficial to all human being. There are four Streams of yoga which reach us through ancient tradition Yoga on one hand helps us to feel motivated an improve our performance.

Yoga is derived from Sanskrit word :-

"Yuj" which means to unite or to Join. The main aim of Yoga is to bring to gather the body mind and soul through as an us Ashtanga Yoga for all round devilmment of Human personality. Fitness is generally defined as the capacity to carry out the daily activities without fatigue. It is actually an ability of a person to perform day's routine work efficiently. In short a fit person enjoys better life than unfit person fitness can be achieved by Yoga various physical components like flexibility , cardio vascular fitness, muscular endurance can be improved by doing yogic practice sports participation is measured Yoga helps to improve the sports performance.

Traditional training process are not useful in today's condition traditional training process are no outdated sports training need many changes which helps sports person to developed their fitness and improvement in sports performance due to traditional training process there is possibility to sports person to get unfit during period of tournament because of which there is possibility of individual and team defect such types situation should not took place for that Yoga plays an important role ,to keep fit and healthy physical movement is an individual part of person. Each and every person plays one or other game every player takes great efforts to achieve skills for best performance to get success following things are required in each player to achieve success.

- 1) Muscular Endurance.
- 2) Flexibility.
- 3) Cardio Vascular capacity.
- 4) Self confidence.
- 5) Awareness.

Yoga improves athletic performance mental and emotional balance physic logical, spiritual, weight management, stress relief Inner peace increase greater awareness better relationship, better posture, sound sleep increase immunity , calmness reduce respiratory problems.

Yoga is a key to healthy life. It is full of positivity which helps to keep body and mind in control. As you continue to involve yourself in Yoga you will automatically notice the positive changes which will brings to Yoga body , yoga helps to stable the nervous system regular Yoga decreases the pulse rate, decreases respiratory rate blood pressure, increase in cardiovascular efficiency , Endocrine function is

normalizes excretory function improves posture improves energy level increases keeps weight normal sleep improves. Immunity increases and pain decreases. All good changes a to a person or sport person occurs due to daily practice of Yogs regularly.

Yoga not only helps individually but is helps to improve team cohesion, team motivation team unity increases team trust helps to improve player to player combination. There are eight limbs of Yoga which helps in development of Human personality.

- 1) Yama :- Believes in non-violence & truthfulness.
- 2) Niyama :- Related to one's body and senses.
- 3) Asanas :- Means position or posture of body.
- 4) Pranayama :- Means control on the process of one's breathing.
- 5) Pratyahara :- Means process of self control
- 6) Dharma :- Means concentration.
- 7) Dhyana :- Means process of complete constancy of mind.
- 8) Samadhi :- Means Union of individuals soul with the supreme soul.

Practice of all these Yama, Niyama , Asanas, Pranayam, Pratyahara, Dharma, Dhyana, Samadhi, gives body, fitness which leads to improve sports performance.

Reference :-

- Yogeswah (1982) Text book of Yoga Mudras, Yoga Centre ,
- Kaul K.H. (2006) Yoges and Healthy Aging.
- Shankar G. (2000) Health for All through Yoga.
- N.S. Ravishankar. Yoga for Health.

16. A Study on the Effects of Suryanamaskar Training on Increase of Performance in Flexibility

Dr. Chatrapati Baburao Pangarkar (Vairagar)

College Physical Director Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed.

Abstract

The **objective** of the study was to determine the effects of suryanamaskar (sun salutations) **on** the flexibility of selected physical education students at New highschool ghatpimpri washi, dist. osmanabad. The subjects for this study were selected from the Department of **physical** education at New highschool ghatpimpri washi, dist. osmanabad. A total of 20 male subjects were selected and used as one practice group. The age group was between 14 to 18 years. suryanamaskar was considered independent variable and flexibility was considered the dependent **variable**. Test was for flexibility. The repeated measures design used for this study. Only one group of 20 participants was created.

Tests were administered in equal intervals of two weeks. The tests started four weeks prior to the suryanamaskar treatment and took place every two week thereafter, for a total of three times. **Tests** took place every two weeks during the treatment and after the completion of the treatment, they were continued for the following four week period. To determine the effect of suryanamaskar **on** flexibility of selected physical education students.

Key words - suryanamaskar, yoga asanas, body, meditation, physical education, flexibility

Introduction

Yoga practice provides many physical and mental benefits, offering improved circulation, flexibility, respiration, energy, and more. While all exercise offers physical benefits, yoga is unique. Not only does it provide preventative mental and physical benefits, but it also teaches breath awareness—called pranayama—along with a variety of breathing techniques to help you maintain energy, **strength**, and relieve stress. Experts have long publicized the advantages of yoga for your mind and body, and there are many great reasons yoga has become so popular for maintaining physical and mental wellbeing. Yoga can boost selfconfidence, help us feel

accomplished, and help us feel better physically. Mentally, it can make us feel like we have a sense of empowerment and mastery.

It also help us feel in control of ourselves." When you're empowered and stable, you're less likely to participate in destructive habits. Dempsey Marks, a certified fitness expert and yoga instructor, reminds us of the vital balance yoga provides to our busy lives. "The deep breathing, concentration and physical movements of a yoga class really help me to clear my head and feel more centered. I feel like I'm ready to calmly tackle anything that lies ahead after my regular yoga practice."

Suryanamaskar application and versatility make it one of the most useful and complete methods to bring about health and vigor while at the same time preparing an adept for the deeper processes of yoga. It is based on three elements: rhythm, energy and form. form is evident in the twelve postures which are always performed in the same sequence. Such steady and continuous performance of postures which are coordinated with the breath activates the subtle energy called prana. This steady and rhythmic flow reflects the rhythm of the universe Purpose of the Study The main purpose of the study was to determine the effect of 6-week Surya Namaskar practice on flexibility of middle elementary school students of Kerekoni Adarsh high School from Dhemaji district of Assam.

Statement of the problem

"Study on The effects of suryanamaskar training on increase of performance in flexibility

"

Objectives of the Study

To study The effects of suryanamaskar training on increase of performance in flexibility of highschool students.

Hypothesis

1. The research scholar hypothesizes that There will be no significant differences between flexibility even before and after Surya Namaskar training of school boys from the Department of physical education at New highschool ghatpimpri washi, dist. osmanabad.
2. The research scholar hypothesizes that There will be significant diffence between flexibility even before and after Surya Namaskar training of school boys from the

Table -2: compare of flexibility between pre test and post test Scores :

test	mean difference	t-tests	level of significance
pre and post Scores	3	6.58	0.05

The above table 2 shows that the pre and post mean scores mean difference 3. The t-test value 6.580 is obtained is significant at 0.05 level of confidence.

Hypothesis Testing

The result shown that the obtained 't' at 0.05 level of significance level and 18 degrees of freedom flexibility is 6.580. This is compared with table t value which is 2.101 that is less than obtained t value. hence the Hypothesis 1 is rejected. That means there is a significant difference between the mean scores flexibility (Sit and reach test) of school boys before and after Suryanamskar. therefore the null hypothesis has been rejected and the alternate hypothesis has been accepted.

Conclusion

There is significance difference between the mean scores flexibility (Sit and reach test) in the before and after Suryanamskar of school boys from the Department of physical education at New highschool ghatpimpri washi, dist. osmanabad. The purpose of the study was to see, whether the improvement in flexibility resulting from Surya namaskar training resulted in improvement in flexibility performance.

References

1. Pant, Pratinidhi B. 1989. *The Raja of Aundh: Surya Namaskara - an Ancient Indian Exercise*. Orient Longman: Hyderabad.
2. Bhattacharya, PB. 2007. *Surya Namaskara*. Sri Aurobindo Ashram Trust: Pondicherry : 9.
3. <https://harishyogi.blogspot.com/p/asana-posture.html>
4. <https://yogasix.com/physical-mental-benefits-yoga/> Amsterdam, EA. 2001. Effects of Hatha Yoga practice on the health-related aspects of physical fitness. *Preventive Cardiology Autumn*, 4(4):165-170. PMID: 11832673
5. <https://www.thebrandhub16.com/health/how-to-keep-flexible-with-surya-namaskar/>
6. <https://www.artofliving.org/yoga/yoga-benefits/sun-salutation-benefits>

आंतरविद्यापीठ व्हॉलीबॉल खेळातील मुलींच्या शारीरिक क्षमता, मानसिक आरोग्य व आत्मविश्वास यांचा अभ्यास

श्री. सुरेश राजाराम भोसले^१, प्रा. डॉ. छत्रपती बाबूराव पांगरकर (वैरागर)^२

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514

VOLUME - 8 | ISSUE - 8 | MAY - 2019

१. प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक युगात प्रत्येक क्षेत्रामध्ये प्रगती झाल्याचे आपणांस दिसून येईल व अशा प्रकारची झालेली प्रगती ही त्या त्या क्षेत्रातील संशोधनाशिवाय झालेली नाही. खेळ, क्रीडा आणि शारीरिक शिक्षण त्यास अपवाद नाही. आरोग्य म्हणजे जीवन आपले आरोग्य चांगले असेल तर प्रत्येक क्षेत्रात आपण यश मिळवू शकतो. म्हणूनच Health is Wealth. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. मुलांचे मैदानी खेळांकडे दुर्लक्ष होत आहे. मैदानी खेळ न खेळल्यामुळे मुलांची शारीरिक मानसिक आरोग्य बिघडत चालले आहे व त्याचा परिणाम आत्मविश्वास कमी

होत आहे. शालेय जीवनात जसे खेळाचे महत्व आहे. तसेच उच्च शिक्षणात देखील आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात आंतरविद्यापीठ व्हॉलीबॉल खेळातील मुला मुलींच्या शारीरिक, मानसीक आरोग्य व आत्मविश्वास यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

२. संशोधन समस्या

आंतरविद्यापीठ व्हॉलीबॉल खेळातील मुलींच्या शारीरिक क्षमता, मानसिक आरोग्य व आत्मविश्वास यांचा अभ्यास

३. संशोधन प्रश्न

१. शारीरिक क्षमता :- शारीरिक क्षमता खेळासाठी आवश्यक असणारे गुण प्राप्त करणे.

२. मानसिक आरोग्य :- मानसिक आरोग्य खेळासाठी आवश्यक असणारे गुण प्राप्त करणे.

३. आत्मविश्वास :- शारीरिक आणि मानसिक क्षमतांबरोबरच त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे.

४. संशोधनाची परिच्छेद

१. संशोधन क्षेत्रातील खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमताशी निगडित बाबींचा अभ्यास करणे.

२. संशोधन क्षेत्रातील मुली व्हॉलीबॉल

खेळण्यासाठी शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त आहेत का याचा शोध घेणे.

३. आंतरविद्यापीठीय मुली व्हॉलीबॉल खेळण्यासाठी मानसिक दृष्ट्या तंदुरुस्त आहेत का याचा शोध घेणे.

४. आंतरविद्यापीठीय मुली व्हॉलीबॉल खेळण्यासाठीच्या आत्मविश्वास / आत्मप्रतिष्ठेचा शोध घेणे

५. आंतरविद्यापीठीय व्हॉलीबॉल खेळातील शहरी व ग्रामीण भागातील मुला-मुलींच्या शारीरिक क्षमतेच्या शोध घेणे.

६. आंतरविद्यापीठीय व्हॉलीबॉल खेळातील आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व असक्षम खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतेचा शोध घेणे.

५. संशोधनाची व्याप्ती

१. प्रस्तुत संशोधन हे सोलापूर जिल्ह्यातील व्हॉलीबॉल खेळाडूंपुरतेच मर्यादीत आहे.

२. प्रस्तुत संशोधन हे केवळ व्हॉलीबॉल खेळाडू मुलींपुरतेच मर्यादीत आहे.

३. प्रस्तुत संशोधन हे केवळ सन २०१७-१८ या शैक्षणिक वर्षापुरतेच मर्यादीत आहे.

६. संशोधनाची कार्यपद्धती

A) संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

B) नमुना निवड :- प्रस्तुत संशोधनासाठी सोलापूर जिल्ह्यातील ३०० आंतरविद्यापीठीय (मुली) खेळाडूंची निवड सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने करण्यात आलेली आहे.

C) संशोधन साधने :- प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनासाठी खालील साधने (प्रमाणित चाचण्या) वापरली आहेत.

अ.क्र.	मुल्यमापन घटक	प्रमाणित चाचणी (निकषाधारित)
१	शारीरिक क्षमता	शारीरिक क्षमता चाचणी
२	मानसिक आरोग्य	डॉ. जगदीश यांची प्रश्नावली
३	आत्मविश्वास	आत्मविश्वास शोधिका

D) **संख्याशास्त्रीय साधने :-** प्रस्तुत संशोधनासाठी शेकडेवारी, मध्यमान इत्यादीचा वापर माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी केला आहे

E) संशोधकाने संशोधन करताना प्राप्त माहितीचे संकलन करून निवड साधनांद्वारे अर्थनिर्वचन केले आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या साधनांचा योग्य त्या ठिकाणी उपयोग करून प्राप्त माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले आहे. विविध कोष्टके आलेख यांचा त्या अनुषंगानेही उपयोग केला आहे. प्रमाणित चाचण्यांचा आधार घेवून व्हॉलीबॉल खेळाडूविषयी (मुली) माहिती संकलित करण्यात आली व त्यानुसार त्यांची शारीरिक क्षमता, मानसिक आरोग्य व आत्मविश्वास याविषयी निष्कर्ष मांडण्यात आलेले आहेत ते खालील प्रमाणे.

७. निष्कर्ष

१. ग्रामीण भागातील मुलींची शारीरिक क्षमता व्हॉलीबॉल खेळासाठी उत्तम आहे असे दिसून येते.
२. शहरी भागातील मुलींची शारीरिक क्षमता ही ग्रामीण भागातील मुलींच्या तुलनेत कमी असे दिसून येते.
३. मुलांच्या तुलनेत मुलींचे मानसिक आरोग्य उत्तम असल्याचे दिसून येते. दोन्ही शहरी व ग्रामीण भागातील मुलींची जर तुलना केली तर ग्रामीण भागातील मुलींची मानसिकता थोडी कमजोर असल्याचे दिसून येते.
४. ग्रामीण भागातील मुलींचे खेळाचे प्रमाण हे नियमांत नसल्याचे दिसून येते. कधीतरी व्हॉलीबॉल खेळाडू (मुली) हे ग्रामीण भागातल असल्याचे दिसून येते.
५. ग्रामीण भागातील खेळाडूंमध्ये आत्मविश्वास कमतरता (मुली) असल्याचे दिसून येते. त्यामानाने शहरी भागातील खेळाडूंमध्ये आत्मविश्वास अधिक जाणवतो.

८. संदर्भ ग्रंथसूची

१. श्रीपाल जर्दे (१९९५), शारीरिक शिक्षण संशोधन तंत्र व पद्धती, चंद्रमा प्रकाशन, कोल्हापूर.
२. वारवारकर दि.गो. (१९९५), शारीरिक शिक्षणाचे तत्वे व मनोरंजन, पर्वती प्रकाशन, पुणे.

श्री. सुरेश राजाराम भोसले

संशोधक, सहयोगी प्राध्यापक, सांगोला महाविद्यालय, सांगोला जि. सोलापूर.

अध्यापक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या ५० यार्ड धावणे क्षमतेवर
योगाचा होणारा परिणाम

Prashant Indrajit Tambile¹ and Dr. Chatrapati Baburao
Pangarkar [Vairagar]²

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514

VOLUME - 8 | ISSUE - 8 | MAY - 2019

¹Director of Physical Education and Sports,
K.N. Bhise, Arts and Commerce College, Kurduwadi.
² Director of Physical Education and Sports,
Swatantraveer Savarkar Mahavidyalaya, Beed.

प्रस्तावना

शरीराची सुसंगत वाढ होण्यासाठी, शरीर निरोगी राहण्यासाठी शारीरिक क्षमता उत्तम राहण्यासाठी व्यायामाबरोबरच योगाची ही आवश्यकता आहे. कारण सद्याच्या यांत्रिकीयुगामुळे, धावपळीमुळे मुलांना शारीरिक क्षमता उत्तम ठेवणे कठीण जात आहे. परंतु कोणतेही कार्य चांगल्या प्रकारे करण्यासाठी व्यक्तीची शारीरिक क्षमता उत्तम असणे गरजेचे आहे. म्हणूनच योग प्रशिक्षणामुळे (व्यायाम) मुलांच्या शारीरिक क्षमतेवर काय परिणाम होतो अशी जिज्ञासा संशोधकाच्या मनामध्ये निर्माण

होती. त्यामुळे संशोधकाने अभ्यासासाठी विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक क्षमतेवर योगाचा होणारा परिणाम हा संशोधन विषय निवडला व संशोधन

संशोधनाची गरज व महत्त्व :

प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक क्षमता चांगली होणार्या परिणाम झाल तर अध्यापक विद्यालयामध्ये योगाचे प्रशिक्षण होणेसाठी या मानसिकतेवर चांगला परिणाम झाल्यानंतर त्याचे शारीरिक व आरोग्य चांगले राहिले व अत्यंत योग्य पद्धतीने अध्यापन करतील योग्य विद्यार्थ्यांनी अध्यापनात फायदा होईल. विद्यार्थ्यांची शारीरिक व मानसिक स्थिती चांगली राहण शालेचे वातावरण संतुलीत होईल म्हणून अशा प्रकारचा संशोधनाची गरज आहे.

संशोधन विधान :

अध्यापक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या ५० यार्ड धावणे क्षमतेवर योगाचा होणारा परिणाम.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

प्रस्तुत अध्यापक फक्त बार्शी

२. शहरातील शंकरराव निंबाळकर अध्यापक विद्यालयापुरता मर्यादीत आहे.

३. सदर प्रबंधाचा अभ्यास फक्त शंकरराव निंबाळकर अध्यापक विद्यालय, बार्शी या विद्यालयात प्रवेश घेतलेल्या डी.एड् भाग २ मधील २० विद्यार्थ्यांचा आहे.

४. योग प्रशिक्षणासाठी निवडलेले विद्यार्थी हे बार्शी शहरातील वास्तव्य करणारे आहेत.

५. विद्यार्थीनींना या योग प्रशिक्षणामध्ये सहभागी करून घेतले नाही.

६. योगशास्त्रातील अष्टांगयोगापैकी म्हणजे आठ योगापैकी फक्त चार योगांचा अभ्यास करणार आहे.

१) यम, २) नियम ३) आसने ४) प्राणायाम

७. हृदयाचे रोग असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना या योगाच्या प्रशिक्षणामध्ये सहभागी करून घेतले नाही. उदा : दमा.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. योग प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या खांद्यातील स्नायूची ताकद आजमावणे.

२. योग प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना गतिमान स्थितीतून चटकन दिशा बदलता येते का ते आजमावणे.

३. योग प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना वेगात धावता येते का ते आजमावणे.

४. योग प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना दीर्घकाळ हालचाल करता येते का ते आजमावणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रायोगिक पद्धत वापरण्यात आली आहे.

नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधनासाठी शंकरराव निंबाळकर अध्यापक विद्यालय, बार्शी येथील एकूण डी.एड् भाग १ व डी.एड् भाग २ मधील एकूण ४० विद्यार्थ्यांपैकी डी.एड्. भाग २

मधील २० विद्यार्थ्यांची निवड सुगम यादृच्छिकरणाने करण्यात आली.

माहिती संकलनाची साधने :

निवडलेल्या नमुन्यातील विद्यार्थ्यांची ५० यार्ड धावणे क्षमता पाहण्यासाठी शारीरिक क्षमता चाचण्या घेण्यात आल्या.

अभिकल्प : समान गट पूर्वोत्तर प्रशिक्षण गट / पूर्वचाचणी : अंतिम चाचणी

संशोधनाची परिकल्पना :

शून्य परिकल्पना : प्रायोगिक गटातील ५० यार्ड धावणे या चाचणीतील विद्यार्थ्यांना मिळालेल्या पूर्व व उत्तर चाचणीतील गुणात तफावत जाणवत नाही.

अध्यापक विद्यालयाच्या मुलांच्या शारीरिक क्षमतेवर योगाचा होणारा परिणाम हा संशोधनाचा विषय आहे. अध्यापक विद्यालयातील मुलांवर हे संशोधन केले आहे. या संशोधनासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. मुलांची पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी घेण्यासाठी तज्ञानी तयार केलेल्या शारीरिक क्षमता घटकांच्या चाचण्याचा उपयोग केला आहे. व सांख्यिकी माहिती संकलित केली.

प्रायोगिक गटाला ०५ दिवस योग प्रशिक्षण उपचार म्हणून दिले आणि ०५ दिवसानंतर उत्तरचाचणी घेतली व संशोधनासाठी लागणारी सांख्यिकीय माहिती गोळा केली. या माहितीवरून परिकल्पनाची फलश्रुती खाली प्रमाणे मिळाली.

शून्य परिकल्पना : प्रायोगिक गटातील ५० यार्ड धावणे या चाचणीतील विद्यार्थ्यांना मिळालेल्या पूर्व व उत्तर चाचणीतील गुणात तफावत जाणवत नाही.

प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांना ५० यार्ड धावणे या पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणीत मिळालेल्या गुणांच्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

संशोधकाने ५० यार्ड धावणे या खेळाची निवड केली व त्यावर पूर्व व उत्तर चाचणी घेतली. प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांना पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणीत मिळालेल्या गुणांचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन खालील प्रमाणे दिले आहे.

प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांना ५० यार्ड धावणे या पूर्व व उत्तर चाचणीत मिळालेल्या गुणांचा तपशिल

प्रायोगिक गटाची पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणीचा माहिती देणारा तक्ता

अ. क्र.	चाचणीचे नांव	पूर्व चाचणी प्रायोगिक गट		उत्तर चाचणी प्रायोगिक गट		मध्या-तील फरक	प्रमाण त्रुटी	टीचे मूल्य	स्वाधीनता मात्रा २० साठीचे स्थित कोष्टक टी मूल्य	सार्थकता स्तर (०.०५)	सार्थकता कारण
		मध्य मान	प्रमाण विचलन	मध्य मान	प्रमाण विचलन						
१	५० यार्ड धावणे (सेकंद)	७.७६	०.४०	६.७८	०.४८	०.९८	०.०८	७.५४	२.१०	सार्थक आहे.	७.५४ > २.१०

५० यार्ड धावणे : या चाचणीद्वारे मुलांची गति या शारीरिक क्षमता घटकाचा अभ्यास केला यामध्ये पूर्व चाचणीत ७.७६ सेकंद व उत्तर चाचणीमध्ये ६.७८ सेकंद ऐवढा वेळ लागला. याची तुलना केली असता असे दिसून आले की, पूर्व चाचणीपेक्षा उत्तर चाचणीस ५० यार्ड अंतर पूर्ण करण्यासाठी कमी वेळ लागला. म्हणजेच मुलांच्या गति या शारीरिक क्षमता घटकात वाढ झाली असे दिसून आली. म्हणून

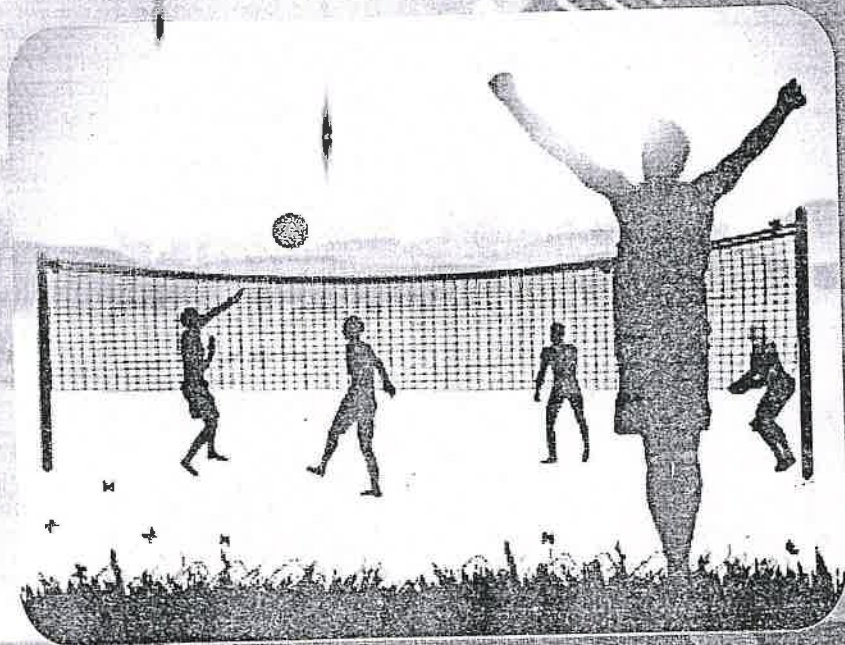
REVIEW OF RESEARCH

International Journal of Multidisciplinary Journal

Journal No.: 48514

सांगोला महाविद्यालय, सांगोला, जिल्हा सांगोला, जिल्हा सांगोला
सांगोलाच्या शास्त्रीय व आधुनिक शैलीत शारीरिक शिक्षण
व आरोग्य व आरोग्य विज्ञानासंदर्भात अभ्यास

श्री सुरेश राजाराम भोसले

संशोधक, सहयोगी प्राध्यापक, सांगोला महाविद्यालय, सांगोला जि. सांगोला

प्रस्तावना जगातील सर्व राष्ट्रांमध्ये शारीरिक शिक्षणाचा अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे

Page No. 65

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

REVIEW OF RESEARCH

आंतरविद्यापीठ व्हॉलीबॉल खेळातील मुलांच्या शारीरिक क्षमता,
मानसिक आरोग्य व आत्मविश्वास यांचा अभ्यास

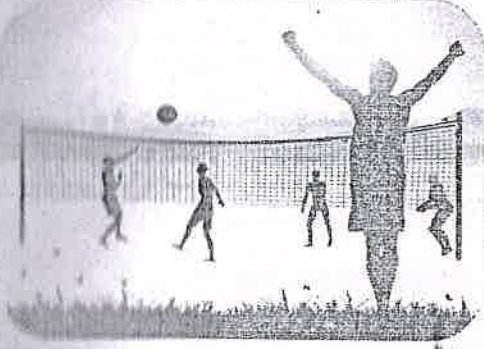
श्री. सुरेश राजाराम भोसले^१, प्रा. डॉ. छत्रपती बाबूराव पांगरकर (वेरागर)^२

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514

VOLUME - 8 | ISSUE - 8 | MAY - 2019

^१ संशोधक, सहयोगी प्राध्यापक, सांगोला महाविद्यालय, सांगोला जि. सोलापूर.

^२ मार्गदर्शक, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड जि. बीड.

१. प्रास्ताविक

जगातील सर्व राष्ट्रांमध्ये शारीरिक शिक्षणाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सध्याचे युग हे यांत्रिक युग असल्यामुळे शारीरिक हालचाली कमी झालेल्या आहेत. त्यामुळे प्रत्येक मानवाचे किंवा व्यक्तीचे शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य बिघडत चालले आहे. शारीरिक क्षमता कमी होऊ लागली आहे. मानव निसर्गापासून दूर जात असल्यामुळे सुखाच्या कल्पना बदलत असल्याने तो मानसिक व शारीरिकदृष्ट्या कमकुवत बनत चालला आहे. शरीराची कार्यक्षमताही अनेक घटकांवर अवलंबून असते. खेळाडूची

मोठ्यापरी सुधारण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रशिक्षण तंत्रांची आवश्यकता असते. वेग, ताकद, लवचिकता, दमदारपणा इत्यादींची क्षमता वाढणे अत्यंत आवश्यक असते. त्यामुळे मैदानी खेळाडूची शारीरिक सुदृढता पाहण्यासाठी कसोट्याचा उपयोग करून घेतात. यासाठी संशोधनाची गरज किंवा आवश्यकता आहे. आरोग्य म्हणजे जीवन आपले आरोग्य चांगले असेल तर प्रत्येक क्षेत्रात आपण यश मिळवू शकतो. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. मुलांचे मैदानी खेळाकडे दुर्लक्ष होत आहे. मैदानी खेळ न खेळल्यामुळे मुलांची शारीरिक मानसिक आरोग्य बिघडत चालले आहे व त्याचा परिणाम आत्मविश्वास कमी होण्यावर होत आहे. शालेय जीवनात जसे खेळाचे महत्त्व आहे. तसेच उच्च शिक्षणात देखील आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात आंतरविद्यापीठ व्हॉलीबॉल खेळातील मुलांच्या शारीरिक, मानसिक आरोग्य व आत्मविश्वास यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

२. संशोधनाची गरज

क्रीडा म्हणजे सर्वसामान्य नियमांद्वारे चालणारी व मनोरंजनाचे उद्दिष्ट असणारी कौशल्यपूर्ण शारीरिक क्रिया होय. स्वस्थता, विरंगुळ्यासाठी, शक्ती, राहण्यासाठी, कौशल्य विकास करण्यासाठी किंवा हे सर्व हेतू क्रीडेमध्ये समाविष्ट असू शकतात. कोणत्याही क्रीडा कौशल्यासाठी केवळ त्या खेळाची प्रत्यक्ष अथवा मार्गदर्शन, ट्रेनिंग, अभ्यासात सांघी-सुविधांची आवश्यकता असू शकते परंतु त्या ही अगोदर त्या कौशल्य खेळासाठी त्याची शारीरिक क्षमता अत्यंत महत्त्वाची असते ही गोष्ट लक्षात घ्यावली.

३. संशोधन समस्या

आंतरविद्यापीठ व्हॉलीबॉल खेळातील मुलांच्या शारीरिक क्षमता, मानसिक आरोग्य व आत्मविश्वास यांचा अभ्यास

४. कार्यात्मक व्याख्या

१. शारीरिक क्षमता :- शारीरिक क्षमता चाचणीसाठी आवश्यक असणारे गुण प्राप्त करणे.
२. मानसिक आरोग्य :- मानसिक आरोग्याच्या चाचणीमध्ये गुण प्राप्त करणे.
३. आत्मविश्वास :- शारीरिक आणि मानसिक क्षमतेबरोबरच त्यांच्यामध्ये असणारा आत्मविश्वास निर्माण करणे.

५. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. आंतरविद्यापीठीय मुले व्हॉलीबॉल खेळण्यासाठी शारीरिक मानसिक दृष्ट्या तंदुरुस्त आहेत का याचा शोध घेणे.
२. आंतरविद्यापीठीय मुले व्हॉलीबॉल खेळण्यासाठीच्या आत्मविश्वास / आत्मप्राप्तेचा शोध घेणे
३. आंतरविद्यापीठीय व्हॉलीबॉल खेळातील शहरी व ग्रामीण भागातील मुलांच्या शारीरिक क्षमतेच्या शोध घेणे.
४. आंतरविद्यापीठीय व्हॉलीबॉल खेळातील आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व असक्षम खेळाडूच्या शारीरिक क्षमतेचा शोध घेणे करणे
५. मैदानी खेळाडूंवर शारीरिक क्षमतांचा परिणाम होऊन त्याच्या क्रीडा कार्यागरीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Women's Movement in Maharashtra	Miss. Manisha Kurane	05
2	Working Class Feminism and Peasant Movements	Ms. Shivnanda Holkar & Prof. Kishor Kale	13
3	Peasant Movement in Maharashtra	Dr. G. S. Patil	17
4	Impact of Marxian View on Godavari Parulekar as A Maharashtra Agrian Leaders	Dr. Devarshi Mukund Arvindrao	21
5	A Study of Dr. B. R. Ambedkar Contribution to Peasant & Workers Politics in Colonial Maharashtra	Baliram J. Paikrao	24
6	शेतकरी चळवळ: एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. प्रशांत साबळे	29
7	महाराष्ट्रातील कामगार लढ्याचा प्रारंभ	प्रा. रामभाऊ काशीद	33
8	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ व सद्यस्थिती	प्रा. राजकुमार चाटे	37
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्थापित स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि कामगार उद्धार	आबासाहेब कसबे	40
10	का. श्रीपाद अमृत डांगे व कामगार चळवळ	अंगद पाटील	44
11	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	प्रा. आर. ई. भारूडकर	48
12	शेतकरी चळवळीचा उदय, विकास, भवितव्य व आव्हाने	डॉ. नामानंद साठे	51
13	का. दत्ता देशमुख यांचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	प्रा. वीरेंद्र धनशेट्टी व प्रा. जिजाभाऊ घुले	54
14	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	डॉ. जे. एस. ढवळे	58
15	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा आढावा	प्रा. अविनाश फलके	60
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांसाठी केलेले ऐतिहासिक कार्य	अनिल जामकर	64
17	कामगार चळवळ व आव्हाने	डॉ. आनंदकुमार करडे	67
18	शेतकरी संघटनेतील महिलांचा सहभाग - एक अभ्यास	प्रा. तानाजी जाधव	70
19	धरणे, विकास आणि धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनाची समस्या	प्रा. कृष्णा पाटील	75
20	शेतकरी चळवळ व शेतकरी संघटना	डॉ. मधुकर साठे	79
21	सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळी आंदोलने	महेश घाडगे	83
22	विदर्भ व पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी आंदोलनांचा तौलनिक अभ्यास	डॉ. डी. एस. सावंत	88
23	कामगार चळवळीचा राजकीय इतिहास	प्रा. आर. वाय. वाघमारे	97
24	महाराष्ट्राच्या शेतकरी चळवळीतील महत्वाचे नेतृत्व खा. राजू शेट्टी	डॉ. खंडेराव खळदकर	100
25	छ. शाहू काळातील शेतकी प्रदर्शनाचा इतिहास	डॉ. विकास सरनाईक	109
26	ब्रिटीशकालीन जमिनमहसूल व्यवस्था सावकारी व जमिनदारी व्यवस्थेला उपकारक	गणेश भासे	113
27	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शेतकरी चळवळीतील कार्य	डॉ. सुनिता कुरुडे	116
28	शेतकरी आत्महत्या: राजकारणाच्या साठमारीतील दुर्लक्षित घटक	डॉ. नितीन गायकवाड	121
29	खानदेशातील शेतकऱ्यांचे उठाव (स. १८१८ ते स. १९४१)	डॉ. जे. डी. गोपाळ	124
30	मुंबईतील कामगार चळवळ	सागरकुमार जाधव	129
31	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	श्री. प्रवीण साळुंके व डॉ. चांगदेव बंडगर	136

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शेतकरी चळवळीतील कार्य

डॉ. सुनिता शं. कुरूडे
इतिहास विभागप्रमुख
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड
मो. ७५८८८५२६२४

प्रस्तावना :

आधुनिक भारत आणि महाराष्ट्राच्या इतिहासात समाजातील समस्या सोडविण्यासाठी अनेक क्रांतिकारी चळवळी घडून आल्या. प्रामुख्याने आदिवासी चळवळी, दलित चळवळी, शैक्षणिक चळवळी, महिला चळवळी, तद्वतच समाजातील अविभाज्य समजला जाणारा घटक म्हणजे शेतकरी. जो जगाचा पोशिंदा म्हणून उल्लेखला जातो. मात्र तो आजही समस्याग्रस्त जीवन जगत आहे. याच हेतूने महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळी अंतर्गत शेतकरी चळवळीचा उदय झाला.

सावकारी जोखंड, कर्जबाजारीपणा, हलाखीचे जीवन, जमिनीचे लहान तुकडे, आर्थिक पिळवणुक, कुळाचे व मालकीचे प्रश्न, आर्थिक विपन्नावस्था, शेतीमालाला रास्त बाजारभाव मिळणे, बी-बियाणे, खते, मुलांचे शिक्षण इत्यादी अनेक प्रश्न शेतकरी जीवनात भेडसावतात.

आजही ग्रामीण जीवन पद्धती ही कृषीवर अवलंबून आहे, कृषीचा दर्जा अत्यंत घसरलेला आहे. प्राचीन काळी यावर देश 'सुजलाम्-सुफलाम्' म्हणून परिचित होता. पण आज मात्र स्थिती दयनीय आहे. जगात नवनव्या कृषी यंत्रांचा व तंत्राचा उपयोग केला जातो. पण भारतात मात्र ह्या विज्ञान युगातही पारंपारिक पद्धतीवरच भर दिला जातो. म्हणून इतर देशांच्या तुलनेत भारतातील कृषी व्यवसाय अत्यंत मागासलेला दिसून येतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र भारताचा जलद व संतुलित विकास करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्यात आली. जमिनीची मालकी व कृषी उत्पादन हा राष्ट्रीय विकासातील एक महत्त्वाचा मुद्दा होता. या अनुषंगाने कृषी क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सरकारने अनेक कायदे केले. शेतकऱ्यांची पिळवणूक थांबवून ग्रामीण क्षेत्रात सर्व वर्गांना समान संधी, न्याय मिळवून देणे ही कायद्याची उद्दिष्ट्ये होती. कुळांच्या हक्कासंबंधीही सुधारणा करण्यात आल्या. शेतीसाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी विविध उपाययोजना करण्यात आल्या. यात सहकारी समित्या, सहकारी बँका, तसेच राष्ट्रीयकृत बँकांनी शेतीला अर्थसहाय्य करण्यासाठी मोठी भूमिका बजावली.^१

ग्रामनाथ :

ग्राम हा भारतीय व्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक आहे. परंतु सामाजिक, आर्थिक संदर्भात तोच अधिक मागासलेला आहे. सर्व गावाला, देशाला नव्हे जगाला अन्न, वस्त्र पुरविणाऱ्या ग्रामातील शेतकऱ्याला मात्र आयुष्यभर दुःखच भोगावे लागते. अशा शेतकऱ्याला, शेतमजुराला, श्रमिकाला राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी 'ग्रामनाथ' असे संबोधले आहे. शेतकऱ्यांचे उत्थान व्हावे ही त्यांची सतत तळमळ होती. आपण या देशाचे मानकरी आहोत, आपण कच्चा माल पिकवितो, खरे मालक आपण आहोत आपल्या मालावर नोकरशाही जीवन जगते. परंतु मालक कोण? नोकर कोण? हेच आपण विसरलो हे सर्व शेतकऱ्यांच्या व्यथेचे वास्तव दर्शन आपल्या चिंतनातून प्रकट केलेय^२ या देशाचा बळीराजा शेतकरी आहे. त्याच्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधावे, कष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे उत्थान व्हावे म्हणून भारत भ्रमणातून आपल्या साहित्याचा आत्मा असणाऱ्या आणि देशाच्या कल्याणाचे सर्वसमावेशक विषय असणाऱ्या ओवीबद्ध ग्रामगितेची अर्पणपत्रिका त्यांनी शेतकऱ्यास समर्पित केलीय.^३

त्या अर्पणपत्रिकेतील ओळी;

सर्व ग्रामाशी सुखी करावे। अन्न-वस्त्र-पात्रादी द्यावे।

परि स्वतः दुःखची भोगावे। भूषण तुझे ग्रामनाथा।।^४

ग्रामगीतेमध्ये शेती कशी करावी, शेतीची सुपिकता, खत, फवारणी, उत्तम बियाणे, जमिनीचा पोत, शेती विकास, शेतकऱ्यांचे कुटुंब कसे असावे, व्यवहार कसा असावा, आरोग्य याविषयी मार्गदर्शन केलेय. यातील विचार अंगिकारून नापिकाच्या वर्षातही शेतीमध्ये भरघोष प्रमाणात पीक घेणारे देवरा (शहीद) ता.जि. अमरावती, येथील शेतकरी घनश्याम गणेश पिकले यांनी आपल्या चार एकर शेतीमध्ये ग्रामगितेच्या प्रणालीनुसार शेती केली.^५ तुकडोजींनी ग्राम आणि त्यातील सामान्य कष्टकरी 'ग्रामनाथ' हे आपल्या कार्याचे केंद्र मानले होते. शेती आणि खेडी याकडे दुर्लक्ष करून भारत कधी प्रगती करू शकणार नाही ही त्यांची धारणा होती.^६

शेतकरी सुखी तर देश सुखी :

देशातील पुढारी आणि अधिकाऱ्यांप्रमाणे देशातील शेतकरीही सुखी व्हायला हवा यासाठी राष्ट्रसंतांनी १६ सप्टेंबर १९६४ ला सरकारी कार्यालयात आपल्या लेखी निवेदनातून शेतकरी व शेतीच्या परिस्थितीची वास्तविकता स्पष्ट केली. त्यात उल्लेख केल्याप्रमाणे शेतमालाचे भाव ठरविणे शेतकऱ्यांच्या सल्ल्याने झाले पाहिजे, तसेच दलालांनी, व्यापाऱ्यांनी व सरकारने काय नफा घ्यावा हे ही ठरविले जावे, जमिनीला लागणाऱ्या सर्व सामुग्रीची किंमतही धान्याच्या भावावरच आकारता आली पाहिजे, मालाचे विक्रीस्थान गावातच असावे, मालाचा संग्रह ठेवण्याची व्यवस्थाही त्याच खेड्यात असावी, ही जबाबदारी सरकारने घेतली पाहिजे, पेरणीचा पैसा निंदाईचे वेळी, व निंदाईचा पैसा कपाशीच्या वेळी असे अनेकदा प्रसंग घडल्याने व अधिकारी शेतकऱ्यांशी समरस न झाल्याने व्यवस्थेत बराच फरक पडला आहे. साहेबास जसे सुख हवे तसेच शेतकऱ्यासही मिळेल असा सर्वतोपरी विचार करून किंमत ठरविता आली पाहिजे, नाहीतर आता सर्व लोक शेती सोडून देतील व शहराकडे धावतील...आज दिडशे कोटी धान्य बाहेरून आणावयाचे असेल तर शेतकऱ्याला शंभर कोटीची मदत याच देशात दिल्याने त्यास उत्तम दिवस लाभतील.^७

याबरोबर राष्ट्रसंतांनी आपल्या ग्रामगीतेतून गाव आणि शेती व शेतकरी यांचा अतुर संबंध असून गाव हा देशाचा आत्मा आहे. गावावरूनच देशाची स्थिती ओळखली जाते. हा त्यांचा विचार ओबीतून स्पष्ट करतात,

गाव हा विश्वाचा नकाशा। गावावरून देशाची परीक्षा।

गावचि भंगता अवदशा। येईल देशा।^८

आपल्या देशाचा मुख्य व्यवसाय शेती हा असून व्यापारीकरणाचे समृद्धीकरण करण्यासाठी तो सक्षमही आहे. परंतु त्याकडे लक्ष न देता किंवा स्वतःच्या बुद्धीमत्तेचा उपयोग शेती सुधारणेसाठी, व्यापार उद्योगांच्या सक्षमीकरणासाठी न करता परकीय झगमगाटाच्या आकर्षणाकडे तरूणांचा ओढा जास्त आहे हे ते निक्षून सांगतात.^९ शेतकरी सुखी तर देश सुखी हे वचन उरी बाळगून राष्ट्रसंतांनी भारतात ग्रामीण विकासाचे नवे पर्वच निर्माण केले होते.

सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्रांतीसाठी भुदान यज्ञ :

आधुनिक भारताच्या इतिहासातील शेतकरी चळवळीचा अत्यंत महत्वाचा एक भाग किंवा टप्पा म्हणजे शेतकऱ्यांच्या न्याय हक्क आणि समतेसाठी चालवलेली आचार्य विनोबाजींची भुदान चळवळ होय. ग्रामीण समाजातील जमिनविषयक प्रश्न सोडविण्याकरीता कायद्यापेक्षा भुदान चळवळ हा एक प्रभावी मार्ग त्यांनी अवलंबिला. दारिद्र्याचे निर्मुलन, जमीन मालकांचा अंतःकरणात प्रेमभावनेचा विकास करणे, मोठे व श्रीमंत

जमिनदार आणि गरीब व भुमिहीन मजूर यांच्यातील संघर्ष कमी करणे, यज्ञ, दान व तप या तिन्हीच्या आधारावर विकसित झालेल्या भारतीय संस्कृतीचे पुनर्रजीवन करणे हा चळवळीचा प्रमुख उद्देश होता.

इ.स. १९५१ पासून त्यांनी तेलंगणाच्या नालगोंडा जिल्ह्यातील 'पोचमपल्ली' या गावापासून भु-दान चळवळीला प्रारंभ केला. भुमिहिनांना भूमी मिळवून देऊन त्यांचा उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी समाजाला आवाहन केले होते. भुदान चळवळीत कायद्यापेक्षा न्हदय परिवर्तनाच्या मार्गाला त्यांनी विशेष महत्व दिले. त्यांच्या मते, "भुदान चळवळीचे कार्य सध्याच्या समाजव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल घडवून आणणे हे आहे."^{१०} तर स्व. जयप्रकाश नारायण यांच्या मते, "भुदान चळवळ ही केवळ जमीन गोळा करण्याचा व तिचे विभाजन करण्याचाच कार्यक्रम नाही तर सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अशा सर्वकष स्वरूपाच्या क्रांतीच्या दिशेने उचलले हे पहिले पाऊल होय."^{११}

भुदान चळवळीतून समाजात समता, बंधुभाव प्रस्थापित व्हावा आणि देशाची प्रगती व्हावी यासाठी विनोबाजींनी चालविलेल्या प्रयत्नात विदर्भातील राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे योगदान अमुल्य असेच आहे. विनोबाजींच्या हाकेला प्रतिसाद देऊन त्यांनी आपल्या व्यस्त कार्यक्रमातून चळवळीसाठी सहकार्य करण्याचे वचन देऊन केवळ ११ दिवसात ११४१० एकर जमीन विनोबाजींना प्राप्त करून दिली. ही भुदान चळवळीतील अद्भूत घटना म्हणता येईल. याबरोबरच त्यांनी आपल्या भजनादी कार्यक्रमातून भुदानाची आवश्यकता, पुढील काळाचे भविष्य, गरीब-श्रीमंतीचा समन्वय इत्यादी विषयाची जनजागृती घडवून आणली.^{१२}

त्यांच्या शेतकरी चळवळीतील या योगदानाविषयी अनेकांनी गौरोद्वार काढले आहेत. पंतप्रधान पं. नेहरूंचे याविषयी मत, "केवळ ग्यारह दिन में ग्यारह हजार एकर भूमी भुदान यज्ञ के लिए आपने मिला दी और कार्य को आगे बढ़ाया भुदान तथा ग्रामदान कार्य से देश की हवा बदली है, जमीन के प्रश्न पर अन्य देशों में गृहयुद्ध होते हैं परंतु हमारा भारत देश है जिसमें जनता स्वेच्छापूर्वक अपने स्वामित्व को विसर्जित कर रही है। देश के उत्थापन में पंचवार्षिक योजना अपना विशेष महत्व रखती है। परंतु ये योजनाएँ कानून की अपेक्षा, शांती, सहयोग व प्रेमसेही सफलीभूत हो सकती है।, इसलिए लोगों की भावना व चरित्र को बदलना आवश्यक होता है।, और यह कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज तथा आचार्य विनोबाजी जैसे महान व्यक्तीही संपन्न बना सकते हैं।"^{१३}

शेतकऱ्यांच्या कल्याणार्थ वैचारिक जागृती व कृती :

देशातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रातील योग्य बदलासाठी राष्ट्रसंतांनी आपल्या जनजागृती आणि प्रत्यक्ष कृतीतून विद्यमान समाजातील विषमता दूर सारून शेतकऱ्यांच्या कल्याणार्थ विशेष प्रयत्न केले. रामटेक तालुक्यात रामसागर (खिंडसी) येथील तलावात पाच हजार एकर जमीन ओलावण्याची शक्ती पण, सध्या दोन हजार एकरच जमीन भिजते हे जेव्हा राष्ट्रसंतांनी पाहिले तेव्हा डॉ. बारलिंगे यांना ही माहिती देऊन चाचेर गावाला अधिकारी वर्ग बोलाविला चाचेरच्या आसपास नहारचे पाणी मिळावे यासाठी भजनादी कार्यक्रमातून समाजप्रबोधन केले. शेतीच्या नापिकी बदल शेतसारामाफी व खडकांचा प्रश्नही सोडविण्याचा कार्यक्रम आखला. उर्वरित तीन हजार एकर जमिनीला पाणी मिळावे यासाठी संबंधितांचे अर्ज घेतले जे काम पूर्ण करण्यासाठी एक वर्ष अपुरे पडले असते ते काम राष्ट्रसंतांनी एक दिवसात पार पाडले. चाचेरचा मरणारा शेतकरी वाचला. हे राष्ट्रसंतांचे शेतकरी चळवळीतील अद्भूत यश म्हणता येईल.^{१४}

शेतकऱ्यांच्या समस्याकडे श्रीमंतांचे, सरकारचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांमधून समाजशिक्षणाची जाणिवजागृती होण्यासाठी 'सुराज्य', 'श्री गुरुदेव' पत्रातून 'शेतकरी देशाचा कणा', 'शेतकरी सुखी तर देश सुखी' असे अनेक लेख लिहून शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडली. शेतकऱ्यांनो, कामकाज

समाजशिक्षण घेऊ चला, अशा प्रबोधनपर गितातून त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला. प्रगतशिल शेतकऱ्यांचे शेतीसाठी केलेले यशस्वी प्रयोग इतर शेतकऱ्यांना कळावेत यासाठी त्यांनी 'कृषी प्रदर्शन', उत्कृष्ट शेतकऱ्यांसाठी बक्षीस योजना आदी उपक्रम सुचविले. शेती उत्पादनासाठी नित्यनवे संशोधन व्हावे, नवनवीन तंत्रज्ञान कामी आणावे यामुळे शेतकऱ्यांची पर्यायाने देशाची प्रगती होईल हा विश्वास त्यांना होता. विशेषतः विदर्भातील शेतकरी दलाल व अडते यांच्याकडून पिळला जाई. तसेच सावकारांकडून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण यावर राष्ट्रसंतांनी 'समाजशिक्षण' हा उत्तम उपाय शोधला. शेतीचा उत्पादन खर्च, शेतसारा, घरे कर्जबाजारीपणा यावर चिंतन करून ग्रामगीतेतून उपाययोजनाही सूचविल्या आहेत.

शेतीच्या उन्नतीसाठी भारत दर्शन किसान रेल यात्रा :

दि.३ मे ते २८ जून १९६१ या काळात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी 'श्री गुरुदेव भारत दर्शन' किसान रेल यात्रेची आयोजन केले होते. देशातील विविध भागातील पिके, जमिनीची सुपिकता, शेतीसाठी उपायोजित तंत्रज्ञान आदींची माहिती व्हावी, यातून शेतीच्या विकासाबरोबर शेतकरी सुखी व्हावा, त्याचे राहणीमान उंचवावे असे उद्देश समोर ठेवून काढलेल्या यशस्वी किसान रेल यात्रेत अत्यंत उत्साहाने ६५० शेतकरी सहभागी झाले होते. हा शेतकरी चळवळीतील अभूतपूर्व उपक्रम राष्ट्रसंतांनी योजिला होता.^{१५} यावरून त्यांची शेतकऱ्यांविषयीची आस्था व तळमळ स्पष्ट होते. राष्ट्रसंतांच्या सोबत आजीवन प्रचारक म्हणून कार्यरत असलेले गुलाबराव वाघ यांचाही येथे नामोल्लेख केला पाहिजे. त्यांनी राष्ट्रसंतांच्या प्रेरणेतून शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी आष्टी, जि. वर्धा येथे १९६८ मध्ये 'हुतात्मा प्रक्रिया सहकारी संस्था' स्थापन केली. सन १९६२-६३ च्या सुमारास आष्टी विभागात संयुक्त सहकारी कृषी संस्थेचे जाळे निर्माण केले. चिंचोली येथेही कृषी संस्था निर्माण केली. त्यासाठी स्वतःची जमीन दिली. भुदान चळवळीच्या वेळीही आपल्या जमिनीचा सहावा भाग त्यांनी राष्ट्रसंतांच्या प्रेरणेतूनच दिला होता इ.स. १९६४ ते ७० पर्यंत वर्धा जिल्हा संयुक्त सहकारी संस्थेचा संघ स्थापन केला. आष्टी येथे कृषी उत्पन्न बाजार समिती स्थापन व्हावी म्हणून संपूर्ण परिसरात जनजागृती करून राज्यशासनाकडे पाठपुरावा केला.^{१६}

समारोप :

राष्ट्रसंतांनी देशाच्या प्रगतीसाठी महत्वाचा घटक म्हणून शेतकऱ्यांस महत्व दिलेय. त्यांच्या सुख संपन्नतेसाठी ग्रामगीता आणि इतर साहित्यातून योग्य मार्गदर्शन केलेय. शेतकऱ्यांची पिळवणूक थांबून त्यांना समाजशिक्षण मिळावे, देशात समता, बंधुभाव प्रस्थापित व्हावा यासाठी अनेक योजना आखल्या व उपक्रम राबविले. शेतकऱ्यांचे प्रश्न मार्गी लावण्यासाठी ते सरकारपर्यंत पोहचवून सोडविण्यासाठी स्वतः कार्य करून आपले सहकारीही त्यासाठी कामी आणले. गुलबराव वाघ हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे. आजही शेती शाळा, शेतीसाठी नवनवे संशोधन, तंत्रज्ञान आदींची माहिती व्हावी यासाठी आजही विदर्भात अमरावती जिल्ह्यात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे मोझरी येथील आश्रमात विदर्भ स्तरावर कार्यशाळेचे आयोजन केले जाते. गोशाळा व शेतीचा विकसित प्रकल्प राबविला जातो. शेतकऱ्यांसाठी एक आदर्श शाळाच मोझरीत निर्माण केलीय असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

एकंदरित शेतकऱ्यांच्या कल्याणार्थ आजही अनेक योजना, प्रशिक्षण संस्था कार्यरत आहेत. सरकारचेही शेतकऱ्यांसाठी कार्य चालू आहेच विविध पक्ष, संघटना कार्यरत आहेत. तरीही शेतकऱ्यांची दुःस्थिती, कर्जबाजारीपणा, पाणीप्रश्न रोजगार अविकसित तंत्रज्ञान, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या असे अनेक प्रश्न आहेतच राष्ट्रसंतांच्या दृष्टिकोनातून विचार करता त्यांचे समाजशिक्षण ही एक कमतरता भासते. संकटकाळी त्यांना मदतीचा

हात देणे योग्यच पण त्याहीपेक्षा संकटे येवू नयेत आणि आलीच तर त्यास सामोरे जाण्याची सिध्दता त्यांना करता यावी अशी परिस्थिती निर्माण व्हावी.

संदर्भ सूची :

१. सातभाई श्रीनिवास, आधुनिक भारत, औरंगाबाद, २०१४.
२. श्रीगुरुदेव मासिक, गुरुकुंज आश्रम, मोझरी, अमरावती, मार्च २०१६.
३. सावरकर सुदाम, राष्ट्रसंत तुकडोजी: जीवन व कार्य, अमरावती, २००७.
४. राष्ट्रसंत तुकडोजी, ग्रामगीता, पुणे, १९५५.
५. श्री गुरुदेव मासिक, मार्च २०१६.
६. सावरकर सुभाष, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, कोल्हापूर २००९.
७. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, गावा गावाशी जागवा, अमरावती, २००९.
८. वेले गजानन, राष्ट्रसंतांचे सामाजिक आणि धार्मिक विचार, अमरावती २०१०.
९. सावरकर सुभाष, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, गौरव ग्रंथ, कोल्हापूर २००९.
१०. सावरकर सुभाष, राष्ट्रसंत तुकडोजी जीवन व कार्य, अमरावती २००७.
११. वेले गजानन, राष्ट्रसंतांचे सामाजिक आणि धार्मिक विचार, अमरावती, २०१०.
१२. सावरकर सुभाष, राष्ट्रसंत तुकडोजी: जीवन व कार्य, अमरावती २००७.
१३. कित्ता, पृ. क्र. १३.
१४. सावरकर सुदाम, जीवनयोगी, खंड-६ अमरावती, १९८७.
१५. ठोसर रा.शं., राष्ट्रसंतांच्या जीवन प्रवाहातील ग्रामनवनिर्माणातून राष्ट्रीय एकात्मता, अमरावती, २००५.
१६. श्री गुरुदेव मासिक, अमरावती, मार्च २०१६.

30

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

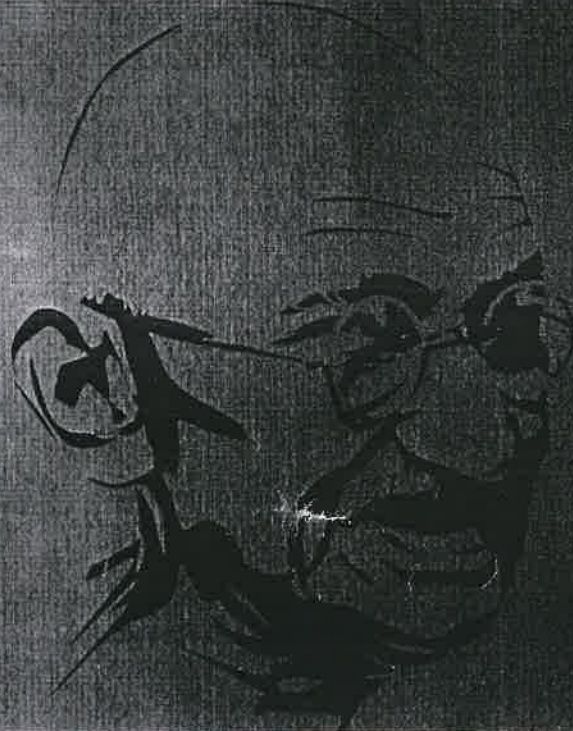
UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

12 January 2019

Special Issue – 92

महात्मा गांधी यांचे विचार

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue

Dr. Galphade A.B.

Assit. Prof. Heda of Dept.,
Political Science,

Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Dr. Shinde S.K.

Assit. Prof. Dept. of Political Science,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Visit to - www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATION

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue 92 , महात्मा गांधी यांचे विचार	ISSN- 2348-7143 January 2019 UGC Approved No. 40705
--	---	--

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
 INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal
 PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

12 January 2019
 SPECIAL ISSUE –92

महात्मा गांधी यांचे विचार

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
 Assist. Prof. (Marathi)
 MGV'S Arts & Commerce College,
 Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of This Issue
Dr. Galphade A.B.
 Assit. Prof. Heda of Dept.,
 Political Science,
 Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Dr. Shinde S.K.
 Assit. Prof. Dept. of Political Science,
 Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 400/-

Index

1. Gandhi And His Ideals : A Source Of Literary Creation	Dr. Umakant D. Padamwar	7
2. गांधीजीचे सत्याग्रह संबंधी विचार	प्रा.तेलंगे एन.एन.	9
3. महात्मा गांधीचे विचार व कार्य	प्रा. डॉ. अतार अमजद हारुण	11
4. ग्रामविकासासाठी गांधी विचाराची उपयुक्ता	प्रा. डॉ. रजनी अ. बारोळे	14
5. महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रहासंबंधी विचार	चौधरी प्रदीप विनायक	16
6. महात्मा गांधीजीचे सत्य आणि अहिंसेसंबंधी विचार	प्रा.डहाळे सचिन राजाभाऊ	19
7. गांधीजीच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता	प्राचार्य डॉ.व्ही.जी. गुंडरे	21
8. महात्मा गांधीजीचेसामाजिक विचार	प्रा.डॉ. जगदिश देशमुख	23
9. महात्मा गांधी विचारांची प्रस्तुतता	प्रा.डॉ.शिवाजी गोविंदराव दिवाण	25
10. महात्मा गांधीजीचे समग्र विचार	प्रा. डॉ. राजेश सुभाष चालीकवार	28
11. गांधीजीच्या विचारांची सद्यस्थितीत उपयुक्ता	डॉ.राम प्र.ताटे	30
12. हिन्दी साहित्य में गांधी दर्शन	डॉ.संभाजी रा. पाटील	32
13. गांधीजीचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा.डॉ.जे.एस.ढवळे	34
14. महात्मा गांधी : धर्म आणि राजकारण	प्रा.डॉ.सय्यद अमर फकिरसाब	36
15. महात्मा गांधीजीच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता व गरज	प्रा.डॉ.बालाजी खराबे	38
16. महात्मा गांधीप्रणीत सामाजिक विधायक कार्यक्रम: एक अभ्यास	डॉ. शेख फेरोज जफर	40
17. महात्मा गांधीजीचे सामाजिक विचार	डॉ. घायाळ एस. पी.	43
18. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचारांचे परिक्षण	डॉ.इंगळे चत्रभुज बंकटराव	45
19. म. गांधीजी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या 'ग्रामस्वराज्य' विचारांतील साधर्म्य	डॉ.लक्ष्मण गिते	48
20. महात्मा गांधी प्रणीत अहिंसा : एक जीवनप्रवाह	प्रा. डॉ. कांबळे एम.एस.	51
21. महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरूडे	53
22. महात्मा गांधी यांचे राष्ट्रीय एकात्मतेविषयीचे विचार	प्रा.मलदोडे साहेबराव रामराव	55
23. महात्मा गांधी यांचे राजकीय विचार एक दृष्टी क्षेत्र	प्रा. वाघमारे आर. वाय.	58
24. महात्मा गांधींच्या सत्य आणि अहिंसा तत्वाचा प्रभाव	प्रा.डॉ.सुखनंदन ढाले	60
25. महात्मा गांधी यांच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास	प्रा.डॉ.हारिभाऊ पांडुरंगराव कदम	63
26. महात्मा गांधीजीचा समतेविषयक दृष्टिकोन	प्रा.डॉ.टी.बी.पुरी	64
27. गांधीजीची सत्य आणि अहिंसेची संकल्पना	प्रा.जिजाराम श्रीकृष्ण बागल	66
28. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक, सामाजिक, विचार - एक अभ्यास	प्रा. जोगदंड एम.बी.	68
29. महात्मा गांधीचे शिक्षण विषयक विचार	डॉ. वनमाला गुंडरे	70
30. महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार	डॉ. विठ्ठल शंकरराव देशमुख	72
31. महात्मा गांधीजीच्या राजकीय विचारांचे चिंतन	प्रा. ढगे सखिंद कांतीलाल ढगे	74
32. म. गांधीजीचे सत्य आणि अहिंसेविषयी विचार	प्रा. दुनधव ए.डी.	76
33. महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार	डॉ.सचिन शिंदे	79
34. महात्मा गांधी यांचे राजकीय विचार	प्रा. सोनवणे उत्तम मोहन	82
35. महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचार	डॉ. श्री. काकासाहेब गंगाधर पोळळे	84
36. महात्मा गांधीजीचे राजकीय विचार	डॉ. प्रशांत भाऊसाहेब सोळंके	87
37. महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार	प्रा.डॉ.वानखेडे उमाकांत ज्ञानोबा	90
38. महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार	प्रा.डॉ. बी.एम.नरवाडे	94
39. महात्मा गांधीजीचे अफ्रिकेतील सामाजिक कार्य, एक अभ्यास	प्रा. डॉ. अनंत नरवडे	96
40. गांधी विचार आणि भारतीय लोकशाही	प्रा.डॉ. संजय जोगदंड	99
41. महात्मा गांधी एक अष्टपैलू व्यक्तिमत्व	प्रा.गंगणे आर.व्ही.	101
	प्रा.संदीप कोरडे	
	प्रा. ज्योती मगर	

म. गांधीजी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ‘ग्रामस्वराज्य’ विचारातील साधर्म्य

प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरूडे

इतिहास विभाग प्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :

ग्रामस्वराज्याच्या संदर्भात महात्मा गांधी आणि समकालीन भारताचे पहिले राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज यांचे योगदान अमूल्य असेच आहे. ग्रामस्वराज्याच्या व्यक्तिमत्त्वातील संतत्व हे एक महत्वाचे साम्य आढळते. म. गांधींच्या बहिर्गत परिवेष, त्यांची साधी राहाणी व उच्च विचारसरणी ही कुठल्याही संतापेक्षा कमी नव्हती. ते कृतीशील विचारवंत, सत्यान्वेषी तत्त्ववेत्ते आणि महान राजकारणी होते. अर्थ, धर्म, समाज, संस्कृती, आरोग्य, अध्यात्म या सर्व संदर्भात त्यांची ठाम मते व निर्णायक स्वरूपाची भूमिका होती. चरखा हे त्यांच्या श्रमप्रतिष्ठेचे प्रतिक होते. त्यांच्या संपूर्ण जीवनदृष्टीतून भारताच्या सर्वांगीण विकासाचे अविष्करण होत राहिले. त्यांच्या मृत्यूनंतरही आजतागायत त्यांच्या विचारांचा प्रभाव भारतीयांच्याच नव्हे तर जगातील अनेक व्यक्तींच्या जीवनावर पडलेला दिसून येतो. म. गांधींनी राजकारणाबरोबर सामाजिक सुधारणेसाठी विधायक, उपक्रमशील विचार मांडले. त्यापैकीच एक विचार म्हणजे ‘खेड्यांकडे परत चला’ हा होय. भारतभ्रमणानंतर सामाजिक जाणवेतून त्यांनी समाज जीवनाच्या विकासाचा एक स्थूल आराखडा समाजापुढे मांडला. खेडी स्वयंपूर्ण व्हावीत यावर त्यांचा सतत कटाक्ष राहिला. तर राष्ट्रसंतांनी गांधी विचारातून अनेक गोष्टी आत्मसात केल्या. त्यांनी गांधीजींच्या ‘खेड्यांकडे परत चला’ या विचाराला आपल्या ‘ग्रामगीता’ या ग्रंथाद्वारे मूर्त स्वरूप प्राप्त करून दिले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या सालबर्डीच्या किर्तीदायी कार्याची महती म. गांधीजींपर्यंत पोहचल्याने त्यांनी महाराजांना पत्र पाठवून आपल्या सेवाश्रमात काही काळ राहण्याची विनंती केली होती. महाराजांनीही त्वरीत तयारी दर्शविली व एक महिना गांधीजींच्या सहवासात ते राहिले. तेथेच महाराजांचा पं. नेहरू, मौलाना आझाद, बाबु राजेंद्र प्रसाद, सरदार पटेल आदी थोर नेत्यांचा इ.स. 1936 मध्ये परिचय झाला. राष्ट्रसंतांच्या कार्याविषयी गांधीजींनी व्यक्त केलेले मत, च्यह सन धर्म को सामने रखकर सच्चा राष्ट्रकार्यही कर रहा है” ग्राम ग्राम में जवानों को संघटित कर राष्ट्रीयता का जोश भी भर रहा है, उन्हीके सहवास में हम बहुत आनंद मिला.¹

राष्ट्रसंत हे खरोखरच कर्ते सुधारणावादी थोर संत, तत्त्वचिंतक आणि समाजविषयी कळवळा व त्यासाठी उभे आयुष्य झगडणारे व्यक्तिमत्त्व म्हणून सुपरिचित आहेत. त्यांच्या समग्र चिंतनाला ग्रामजीवनातील श्रद्धा-निष्ठा-भक्तीची बैठक आहे. ग्रामीण स्वच्छता आरोग्य यांपासून सण-उत्सवातील कार्यक्रमाच्या सादरीकरणापर्यंत एक समृद्ध जीवन जगण्याचा महामंत्र त्यांनी आपल्या लेखनीतून जनतेला दिला आहे. त्यांचा ‘ग्रामगीता’ ग्रंथ घसर्वधर्मसमभावड आणि घसमग्र ग्रामीण जीवनाचे दर्शनड यांचा समन्वय साधणारा ग्रंथ आहे. त्यांनी जनता जनार्दनाच्या नेमक्या नाड्या ओळखल्या आणि त्यांच्यातील पुरुषार्थ जागा करण्यासाठी परंपरेला छेद देत त्याद्वारा आपला विचार रूजविला.²

ग्रामीण व्यवस्था :

महात्मा गांधीजींनी ग्रामीण व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू व्यक्तीस मानले आहे. त्यांच्या मते, संपूर्ण व्यवस्थेचे व संस्थांचे व्यक्तिविकास हेच साध्य असते, या व्यवस्थेमध्ये लोकांच्या मुलभूत गरजांच्या पूर्तता करण्यासाठी देखील ग्रामीण व्यवस्था सक्षम असते. आर्थिक संदर्भातून या व्यवस्थेकडे पाहिल्यास मानवाच्या असलेल्या अन्न, वस्त्र, निवारा या व्यवस्थेत पूर्ण होण्याची हमी मिळते.³ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी लाखो खेड्यांचा प्रवास करून, ग्रामजीवनाचे निरीक्षण करून ग्रामीण व्यवस्था कशी असावी याचे चित्रण त्यांनी आपल्या ग्रामगीतेतून स्पष्ट केले आहे. त्यांनी देशाचीच मूळ घटक ग्राम मानून ग्रामजीवन सुखी होण्यासाठी मार्गदर्शन केले इतकेच नव्हे तर विकसित ग्रामजीवनाचा आराखडा गुरूकुंज आश्रम (मोझरी जि. अमरावती) रूपाने देशापुढे प्रत्यक्षरित्या मांडला. खेड्यातील ग्रामीणांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठीच नव्हे तर स्वयंपूर्ण आणि आर्थिकदृष्ट्या संपन्न खेडी व्हावीत यासाठी राष्ट्रसंत ग्रामगीतेत म्हणतात,

गावी असावी उद्योग समिती | जी सतत करील उद्योग प्रगती |

गावाचे आर्थिक जीवन हाती | घेऊन लावील सोय ||⁴

स्वतःच्या गरजा आपल्याच गावातील उद्योगातून निर्माण झालेल्या वस्तुंनी भागवाव्यात शिवाय वस्तुंची निर्यातही व्हावी. खेड्यातील माणसाच्या परिश्रमावर शहरे मोठी होत आहेत. परंतु खेड्यातील जीवन असह्य होत आहे. त्यामुळे ग्रामीणांनी आपल्यासाठी सुखसोयी निर्माण कराव्यात आणि गावाचा लोकीकही वाढवावा असे तळमळीने सांगतात. तर महात्मा गांधीजींना आर्थिकदृष्ट्या खेडे स्वयंपूर्ण असावे त्यासाठी ग्रामोद्योग, कुटीरोद्योगांना चालना मिळून खेड्यातच लोकांना रोजगार मिळावा आणि त्यांचे जीवन खऱ्या अर्थाने समाधानी व समृद्ध व्हावे यासाठी उद्योगांचे विकेंद्रीकरण होवून मानवी सेवाक्षमताही वाढीस लागेल हा त्यांना विश्वास होता.⁵

उच्च-निचतेविषयी गांधीजी म्हणतात, समाजरचना शहरी व्यवस्थेमध्ये आर्थिक स्थिती व सामाजिक दर्जा यावर आधारलेली असते. परंतु हे वर्गच ग्रामीण व्यवस्थेत नष्ट झाल्यामुळे उच्च-निचतेची भावना निर्माण होण्यास वावच मिळत नाही. सामाजिकदृष्ट्या ग्रामीण व्यवस्थेत सर्वच व्यक्तींचा दर्जा समान असेल येथे कोणीही श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ ठरणार नाही. पिढ्यान्पिढ्या श्रमिकांना दिलेला कनिष्ठ दर्जा ग्रामीण व्यवस्थेत राहणार नाही. गावातील कुटीरोद्योगांचे पुनरुज्जीवन घडून येऊन समृद्धी व स्वातंत्र्य सौख्य नांदेल. कंगालपणा. उपासमार. आळस. बेकारी यांचे देशातून पूर्णपणे निर्मूलन होईल. प्रत्येक खेडे स्वयंपूर्ण गणराज्य असेल खेडे हे प्रार्थमिक गरजांच्या वाढतीत स्वावलंबी असेल तरी देशातील खेडी एकमेकांशी सलग्न असतील. पायाभूत शिक्षण सर्वांना सक्तीचे, जातीचे पूर्णपणे उच्चाटन, प्रौढ मतदानावर

आधारित निवडलेल्या पंचाकडून संपूर्ण गावाचा कारभार चालेल आपल्या खेड्याच्या सन्मानार्थ तेथील नागरिक स्वतःच्या प्राणाची बाजी लावतील.⁶ स्वयंपूर्ण खेडे आणि खेड्यांचा विकास यासाठी सामाजिक ग्रामस्वच्छता, श्रमदान, व्यसनमुक्ती, योगासने, सामुदायिक, प्रार्थना, ग्रामशांत्यक, ऑनिस्ट रूढी उच्चाटन, बलिदान बंदी, यात्रासुधार, अस्पृश्यता निवारण, हुंडा निर्मूलन, गोसंवर्धन, आरोग्य संवर्धन, शारीरिक शांतता, शांतिनालय, आपत्ती सहयोग, सामुदायिक धान्य भांडार, न्यायमंडळ, पंचायतराज, ग्रामीण शांती सेना, बेकारी निर्मूलन, सर्वधर्म समभाव प्रार्थना, राष्ट्रीय एकात्मता, पीक संरक्षण योजना, महिला विकास इत्यादी वैविध्य पैलू राष्ट्रसंतांच्या ग्रामविकास संकल्पनेचे असून त्यांनी 7 लाख खेड्यातून जनजागृतीसाठी भजनावलीच्या माध्यमातून जनसंपर्क साधला हे विकासाचे कार्य सातत्याने पुढेही चालू रहावे यासाठी श्री. गुरुदेव सेवा मंडळाची स्थापना केली. या मंडळाद्वारे राष्ट्रसंतांचे कार्य अव्याहत चालू आहे.⁶

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची जीवनदृष्टी ही जगण्याचे सर्व संदर्भ आणि परस्पर-घटकांमधील अन्वय तपासून पाहणारी आणि नवीन दिशा सूचित करणारी आहे. समाजाच्या समस्यांचे आकलन करून घेत त्यावरील मार्गदर्शन विलक्षण सामर्थ्याने केले आहे. शेती कशी असावी, उद्योगधंदे कसे असावेत, समाजात कसे वागावे, स्त्रियांशी-वृद्धांशी-विकलांगांशी कसे वागावे, बोलावे, घर-गाव-परिसर स्वच्छ व सुंदर आरोग्यदायी कसा राखावा अशी विविध जीवनोपयोगी मुल्ये ग्रामीण समाजात अत्यंत तळमळीने रूजविली. त्यांच्या समग्र विचारांचा केंद्रबिंदु हा ग्रामनाथक आहे. ग्रामस्वराज्य, ग्रामशुद्धी, ग्रामोद्धार, ग्रामकल्याण ही त्यांच्या स्वप्नातील साफल्य केंद्रे होती, ग्रामांची स्वयंपूर्णता-स्वयंसिध्दता-स्वावलंबिता हीच त्यांची अंतिम उद्दिष्ट्ये होती.

संपूर्ण जगाला दिशा देण्याची क्षमता असणारी महात्मा गांधी यांची मुलोटोयोगाची संकल्पना राष्ट्रसंतांच्या ग्रामोद्योगी संकल्पनेशी एकरूप असलेली दिसून येते. तसेच महात्मा गांधींच्या प्रमाणेच राष्ट्रसंतांनी पंचायतराज व्यवस्थेवर विशेष भर दिला. ग्राम स्वराज्याच्या संदर्भात महात्मा गांधींचे मत, हिंसा और दमन के लिए ग्रामराज में कोई स्थान नहीं होगा, बल्की अहिंसा के लिए स्थान होगा। गावों के माध्यम से शांति का विकेंद्रीकरण होगा। प्रत्येक गांव में एक सामान्य ग्राम परिषद होगी, जिसमें प्रत्येक परिवार अपना एक प्रतिनिधीत्व भेजेगा। इस प्रकार अहिंसक ढंग से समाज की व्यवस्था का संचालन किया जाएगा। यह व्यवस्था ग्राम का समुचित विकास कर सकता है।⁸

महात्मा गांधींनी अहिंसक समाजक आभिव्रता होता. हिंसेसाठी अनेक वेळा श्रेष्ठ-कनिष्ठ ही भावना कारणीभूत ठरते. त्यामुळे गांधींनी स्वतःच्या प्रमाणेच श्रमप्रतिष्ठेला महत्त्व देतात. समाजातील आर्थिक विषमता शोषण व संघर्षाला जन्म देते. म्हणून व्यक्तीला आर्थिक सुशिक्षितता लाभावी यासाठी श्रीमंतांनी आपणास मिळालेली संपत्ती केवळ आपल्या श्रमाचे फळ नसून आपल्या गरजेपुरती संपत्ती ठेवून बाकीची संपत्ती ही सर्व श्रमिकांची ठेव विश्वस्त म्हणून पहावी.⁹ एकूण समाजातील गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्वेच्छेने आणि जाणिवेने सर्वांनी सर्वांचा विचार करावा. यातूनच अहिंसक समाजाची निर्मिती होईल हा महात्मा गांधींना ठाम विश्वास होता. ब्रिटिशांकाळात भांडवलदारी व्यवस्थेमुळे ग्रामव्यवस्थेची दुर्दशा होत चालली होती हे थांबविण्यासाठीच गांधींनी माझ्या स्वप्नातील भारत या ग्रंथात विचार स्पष्ट केला, खेड्यांना निव्वळ जगण्याऐवजी त्यांनी शक्तीशाली आणि समृद्ध व्हावे असे आम्हाला वाटत असेल तर आमची संपूर्ण विचारधारा ग्रामाभिमुखच असली पाहिजे.¹⁰

महात्मा गांधींनी ज्या ग्रामस्वराज्याचे स्वप्न पाहिले होते त्या स्वप्नाचे प्रत्यक्ष कृतीरूप राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेतून साकारले खऱ्या अर्थाने त्यांनी महात्मा गांधींच्या मौलिक कल्पदृष्टीचा ग्रामगीतेच्या रूपाने गौरवास्पद विकासाचे केला आहे.

निष्कर्ष :

* एकूणच महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज या दोन्ही व्यक्तिमत्त्वातील संतत्व हे एक महत्त्वाचे साम्य आढळते.

* महात्मा गांधींनी भारतीयांना खेड्याकडे चलाड असे भावनिक आवाहन केले. तर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी प्रत्यक्ष शेती कशी करावी हे स्पष्ट करून सांगितले. ग्रामोन्नतीसाठी ग्रामगीतेच्या रूपात कृती संहिताच ग्रामनाथास समर्पित केली. तसेच ग्रामीण माणसांचा पुरुषार्थ जागा करण्यासाठी भजन, भाषण आणि विविध उपक्रमातून मार्गदर्शन केले.

* राष्ट्रसंतांनी गांधी विचारातून अनेक सुंदर गोष्टी आत्मसात केल्या. खादी वापरून गरीबी दूर करण्याचा विचार त्यातलाच एक असून ग्रामोद्योगाशी निगडित आहे. प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण आत्मनिर्भर कसे होईल याचा प्रयत्न सातत्याने महाराजांनी केला.

* महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंतांची त्यागमय वृत्ती, निर्भयता, व्यापक विशाल सर्वकष जीवनदृष्टी यातही अनोखा समन्वय दिसून येतो. दोहोंचेही जीवन मूल्याधिष्ठित असून राष्ट्राशी समर्पित होते. स्वराज्याचे सुराज्य बनावे हाच प्रयत्न दोघांनी अजीवन केलेला दिसून येतो.

* ग्रामकल्याणाच्या संदर्भात महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज या दोहोंचे अमूल्य योगदान आहे.

* दोघांनीही भारतभ्रमणातून समाज निरीक्षण करून भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी घ्वयंपूर्ण खेडे ही संकल्पना समाजात रूजविली. सेवाग्राम आश्रमातील गांधीजींच्या सहवासातून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी खेड्यांकडे चला या गांधी विचाराला कृतीतून प्रत्यक्षात उतरविले.

* महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी श्रमप्रतिष्ठेला महत्त्व देवून आर्थिक समता प्रस्थापित व्हावी आणि समाजातील उच्च-निचता कमी व्हावी यासाठी समाजास मार्गदर्शन करून सामुदायिक भावना जागृत केली.

* खेडे संपूर्णरित्या शक्तीशाली आणि समृद्ध व्हावे. अशीच दोहोंचीही ग्रामाभिमुख विचारधारा असलेली दिसून येते.

* महात्मा गांधींनी पाहिलेल्या ग्राम स्वराज्याचे स्वप्न राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीताड ग्रंथात साकारून खऱ्या अर्थाने त्यांच्या मौलिक कल्पदृष्टीचा ग्रामगीतेच्या रूपाने गौरवास्पद विकासाचे केला आहे.

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Vol. (I)

12 January 2019 Special Issue-92**भारतीय इतिहासातील स्त्रियांचे योगदान**

राष्ट्रमाता जिजाऊ माँ साहेब

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue

Dr. Ingle C.B.

Assit. Prof. Heda of Dept. History,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

SWATIDHAN PUBLICATION

Visit to - www.researchjourney.net

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal

ISSN- 2348-7143

Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676

Special Issue 92 , भारतीय इतिहासातील स्त्रियांचे योगदान

12 January 2019

UGC Approved
No. 40705

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Vol I

12 January 2019
SPECIAL ISSUE – 92

भारतीय इतिहासातील स्त्रियांचे योगदान

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of This Issue
Dr. Ingle C.B.

Assit. Prof. Heda of Dept. History,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 400/-

19 व्या शतकातील समाजक्रांतीच्या प्रणेत्या : सावित्रीबाई फुले

प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरूडे

इतिहास विभाग प्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :

कोणत्याही संस्कृतीची महानता अथवा श्रेष्ठता त्या संस्कृतीमधील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जावरून ठरविली जाते. पन्नास टक्के स्त्री वर्गाला अंधःकारात ठेऊन कोणताही देश प्रगती साधू शकला नाही. हे कटूसत्य आहे. या संदर्भात स्वामी विवेकानंद म्हणतात, "स्त्रियांना योग्य सन्मान देऊनच सारे देश उन्नत झाले आहेत. ज्या देशात, ज्या जातीत स्त्रियांचा योग्य सन्मान होत नाही तो देश, ती जात कधीही उन्नतावस्थेत पोहोचू शकली नाही, कधी पोहोचू ही शकणार नाही."¹ भारतात इंग्रजी अंमलानंतरच एक नव्या युगाला सुरुवात झाली. पाश्चात्य शिक्षण घेतलेल्या नवशिक्षित भारतीय तरूणांना मागासलेपणाची तीव्रतेने जाणीव झाली. अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरांच्या जोखडात जखडलेल्या स्त्रीला जोपर्यंत मुक्त करून त्यांना सुज्ञ करित नाहीत तोपर्यंत भारतीय समाजातील समस्यांचे निराकरण शक्य नाही हा विश्वास निर्माण झाला. स्त्रियांच्या जीवनातील समस्यांचे उच्चाटन करून त्यांना मुक्त व स्वतंत्ररित्या जगण्यास परिस्थिती निर्माण करणे अत्यंत कठीण काम होते. तिला तिच्या पारतंत्र्याची जाणिव करून दिल्याशिवाय ती विद्यमान सामाजिक व्यवस्थेविरुद्ध बंड करून उठणार नाही या सत्याची जाणीव समाजसुधारकांना होती. असे असले तरी परंपरेने चालत आलेल्या समाजव्यवस्थेला छेद देणे अत्यंत कठीण होते.

19 व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या कालखंडामध्ये प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवनात स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम असलेला दिसून येतो. स्त्रीचे कर्तृत्व 'चूल आणि मूल' एवढ्यापुरतेच मर्यादित ठेवलेले दिसते. स्त्रीला शिक्षणाचा हक्क नव्हता, जन्मापासून मृत्यूपर्यंत स्वतंत्र जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. आई-वडीलांनी दिलेल्या वराला देव मानून त्याच्याशी एकरूप होऊन जन्म घालविणे हाच स्त्रीचा धर्म मानण्यात आला होता. समानता व मानवतेच्या भूमिकेतून त्यांच्याकडे पाहिले जात नव्हते. समाजाने धर्म आणि परंपरेच्या नावाखाली स्त्रियांना अनेक बंधनांनी जखडून ठेवले होते. समाजातील अनिष्ट रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा दूर करायच्या असतील तर प्रथम स्त्रियांना शिक्षण दिले पाहिजे. हा विचार म. फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनीच प्रथम मांडला.² दुर्बल, पिढीत, शोषित गरीब समाजाच्या अनेकविध प्रश्नांची उकल केवळ शिक्षणानेच होईल. मानवी जीवनाचा विकासाचा पाया शिक्षणच आहे.³ या विचारातून क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुलेंनी भारतीय सामाजिक परिवर्तनाचे मोलाचे कार्य केले आहे. शिक्षणातूनच स्वातंत्र्य, आत्मसन्मान यांनी परिपूर्ण माणूस निर्माण करण्याचा प्रयत्न भारतीय सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीतून केला आहे. या वैचारिक प्रभावी कार्यातूनच भारतीय स्त्री प्रगतीकडे वाटचाल करू लागलीय. हे सूर्यप्रकाशाइतके स्वच्छ आहे.

स्वतंत्र भारतात स्त्रियांचे स्थान मानाचे रहावे या दृष्टिने राज्यघटनेत काही कलमांच्या अंतर्भाव केला गेला. यावरून बदलत्या काल प्रवाहात व नवीन समाजव्यवस्थेत परंपरागत स्त्रीपेक्षा आधुनिक स्त्रीला सर्वांगीण विकासास पुरेसा वाव मिळावा व तिचे कार्यक्षेत्र विस्तारावे अशी अपेक्षा स्पष्ट केलीय. मानवी संस्कृतीच्या प्रगतीच्या प्रवाहात स्त्रियांच्या समाजातील स्थानात कालपरत्वे बराच बदल घडत असल्याचे दिसून येते. कालची स्त्री ही आज राहिली नाही व आजची स्त्री भविष्यात असणार नाही. आजच्या समाजव्यवस्थेत वावरणाऱ्या स्त्रीला उद्याची समाजव्यवस्था कदाचित अजाण समजेल आणि भविष्यातील समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे स्थान आजच्या स्थानापेक्षा कितीतरी प्रमाणात बदललेले असू शकेल. बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेमुळे व सामाजिक परिवर्तनामुळे स्त्री जीवनाला आज जी कलाटणी मिळालेली दिसते त्यातून स्त्रीचे व्यक्तित्व, प्रभुत्व व नेतृत्व अत्यंत तेजस्वी झाल्याचे दिसून येते.⁴

एकंदरित, समाजपरिवर्तनाच्या काळात स्त्रीजीवन, स्वरूप व स्त्री शिक्षणाविषयक, परामर्श घेताना स्वामी विवेकानंदांनी धर्मशिक्षण, शीलसंवर्धन ब्रम्हचर्यवृत्त पालन याकडे लक्ष द्यावयास हवे. शिक्षणाने हेच साधावयाचे असते, असे निश्चून सांगितले आहे.⁵ अर्थात स्त्रियांची अधोगती, गुलामगिरी थांबून तिची प्रगती साधावयाची असेल आणि तिच्याकरवी देशात विद्या, ज्ञान, शक्ती भक्तीची जागृती साधावयाची असेल तर तिच्या शिक्षणाचा हेतू तिच्यावरील योग्य संस्कारानेच साध्य होईल हेच यावरून स्पष्ट होते. कुठल्याही देशाच्या सामाजिक विकासासाठी परिवर्तन ही अपरिहार्य बाब ठरते. आणि ही परिवर्तनशिलता शिक्षणानेच साधता येते हा विश्वास फुले दाम्पत्यांना होता. फुलेंनी केवळ शिक्षणच सावित्रीबाईंनी दिले नाही तर सामाजिकदृष्ट्या समाजाला योग्य मार्ग दाखविण्याची क्षमता त्यांच्यात निर्माण केली आणि सावित्रीबाईंनी देखील पुढे शिक्षण क्षेत्रातच काम केले असे नाही तर सामाजिक दृष्ट रूढींविरुद्ध, अन्यायाविरुद्ध, सामाजिक न्यायाकरिता, हक्काकरिता झगडल्या. त्यांचे विविध क्षेत्रातील क्रांतिकार्य समाज परिवर्तनाच्या दृष्टीने अत्यंत प्रेरणादायी आणि उपयोजित असल्याचे सर्वमान्य आहे.

महिला सेवा मंडळ :

जन्माधिष्ठित जाती अभिमान, उच्च-निचता गरीबी-श्रीमंती अशा अनेक कारणांवरून समाजजीवन उध्वस्त झालेले आहे. या जाणिवेतून सर्वांच्या सुख समृद्धीसाठी समता आणि बंधुभाव महत्वाचा मानून सावित्रीबाई फुलेंनी ज्योतिबा फुलेंच्या मार्गदर्शनाखाली स्त्रियांची सुधारणा करण्यासाठी 'महिला सेवा मंडळाची' स्थापना केली.⁶ जातीभेद आणि उच्च-निचता संपूष्टात आणण्याच्या अनुषंगाने स्त्रियांमधील प्रिय असणारा सण मकरसंक्रांतीच्या निमित्ताने उत्साहाने घ्यावयाचा हळदी कुंकवाचा अर्थात तिळगुळाचा समारंभ ठेवून सर्व स्त्रियांना कार्यक्रमात सहभागी करून घेऊन समतेचा आदर्श निर्माण केला.

असपृश्योद्धार :

सामाजिक विषमतेचे उच्चाटन करण्याच्या हेतूने सावित्रीबाई फुलेंनी अस्पृश्योद्धाराचे कार्य हाती घेतले अस्पृश्य प्रथेबाबत त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे की, "सर्व मानव ईश्वराची लेकरे आहेत हे जोपर्यंत आपणास कळत नाही. तोपर्यंत ईश्वराचे खरे स्वरूप आपणास कळणार नाही. स्पृश्य-अस्पृश्य जे लोक मानतात, त्यांना ईश्वराचे सत्य स्वरूप कधीच ओळखता येणार नाही. म्हणून अस्पृश्यतेचा प्रत्येक व्यक्तीने धिक्कार करणे यातच प्रत्येक व्यक्तीचे, समाजाचे किंवा कोणत्याही मानवी संस्कृतीचे परमकल्याण आहे."⁷

सावित्रीबाई फुलेंनी शिक्षणाचे पाठ गिरविताना समाजशिक्षणही विविध उपक्रमांनी साधले. यातून समाजसुधारणा नक्की होईल, समाजाचे भवितव्य उज्ज्वल होईल हा त्यांना विश्वास होता. सर्व जाती-धर्माच्या स्त्रियांसाठी सार्वजनिक तिळगुळाचा कार्यक्रम 1852 मध्ये घेतला. तसेच घोटभर पाण्यासाठी वणवण फिरणाऱ्या अस्पृश्यांना स्वतःच्या घरातील पाण्याचा हौद मोकळा करून दिला. सावित्रीबाईंच्या सामाजिक क्रांतीचा आदर्श म्हणजे मुक्ता नावाच्या आकरा वर्षाच्या दलित मुलीने लिहिलेला निबंध होय. हा निबंध त्यावेळी सरकारी अहवालात प्रसिध्द झाला. निबंधातून समाजस्थितीचे, दलितांवर होणाऱ्या अन्यायाचे विदारक चित्रण केलेले आहे.⁸

यावरून असे निदर्शनास येते की तत्कालिन समाजस्थिती अत्यंत विषम होती. सावित्रीबाई फुलेंनी मात्र प्रवाहाच्या विरुद्ध जावून हे क्रांतिकार्य घडून आणले. देशातील स्त्री शुद्रातिशुद्र वर्गाची समग्र सामाजिक सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक चळवळ उभारण्याचे क्रांतिकारक असे ऐतिहासिक काम त्यांनी केले. त्यांच्या कामाचे वर्णन करताना एका अनामिक पत्रकाराने 'दि पूणा ऑब्झर्वर अण्ड डेक्कन विकली' या वृत्तपत्रातून लिहिले होते. "हे काम म्हणजे हिंदू संस्कृतीच्या इतिहासातील एका नव्या युगाचा प्रारंभ होय."⁹ खऱ्या अर्थाने ही एका क्रांतीपर्वाची सुरुवात होती.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह :

सावित्रीबाई यांच्या काळात स्त्रियांची स्थिती अत्यंत शोचनीय, हलाखीची होती. सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रिला वावरता येत नसे. पांढऱ्या पायाची म्हणून हिणविले जाई, विधवांचे दर्शन अशुभ समजले जाई. तत्कालिन हिंदू समाजातील बालविवाहाच्या प्रथेमुळे अनेक मुलींना तारुण्यावस्थेत विधवेचे जीवन जगावे लागत असे. अशा विधवा दुदैवाने व्यभिचारास बळी पडत. मग त्यांच्यापुढे दोनच मार्ग असत, स्वतःची आत्महत्या किंवा नवजात बालकाची हत्या. अशा संकटातून विधवांची सुटका करण्यासाठी फुले दाम्पत्यांनी 28 जानेवारी 1863 रोजी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना' केली. कोणाच्याही अथवा सरकारच्या मदतीशिवाय ही स्थापना झालेली संस्था भारतातील पहिलीच संस्था होय.¹⁰ याच बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील काशीबाई नावाच्या ब्राम्हण विधवेचा अनाथ मुलगा दत्तक घेऊन त्याचे 'यशवंत' असे नाव ठेवले. स्वतःला मुल नसताना अनाथ मुलांची माऊली होण्याचा आदर्श त्याकाळी सावित्रीबाईंनी प्रथम निर्माण केला. सावित्रीबाईंच्या या कार्याविषयी, धनंजय कीर म्हणतात, "ज्योतिरावांच्या पत्नी सावित्रीबाई ह्या बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील मुलांची अविरतपणे, वात्सल्याने सेवा करीत, लालन-पालन करीत त्यांना स्वतःला अपत्य नव्हते तथापि त्या माऊलीने आपल्या दयाळू उदार स्वभावाला अनुसरून त्या अर्भकाचे अत्यंत प्रेमाणे आणि वात्सल्याने संगोपन केले. देवतातुल्य ती साध्वी शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांच्या मुलांना अधुनमधून जेवायला बोलावी. मुलांना भोजन देण्याचा तिचा परिपाठच होता. मुलांना ती जीव की प्राण करीत असे मुलांमध्ये वावरताना तिला अत्यंत सुखसमाधान लाभे. त्या धन्यतेने तिचे मुख प्रफुल्लित होऊन जाई."¹¹ एकूण सावित्रीबाईंचे हे कार्य युगप्रवर्तक असेच होते.

केशवपन रूढी विरुद्ध आवाज :

सावित्रीबाई फुलेंच्या काळात तरुण सुंदर विधवा मुलींचे केस कापून त्यांना विद्रुप करणे ही भयंकर प्रथा होती. ही स्त्रियांची कुर चेष्टा आणि अवहेलना होती. फुले दाम्पत्यांनी या अनिष्ट रूढीकडेही आपले लक्ष केंद्रित करून यातून विधवा स्त्रियांना वाचविण्यासाठी, मानव म्हणून जगण्यासाठी समाजाचा विरोध पत्करून यावर नियंत्रण आणले. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाची, विटंबनेची कल्पना नाभिकांना संघटित करून दिली. धर्माच्या नावाखाली आपल्याकडून कसे अनाचाराचे कृत्य करवून घेतले जाते, असे अन्यायी कृत्य करू नये, विधवांचे केशवपन करू नये असे आवाहन त्यांना केले.

विधवा केशवपन विरुद्धची नाभिक परिषद 23 मार्च 1890 रोजी झाली. या परिषदेला 500 नाभिक उपस्थित होते.¹² ब्राम्हण विधवांच्या केशवपनाविरुद्ध नाभिकांना संघटित करून त्यांचा संप घडवून आणण्याचा कल्पक उपक्रम राबविला. हा नाभिकांचा भारतातील पहिला संप म्हणावा लागेल. 'दिनबंधू' चे संपादक कामगार नेते नारायण मेघाजी लोखंडे यांचा यात पुढाकार होता. त्यामागची प्रेरणा सावित्रीबाईंचे होत्या. नाभिकांचा या ऐतिहासिक संपाचा वृत्तांत 'दि टाइम्स' या वृत्तपत्राने 9 एप्रिल 1890 च्या अंकात प्रसिध्द केला. इंग्लंडच्या स्त्रियांनी त्यांना अभिनंदनपर पत्र पाठविले होते.¹³ ही समाज परिवर्तनाची अद्भुत प्रक्रिया आणि स्त्रीजीवनातील मानवाधिकाराचा एक टप्पा म्हणता येईल.

दुष्काळ व प्लेग निर्मुलनाचे अजाडे कार्य :

महाराष्ट्रामध्ये इ.स. 1876 व इ.स. 1896 या दोन वर्षात भयानक दुष्काळ पडला होता. या प्रसंगी फुले दाम्पत्यांनी सरकारचे त्याकडे लक्ष वेधले. सावित्रीबाईंनी दुष्काळात ठिकठिकाणी मदत केंद्रे उभारली, अन्नछत्रे उघडली. दानशुरांना मदतीचे आवाहन केले. सत्यशोधक समाजाच्या नेतृत्वाखाली गव्हर्नरची भेट घेऊन सरकारला दुष्काळी कामे काढण्यास भाग पाडले, शेतकऱ्यांना शेतसाऱ्यात सूट मिळावी म्हणून सरकार दरबारी प्रयत्न केले. याच दरम्यान 1897 मध्ये प्लेगची महाभयंकर साथीनेही ग्रासले. सरकारने रोगनिवारण केंद्र उभारली असली तरी ती अपुरे पडू लागली. अशा वेळी दत्तक मुलगा यशवंतराव यांची त्यांनी मदत घेतली. अनेक रोग्यांना स्वतः दवाखान्यात पोहोचविण्याचे काम केले. असेच मुंठवा गावच्या गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या पांडूरंग बाबाजी गायकवाड या मुलाला प्लेगची लागण झाल्याचे कळताच

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal
VOLUME : II ISSUE IV Jan. - Mar. 2019

ARTS | COMMERCE | SCIENCE | AGRICULTURE | EDUCATION
MANAGEMENT MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW | PHARMACY
PHYSICAL EDUCATION | SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

www.powerofknowledge.co.in

अनुक्रमणिका (Index)

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्र.
१	HRM and Its Aspect of Welfare Facilities in Sugar Industries In Marathwada region & Western Maharashtra	Dr. Amar Annarao Gadade	५
२	Division of labour in Domesticwork in North india	Rathod Bhimrao Jaisu	१०
३	Procedure of Trading in Stock Exchange	Dr. Nitin Bhatu Songirkar	१३
४	Structural Problems in Transhlation Jyotirao Phule's Akhandadi Kavvya	Dr. Raut Sunil Raosaheb	१८
५	'रायगडाला जेव्हा जाग येते' या नाटकाची चिकित्सा	प्रा. दिलीप महादू कोने	२२
६	मराठी साहित्यामधील कृषीनिष्ठ जाणिवा	डॉ. संजय शामराव पाटोळे	२६
७	स्त्रीवादी साहित्याभ्यास	सविता बालासाहेब कदम	३२
८	महात्मा गांधीजींचा ग्रामीण विकास विषयक दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. जे.बी. कांगणे	३६
९	स्त्रीवादी जाणिवांचा समीक्षात्मक विचार	सविता बालासाहेब कदम	४०
१०	भारतातील निवडणुकीचे बदलते स्वरूप व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकी संबंधित तरतुदींचे अध्ययन	प्रा. डॉ. सुधाकर जावळे	४३
११	भारतीय राजकारणावरील जातीच्या प्रभावाचे अध्ययन	प्रा. महेश पा. कामडी	४९
१२	महिला सक्षमीकरण संदर्भात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार	प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरुडे	५४
१३	वैदिक पर्यावरा आणि आजची स्थिती	प्रा. सौ. संजीवनी नेरकर	५८
१४	आधुनिक औद्योगिक क्षेत्रातील सामाजिक पर्यावरणाचे स्थान, प्रकार, समस्या आणि उपाय	प्रा. डॉ. दिगांबर समर्थ	६२
१५	महाराष्ट्र व केरळ राज्यांच्या प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चाची तुलनात्मक प्रवृत्ती	डॉ. मनिषा बाबुराव सुरासे	६७
१६	मानवी जीवनात मादक पदार्थांचे दुष्परिणाम व व्यायाम याचे उपयोग	प्रा. विजय जाहेर	७०
१७	वैश्विकरण एवं भूमंडलीकरण से भाषा, साहित्य तथा संस्कृती में आगत परिवर्तन	प्रा.डॉ. गिरी डी.व्ही.	७२
१८	वीरयोद्धा छत्रपति शिवाजी : भूशण के काव्य में	प्रा. डॉ. जयश्री वाडेकर	७४
१९	शिकंजे का दर्द आत्मकथा में नारी उत्पीडन	डॉ. पुष्पा गोविंदराव गायकवाड	७७
२०	लोक उपासकांचे रूपक व मध्ययुगीन भारुड यांच्यातील परस्पर संबंध	सहा. प्राध्यापक अंकुश काळे	८२
२१	Guidelines For Fitnessa and Physical Activity	Vijay Deshmukh	८७

महिला सक्षमीकरण संदर्भात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार

प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरूडे

इतिहास विभाग प्रमुख

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :

ज्यावेळी जगातील कोणत्याही देशात स्त्रियांना मानसन्मान नव्हता त्यावेळी भारतात मात्र स्त्रियांना सन्मान होता. पुरुषप्रधान संस्कृती मानणाऱ्या आर्य संस्कृती दरम्यान प्रारंभी अर्थात वेदकाळात स्त्रीयांचा दर्जा श्रेष्ठ होता. उत्तर वैदिक काळात पुत्रप्राप्तीला महत्त्व प्राप्त होऊन स्त्रीयांचे स्थान दुय्यम दर्जाचे बनले. आज पर्यंतचा इतिहास पहाता स्त्रीयांचा दर्जा व सन्मान पूर्णप्राप्त करण्यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केलेले सर्वमान्य आहे. स्त्रीयांच्या विषयक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी स्त्रीयांच्या स्थितीविषयी चिंतन झाले आणि सुधारणेसाठी प्रयत्नही झालेले दिसून येतात. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा फुले, बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, धोंडो केशव कर्वे आदिंनी स्त्रियांमध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात मोठी जागृती घडवून आणली तर राजकीय आंदोलनात महात्मा गांधींनी स्त्रियांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढविला. २० व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात स्त्रियांच्या जाणिवेतून स्त्रियांची एक स्वतंत्र संघटना असावी या हेतुने १९१० ते १९२० या काळात महिला समिती, विमेन्स क्लब, विमेन्स इंडिया असोसिएशन, भारत स्त्री महामंडळ इत्यादी अशा संघटनांचा उदय झाला.^१ एकूण १९ व्या व २० व्या शतकातील जागृतीमुळे स्त्रियांमध्ये मोठी जागृती झाली. स्त्रीला त्यामुळे आत्मभान प्राप्त झाले. स्त्रीयांचे मोठेपण व तिचे महत्त्व तिच्या शिक्षणाने आणि कर्तृत्वाने पुन्हा एकदा सिद्ध होत गेले. त्यामुळे अनेक पश्चिमात्य व भारतीय विचारवंतांनी आपले विचार पुढील प्रमाणे व्यक्ती केले आहेत. फ्रेंच विचारवंत चार्लस् फेरीअर यांचे मत, एखाद्या राष्ट्राकडून स्त्रीला दिल्या जाणाऱ्या सामाजिक व राजकीय महत्वावरूनच त्या राष्ट्राची सांस्कृतिक उंची मोजता येते. म. गांधींच्या मते, जो पर्यंत महिला पुढे येत नाहीत तो पर्यंत समाजाचे, राष्ट्राचे कल्याण होणार नाही, तर म. फुले म्हणतात, "स्त्री ही पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ आहे." तसेच आचार्य विनोबाजी म्हणतात, "दया, क्षमा शांती, माया, शक्ती, भक्ती, मुक्ती, नारी इत्यादी गुणवैशिष्ट्ये महिलांमध्येच जास्त असतात." डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "स्त्री जात समाजाचा अलंकार आहे. आपला, आपल्या मुलाबाळांचा, आपल्या कुटुंबाचा व कुळाचा लौकिक स्त्रियांवर अवलंबून आहे. स्त्रियांच्या प्रगतीवरच समाजाची प्रगती अवलंबून आहे."^२ तर स्वामी विवेकानंद म्हणतात, "स्त्रियांना योग्य सन्मान देऊनच सारे देश उन्नत झाले आहेत. ज्या देशात, ज्या जातीत स्त्रियांचा योग्य सन्मान होत नाही तो देश, ती जात कधीही उन्नतावस्थेत पोहोचू शकली नाही, कधी पोहचूही शकणार नाही." आपल्या स्त्रियांना प्रथम सुरक्षित करा व त्यांना आपले कार्य करण्याची स्वतंत्रता द्या याबरोबरच ते म्हणतात, स्त्री शिक्षणाला सुरुवात आपल्या हिंदू स्त्रियांना सहज अवगत असलेल्या आणि परंपरा प्राप्त अशा सतीत्वाच्या महात्म्यापासून केली पाहिजे.^३

समाजसुधारक, विचारवंत, व्यक्ती आणि अनेकविध संस्थांनी स्त्रीयांच्या सबलीकरणास प्राधान्य दिले यातूनच आजच्या विज्ञानयुग, संगणक युगात ज्ञानाचा प्रचंड विस्फोट झाला. शिक्षण खेड्यापाड्यात तळागाळात पोहचले, स्त्री जीवन आमुलाग्र बदलले, साहित्य, संगीत, नाट्य, क्रीडा, चित्रपट, गायन, अंतराळ संशोधन स्वयंसेवा संस्था इत्यादी सर्व क्षेत्रात स्त्रिया महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत. अध्यापन, प्रशासकीय सेवा, उद्योगजगत, बचत

राजांचे विचार

मुनिता शंकरराव कुरूडे

इतिहास विभाग प्रमुख

सावरकर महाविद्यालय, बीड.

राजाता मात्र स्त्रियांना सन्मान
स्त्रियांचा दर्जा श्रेष्ठ होता. उत्तर
आज पर्यंतचा इतिहास पहाता
स्त्रियांच्या विषयक सुधारणा
आणि सुधारणेसाठी प्रयत्नही
शास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी,
जेली तर राजकीय आंदोलनात
शकात स्त्रियांच्या जाणिवेतून
विमेन्स क्लब, विमेन्स इंडिया
१९ व्या व २० व्या शतकातील
स्त्रियांचे मोठेपण व तिचे महत्त्व
स्त्रिया व भारतीय विचारवंतांनी
मत, एखाद्या राष्ट्राकडून स्त्रीला
माजता येते. म. गांधीच्या मते, जो
म. फुले म्हणतात, "स्त्री ही
शक्ती, भक्ती, मुक्ती, नाती
जात समाजाचा अलंकार आहे.
पूण आहे. स्त्रियांच्या प्रगतीवरच
सन्मान देऊनच सारे देश उन्नत
जात कधीही उन्नतावस्थेत पोहोचू
त्यांना आपले कार्य करण्याची
सहज अवगत असलेल्या आणि
च्या सबलीकरणास प्राधान्य दिले
खेड्यापाड्यात तळागाळापर्यंत
गण्यन, अंतराळ संशोधन स्वयंसेवा
सकीय सेवा, उद्योगजगत, बचत

आयटी कंपन्या, राजनिती, वित्तीय संस्था इत्यादी क्षेत्रातही स्त्रिया महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत, पण दुसरी बाजूही आपण समजून घेतली पाहिजे. निरक्षरता, स्त्रीदास्य परंपरा, अंधश्रद्धा, हुंडाबळी, लैंगिक छळ, कौटुंबिक अत्याचार, उन्हातान्हात काबाडकष्ट करणे या समस्यात आडकून पडलेल्या कोट्यावधी स्त्रिया आहेत. आज स्त्री घरातही सुरक्षित नाही आणि घराबाहेर तर नाहीच नाही. एकूण स्त्रीजीवनाचा समग्र विचार केला जातो तेव्हा असे निदर्शनास येते की, अनेक वर्षांपासून आजतागायत स्त्रियांनी आपले पदोपदी बुद्धीमत्ता, कुशलता, कर्तृत्व सिध्द केले असले तरी, समाजाचा अविभाज्य घटक असणाऱ्या स्त्रीचा 'संघर्ष' चालूच आहे. भारतीय स्त्रियांच्या संदर्भात समकालिन दर्जाचे अध्ययन करताना डॉ. वीना मुजूमदार या स्त्रीवादी संशोधिका आपले मत व्यक्त करतात, स्त्रियांना समान हक्क मिळविण्यासाठी स्त्रीवादी चळवळीने शिक्षणास प्राथमिकता दिलेली आहे. शिक्षण हे मानवी जीवनातील परिवर्तनाचे साधन आहे.

जगातील समस्त स्त्रियांची शिक्षणाच्या क्षेत्राबाबतची अवस्था याविषयीचे संशोधन वॉशिंग्टन येथील "पॉप्युलेशन ॲक्शन इंटरनॅशनल" या प्रतिष्ठित संशोधन संस्थेने १९९४ साली प्रकाशित केले. ११२ देशांचा अभ्यास झाल्यामुळे संपूर्ण जगातील स्त्रीशिक्षणाचे चित्र संशोधनांती स्पष्ट झाले. * भारतीय स्वातंत्र्यानंतर गेल्या ५० वर्षांत काही प्रमाणात बदल झालेला दिसतो. महिला विविध क्षेत्रात कार्यरत असल्या तरी यांचे अत्यल्प प्रमाण आहे. स्त्री मनुष्य बळाचा, बुद्धिमत्तेचा कार्यक्षमतेचा आणि गुणवत्तेचा आजही पुरेशा प्रमाणात उपयोग न झाल्याचे दिसून येते. अर्थात कोट्यावधी महिलांच्या सबलीकरणाकडे लक्ष देण्याची नितांत गरज वाटते.

महिला सबलीकरण व्याख्या:

- १) महिला सबलीकरण म्हणजे स्वतः च्या क्षमतांची ओळख करून क्षमतांचा विकास करावयाच्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे होय.
- २) स्त्री सबलीकरण म्हणजे स्त्रीच्या आत्मविश्वासांमध्ये वाढ, क्षमतावृद्धी, सामाजिक जाणिव जागृती, कार्यात्मक साक्षरता, लिंग समभाव, आरोग्यविषयक जाणिव, स्वतः आत्मविश्वासाने जगणे, आत्मनिर्भर या सर्व बाबींना महिला सबलीकरण म्हणतात."
- ३) महिलांना समाजकारणात, अर्थकारणात, पुरुषांच्या बरोबरीने आणून त्यांना मानसिकदृष्ट्या व आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ बनविणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय."
- ४) जागतिक बँकेने केलेली व्याख्या, "स्त्री सबलीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटित करण्याची क्षमता, मत प्रदर्शित करणे, कृतिशिल कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपर्क, जनसंपर्क, संस्था संपर्क, आर्थिक व्यवहार इत्यादी करण्याची क्षमता व आवड निर्माण होणे त्यास महिला सबलीकरण असे म्हणतात."

राष्ट्रसंतांचे विचार :

एकूण महिलांच्या सक्षमीकरणाचे विशेष प्रयत्न करणाऱ्यांमध्ये अनेक सुधारकांबरोबर विदर्भातील राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात आणि त्यानंतरही समाज निरीक्षणातून आणि ऐतिहासिक सत्यातून महिला सक्षमीकरणासंदर्भात ठाम विचार मांडलेले दिसून येतात. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या मूल्यांचा पुरस्कार करत 'मानवतावादी' भूमिका त्यांनी घेतली. स्त्री-पुरुष विषमतेवर प्रहार करत स्त्रीविषयीचा आदर व आत्मविश्वास व्यक्त केला. उलट स्त्रिया ह्या पुरुषांच्या तुलनेत गुणात्मकदृष्ट्या सरस असल्याचे प्रतिपादन करतांना, आपल्या 'ग्रामगीता' या ग्रंथातील 'महीलोन्नती' या २० व्या अध्यायात आपले मत स्पष्ट करतात,

स्त्रीला हिन व दुबळे करण्यात समाजाची सर्वात मोठी चुक झालेली आहे. ही वस्तुस्थिती परखडपणे स्पष्ट करून तिचा उद्धार तिच्याच हाती असण्याचे व सामुदायिकता हाच तिच्या उद्धाराचा मार्ग असल्याचेही त्यांनी विशद केले आहे. स्त्रीला हीन व दुबळें ठेवण्याची समाजाने केलेली महत्तम चुक सुधारण्यासाठी पुन्हा महात्मा फुल्यांप्रमाणेच शिक्षण हा रामबाण उपाय असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले आहे.^६

स्त्रीच्या सक्षमीकरणाची मुळ आधारशिला समता हीच मानून शिवाय बंधु भगिनी भाव व नैतिकता या मूल्यांवर त्यांनी विशेष भर दिला आहे. महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात राष्ट्रसंतांनी सूचविलेला राजमार्ग हा जातिविहीन महिला संघटन आणि उन्नतिभुवन संलग्न उपक्रम हा खरा वैशिष्ट्यपूर्ण म्हणावा लागेल.

स्त्रियांच्या सामर्थ्याचा पुरावा देण्यासाठी राष्ट्रसंतांनी पुरातन काळातील स्त्री कर्तृत्वाचे दाखले दिले आहेत. राष्ट्रसंतांच्या मते, “जिजाऊंमुळे छत्रपती घडले, यशोधेमुळे श्रीकृष्ण घडले, कौसल्येमुळे राम घडले, त्यामुळेच स्त्री माता गुरूस्थानी आहे. त्यामुळेच मी प्रथम वंदना करतो.”^७ राष्ट्रसंतांनी वीर मातांना वंदन करून “माता, भगिनी ही सुसंस्कृत जगाला जन्म देणारी आहे, ती भारताचे सेवक निर्माण करणारी आहे, तिच्या भावनेमध्ये प्रचंड शक्ती आहे. वीर पुरुष निर्माण करण्याची भावना तिच्यामध्ये असेल तर ती वीर पुरुषास जन्म देवू शकते, तसेच साधुसंतांनाही जन्म देवू शकते असे विचार राष्ट्रसंत व्यक्त करतात.”^८

बालसंगोपन महिलांचे महान राष्ट्रकार्य :

स्त्री ही नवराष्ट्र निर्माण करणारी देवता असल्याने देशातील नव्या राष्ट्राची जननी ‘स्त्री’ ही सर्वप्रथम आदरणीय व सुसंस्कृत झाली पाहिजे आपण जर तिला, दुबळी किंवा विलासवस्तू बनवून ठेवू तर तेच संस्कार संततीच्या रूपाने पहावे लागतील. म्हणूनच राष्ट्रसंत समाजातील सर्व संस्कार केंद्रे सुधारण्याचा सल्ला देतात. त्यांच्या मते, जगात कोणतेही राष्ट्र चारित्र्य गमावून विकसित होवू शकत नाही. म्हणून मुलामुलींचे चारित्र्य सुधारले पाहिजे. बाल संगोपन महिलांचे महान राष्ट्रकार्य होय. मुला-मुलींच्या संगोपनातील भेदभावास राष्ट्रसंत कडाडून विरोध करतात.

स्त्री शिक्षण :

राष्ट्रसंत ‘स्त्री’ च्या सर्वांगीण शिक्षणाला स्वतंत्र भारताचा “मानबिंदु” मानतात. स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादन करताना म्हणतात, “माऊलीचे स्वभावकर्म | तोचि जगी म्हणविला मानव धर्म ||”^९ स्त्रीला ‘चूल आणि मृत्’ या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित न ठेवता राष्ट्राचा, समाजाचा, कुटुंबाचा विकास करावयाचा असेल तर प्रथम स्त्री शिक्षणाचा प्रश्नाचा विचार केला पाहिजे. असे ठामपणे राष्ट्रसंत निश्चून सांगतात. उच्च शिक्षणाबरोबरच तिला पाककला, शारदा शिक्षण, सहशिक्षण, स्त्रीचा कुटुंबातील सहभाग, सामाजिक सहभाग, राजकीय सहभाग समाजाच्या विकासासाठी आणि देशाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा असल्याचे मत राष्ट्रसंतांनी आपल्या ग्रामगीतेतून विशद केले आहे. सुसंस्कृत माणूस बनविणे, समाजातील व्यवहार व नितीधर्माची महती समजणे व आचरणात आणणे हे शिक्षणाचे मुख्य उद्देश असल्याने असे शिक्षण स्त्रिला मिळाले तरच ती आपली मुले उत्तम प्रकारे घडवून राष्ट्रविकासासाठी सक्षम नागरिक बनवू शकते हा राष्ट्रसंतांना ठाम विश्वास होता. महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रसंतांनी देखील प्रत्यक्ष आपल्या समाजनिरीक्षण आणि तत्त्वचिंतनातून स्वातंत्र्यपूर्व काळातच महिला संघटनेची स्थापना केली होती. या संघटनांतून विमलताई ठकार, अंजनाताई राठोड, जानकी परदेशी, वंदना गणोरकर आदि महिलांनी विदर्भातच नव्हे तर महाराष्ट्रात जमेल तसे महिला वर्ग आयोजित करून आयुर्वेद, व्यायाम, बालवाडी स्थापना, साक्षरता वर्ग, शास्त्र

सामुहिक विवाह, दारूबंदी, हुंडाविरोध, अस्पृश्यता निवारण, कुटुंबकल्याण इतकेच नव्हेतर ग्रामोद्योगांचेही शिक्षण-प्रशिक्षण गावकरी महिलांना उपलब्ध करून दिले होते. गावोगावी महिला संरक्षण आघाडी गठीत करण्यास १९४६ पासूनच सुरुवात केली होती.^{१०} राष्ट्रसंतानी महिला सक्षमीकरणासाठी मांडलेले विचार आणि कार्य देखील त्यांच्या क्रांतदशी दूरदृष्टीचे उत्तम उदाहरण म्हणता येईल. महिला संघटन कार्यातून राष्ट्रविकासाचा एक शक्तीस्त्रोत निर्माण होवू शकतो हा राष्ट्रसंतांचा विचार दूरगामी आणि दूर्मिळ वाटतो.

समारोप :

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक महिला सक्षमीकरणासाठी उत्तम विचार आणि उपक्रमही योजिले आहेत.

आज विविध क्षेत्रात स्त्रियांचे पदार्पण झाले असले तरी, ते अल्प प्रमाण आहे. एकूणच भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना दुय्यमच स्थान दिलेले दिसून येते व त्यामुळे बहुतांश महिला आजवर संधी वंचित, सत्तावंचित, प्रतिष्ठावंचित राहिलेल्या आहेत. खरं तर देशाच्या सर्वांगीण विकासात स्त्री, पुरुष, बालक, वृद्ध, अपंग किंवा असे अनेक घटक यांचा समावेश आवश्यक आहे. तद्वतच महिला या समाजाच्या अत्यंत महत्वाच्या घटक आहेत. परंतु भारतीय समाज रचनेत महिलांचा फारसा विकास झालेला नाही. शहरी भागात महिलांना मिळालेल्या संधीमुळेच त्यांच्या विकासाचा चालना मिळालेली आहे. पण ग्रामीण भागातील महिला दुर्लक्षित राहिल्या आहेत. ग्रामीण महिलांच्या विकासासाठी, त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी शासन पातळीवर शासनाकडून अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. ही महिलांच्या पर्यायाने राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी जमेची बाजू म्हणता येईल. महिला सक्षमीकरणासाठी शासनाने २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणूनही जाहीर केले होते. महिलांचा सामाजिक दर्जा, सामाजिक न्याय आणि स्त्री पुरुष समानतेसाठी राष्ट्रसंतांनी आणि राष्ट्रपुरुषांनी जी क्रांतिकारी मूल्ये रूजविली आहेत. ती मूल्ये अंगीकृत करून, ते राबविण्याची आजही नितांत गरज आहे. कारण स्त्री आणि पुरुष यांनी स्वतः बदल घडवून आणि जोपर्यंत स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलणार नाही. तोपर्यंत आदर्श नवसमाज निर्माण होणार नाही. एकूण राष्ट्रसंतांनी स्त्रीच्या आत्मिक विकासाबरोबर सामाजिक विकासासाठी स्त्री अबला नसून सबला असल्याचे अनेक ऐतिहासिक दाखले देवून काळाबरोबर चालण्यासाठी आपल्या विचार, लेखणी आणि कृतीतून स्त्रियांमध्ये प्रेरणाशक्ती प्रज्वलित केली आहे.

संदर्भ सूची :

- १) सातभाई, श्रीनिवास आधुनिक भारताचा इतिहास, औरंगाबाद २०१४.
- २) गाढाळ एस.एस., भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, औरंगाबाद, २०१३.
- ३) स्वामी विवेकानंद, नवा भारत घडवा, नागपूर, १९८२.
- ४) गोरे शुभांगी, गव्हाणे, महिला सबलीकरण, वरद पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- ५) किता.
- ६) सावरकर सुभाष, ग्रामगीता रहस्य, अमरावती, २००५.
- ७) गाढाळ एस.एस., भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, औरंगाबाद, २०१३.
- ८) वेले गजानन, राष्ट्रसंतांचे सामाजिक व धार्मिक विचार, अमरावती, २०१०.
- ९) किता.
- १०) सावरकर सुभाष, ग्रामगीता रहस्य, मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती, २००५.

2018-2019 ~~2020~~

Dr. Sunita Kurude
History

33

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

2nd March 2019 Special Issue- 147 (I)

Agriculture & Water Management in Historical Period in India

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue

Dr. Kshirsagar O.M.
Principal
Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur-(M.S) - 413517

Co- Editor of This Issue

Dr. Shinde A.N.
HOD, Dept. of History,
Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur-(M.S) - 413517

Assist.Prof. Patil J.J.

Dept. of History,
Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur-(M.S) - 413517

20. छत्रपती शाहू महाराजांचे शेती सुधारणा विषयक धोरण प्रा.डॉ.आर.एम.साळुंके	61
21. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-भारतीय जलनीतीचे शिल्पकार प्रा. राजभोज संदिप बाबासाहेब	63
22. राष्ट्रकूट कालीन कंधार येथील जलस्थापत्य आणि जलव्यवस्थापन डॉ. अनिल कठारे	66
23. जलसाक्षरता काळाची गरज डॉ. बबन पवार, डॉ. रामभाऊ मुटकुळे	69
24. ऐतिहासिक काळातील कृषी व जल व्यवस्थापन प्रा. डॉ. सखाराम वाघमारे, डॉ. अरुण दळवे	71
25. जलसंवर्धनाची चळवळ काळाची गरज डॉ.शारदा गोविंदराव बंडे	74
26. "जलव्यवस्थापनातून महासत्तेकडे" प्रा.चव्हाण प्रमोद लक्ष्मणराव	76
27. निजामकालीन कृषीसमस्या — विशेषत : मराठवाडा डॉ. दामाजीवाले.एम.डी	78
28. राजर्षी शाहू महाराजांचे जलव्यवस्थापन: एक ऐतिहासिक कार्य प्रा.अनिल जामकर	80
29. मध्यकाळातील जल व्यवस्थापनाचा ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. डॉ. रामभाऊ देवराव काशिद	82
30. मराठवाड्यात शेती करताना दुष्काळावर मात करण्याचे मार्ग शोधणे . प्रा. डॉ. ढोणे कुसूम बाबराव	84
31. जलसाक्षरता काळाची गरज प्रा. पावडे खोब्राजी वामनराव	87
32. जल आणि संस्कृती : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. चाटे राजकुमार ज्ञानोबा	89
33. छ. शिवाजी महाराजांचे किल्ल्यावरील जलव्यवस्थापन व जलसंवर्धन प्रा. बोडके बालाजी रावसाहेब	91
34. जलव्यवस्थापनातील स्थापत्य : बारव प्रा. डॉ. विजया साखरे	94
35. "शिवाजी महाराजांचे कृषीविषयक धोरण" डॉ.कऱ्हाळे उत्तम सिताराम	96
36. छत्रपती शिवरायांचे शेती व जलधोरण प्रा.डॉ.प्रकाश संभाजी वाघमारे	98
37. पेशवेकालीन पाणीपुरवठा यंत्रणा (अठरावे शतक) प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरुडे	101
38. राजर्षी शाहू महाराजांचे जलव्यवस्थापन प्रा. अनिता व्यंकटराव शिंदे	104

पेशवेकालीन पाणीपुरवठा यंत्रणा (अठरावे शतक)

प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरुडे

इतिहास विभाग प्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

प्रस्ताविक:

१७ व्या, १८ व्या शतकात अधिक नावारूपास आलेले आणि आजचे सांस्कृतिक, शैक्षणिक आर्थिकदृष्ट्या लौकिक अर्थाने सुप्रसिद्ध असणारे पुणे शहर महाराष्ट्रातील सर्वोत्तमरी लोकप्रिय शहर म्हणता येईल. पुणे हे शहर 'मुळा' व 'मुठा' नदीच्या काठावर वसलेले असून भौगोलिक व राजकीयदृष्टीने दख्खनच्या प्रदेशापासून मध्यवर्ती ठिकाणी असलेले शहर आहे.^१

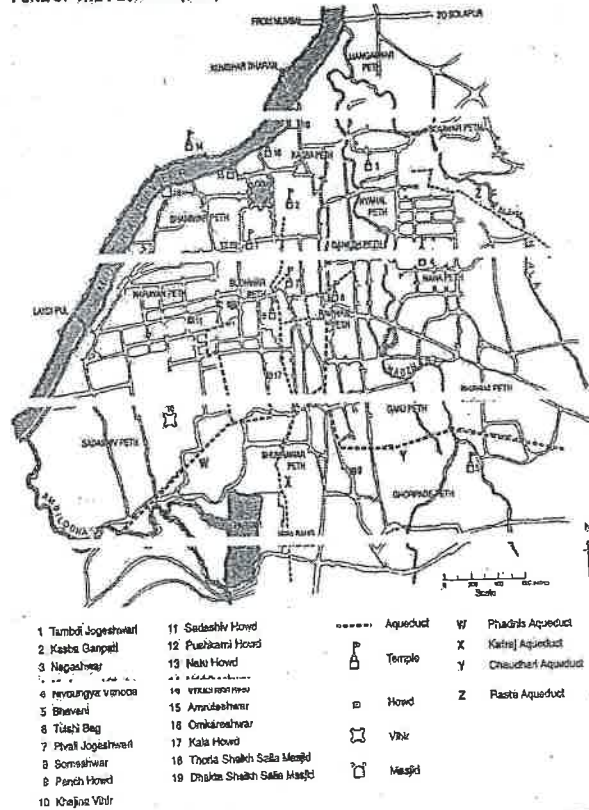
पुण्याच्या या विशेषत्वामुळे बाजीराव पेशव्यांनी पुण्याला मराठी साम्राज्याची राजधानी बनविले होते. पेशवाईच्या काळात पुणे शहर मराठी साम्राज्याची राजधानी म्हणून नावारूपास आली.^२ पेशव्यांचे साम्राज्य जरी सातत्याच्या छत्रपती शाहू महाराजांच्या छत्राधीन असले तरी पेशव्यांच्या पराक्रम आणि शौर्यामुळे ते मराठी सत्तेचे अघोषित राजे झाले. संपूर्ण मराठी सत्ता पेशव्यांच्या हातात आली. पेशवे घराणे व्यवस्थापनाला आणि नगर नियोजनाला अतिशय महत्त्व देत असत आणि नियोजनाप्रमाणे त्याचे प्रत्यक्ष कृतीत रूपांतर करण्यासाठी वेळेचा आणि साधनांचा पुरेपूर वापर करीत असत.

पाणी व्यवस्थापनात परिणामी पुण्याच्या विकासात पेशवाई घराण्याच्या फार मोठा वाटा आहे. पाण्याचा अखंड पुरवठा करणे, सांडपाणी तसेच पिण्यायोग्य पाणी संपूर्ण राज्याला उपलब्ध करून देणे ही तत्कालीन राजकीय व्यवस्थापनाची महत्वाची जबाबदारी असे आणि ती पेशवाईने चोखपणे पार पाडली होती. अत्यंत उत्कृष्ट आणि टिकावू स्थापत्यशास्त्राचा अवलंब करून संपूर्ण पुण्याला पिण्याचे पाणी पुरविण्याची जबाबदारी पेशवेकालीन पाणी पुरवठा यंत्रणेने पार पाडल्याचे दिसून येते. या महत्त्वपूर्ण व्यवस्थेमुळे पुण्याच्या आधुनिक नागरीकरणास फार मोठा हातभार लागला आहे.

अद्भूत पाणी पुरवठा यंत्रणेचा शोध :

श्रीकृष्ण भागवत, श्रीराम भागवत आणि नंदकुमार बानगुडे या तीन तरुण अभ्यासकांच्या दहा वर्षांच्या अथक परिश्रमातून सुमारे अडीचशे वर्षे जुन्या पाणी पुरवठा यंत्रणेचा शोध लागला. या कार्याची सुरुवात भागवत बंधुंनी महानगरपालिकेतील पाणी प्रकल्पात कंत्राटदार म्हणून केली. पुणे-सातारा रोडवर एका मोकळ्या जागी उत्खनन करताना त्यांना भुयाराचा शोध लागला. त्यातील पायऱ्या जलनलिकेपर्यंत पोहोचत होत्या. ३ किलोमीटर आतपर्यंत उत्खनन केल्यावर मुबलक प्रमाणात पाणी वाहून नेणाऱ्या जलनलिकेचा शोध लागला.^३

PUNE OF THE PESHWAS (1818)

एल. गोखले यांनी लिहिलेल्या १९१४ मधील 'कक्रात्रजचा नळ' या पुस्तकानुसार सात लाख गॅलन अर्थात २६ लाख लिटर पाण्याचा पुरवठा कात्रजहून शनिवारवाड्यात केला जात असे. तसेच ही पाणीपुरवठा व्यवस्था ओमकारेश्वर मंदिर व अमृतेश्वर घाटापर्यंत पोहोचली असल्याचे वर्णन या

- पुणे नगरातील जवळजवळ ८० टक्के निवासी क्षेत्रात या कृत्रिम पाणी पुरवठा यंत्रणेद्वारे पाणी पुरविण्याची व्यवस्था होती. भूमी अंतर्गत भुयारी जलनलिकांचे जाळे तत्कालीन रस्त्यांना समांतर होते.
- पाणी पुरवठा नियंत्रित करण्यासाठी विविध महत्त्वाच्या ठिकाणी उदाहरणार्थ गावाची सिमा चौरस्ता, नाका इत्यादी ठिकाणी जलनिर्गमद्वारे होती.
- पुणे नगरातील विविध बाजार पेठा व मंदिरे यासारख्या ठिकाणी पाण्याची स्वतंत्र व्यवस्था होती. तसेच नगर विस्ताराला महत्त्व देवून मुबलक पाणीसाठा ही पुरविण्यात येत असे.

पाणी पुरवठा यंत्रणा : पेशवा बाळाजी बाजीराव याने इ.स. १७५० मध्ये पुणे शहराच्या दक्षिण भागात 'क्कात्रज' येथे असमान उंचीवर दोन धरणाची निर्मिती केली होती. या धरणांमध्ये पावसाचे पाणी तसेच नैसर्गिक ओढ्यातून, झऱ्यातून वाहणारे पाणी एकत्र केले जात असे. 'मुठा' नदीच्या प्रवाहापासून शंभर मीटरच्या उतारावर कात्रजचा हा तलाव असल्याने 'मुठा' नदीचे पाणी या तलावात एकत्र होत असे. तलावातील पाणी 'नहार' नामक एका बाणाकृती बोगद्यातून संपूर्ण नगराला पुरविले जात असे. हा नहार जमिनीपासून दोन ते तीन मीटर खाली होता. त्याची रुंदी ८० सें.मी. तर त्रिज्या दोन मीटर होती. नहाराचा असा आकार एका कारागीराला व्यवस्थितपणे अंतर्गत भुयारात उतरून तपासणी करण्यास योग्य असा होता. यात अंतर्गत भुयाराचा वापर करून उत्तरेस शनिवारवाड्यात दहा किलोमीटर अंतरावर पाणी पुरविण्यात आले होते. या संपूर्ण मार्गावर दर १० ते १०० मीटर वर पाण्याच्या सोबत आलेल्या हवेचा निचरा करण्यासाठी काढलेल्या सूक्ष्म नलिकांची व्यवस्था होती. कोणत्याही कारणाने पाणीपुरवठा बंद होणार नाही याची दक्षता घेण्यात आली होती. कात्रज ते शनिवारवाडा दरम्यानच्या परिसरात या अद्भूत पाणीपुरवठा यंत्रणेला अनेक विहीरी जोडण्यात आल्या होत्या. हे अद्वितीय लोककल्याणाचे, आदर्शदायी कार्य आठराव्या शतकात बाळाजी पेशव्यांनी केले होते. कात्रज येथे बांध बांधून अद्भूत सरोवराची निर्मिती केली होती. याद्वारे संपूर्ण पाणी पुरवठ्यासाठी कात्रज ते शनिवारवाडा या मार्गावर जमिनीखाली तीस फुट खोल आणि पंधरा किलोमीटर लांब पाण्याच्या प्रवाहासाठी भुयार योजना केली होती. सुमारे अडीचशे वर्षांपासून हे पाणी कात्रज, इंदिरानगर, पद्मावती, सणस चौक, वाडीया हॉस्पिटल, काळा हौद, बदामी हौद, भाऊ महाराज बोळ नानावाडा या मार्गाने शनिवारवाड्यात मिळते. वाटेत येणाऱ्या अनेक विहीरींना याद्वारे पाणी पुरवठा केला जात असे. इ.स. १७५० मध्ये बाळाजी पेशव्यांनी बांधलेली दोन धरणे ही तीस फुट खाली चुना आणि गच्ची विटा यांच्या साहाय्याने भुयार बांधल्याचे स्पष्ट होते. नगरातील विविध विहीरींना जोडणारी किचकट यंत्रणा निर्माण करण्याचे कार्य अजोड असेच होते. तसेच धरणातील पाणी एकत्र करण्याची रचनाही अद्भूत होती. पावसाळ्यात लहान तलावातून मोठ्या तलावात पाणी सोडले जात असे व त्यावर दगडी धरण बांधून ते पाणी अडवले जात असे. लहान तलाव 'आंबील ओढा' म्हणून ओळखला जात असे तर मोठा तलाव 'क्कात्रजचा तलाव' म्हणून म्हणून ओळखला जातो. आंबील ओढ्यातील पाणी आडविण्यासाठी ६०० फुटांचे दगडी धरण तर कात्रज तलावातील पाणी अडविण्यासाठी १००० फुटांचे दगडी धरण बांधण्यात आले होते. कात्रजच्या तलावाला अनेक नैसर्गिक जलस्त्रोतांचे पाणी लाभले आहे. दोन्हीही धरणाच्या पायथ्याशी जलनिर्गम रक्षक द्वारे आहेत. कात्रजच्या तलावात अधिक झालेले पाणी याद्वारे आंबील ओढ्यात पुन्हा सोडण्याची व्यवस्था होती. सध्या ही द्वारे बंद आहेत.

अशा अद्भूत पाणी पुरवठा यंत्रणेची निर्मिती पेशवेकाळात काही महत्त्वाच्या व्यक्तींनी टप्प्याटप्प्याने केलेली होती. त्याविषयी खालील तक्त्यावरून अधिक माहिती स्पष्ट होईल.

स्थळ	व्यक्ती	वर्ष	दैनंदिन पाणी पुरवठा गॅलनमध्ये	स्रोत	पुण्यापासूनचे अंतर
कात्रज	बाळाजी बाजीराव	१७५०	६,५०,०००	कात्रज मधील दोन धरणे	६.५ कि.मी. दक्षिण
चौधरी	रूपराम चौधरी	१७९० उत्तरार्ध	५०,०००	नैसर्गिक ओढा	११ कि.मी. दक्षिण-पश्चिम
फडणीस	नाना फडणीस	१७९०	१,००,०००	न-हे आंबेगाव मधील विहीर	९.५ कि.मी. दक्षिण
रास्ते	सरदार	१७९० उत्तरार्ध	५०,०००	नैसर्गिक ओढा	११ कि.मी.

पाणी पुरवठा यंत्रणेची सद्यस्थिती :

पेशवेकाळीन पुण्याच्या पाणी पुरवठा यंत्रणेची माहिती पुणे महानगरपालिकेत विस्तृत स्वरूपात विखुरलेली होती. भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे या संस्थेने १९४० मध्ये या माहितीचा सखोल अभ्यास केला. ब्रिटिश काळातील विविध नकाशे, व अहवाल यांची तपासणी केली तसेच पुण्याच्या इतिहासात वाड्मयीन अभ्यासही करण्यात आला. पुणे नगरातील विविध बाजारपेठा व मंदिरे यासारख्या ठिकाणी पाण्याची स्वतंत्र व्यवस्था होती. तसेच नगराच्या विस्तारासाठी पाण्याचा मुबलकसाठा पुरविण्यात आला होता. अनेकदा पुण्यातील रहिवाशांनी आपल्या विहीरीत आणि हौदात होत असणाऱ्या पाणी पुरवठ्याबद्दल महानगरपालिकेला माहिती पुरविली होती. परंतु या पाण्याच्या स्रोत शोधणे अवघड जात होते. आता मध्यवर्ती पुण्याला पाणी पुरवठा करणाऱ्या जलनलिकेचा शोध लागल्याने या यंत्रणेचा जिणोद्धार व्हावा यासाठी महानगरपालिका कार्यरत आहे. गेल्या दहा वर्षात

झालेल्या बांधकामामुळे विशेषतः स्वारगेट ते पेठेपर्यंत झालेल्या नवीन उभारणीमुळे त्याखालून जाणाऱ्या जननलिकेस नुकसान पोहचले आहे. त्याखाली वाहणारे पाणी दुषित झाले आहे. परंतु आजही पाणी टंचाईच्या काळात किमान सांडपाण्यासाठी या पाणी पुरवठा यंत्रणेचा वापर होऊ शकतो. परंतु हे पाणी आता पिण्या योग्य राहिले नाही. सध्या खडकवासला या धरणाच्या मदतीने संपूर्ण पुणे शहराला पाणी पुरवठा केला जात आहे. 'असे असले तरी अद्भुत जलनलिकेच्या पुनरुज्जीवनासाठी पुणे महानगरपालिका कार्यरत आहे.

भागवत बंधुंनी पेशवेकाळीन पाणी यंत्रणेचा नकाशा महानगरपालिकेत सुपूर्द केला. त्यानुसार महानगरपालिकेने महापौरांच्या आदेशावरून या पाणी यंत्रणेची तपासणी करून आजही या यंत्रणेद्वारे पाणी पुरवठा करण्याचा शक्यतेविषयी अहवाल तयार केला. देशाचा सांस्कृतिक वारसा जपणारी ही २५० वर्षे जुनी पाणी यंत्रणा पुण्यासाठीच नव्हेतर संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी गौरवास्पद आणि उपयोजनशील आहे.

निष्कर्ष :

- अडीचशे वर्षांपूर्वी उभारण्यात आलेल्या या अद्भुत आणि ऐतिहासिक पाणीपुरवठा यंत्रणेचा हा अद्वितीय नमुना संपूर्ण जगाला आश्चर्याने थक्क करणारा आहे. सध्या पुणे महानगरपालिका या ऐतिहासिक पाणीपुरवठा यंत्रणेच्या पुनरुज्जीवनासाठी कार्यरत आहे.
- तत्कालीन जलव्यवस्थापन उत्तरोत्तर तो व्यवस्थित होत गेल्याचे उपलब्ध पुराव्यांवरून लक्षात येते.
- स्थानिक कारागिरांची बांधकाम वैशिष्ट्ये यातून प्रदर्शित होतात त्यांची बांधकाम शैली व अचूकता वाखाणण्याजोगी आहे.
- नगर विस्तारानंतरही पाणीपुरवठा अखंडपणे चालू राहावा यासाठी घेतलेल्या दक्षतेवरून पेशव्यांची दूरदृष्टी लक्षात येते.
- कात्रज ते शनिवारवाड्यापर्यंत झालेल्या या पाणीपुरवठा यंत्रणेमुळे केवळ शनिवारवाड्याला नव्हे तर संपूर्ण पुणे नगराला पाण्याचा लाभ मिळाला आहे.
- देशाचा सांस्कृतिक वारसा जपणारी ही २५० वर्षे जुनी पाणी यंत्रणा महाराष्ट्रासाठी आदर्श आणि गौरवास्पद आहे.

संदर्भ :

- १) कोलारकर श.गो., भारताचा इतिहास, नागपूर, १९६६.
- २) माडीकर मदन, मराठ्यांचा इतिहास, औरंगाबाद, १९९४.
- ३) एस. भागवत, संकलित छायाचित्रे व लेख, १९९२ ते २००४.
- ४) गोखले एल. कात्रजचा नळ, पुणे, १९९४.
- ५) <http://www.indiaenvironmentportal.org.in>.
- ६) पेशवेकाळीन पाणीपुरवठा यंत्रणेचा पुनर्वापर योजना समितीचा प्राथमिक अहवाल.
- ७) कर्वे सी.जी. जुने हौद, पुणे नगर संशोधन वृत्तपत्र, भाग-१, १९४२.
- ८) टाईम्स ऑफ इंडिया वृत्तपत्र २८ फेब्रुवारी २००४.

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
5.011(IJIF)*Printing Area*TM
International Research JournalApril 2018
Issue-44, Vol-01

01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2018, Issue-44, Vol-01

Date of Publication
30 April 2018**Editor****Dr. Bapu g. Gholap**

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor**Dr. Ravindranath Kewat**

(M.A. Ph.D.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.
Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

ISSN 2394-5303

विद्यार्ता

Issue-44, Vol-01 April- 2018

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

www.vidyawarta.com

14) The Kambad Dance of the Warlis Prof. Bansode Bhimrao Shankar	73
15) GEOGRAPHICAL STUDY OF THE BARKAGAON BLOCK..... Dr. Ranjeet Kumar Das	77
16) MUDRA Yojna: A Yojana of accomplishing dreams Dr. D.P. Warne, Jitender	80
17) JOB SATISFACTION AMONG SENIOR SECONDARY SCHOOL..... Balvir Singh, Indu Rathee Pawan Kumar	85
18) Impact and Assessment of Poverty Alleviation Programmes Dr. Reeta Rani, Dr. Virendra Singh	92
19) पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला नेतृत्व डॉ. भालेराव जे.के.	97
—20) मुस्लीम महिला आणि तिहेरी तलाक प्रा.डी.एस.अंभोरे, विशाल बबन खंडारे, अर्जून विजय काळे	99
21) रस्ते अपघात व शहरीकरण सौ. विधुलता बाळासाहेब शेखर	106
22) शाळेमधील शारीरिक शिक्षक व विज्ञानाच्या शिक्षकांचे मूल्य सीमा आर.वाघोदे, डॉ. विशाल व्ही देशपांडे	109
23) हिन्दी साहित्य में आदिवासी विमर्श प्रा. डॉ. भारती बी. वळवी	113
24) 'पिछले पत्रे की औरतें' स्त्रियों की समस्या का आख्यान प्रा. नयन भादुले -राजमाने	116
25) पुरोगामी विचारांचा संत कबीर डॉ. सौ. सुषमा विश्वरत्न तायडे	118
26) निर्भय भीम व्यायोग - स्वरूप चर्चा डॉ. बी. जी. पटेल	121

19

पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला नेतृत्व

डॉ. भालेराव जे.के.

(लोकप्रशासन विभाग प्रमुख)

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

सारांश :

लोकशाही प्रक्रिया गतिमान होण्यासाठी आणि महिलांना समान संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार नगरपालिका, महानगर पालिका, जिल्हापरिषद, पंचायत समित्या व ग्रामपंचायती या पंचायत राज संस्थान महिला नेतृत्वाचा उदय होऊन 'महिलाराज' आले. विशेषतः ग्रामीण भागात राहणाऱ्या वंचित, शोषित, दुर्बल, मागास व दलित समुहातील महिलांना नेतृत्व करण्याची संधी ३३ टक्के आरक्षणांमुळे मिळाली. परिणामी देशातील अनेक गावे सरपंच महिलांनी विकासाची तिर्थक्षेत्र बनविली आहेत. बाई झाली सरपंच, सुधारला गावाचा प्रपंच! हे सत्य असले तरी पण ग्रामपंचायतीच्या कारभारातील पतीचा हस्तक्षेप पाहता 'सरपंच पती' हे वास्तव मात्र बदलावे लागेल.

प्रास्ताविक :

ग्रामीण भागातील गरीब शेतमजूर, निरक्षर, अर्धशिक्षित स्त्री आज आरक्षणांमुळे पंचायतराज व्यवस्थेच्या सत्तेत आली. राजकीय व्यवस्थेत असणे हा तिचा मानव अधिकार असून तिला भारतीय समाज व्यवस्थेने हजारो वर्ष वंचित ठेवले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "कोणत्याही देशाच्या प्रगतीचे मोजमाप त्या देशातील स्त्रियांच्या स्थितीवरून करावयाचे असते." हा मापदंड भारताला लावला तर भारत हा देश महिलांच्या प्रगतीमध्ये जगात 'मागास' असलेला दिसून येतो. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व्यवस्थेमध्ये समानसंधी, स्थान, दर्जा, लाभ आणि प्रतिष्ठा देण्यात येईल असे अभिवचन भारतीय संविधानात देण्यात आलेले आहे. परंतु भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीने तिची इतर क्षेत्रांप्रमाणेच राजकीय क्षेत्रात मुस्कटदाबी करून स्वातंत्र्यानंतरही पाच दशके सत्तापदापासून स्त्रियांना दूर ठेवले. परंतु १९९० च्या दशकात वैश्विक स्तरावर स्त्री-मुक्ती चळवळीने महिला मानव अधिकाराबाबत राबविलेले अभियान,

कार्यक्रम, मोर्चे, आंदोलने यांनी समाजात जागरूकता निर्माण केली. परिणामी भारतात १९९२ मध्ये झालेल्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत आणि नागरी स्थानिक संस्थान ३३ टक्के महिला आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. त्यामुळे देशात ग्रामीण स्तरावर महिला नेतृत्व उदयास आलेले पहावयास मिळते.

भारतातील महिला राजकीय नेतृत्वाची पार्श्वभूमी :

भारतामध्ये प्राचीन काळात पुरुषांप्रमाणे समान स्वातंत्र्य व अधिकार महिलांना होते. ऋग्वेद काळात तीन प्रकारच्या राजकीय सभा होत्या. सभा व समित्यामध्ये महिलांना समान प्रतिनिधित्व होते. तसेच शासन चालविण्याचा, पौराहित्य व ज्ञानार्जनाचा अधिकार होता. त्यामुळेच ह्या काळात गागी, मैत्रीय, जनकसुलभा, लोपामुद्रा व घोषा इत्यादी राजकीय नेतृत्व केलेल्या स्त्रीया दिसून येतात. मध्ययुगीन कालखंडात रझिया सुलतान हीने दिल्लीच्या सिंहासनावर विराजमान होऊन राज्यकारभार पहिल्याची नोंद आढळते. आदिलशाहची पत्नी चौंदबीबी, जहांगीरची पत्नी नुरजंहा, बेगम हजरत महल्ल आदि मुस्लिम महिलांनी राजकीय नेतृत्व केल्याचे पहावयास मिळते. राजपूत राण्यामध्ये राणा सांगाची पत्नी, राणी कर्णावती, चिल्लोडची राणी पद्मिनी, बंगालची राणी चंद्रावती तर मराठेशाहीत जिजाबाई, येसुबाई, ताराबाई व अहिल्यादेवी होळकर यांनी राजसत्तेचा उपयोग समाजहिताकरीता करून राजकीय क्षेत्रात आपल्या कामगिरीने आदर्श निर्माण केला.

७३ वी घटनादुरुस्ती आणि महिला नेतृत्व :

भारताला स्वातंत्र्यप्राप्त झाल्यानंतर विविध क्षेत्रातील विकासाकरीता अनेक समित्या, आयोग, अभ्यासमंडळे याची स्थापना करण्यात आली. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात उदयाला आलेल्या महिला नेतृत्वास स्वातंत्र्यानंतर म्हणावी तशी संधी उपलब्ध होऊ शकली नाही. बी.बी. पाटील समितीने स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या सुधारणाबाबत ज्या शिफारशी केल्या होत्या त्यात स्थानिक संस्थामध्ये महिलांना २५ टक्के आरक्षण देण्यात यावे ही महत्वपूर्ण शिफारस होती. पण खज्या अर्थाने ग्रामीण भागातील वंचित, उपेक्षित असणाऱ्या अनुसूचित जाती/जमाती तसेच इतर मागासवर्गीय महिलांना ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे राजकीय नेतृत्व करण्याची संधी उपलब्ध झाली.

२२ डिसेंबर १९९२ रोजी भारतीय संसदेत एका क्रांतीकारी विधेयकाला मान्यता दिली आणि २४ एप्रिल १९९३ रोजी राष्ट्रपतीने त्यावर स्वाक्षरी करून शिक्कामोर्तब केले. ते विधेयक म्हणजे महिलांना मान-सन्मान-प्रतिष्ठा व समान संधी मिळवून देणारे ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती हे होय. या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण व शहरी स्थानिक संस्था मध्ये क्रांतीकारक बदल घडवत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण

देऊन महापौर, उपमहापौर, नगराध्यक्ष जि.प. अध्यक्ष व सरपंच ही राजकीय नेतृत्व करणारी पदे आरक्षित केली.

महिला नेतृत्व व राजकीय आरक्षण :

समाजातील कोणताही घटक राजसत्तेत प्रतिनिधीत्व मिळाल्याशिवाय प्रगतीकडे वाटचाल करू शकत नाही. निर्णय प्रक्रियेत जोपर्यंत महिलांना संधी उपलब्ध होणार नाही तोपर्यंत महिला विकास, सक्षमीकरण व नेतृत्व उदयास येवू शकत नाही. म्हणून स्थानिक संस्थामध्ये आरक्षण दिल्यास काही अंशी महिलांना प्रतिनिधीत्व मिळेल आणि सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यास मदत होईल. याकरीता महिला नेतृत्वाच्या राजकीय आरक्षणाची उद्दिष्टे निश्चित केली.

१) भारतामध्ये स्त्री-पुरुष यांच्यात राजकीय समानता प्रस्थापित करणे.

२) धोरण प्रक्रियेत महिलांना सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.

३) अनुसूचित जाती, जमाती इतर मागासवर्गीय आणि दुर्बल घटकातील महिलांना प्रतिनिधीत्व देणे.

४) पुरुषप्रधान व्यवस्थेत महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक व राजकीय सक्षमीकरणाची जाणीव निर्माण करणे.

भारतातील पंचायतराजमधील महिला नेतृत्व :

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर १९९२ मध्ये पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यात आल्या तेव्हा पहिल्या लोकसभेत २२ महिला प्रतिनिधीत्व मिळाले होते. तेव्हा त्यांचे प्रमाण केवळ ४४ टक्के इतके होते. २०१४ मध्ये झालेल्या सोळाव्या लोकसभेत ६६ महिलांनी प्रतिनिधीत्व केलेले दिसून येते. देशातील स्थानिक स्तरावर कार्यरत असणाऱ्या पंचायतराज संस्थेत महिला नेतृत्व अधिक सक्षमपणे कार्य करताना दिसून येते. विशेषतः देशातील अनेक गावे सरपंच महिलांनी 'विकासक्षेत्र' बनविले आहेत. पंचायत राज संस्थेत आरक्षण मिळाल्यामुळे महिला नेतृत्वाने ग्रामीण भागाचा कायापालट घडवून आणला आहे. देशात स्थानिक स्तरावर कार्य करणाऱ्या जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत स्तरावर महिलांना आरक्षण मिळाल्यामुळे या संस्थांचे सदस्य व प्रमुख होकाचा बहुमान प्राप्त होऊ शकला. सध्या देशात पंचायत राज संस्थेत महिला नेतृत्वाची अद्यःस्थिती कशा प्रकारची आहे हे पुढील तक्ताच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

अक्र.	संस्था	संख्या	एकूण सदस्य संख्या	महिला सदस्य संख्या	महिला सरपंच संख्या/अध्यक्ष
१.	ग्रामपंचायत	२७,३०००	२७,३०,०००	११९,०००	११,१००
२.	पंचायत समिती	५९६	५९,०६०	१५,६८६	१९६८
३.	जिल्हा परिषद	४७४	४७४०	१,९०	१५८

महाराष्ट्र शासनाने १३ एप्रिल २०११ रोजी महापालिकेत, नगरपालिका, जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतीमध्ये महिलांना ५० टक्के राखीव जागा ठेवण्याचा क्रांतीकारी निर्णय घेतला आहे. त्यामुळे इतर राज्यापेक्षा महाराष्ट्रात महिला नेतृत्वास समान संधी उपलब्ध होणार आहे.

भारतातील राजकारणातील यशस्वी महिला नेतृत्व :

भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात महिला राजकीय क्षितीजावर उदयास येण्याची फारशी संधी उपलब्ध नव्हती. परंतु स्वातंत्र्यानंतर मात्र देशातील अनेक महिलांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने राजकीय क्षेत्रात आपल्या नेतृत्वाचा ठसा उमटू दिला. त्यामध्ये विजयालक्ष्मी पंडीत, सरोजिनी नायडू, लक्ष्मी मेनन, हंसा मेदना, नाटकेश्वरी सिन्हा, विजयराजे शिंदे, सुचेता कृपलानी, इंदिरा गांधी, राजकुमारी अमृता कौर, मेनका गांधी, मिरा कुमारी, मायावती, सोनिया गांधी, जयललिता, ममता बॅनर्जी, प्रतिभाताई पाटील, राबडीदेवी, शिला दिक्षीत आणि सुषमा स्वराज इत्यादी महिलांनी राष्ट्रीय स्तरावर राज्याच्या व देशाच्या सर्वोच्च पदावर कार्य करून राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व महिला सक्षमपणे करू शकतात हे जगाला दाखवून दिलेले आहे.

निष्कर्ष :

देशात पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात राहणाऱ्या वंचित, उपेक्षित, दुर्बल व मागास घटकातील महिलांना नेतृत्व करण्याची संधी उपलब्ध होत आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार महिला आरक्षणास घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाल्यामुळे अधिक सक्षमपणे स्थानिक स्तरावर महिला नेतृत्व कार्य करीत आहे. परंतु स्वातंत्र्याच्या ६० वर्षांनंतरही देशपातळीवर किंबहुना लोकशाहीची मंदिरे असणाऱ्या लोकसभा व विधानसभा या ठिकाणी सक्षम महिला नेतृत्वाचा अभाव दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) कटारिया, कमलेश (२००३), नारी जीवन : वैदिक काल से आजतक, युनिक ट्रेडर्स, जयपूर.

२) गव्हाणे, शुभांगी (२००४), महिला सबलीकरण : स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

३) रंजनाकुमारी (१९९२), वुमेन इन डिसीजन मेकींग, विकास पब्लिकेशन हाऊस, नई दिल्ली.

४) सिंह, सिमा (२०१०), पंचायतराज और महिला सशक्तीकरण, विद्या विहार, नई दिल्ली.

५) गोस्वामी, सुधा (२०१२), भारत वर्ष की चर्चित महिलाएँ, उपकार प्रकाशन, आग्रा.

६) पोते, कांतराव (२०१२), महाराष्ट्रातील पंचायतीराज आणि महिला आरक्षण, स्वरूप प्रकाशन, लातूर.

<https://goo.gl/mFscLz>

हमारे प्रकाशन संस्था का लोकेशन गुगल मॅप पे दिया गया है। आप हमारे कार्यालय को आसानी से व्हिजिट कर सकते हैं।

प्रिंटिंग एरिया' की वेबसाइट पे केवल शोधपत्र तथा जर्नल के संदर्भ में जानकारी के साथ उच्च शिक्षा और महाविद्यालयीन अध्यापकोके अकॅडमिक कार्यसंबंधी काफी सारी जानकारी उपलब्ध कराई है और अंतरजाल की हजारो लिंक्स दि गई हैं। जिससे शिक्षा एवं शोध कार्य में सुधार और सुविधा हो ।

Indexed

ISSN 2394-5303

Edit By

Dr. Gholap Babu Ganpat
Parli Vajinath, Dist. Beed 431 515
(Maharashtra, India)
Cell : +91 75 88 05 76 95

Publisher & Owner

Archana Rajendra Chaudhary
Harshwardhan Publications Pvt. Ltd.
At. Post. Limbaganesh, Tal. Dist. Beed 431 125
(Maharashtra) Mob. 9980225431
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

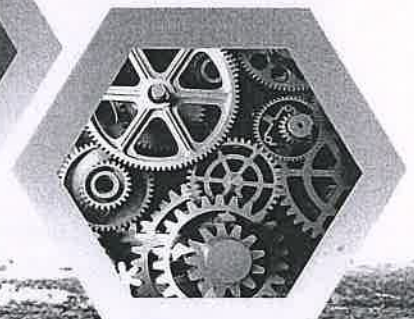
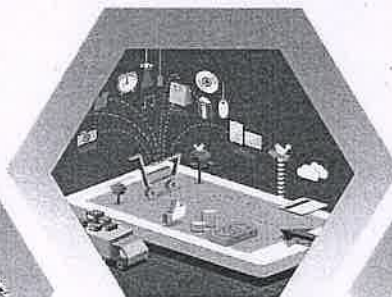
**Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)**

ISSN 2277 - 5730

**INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL**

AJANTA

**Volume-VII, Issue-III
September-2018
Sanskrit / Hindi Part-I**

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2018-5.5
www.sjifactor.com**

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII

Issue - III

July - September - 2018

Marathi / Hindi - I

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5**

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

July
Bhedergaon
J.K.
M-22
1276

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

२२. स्वच्छ भारत अभियान: एक जनचळवळ

डॉ. भालेराव जे. के.

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, स्वा सावरकर महाविद्यालय, बीड.

सारांश

देशातील ग्रामीण भागातील माता-भगिनींना उघड्यावर शौचास जाणे हे किती असुरक्षिततेचे बनत चालले आहे. त्यांचे जीवन सुखदायी व आरोग्य निरोगी ठेवून आत्मसन्मानाने जीवन जगावे याकरीता घरात शौचालय किती आवश्यक आहे याची महती आज समाजाला 'स्वच्छ भारत अभियाना' द्वारे पटली आहे. म्हणूनच स्वच्छतेबाबत महात्मा गांधी म्हणत असता, "स्वच्छता ही स्वातंत्र्यापेक्षा ही जास्त महत्त्वाची आहे." (Sanitation is more important than independence).

प्रास्ताविक

मानवी जीवनात आरोग्य या घटकास खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. उत्तम व निरोगी आरोग्याशिवाय व्यक्ती आपले दैनंदिन जीवन जगू शकत नाही. म्हणूनच मानवाचे आरोग्य सुदृढ व निरोगी असणे चांगले लक्षण मानले जाते. भारताने गेल्या दोन दशकात ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञान या क्षेत्रात केलेली प्रगती ही नेत्रदिपक ठरली आहे. एवढेच नसून भारताने या क्षेत्रात घेतलेल्या उत्तुंग भरारीने जगाचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतले आहे. हे खरे असले तरी दुसरीकडे शहरी व ग्रामीण भागात असलेल्या अस्वच्छता, दुर्गंधी, कुजलेले अन्न, प्राण्याचे मृतदेह, गटाराचे पाणी, तुंबलेल्या नाल्या, जैविक कचरा आणि उघड्यावरील मलविसर्जन यामुळे अतिसार, हगवण, कावीळ, विषमज्वर पोटाचे विविध विकार यासह रोगराई, कुपोषण व बालमृत्यू आणि महिलांना जीवघेणे आजार उद्भवत आहेत. परिसरातील अस्वच्छतेमुळे लाखो लोकांना आपला जीव गमवावा लागत आहे. म्हणूनच वैश्विक पातळीवर भारताची ओळख 'स्वच्छ लोकांचा अस्वच्छ देश' अशी बनली आहे.

देशाला स्वच्छतेतून समृद्धीकडे घेवून जाण्याचा राजमार्ग शौचालय उभारणी आहे हे ओळखून पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी गांधी जयंतीचे औचित्य साधून २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी 'स्वच्छ भारत अभियान' अर्थात 'क्लीन इंडिया' ची सुरुवात केली. एक कदम स्वच्छता की ओर या ध्येयाने या अभियानात देशातील राजकारणी, सेलिब्रिटी, कार्पोरेट्स, क्रीडापटू, ३० लाखापेक्षा अधिक सरकारी अधिकारी-कर्मचारी, शाळा-महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि सामान्य नागरिक यांनी यात सक्रीय सहभाग घेतल्यामुळे या अभियानास जनचळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले असून आतापर्यंत १,४०८,२०० घरात शौचालय बांधण्यात येवून १४३, ४९१ गावे, ७९ जिल्हे आणि ३ राज्ये उघड्यावरील शौचापासून मुक्त झाले आहेत.

स्वच्छ भारत अभियानाचे उद्दिष्टे

स्वच्छ भारत अभियान हे भारत सरकार आणि पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या सर्वात महत्वाकांक्षी प्रकल्पापैकी एक प्रकल्प असून या मोहिमे अंतर्गत भारतातील सर्व रस्ते, सार्वजनिक ठिकाणे, मंदिरे, बसस्थानके, रेल्वे स्टेशन, पर्यटन स्थळे व शाळा-महाविद्यालयाची स्वच्छता करणे आणि शौचालयाची उपलब्धता करणे हे प्राथमिक उद्दिष्टे आहे. याशिवाय या मोहिमेची खालील उद्दिष्टे आहेत.

१. भारतातील शहरी व ग्रामीण भागात शौचालयाची व्यवस्था करणे.
२. जनतेला वैयक्तिक शौचालय बांधण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
३. सार्वजनिक ठिकाणे, मंदिरे, रेल्वे स्टेशन, पर्यटन स्थळे इत्यादी ठिकाणी स्वच्छता राखणे.
४. ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जनजागृती करणे.
५. महिलांना आरोग्यदायी जीवन जगण्याकरीता स्वच्छता किती महत्वाची आहे हे लक्षात आणून देणे.
६. मानवनिर्मित कचरा, सांडपाणी व मानवी मलमुत्राचे योग्य व्यवस्थापन करणे.

अभियानाची गरज

देशात परिसरातील अस्वच्छतेमुळे मानवी आरोग्यावर घातक परिणाम होत आहेत. भारतीय लोक आरोग्याबाबत तितकसे जागरूक दिसून येत नाहीत हे यावरून स्पष्ट होते. कारण आजही ग्रामीण भागात केंद्र व राज्य सरकारने शौचालय बांधण्याकरीता आर्थिक साह्य दिले आहे. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे व इतर कुटुंबानी शौचालयाची उभारणी केली आहे. परंतु खेदाची बाब म्हणजे त्याचा वापर माता-भगिनी करत नसून शेळ्या-मेंढ्या-कोंबड्या यांचे खुराडे म्हणून केला जात आहे हे थांबावे आणि उघड्यावर शौचास जाण्याच्या प्रवृत्तीस रोखण्याकरीता शासन स्तरावर एका अभियानाची आवश्यकता होती. अलिकडे काही गावात 'गुड मॉर्निंग पथक' स्थापन करण्यात आले आहेत. जे उघड्यावर शौचास बसणाऱ्यास दंड व शिक्षा देत आहेत. त्यामुळे काही प्रमाणात समाजात जागरूकता निर्माण होवून घरातील शौचालयाचा उपयोग केला जात आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ४३.९ टक्के भारतीयांकडे वैयक्तिक शौचालयाची सुविधा उपलब्ध नाही. विशेषतः ग्रामीण भागातील रहिवाशांच्या जीवनात गुणवत्तापूर्ण सुधारणा घडवून आणण्याकरीता आणि मानवांचे मनुष्य जीवन निरामय करण्याकरीता अस्वच्छतेची समस्या दूर करणे आवश्यक बनले आहे. तसेच ग्रामीण महिलांची सुरक्षितता व आत्मसन्मान मिळवून देणेही गरजेचे आहे. उघड्यावर केल्या जाणाऱ्या एक ग्रॅम विष्टेमध्ये एक कोटी विषाणू, एक लाख किटाणू १००० परजिवी जंतू आणि त्यांची १०० अंडी असतात हे सर्व हवेबरोबर गावातील नागरिकांच्या श्वसनाद्वारे शरीरात जातात आणि त्याचा परिणाम लोकांना अनेक आजार उद्भवतात.

स्वच्छ भारत अभियानाची पार्श्वभूमी

भारताला स्वतंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर ग्रामीण स्वच्छता व आरोग्य याबाबत १९५२ मध्ये सामुदायिक विकास योजना (Community Development Programme) आणि राष्ट्रीय विस्तार सेवा या योजनांच्या माध्यमातून पिण्याचे शुध्द

पाणी, साफसफाई, सांडपाण्याची व्यवस्था करणे यासंदर्भात २६३८९ गावांचा समावेश असलेले ५५ सामुदायिक विकास ग तयार करण्यात आले होते. परंतु शासनाची उदासिनता, प्रशासकीय यंत्रणेचा हलगर्जीपणा आणि जनतेचा असहभाग इत्यादी कारणांमुळे त्या योजना पूर्णत्वास जावू शकल्या नाहीत. त्यानंतर १९९० च्या दशकात पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी १९८६ मध केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता हा कार्यक्रम सुरू केला. १ एप्रिल १९९९ मध्ये देशपातळीवर संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचा शुभारं करण्यात आला. २०१२ मध्ये पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांनी संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचे नामकरण केले आणि त्यास 'निर्मल भारत अभियान' करण्यात आले. दरम्यानच्या काळात भारताने माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रात घेतलेली गरूडझेप आणि विविध विकास प्रकल्पांमुळे देशाची विकासाची गती वाढत होती. परंतु दुसरीकडे अत्याधिक वृक्षतोडीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होण्यास सुरुवात झाली. याचकाळात भारतीयांना विविध आजार उद्भवले परिणामी अनारोग्य आणि अस्वच्छता हे दोन विषय राष्ट्रीय समस्या बनले. तेव्हा विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी गांधी जयंतीच्या निमित्ताने संपूर्ण देशवासियांना शपथ देवून आव्हान केले की, 'क्लीन इंडिया' या मिशनमध्ये सहभागी होवून २०१९ पर्यंत भारताला 'ओपन डेफेकेशन फ्री (ओडीएफ)' करायचे अभिवचन घेतले आहे.

अभियानाचे स्वरूप (शहरी)

या अभियानांतर्गत १.०४ कोटी कुटुंबांना २.५ लाख घरगुती शौचालय २.६ लाख सार्वजनिक शौचालय उभारणी करण्यात येणार आहे. २०१४ ते २०१९ या पाच वर्षात ४४०१ शहरात या कार्यक्रमाची अमंलबजावणी करण्याकरीता ६२००९ कोटी रूपयांची तरतुद करण्यात आलेली आहे. त्यापैकी ४१६५ कोटी रूपये वैयक्तिक जनतेत जागृतीपर कार्यक्रमावर आणि ६५५ कोटी रूपये काम्युनिटी शौचालय उभारण्याकरीता खर्च केले जाणार आहेत.

ग्रामीण स्तरावरील अभियानाचे स्वरूप

देशाच्या ग्रामीण भागात निर्मल भारत अभियानाचे रूपांतर स्वच्छ भारत अभियानाने करण्यात आलेले आहे. त्याचा मुख्य उद्देश सार्वजनिक ठिकाणे आणि कुटुंबाकरीता शौचालयाची निर्मिती करणे आणि घाणीचे निर्मूलन करणे हा आहे. ग्रामीण भागात पाच वर्षात ११ कोटी ११ लाख शौचालयाची उभारणी करण्यात येणार असून त्याकरीता १ लाख ३४ हजार कोटी रूपयांची तरतुद करण्यात आलेली आहे. याशिवाय वैयक्तिक शौचालय उभारणीकरीता रु. १०००० ते १२००० प्रोत्साहनपर अनुदान दिले जाते. त्यातील केंद्र सरकार रु. ९००० आणि राज्यसरकारचा वाटा रु. ३००० इतका आहे. या अभियानात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद पंचायतराज संस्थांचा सक्रीय सहभाग अपेक्षित आहे.

क्लीन इंडिया अभियानाची फलश्रुती

स्वच्छ भारत अभियान एक जनचळवळ बनल्यामुळे विशेषतः ग्रामीण भागातील जनतेत विविध माध्यमाद्वारे जनजागृती केल्यामुळे शौचालयाची उभारणी करून त्याचा वापर केला जात आहे. २०१४ मध्ये देशभरात शौचालयाचे प्रमाण केवळ ३८.७ टक्के इतके होते ते २०१८ मध्ये ६९.२२ टक्के इतके झाले आहे. सिक्कीम हे राज्य देशातील पहिले उघड्यावरील शौच मुक्त

राज्य बनले आहे. या राज्यात ६१०५७७ असून त्याचा १०० टक्के वापर केला जातो. देशातील २०१२ नंतरची या संदर्भातील स्थिती पाहिल्यास हे लक्षात येते की, २०१४ नंतर या अभियानाचे खुप मोठ्या प्रमाणात गती घेतली आहे.

शौचालय	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५
वैयक्तिक शौचालय	४५५९१६२	४९७६२९४	१३७०३४७
शाळेतील शौचालय	३६३९६	७६६९६	८७४८८
अंगणवाडी शौचालय	६६७७	२२३१८	३३३२५

Source :- Ministry of Drinking water & Sanitation GOI.

संख्यात्मक स्थिती पाहिल्यास २०१७-१८ मध्ये १०२८०२३६ वैयक्तिक शौचालयाची उभारणी करण्यात आली आहे. देशातील ४१८ जिल्हे, ११३५१४ ग्रामपंचायती, २५७२५९ गावे आणि ३ राज्ये उघड्यावरील शौचापासून मुक्त झाले आहेत. देशातील अनेक शहरे कचरामुक्त होत आहेत. ग्रामीण भागात अनेक गावात कचऱ्यापासून ऊर्जा निर्मितीचे प्रकल्प साकारले जात आहेत.

निष्कर्ष

अज्ञानी नागरिक, अकार्यक्षम प्रशासन यंत्रणा आणि निष्क्रिय सरकार यामुळे कोट्यावधी रूपये सार्वजनिक स्वच्छतेवर खर्च करावे लागत आहेत. स्वच्छ भारत अभियानात 'आम आदमी' सक्रीय झाल्यामुळे हे अभियान न राहता जनचळवळ बनले. परंतु अजूनही भारतीयांची मानसिकता पूर्णतः बदललेली नाही. ग्रामीण भागातील लोकांचे अज्ञान, अनुदान लाटण्याची प्रवृत्ती, जागेचा अभाव, गावातील गटा-तटाचे राजकारण, जनतेची आर्थिक स्थिती, अधिकाऱ्यांचा चालढकलपणा इत्यादी घटक या मोहिमेपुढील आव्हाने बनली आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. चौधरी, प्रफुल्ल (२०१२), स्वच्छतेतून पर्यावरण, सायन पब्लिकेशन, पुणे.
२. राष्ट्रीय आरोग्य सर्वेक्षण (२०१७), आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
३. योजना विशेषांक (२०१५), स्वच्छता, विकास आणि सामाजिक बदल, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार.
४. लोकराज्य (जून २०१५), माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Impact
Factor
4.574

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

UGC Approved Monthly Journal

VOL-V

ISSUE-IV

Apr.

2018

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• alirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

67.	आशीष कुमार गुप्ता	लोक चेतना के कवि सर्वेश्वर दयाल सक्सेना	325 To 329
68.	प्रा. दिप्ती डी. चौरागडे	भारतीय लोकतंत्र में महिलाओं की भूमिका	330 To 333
69.	दीपा भण्डारी	दलित साहित्य के समक्ष चुनौतियाँ	334 To 342
70.	डॉ. उर्मिला एम.धूत श्रीम.क्षमा योगेश करजगांवकर	रचना कौशल विकास हेतु रचनात्मकतावादी अध्यापन विधियाँ	343 To 345
71.	डॉ. कृष्णात आनंदराव पाटील	वैश्वीकरण और हिंदी भाषा	346 To 349
72.	डॉ. संदीप रणभिरकर	महिला कथा साहित्य में चित्रित दरकतेदाम्पत्य संबंध	350 To 354
73.	प्रा. डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड	नाटककार डॉ. नरेन्द्र मोहन	355 To 362
74.	डॉ. सुनिल महादेव चव्हाण	'स्वप्नमयी' में चित्रित आधुनिक नारी की स्वतंत्रता : दशा और दिशा	363 To 366
75.	प्रा. डॉ. उत्तम लक्ष्मण थोरात	हिंदी में रोजगार के अवसर	367 To 368
76.	प्रा. डॉ. उत्तम लक्ष्मण थोरात	जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास में चित्रित दलित चेतना	369 To 371
77.	डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर	वैश्वीकरण और मीडिया	372 To 373
78.	डॉ. आलोक शर्मा	सारंगी के समकक्ष उत्तर भारतीय वाद्य	374 To 376
79.	प्रा.डॉ. दत्ता यु. जाधव	गोरधर्म गोरधाटी और बंजारा समाज एक अभ्यास	377 To 380
80.	डॉ. सोनाली चन्नावार श्रीमती तरन्नुमखान	उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों में सामान्य वर्ग तथा वंचित वर्ग के विद्यार्थियों के बीच सामाजिक बुद्धि का तुलनात्मक अध्ययन	381 To 383
81.	डा. सुनील म. लाबडे	योगनिद्रा का मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव एक पथदर्शी अध्ययन	384 To 387
82.	प्रा. नरेश पा. बोरकर प्रा. डॉ. मृत्युंजय सिंग	परिपथ प्रशिक्षणाचा गती,शक्ती,चपळता सहनशीलता या शाररिक घटकावर पडणारा प्रभाव	388 To 391
83.	डॉ. अनिल प्रभाकर उवाळे	२१व्या शतकातील नभोनाट्याचे स्वरूप	392 To 396
84.	प्रा. आशिष रमेश बोरकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व शिक्षण	397 To 399
85.	प्रा. आशिष रमेश बोरकर	भारतीय स्त्री शिक्षण व आव्हाने	400 To 402

86.	प्रा.नाजुकराम दिनानाथ बनकर प्रा.डॉ. संजय आगासे	योग प्राणायामाचा खेळाडूच्या शारीरिक क्षमतेवर पडणारा प्रभाव	403 To 408
87.	देविदास निळकंठ भोयर	हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील कापूस उत्पादनावर होणारा परिणाम	409 To 411
88.	डॉ. सतीश चहांदे काशीनाथ तरासे	स्त्रीवादी कविता : एक दृष्टिक्षेप	412 To 417
89.	डॉ. दत्ता यु. जाधव	गोंड राजे कालीन माहूर	418 To 422
90.	विद्या राघोजी ढोके	आंबेडकरवाद आणि दलित साहित्य	423 To 427
91.	प्रदिप एकनाथ नवले	भारतातील आदिवासींच्या निरनिराळ्या समस्या, परिणाम व शासन योजना – एक अभ्यास	428 To 433
92.	आर. एस. देवकाते	माध्यमिक शाळेतील स्केटींग खेळाडूच्या मुल्यमापनासाठी कसोटीचे विकसन	434 To 439
93.	डॉ. मंदा तडस डॉ. मेघा सबाने	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री विषयक दृष्टिकोन	440 To 442
94.	विनोद गंगाधरराव वाघाळकर	डॉ. आ. ह. साळुंखे यांच्या दृष्टीने इतिहासाचे महत्त्व	443 To 445
95.	विनोद गंगाधरराव वाघाळकर	इतिहासकार कोणास म्हणावे ?	446 To 449
96.	विद्या राघोजी ढोके	सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसे	450 To 452
97.	डॉ. जे.के. भालेराव	महाराष्ट्रातील ग्राम विकासाचे 'शिल्पकार'	453 To 455
98.	डॉ. संतोष गुणवंतराव पाटील	हॅरॉल्ड जे. लास्की यांचा हक्का संबंधीचा विचार : एक चिकित्सक अभ्यास	456 To 458
99.	एम.एन. तारू	प्रेक्षणीय खोपोली : इतिहास व वास्तुशिल्प	459 To 461
100.	डॉ. बलीद उज्ज्वला शिमाने	ग्रामीण भागातील मुलींच्या शाळेतील गळतीच्या समस्या आणि उपाय	462 To 463
101.	श्रीमती ज्योत्स्ना गजेंद्र मेंदाड डॉ. महेश गं. कळलावे	किशोरी उत्कर्ष मंचातील मुलींच्या समस्या आणि कार्यकारी मंडळातील सदस्याची भूमिका व कर्तव्ये	464 To 468
102.	के.एम. मुंडे	नांदेड शहरातील अध्यापक विद्यालयात प्राचार्याची प्रशासकीय व व्यवस्थापकीय सध्यस्थिती	469 To 472
103.	शैलेंद्र देविदास तेलंग	मुद्रेचा विकास व स्वरूप	473 To 477
104.	दिलीप नागरगोजे	अनेकान्त हाच तृतीय नेत्र : आचार्य श्री महाप्रज्ञ	478 To 480

महाराष्ट्रातील ग्राम विकासाचे 'शिल्पकार'

डॉ. जे.के. भालेराव
(लोकप्रशासन विभाग प्रमुख)
स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

सारांश :

दुष्काळापायी होरपळलेली, गांजलेली, ओस पडलेली गावच्या गावं महाराष्ट्रात आहेत. आधी गावातला पाऊस गायब होतो, मग शेतातील विहीरी आटतात, झाडं वाहतात, डोंगर उघडे-बोडके होतात. जनावरं दूध देईनासी होतात, विकण्यासाठी सोडा; पोटासाठीही अन्न पिकत नाही. चार पैसे गाठीला बाळगणारी माणसं कर्जाच्या विळाख्यात सापडतात. असे दुष्टचक्र ग्रामीण माणसांच्या नशिबी मारलेलं. असे असतानाही जनशक्तीमुळे परिस्थिती बदलता येते, उजाड माळरानावरही हिरवगार नंदनवन फुलविता येते, 'आपला विकास आपल्या हाती' हा संदेश गावा-गावात देऊन ग्रामीण जीवनाचा कायापालट घडवून आणणारे जमीन, पाणी, पर्यावरण, शेती, आरोग्य, शिक्षण, ग्रामविकास, रोजगार, पूनर्वसन, अंधश्रद्धा निर्मूलन व महिला आर्थिक सक्षमीकरण इत्यादी क्षेत्रात अभिनव व पथदर्शक कार्य करणारे "आदर्श ग्राम" निर्माण करणारे काही करिश्माई समाजसेवक महाराष्ट्राच्या ग्राम विकासाचे शिल्पकार ठरले आहेत.

प्रास्ताविक :

ग्रामविकास करायचं म्हणजे फक्त तुंबलेली गटार व नाल्या साफ करायची असं नाही. ग्रामविकासासाठी गरज असते ती प्रश्न-समस्या सर्वांथाने समजून घेण्याची ते सोडविण्यासाठी पुढारी, शिक्षक, प्राध्यापक, वकील, डॉक्टर, इंजिनिअर, अधिकारी व शेतकरी अशा तऱ्हेच्या माणसांना कामासाठी प्रेरित करण्याची, नवी ऊर्जा देण्याची, गावासाठी काम हे स्वतःसाठी काम-माझ्या कुटुंबाच्या कल्याणासाठी काम हा विचार रूजवून गावाला विकासाची दृष्टी देऊन समाज जीवन बदलण्याची, करपलेली पीक, सततचा दुष्काळ, खडकाळ जमीन, क्षारपड इ तालेली माती, बेभरवशाचा पाऊस आणि चढत जाणारे तापमान इत्यादी बाबींमुळे शेती करणे व जीवन जगणे अशक्यप्राय झालेले आहे. म्हणूनच खेडी भकास होत आहेत. पोटासाठी ग्रामीण माणूस शहराकडे धाव घेत आहे. हा लोंढा थांबवून बेरोजगारांच्या हाताला गावातच रोजगार उपलब्ध करून, पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या आधारे शेतकऱ्याचे जीवन सुकर बनविणारे, बचतगटाच्या माध्यमातून ग्रामीण गरीब महिलांचा सामाजिक-आर्थिक व शैक्षणिक विकास घडवून आणणारे आणि नवे प्रयोग, प्रकल्प, उपक्रम योजना व कार्यक्रम राबवून ग्रामीण माणसाचं जीवन मंगलमय बनविणारे किमयागार अण्णा हजारे, पोपटराव पवार, अशोक बंग आणि डॉ. अविनाश पोळ यांच्या जीवनकार्याचा परिचय प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये करून देण्यात आला आहे.

१) अण्णा हजारे :

अन्याय, अत्याचार, जुलूम, भ्रष्टाचार यांच्या विरोधात सामान्य माणसांना बळ देणारे, पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या अभिनव प्रयोगातून गावाला सुजलाम बनविणारे, राज्यकर्ते व प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या भ्रष्टाचार प्रकरणाविरोधात लढणारे आणि माहिती अधिकाराचे 'अस्त्र' जनसामान्यांना मिळवून देणारे नेतृत्व अशी ओळख 'अण्णा' यांची महाराष्ट्रालाच नव्हे तर संपूर्ण देशाला आहे. लष्करातील नोकरी सोडून युद्धातून वाचलो माझा पूर्णजन्म झाला असून यापुढील संपूर्ण जीवन मी समाजकार्यासाठी देणार असा निर्धार करून राळेगणसिध्दीला आले.

राळेगणसिध्दीचं तेव्हाचं नाव राळेगण-शिंदी असे होते. गावात हातभट्ट्या भांडणतंटे, मारामान्या, घाणीचे साम्राज्य आणि पाण्यासाठी भटकंती करावी लागायची. अण्णांनी गावातील मंडळींना सोबत घेऊन हातभट्ट्या उध्दवस्त केल्या. एक स्मशानभूमी अस्तित्वात आणली यामुळे जातीभेद दूर झाला. प्रौढ साक्षरता वर्ग सुरू केले. सामुदायिक विवाह प्रथा सुरू करून गरिबांच्या कुटुंबात विवाहाचा आनंद द्विगुणीत केला. 'एक गाव-एक पाणवठा' हे स्वप्न प्रत्यक्षात अण्णांनी साकारलं. गावात सामुदायिक शेतीचा प्रयोग सुरू करून रिकाम्या हाताला गावात काम दिलं. कष्टकऱ्यांनी साठ एकरात भेंडी पिकवली आणि सामुदायिक शेती यशस्वी झाली. पाण्याचे नियोजन केल्यास वर्षभर शेतीसाठी पाणी उपलब्ध होईल आणि यातूनच पडणाऱ्या पावसाच्या थेंब न थेंब अडवून जमिनीत जिरविण्याचा प्रयोग सुरू झाला. वाहून जाणारं पाणी आणि माती वाचविण्यासाठी ओढ्याच्या पात्रावर चेक डॅम, नाला बंड, पाझर तलाव झाले. उताराच्या जमीनीवर चर खोदून पाणी अडविण्याचा प्रयत्न यशस्वी ठरला. यामुळे गावाच्या परिसरातील भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढली. २५ ते ३० सेंटीमीटर पाऊस पडूनही गावातील ८५ विहीरी

तुडूंब भरल्या हा चमत्कार अण्णांनी स्वप्रयत्नातून करून दाखविला. याशिवाय ठिबक सिंचन व धान्य बँक या अभिनव योजना अण्णांच्या शेतकऱ्याला समृद्ध करण्यात वरदान ठरल्या.

राळेगण सिध्दीच्या विकासाच्या प्रयत्नातून आदर्श गाव ही संकल्पना आकारास आली. व्यसनाधिनतेपासून, वृक्षतोडीपासून, भांडण-तंटे, कोर्ट-कचेऱ्या, धर्मभेद-जातीभेद व राजकारणातील कट कारस्थानापासून गाव कोसो दूर गेले. अण्णांनी स्थापन केलेल्या हिंद स्वराज्य स्टूट या संस्थेद्वारे गाव विकासाची चळवळ ३५० गावात पोहचविण्याचे कार्य केले. अण्णांनी संपूर्ण देशवासीयांना **मौन उपोषण** हा मंत्र देऊन सरकारच्या दडपशाही व भ्रष्टाचाराच्या विरोधात लढण्याचे शस्त्र जनसामान्यांना देऊन लोकशाहीचा राजा बनविले.

२) पोपटराव पवार :

नशाबंदी, चराईबंदी, कुऱ्हाडबंदी, नसबंदी आणि श्रमदान या पंचसूत्रीच्या आधारे आदर्श गाव योजनेतील पहिले यशस्वी गाव म्हणून हिवरेबाजारचा लौकिक महाराष्ट्रभर निर्माण करणारे आदर्श सरपंच पोपटराव पवार हे देशातील गाव विकासाचे नवे मॉडेल बनले.

कोणत्याही गावाचा विकास करण्यासाठी शासकीय योजनांची मदत, अधिकाऱ्यांचा पाठिंबा आणि गावकऱ्यांचा सक्रीय सहभाग हे तीनही घटक महत्वाचे असतात हे अधोरेखित झाले. गावाचे सरपंच होताच अनेक वर्षे बंद पडलेला हरिनाम सप्ताह पोपटरावांनी सुरू केला. गावकऱ्यांसाठी आळंदी व पंढरपूरच्या यात्रा आयोजित करून देवदर्शन घडवून आणलं. या दोन उपक्रमातून गावकऱ्यांचं संघटन उभं केलं. गाव स्वयंपूर्ण होण्याकरीता जलसंधारणाची कामे केली पाहिजेत या विचारातून **माथा ते पायथा** या सूत्राच्या आधारे हिवरे बाजारच्या डोंगरावर एक फूट खोल व दोन फूट रुंदीचे सलग समपातळी चरांचे खोदकाम १५० हेक्टर जमीनीवर करण्यात आले. याशिवाय २ वनतळी, ४१ दगडी बांध, ६ सिमेंट नाला बांध, ५२ मातीचे बांध आणि ५ साठवण तलाव गावकऱ्यांच्या सामुहिक श्रमदानातून उभे केले. याद्वारे माती व पाणी अडविण्याचे शास्त्रशुद्ध तंत्र प्रत्यक्षात आणलं. १५० हेक्टरवर खोदलेल्या चरातून तब्बल २ कोटी ७५ लाख लिटर जमीनीत मुरलं. डोंगरात इरपलेलं पाणी भूगर्भातून विहीरीत अवतरलं. वोरडवाहू शेतकरी केवळ बाजरी व ज्वारी घेणारे जल संचयामुळे आता गहू, कांदा, सोयाबीन व भाजीपाला अशी नगदी पिके घेऊ लागली. शेतीला जोड घंड्या म्हणून दूध व्यवसाय सुरू केल्यामुळे गावात जर्सी गायी दिसू लागल्या. गावाचं दूध उत्पादन २५०० लिटर पर्यंत पोहचलं. यामुळे गावात सुबत्ता येण्यास सुरुवात झाली. नगदी पिकातून शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा आला. त्यामुळे घरा-घरात टी.व्ही., मोटार सायकल, टँक्टर व कार या बाबी दिसू लागल्या.

पोपटरावांच्या कामातली सर्वात महत्वाची खासीयत म्हणजे लोकांना बरोबर घेऊन पुढे जाणे आणि गावाचा सर्वांगीण विकास करायचा असेल तर ते म्हणतात त्याप्रमाणे "विकासाची कामे करताना राजकारणाचे जोडे बाहेर काढून ठेवावेत."

३) डॉ. अविनाश पौळ :

सामाजिक कार्याची कुठलीही कुठुंबिक पार्श्वभूमी नसताना परक्या गावात जाऊन तिथल्या लोकांना विश्वासात घेत लोकसहभागाद्वारे गाव आदर्श करून दाखवण्याची किमया डॉ. अविनाश पौळ यांनी करून दाखवली. सातत्यातील सरपंच पोपटराव पवार यांचे भाषण ऐकून सामाजिक कार्याची प्रेरणा घेऊन बेंबलेवाडी हे गाव दत्तक घेतलं.

डॉ. पौळ जेव्हा प्रथम बेंबलेवाडीत गेले तेव्हा रस्त्यात एवढा चिखल की, त्यांच्या गाडीचे एक चाक त्यात रूतून बसलं. गावात सगळीकडे कचरा, गावातलं पडीक माळरान हेच ग्रामस्थांचे शौचालय, सांडपाणी आणि पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न मोठा गंभीर बनला होता. अशा अवस्थेत डॉ. पौळ यांनी मनोमन संकल्प केला की, आपल्याला मिळालेले दोन हात आणि बुद्धी याचा उपयोग करून गावाचा कायापालट घडवून आणू शकू. हातात कुदळ व फावडं घेऊन रस्त्यावरची घाण व साचलेली गटारं व नाल्या साफ केल्या. त्याचबरोबर गाव हागणदारी मुक्त करून आरोग्यदायी बनवलं. प्रत्येक व्यक्तीला आरोग्याचं महत्त्व पटवून देतानाच गावाचं आरोग्य कसं सुधारेल त्याचप्रमाणे देशातील नेत्रदानाची गरज पाहता नेत्रदानाबद्दल गावाला प्रेरीत केले. गावातील सगळ्या घरांना एकच रंग दिला. यामुळे सर्वदूर एकात्मतेचा संदेश आणि प्रत्येक घराच्या दारावर गृहलक्ष्मीचे नाव दिले. या द्वारे लिंगभेद दूर करून स्त्री-पुरुष समानतेची शिकवण दिली. गावात गेल्यानंतर दिव्यदृष्टी देणारे गाव ही पाटी सर्वांचे लक्ष वेधून घेते. डॉ. पौळ यांनी केलेल्या प्रयत्नामुळे आज गावातील ९० टक्के लोकांनी नेत्र दानाचा संकल्प केला आहे. गावात बचतगटाच्या माध्यमातून महिला व बेरोजगारांच्या हाताला रोजगार उपलब्ध करून गावाचा विकास करण्याची अशक्य गोष्ट शक्य करून दाखविली.

४) अशोक बंग :

स्वावलंबी शेतीचा प्रयोग यशस्वी करणारे अशोक बंग हे वर्धा जिल्ह्यातील ग्रामीण जनसमुहाचे आज आयडॉल बनले आहेत. सतत दुष्काळ व नापिकीने ग्रस्त असणाऱ्या भागात त्यांनी चार एकर जमीनीत वर्षात दोन पिके घेणाऱ्या नियोजन करून प्रत्यक्षात आणले. चेतना विकास ही संस्था स्थापन करून वर्धा जिल्ह्यातील १५० ते २०० गावात शेती, नैसर्गिक संसाधन, महिला सक्षमीकरण, बालशिक्षण व स्वशासन या बहुविध मार्गाने गावाच्या विकासाचे काम उभे केले. विदर्भातील ३५ इंच पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण लक्षात घेऊन सामान्यतः ६० सेंटीमीटर व्हर्टिकल इंटरवलवर (उतारावर) बांध उभारून पाणलोट विकासाची संकल्पना अनेक गावात यशस्वी केली. याकरीता गावोगावी प्रशिक्षित ग्रामतंत्रज्ञ निर्माण केले. या उपक्रमाद्वारे जिल्ह्यातील अंदाजे ४ हजार एकर जमीन पाणलोटखाली आणली.

विविध गावात कृषीसेवाकेंद्राच्या माध्यमातून बी-बियाणे, खत, औजारे, औषधी व कीटक नाशके उपलब्ध करून सेंट्रीय शेतीच्या आधारे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणली. आज बहुसंख्य शेतकरी अल्पभूधारक आहेत. त्यामुळे साधनसामुग्री, ज्ञान व कौशल्य मर्यादित आहेत. संपूर्ण कोरडवाहू सर्व सामान्य ५ माणसांच्या शेतकरी कुटूंबाच्या आजच्या गरजा लक्षात घेऊन खर्चाचे गणीत लक्षात घेऊन पिकाचे नियोजन केले. अडीच एकराचा शेतकरी वर्षाला जेवढे रासायनिक खत वापरतो तेवढ्या खताच्या किमतीचे शोणखत, कंपोस्ट खत शेतीत वापरले. गावरान व सुधारीत जातीच्या बियाणाची निवड केली. यात नगदी खाद्य पिके, कडधान्य व अन्य पिकांचा समावेश केला. पाणी व माती व्यवस्थापनासाठी किचीत उताराचे व समपातळी बांध घातले. सलग ५ वर्षांच्या कालावधीनंतर त्याचे सकारात्मक परिणाम दिसून आले. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आजच्या राहणीमानानुसार (वार्षिक खर्च २५,०००/-) एकूण गरजेच्या ८० टक्के स्थायि उत्पन्न अडीच एकर जमीनीत साध्य करता आले. हा स्वावलंबी शेतीचा प्रयोग हजारो अल्पभूधारकांना नवजीवन देणारा ठरला आहे. शेती व्यवसाय हा समाधान, शांती व समृद्धी देणारा होईल असा प्रश्न अशोक बंग यांनी अनेक शेती प्रयोगातून करून दाखविला.

निष्कर्ष :

आजच्या जागतिकीकरणातून स्वीकारलेल्या खूल्या अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण भागातील गरीब माणसाचे प्रश्न गायब झाले असतांना माणूस जगावा यासाठी धडपडणारे काही माणसं आपले आविष्य याकरीता खर्ची घालत आहेत. १२ महिने-२४ तास तन, मन व धनाने वंचित, शोषित व मागास घटकांच्या कल्याणासाठी राबत आहेत. गांव-गांव में जायेंगे भारत नया बनायेंगे! हा संदेश गावोगावी पोहचवून गाव सशक्त व आदर्श बनवत आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. कुलकर्णी, सुहास (२००८), खरेखुरे आयडॉल्स, समकालीन प्रकाशन, पुणे.
२. पाटील, वा.भ. (२०१०), पंचायती राज्य, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
३. देसाई, ए.आर. (२००९), भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, राबत पब्लिकेशन, जयपूर.
४. आपले आदर्श गाव (मासिक) फेब्रुवारी-२०११.

ISSN 2277-5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

Volume - VII, Issue - II
MARATHI / HINDI
April - June - 2018

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 5.2 www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII

Issue - II

Marathi

April - June - 2018

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 5.2**

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877, 6969427.

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 5.2 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	शिक्षक शिक्षणातील अध्ययन संदर्भातील नवविचार प्रवाह शहाणे सुनिता विठ्ठल	१-१०
२	भारतीय उच्च शिक्षण: ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे डॉ. जे. के. भालेराव	११-१४
३	विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीमध्ये शिक्षक पालकांच्या आंतरक्रियेचे महत्त्व डॉ. तायडे दंडपाल भिमराव डॉ. एस. एस. पाठक	१५-१८
४	हैद्राबाद संस्थानाचे शिक्षण विषयक धोरण सौ. लक्ष्मी आत्माराम सिरसाट	१९-२३
५	२१ व्या शतकातील शिक्षकांची भूमिका नेलवाडे महेश शिवाजीराव प्रा. डॉ. एल. एच. पाटील	२४-२९
६	दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील मुला-मुलींना शिक्षणासाठी येणाऱ्या अडचणी अमरदीप लालाजी रामटेके डॉ. डी. ए. मानेराव	३०-३५
७	विद्यार्थ्यांच्या जीवनात शिक्षकाची भूमिका प्रा. सुनिता विठ्ठलरव भोसले (गंगथडे)	३६-३९
८	२१ व्या शतकातील शिक्षकांची भूमिका आणि आव्हाने डॉ. ज्योती अरविंद पोटे	४०-४५
९	शिक्षणात माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान: महत्त्व आणि गरज Dr. Falguni B. Vahanwala	४६-५१
१०	कौशल्यविकासात वृद्धी करून साधनसंपत्ती आणि क्षमतांचा लाभ मिळवतांना प्रा. व्ही. एम. घुबळे	५२-५९
११	विद्यार्थी जीवनात शिक्षकाचे महत्त्व प्रा. सौ. लक्ष्मी विष्णु भंडारे	६०-६३

२. भारतीय उच्च शिक्षण: ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे

डॉ. जे. के. भालेराव

लोकप्रशासन विभागप्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

सारांश :

जागतिकीकरणामुळे शैक्षणिक क्षेत्रातही व्यवसाय आणि व्यापार तत्त्वाचा अंगिकार करावा लागत आहे. आजच्या युगात शिक्षणाचे बाजारीकरण झाल्यामुळे शिक्षणसम्राट व संस्थाचालकाचा शिक्षण देणे हा धंदा बनला आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातही माफिया, बिल्डर्स, कॉर्पोरेट्स व राजकीय पुढाऱ्यांनी घुसखोरी केल्यामुळे हे पवित्र असलेले क्षेत्रही अपवित्र बनले आहे. अलिकडे शासनाने उच्च शिक्षणात विनाअनुदानाचे धोरण स्वीकारून उच्च शिक्षणाची गंगा गावोगावी -खेडोपाडी व घरोघरी पोहोचविली असली तरी शिक्षण सम्राटांची 'पैसा आडवा पैसा वाढवा' ही निती सर्वसामान्यांना पैसे मोजल्याशिवाय त्या गंगेचे पाणी प्राशन करू शकत नाही.

प्रास्ताविक

प्राचीन भारतीय शिक्षण व्यवस्था ही जगप्रसिद्ध होती. वैदिक काळातील शिक्षण गुरूकुलात तर बौद्धकाळातील शिक्षण विहार व विहारामध्ये देण्यात येते असे, तरी सामान्यतः व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असणारे नैतिक, सामाजिक व कृतीदायी शिक्षण दिले जात. व्यक्तीला मानवी मूल्यांचे शिक्षण मिळत असल्यामुळे त्याचे आचरण ही अपेक्षा असते परंतु ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर पाश्चात्य शिक्षण व्यवस्था भारतीयावर लादण्यात आली. १९८१ च्या सुमारास वैश्विक स्तरावर खाजगीकरणाच्या युगाचा प्रारंभ झाला आणि शिक्षण व्यवस्था ही विद्यार्थी केंद्रीत न राहता उद्योगिकीकृत झाली. संपूर्ण 'चरित्र संवर्धनासाठी शिक्षण' ही शिक्षणाची संकल्पना न राहता 'नोकरीसाठी शिक्षण' ही आजच्या शिक्षणाची संकल्पना बनली आहे. अलिकडील काळात केंद्र-राज्य सरकारचे शिक्षण विषयक धोरणे बघितल्यास आपणास दिसून येते की, उच्च शिक्षण समाजाला मिळावे. ते ग्रामीण भागात उपलब्ध व्हावे याकरीता महाविद्यालये व विद्यापीठे स्थापन केली जावीत याबाबत सरकारची अनाच्छा दिसून येते. त्यामुळे उच्च शिक्षण हे ज्यांच्याकडे पैसा आहे. त्यांनाच मिळेल अशी संकल्पना मांडणाला दिसून येत आहे. तळागळातील वंचित, दलित, मागास घटकाला उच्च शिक्षण कसे मिळणार नाही याची सरकारकडून दखल घेतली जात नाही. त्याअनुषंगाने उच्च शिक्षणविषयक सरकारचे निर्णय, आदेश, धोरणे, कार्यक्रम अद्ययावत राखण्यात येत आहेत.

भारतातील उच्च शिक्षणाची पार्श्वभूमी :

भारतातील उच्च शिक्षणाची उज्ज्वल परंपरा वैदिक काळापासून सुरू होते. गुरुकुलात विद्यार्थी वयाची ३६ ते ४० वर्षांपर्यंत शिक्षण घेत असत बौद्धकाळातील तक्षशिला, नालंदा व विक्रमशिला ही जागतिक दर्जाची शिक्षण केंद्रे होती. ब्रिटीश काळात शिक्षणतज्ञ चार्ल्स ग्रॉन्ट यांनी ख्रिश्चन धर्म व पाश्चात्य संस्कृती इंग्रजी भाषेच्या सहाय्याने भारतासह अनेक देशात प्रसारित करण्याचा सल्ला दिला. त्यानुषंगाने १८५७ मध्ये कलकत्ता, मुंबई व मद्रास या ठिकाणी उच्च शिक्षण देणारी विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली. आधुनिक भारतीय शिक्षण प्रणालीचे प्रणेते लॉर्ड मेकॉले यांनी भारतातील उच्च शिक्षण निती प्रारूप तयार केले. त्यानुसार त्यांना या शिक्षण व्यवस्थेतून असा एक वर्ग तयार करावयाचा होता त्याचा रंग आणि रक्त भारतात असेल परंतु बौद्धिक व मानसिकदृष्ट्या तो ब्रिटीश राहिल. त्याचीच प्रचिती सध्याच्या नोकरशाही व्यवस्थेतून दिसून येते.

भारतातील उच्च शिक्षणाची सद्यस्थिती :

शिक्षण हा मानवी जीवनाचा पायाभूत संस्कार आहे आणि शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठे हे संस्कार केंद्र आहेत. शिक्षणामुळेच व्यक्ती, समाज आणि पर्यायाने राष्ट्राचा विकास होतो. भारतात उच्च शिक्षण देणारी विद्यापीठे व महाविद्यालये सद्यःस्थिती खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आलेली आहे.

अ.क्र.	वर्ष	विद्यापीठे	महाविद्यालय संख्या
१.	१९५०-५१	२६	५७८
२.	१९६०-६१	४१	१८९१
३.	१९७०-७१	८२	३२७७
४.	१९८०-८१	११०	५८४८
५.	१९९०-९१	१८४	६९६३
६.	२०००-०१	२६२	१११४६
७.	२००९-१०	५२५	२५९५१
८.	२०१०-११	५५६	३१२१४

Source: - Economic Survey of India-2011.

भारतात विशेषतः १९९० नंतर उच्च शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला अर्थात बाजारीकरणाला सुरुवात झाली. तेंव्हापासून उच्च शिक्षणाचा विस्तार खूप झपाट्याने झालेला दिसून येतो. भारतात २०१६ पर्यंत ७९९ विद्यापीठे, १२२ अभिमत विद्यापीठे आणि पदवी महाविद्यालयांची संख्या ३९०७१ इतकी होती. विद्यार्थ्यांचा शिक्षण क्षेत्रातील कल लक्षात घेता ४१.१०% विद्यार्थी कला शाखेत, १६.४९% विज्ञान, १४.५३% कॉमर्स व मॅनेजमेंट, १५.९९% शिक्षण पदविका, ४.३१% अभियांत्रिकी, ५.४५% मेडिकल नर्सिंग व फॉर्मसी आणि २.०६% कायद्याचे शिक्षण घेत आहेत.

देशात दूरशिक्षण आणि अभिमत विद्यापीठाचा बाजार :

लहानपणी अर्ध्यावर सोडलेले शिक्षण पूर्ण करण्यात यावे अथवा ज्या विद्यार्थ्यांचा शिक्षणात कोणत्या तरी कारणाने खंड पडलेला आहे. अशा विद्यार्थ्यांना पुढील शिक्षण स्वतः चा व्यवसाय व नोकरी सुरू ठेवून पूर्ण करण्याची संधी मिळावी याकरीता दूरशिक्षण प्रणालीचा स्वीकार करण्यात आला. मात्र अशा तऱ्हेने बहिःस्थ शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना केवळ पारंपरिक स्वरूपाचे पदवी शिक्षण पूर्ण करता येत असे. ज्या अभ्यासक्रमांमध्ये प्रात्यक्षिक करावयाचे आहे. अशा व्यावसायिक अभ्यासक्रमांना बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात येत नसे. परंतु ही मर्यादा व अडचण अभिमत विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर दूर करण्यात आली.

१९९० च्या दशकातही अभिमत विद्यापीठाची संख्या भारतात जेमतेम ३५ होती. गेल्या दहा-पंधरा वर्षात मात्र ती संस्था तिप्पट होवून १३२ इतकी झाली आहे. भारतातील काही अभिमत विद्यापीठाचा दर्जा लाभलेल्या हा संस्थांचा इतिहास प्रेरणादायी आहे. त्यात गुजरात विद्यापीठ (अहमदाबाद), वनस्थळी विद्यापीठ (राजस्थान), टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ (पुणे), काशी विद्यापीठ (वाराणसी) आणि रविंद्रनाथ टागोर यांचे शांतिनिकेतन यासारख्या विद्यापीठांचा विशेष उल्लेख केला जातो. परंतु १९८० च्या दशकात भारतभर विनाअनुदानित खाजगी व्यावसायिक उच्च शिक्षण संस्थाना प्रोत्साहन देण्याचे धोरण स्वीकारल्यामुळे अनेक खाजगी क्षेत्रातील उद्योगपतींनी उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्था उभ्या केल्या. मणिपाल अॅकॅडमी ऑफ हायर एज्युकेशन ही संस्था पै उद्योग समुहाने दक्षिण कर्नाटकात महिपाल येथे स्थापन करून इंजिनियरींग व मेडिकल असे व्यावसायिक शिक्षण देणारी दर्जेदार संस्था म्हणून नावारूपास आणली. तसेच युनानी वैद्यकीय उपचार पद्धतीची औषधी उत्पादन करणाऱ्या 'हमदर्द' या आंतरराष्ट्रीय कंपनीने दिल्लीत 'जामिया हमदर्द' ही संस्था स्थापन केली. या दोन्ही संस्थाना उत्पावधीतच अभिमत विद्यापीठाचा दर्जा देण्यात आला. या विद्यापीठाने मनमानी शुल्क आकारून शिक्षण देण्यास सुरुवात केली आणि उच्च शिक्षणाचा बाजार मांडला.

अभिमत विद्यापीठे ही शासनाकडून कुठलेही अनुदान (ग्रॅन्ट्स) घेऊ नसल्यामुळे शैक्षणिक नियमांची शिस्त लावण्यात राज्यशासन देखील हतबल ठरत आहेत. दुसरे म्हणजे अशा अभिमत विद्यापीठाच्या सर्वोच्च पदावर बहुधा घरच्या, कुटुंबातील किंवा नात्यागोत्यातील व्यक्तीच्याच नेमणुका केल्या जात आहेत. काही अभिमत विद्यापीठे केवळ पदव्या विक्री करणारी दुकाने झाली आहेत. अलिकडेच देशातील ४४ अभिमत विद्यापीठांतील पायाभूत सुविधा निकृष्ट दर्जाच्या असल्यामुळे त्यांची अभिमत विद्यापीठाची मान्यता काढून घेण्याचा निर्णय केंद्र शासनाने घेतलेला आहे.

मुक्त विद्यापीठांचा मनमानी कारभार :

राष्ट्र मुक्त विद्यापीठाची स्थापना करण्याची सुरुवात १९६० च्या दशकात झाली. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली येथे १९८५ मध्ये स्थापन करण्यात आले. त्याला इग्नौ हे छोटेखानी नाव आता बरेच रूढ झाले आहे. युजीसीच्या छात्रावली कार्यरत असलेल्या केंद्रीय विद्यापीठात तसेच राज्य शासनाच्या अख्यारीतील विद्यापीठामार्फतही बहिःस्थ विद्यार्थ्यांची भेदणी करून घेऊन त्यांना परीक्षांना बसू दिले जाते. महाराष्ट्रातील यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक यांनी

पारंपरिक शिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठाना सर्वच बाबतीत मागे टाकलेले पहावयास मिळते. या विद्यापीठातर्फे व्यावसायिक अभियांत्रिकी, विज्ञान, संगणक, वैद्यकीय, बी.टेक., एम.बी.ए., फ्रुट प्रॉडक्शन व कॉम्प्युटर ऑपरेशन्स इत्यादी पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांशिवाय पदविका प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम उपलब्ध करून दिले आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा प्रवेशाचा व रोजगाराभिमुख शिक्षणाकडे वाढल्यामुळे पारंपरिक शिक्षण देणारी विद्यापीठे व महाविद्यालये बंद पडत आहेत.

निष्कर्ष :

मुक्त विद्यापीठाने मुक्त प्रवेश, दैनंदिन तासापासून विद्यार्थ्यांची मुक्तता, एकदाच वार्षिक परीक्षा इत्यादी पॅटर्न अंगिकार केला आहे. त्यामुळे आजच्या विद्यार्थ्यांस शिक्षण नको हाताला काम पाहिजे आहे. अशा मानसिकतेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या व पालकांचाही मुक्त विद्यापीठात प्रवेश घेण्यासाठी लांबच लाव रागा लागत आहेत हे दृश्य पारंपरिक विद्या आणि शासन यांना उच्च शिक्षणाची पुनर्रचना करण्याकरीता अंतर्मुख करावयास लावणारे आहे.

संदर्भ सूची :

- १) पंडित, नलिनी (२००९), जागतिकीकरण आणि भारत, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई.
- २) मोटे, गितांजली (२०१५), जागतिकीकरण आणि शिक्षण, भारतीय शिक्षण मंडळ, पुणे.
- ३) पारीक, अंजू (२००४), महाविद्यालयाची शिक्षा सेवा, युनिवर्सिटी बुक हाऊस, जयपूर.
- ४) धनगरे द.ना. (२०१०), उच्च शिक्षण ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.

सारांश :-

शिक्षणामध्ये

मदलत्या व

शिक्षक अ

विद्यार्थी हे

मध्यापनाम

आंतरक्रिया

आंतरक्रिया

स्तावना

स

मोठ्या व

वनशैली

झे तसेच

समज नि

ाश्य, आ

मु

तो. त्याम

च्या आय

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

**AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL**

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
English Part - III / Marathi / Hindi

Impact Factor / Indexing
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

AJANTA

Ajanta

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII

Issue - IV

October - December - 2018

English Part - III / Marathi / Hindi

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com**

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed., M.L.A.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारत सरकारचे महत्वपूर्ण कार्यक्रम 'मेक इन इंडिया' 'स्कील इंडिया' : एक दृष्टिक्षेप प्रा. डॉ. चंद्रकांत बन्सी माळी	१-८
२	गणित अध्यापनात आशययुक्त अध्यापन पद्धतीचा वापर विजया हांडोरे डॉ. माधवी धारणकर	९-१६
३	महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे स्त्री सबलीकरणातील योगदान प्रा. डॉ. राजू परभत निकम	१७-२४
४	रायगड जिल्ह्यातील महिला सक्षमी करण्यात झेप फाऊंडेशन अंतर्गत होणाऱ्या खारेपाट महोत्सवाचे योगदान प्रा. रसिका रामचंद्र म्हात्रे प्रा. सुप्रिया सुरेश पाटील	२५-३०
५	जागतिकीकरणाचा भारतीय शिक्षणावर होणारा परिणाम : व उपाय योजना मेथ्राम रोशन दादाजी	३१-३६
६	आंध्र आदिवासी जमातींच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा अभ्यास प्रा. डॉ. मोरे माधव माणिकराव	३७-४२
७	मानसिक आरोग्य व शिक्षकाची मानसिक आरोग्यातील भूमिका डॉ. वंदना सतिश चौधरी	४३-४५
८	आरोग्याचा शिक्षण आणि शिक्षणव्यवस्थेवरील परिणाम डॉ. अंजली दशरथ काळे	४६-४७
९	भारतातील महिलांची राजकीय परिस्थिती व महिला सबलीकरण शेख जब्बार खलील	४८-५३
१०	नवभारताच्या विकासात स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान डॉ. जे. के. भालेराव	५४-५७
११	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातील ग्रंथालयाच्या शैक्षणिक योगदानाचा अभ्यास अमरदीप लालाजी रामटेके डॉ. एस. एस. पाठक	५८-६३
१२	जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम डॉ. ए. बी. देशमुख	६४-७०
१३	विशेष आर्थिक क्षेत्राचे (S.E.Z.) समाजावरील परिणाम प्रा. डॉ. कावळे बी. एन.	७१-७४

१०. नवभारताच्या विकासात स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान

डॉ. जे. के. भालेराव

लोकप्रशासन विभागप्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

सारांश

वैश्विकरण, उदारवादी आर्थिक धोरण आणि मुक्त बाजार व्यवस्था यातून उसळलेल्या महापुरात मोठे वृक्ष कोसळून पडावेत आणि लव्हाळी वाचावी तशाप्रकारे भारतातील खेड्या-पाड्यात, वाड्या-वस्त्या, डोंगर-दऱ्यात, शहर-नगर व आदिवासी बहुल भागात स्वयंसेवी संस्थांनी दिशादर्शक व अभिमानास्पद समाजकार्य उभे केले आहे. समाजात असलेल्या पण समाजाबाहेर राहणाऱ्या भटक्या विमुक्त, शेतमजूर, भूमिहीन, दलित, अंध, अपंग, कचरावे चक्र, विधवा, घटस्फोटित, निराधार, वेश्या, बालमजूर, अनाथ, एड्सबाधित, मनोरुग्ण आणि बेवारस मुलांचे संगोपन-शिक्षण-प्रशिक्षण-रोजगार व पुनर्वसन करून हजारो वंचितांचे जीवन स्वयंसेवी संस्थांनी समृद्ध व 'स्वयं' प्रकाशित केले आहे.

प्रास्ताविक

आशिया खंडातील एक प्रमुख प्रजासत्ताक आणि जगातील सर्वात मोठी लोकशाही राष्ट्र म्हणजे भारत होय. भारतात समाज कल्याणचे कार्य करण्यात शासनापेक्षा समाजसेवी संस्थांची प्राचीन मोठी वैभवशाली परंपरा आहे. देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य बहुमोल ठरलेले आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात शासनाची बदली भूमिका, प्रशासन यंत्रणेची जनतेप्रती निर्माण झालेली उदासिनता, नोकशाहीतील वाढता भ्रष्टाचार यास कंटाळलेल्या सामान्य जनतेला समाजसेवी संस्था ह्या सरकारला पर्याय वाटू लागले आहेत. 'समाजाच्या विश्वस्त' बनल्या. भारतीय संस्कृतीत मानवता, परोपकार, त्याग व सेवा ही जीवनमूल्ये आहेत. भारतीय समाजात 'समाजसेवा हीच' ईश्वरसेवा' (To Serve Man is to Serve God) मानली आहे. म्हणूनच सृष्टीवरील जीव-जंतू, पशु-प्राणी, दीन-दलित, अपंग-अनाथ आणि रोगा-भिकारी यांची मदत व सेवा करणे हे भारतीयांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्यामुळेच आज स्वयंसेवी क्षेत्र मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात विस्तारले गेले.

राज्यसंस्थेचे बदलते स्वरूप

आजच्या काळातील केंद्र, राज्य सरकारे जागतिक वित्तीय संस्थांचा अजेंडा राबविणारे 'कॅटॅलिक एजेंट' बनली आहेत. त्यामुळे सरकारच्या विकास कार्यावर जनतेचा विश्वास राहिलेला नाही. एकेकाळी आम आदमीचे 'माय-बाप' असणारे सरकार आज त्यांच्याकरीता परके बनत चालले आहे. अशा परिस्थितीत समाजातील तळागळातील गरीब लोकांना 'तुमचा विकास तुम्हीच करू शकता' असा आत्मविश्वास व आत्मभान व आत्मभान स्वयंसेवी संस्था देत आहेत.

बदलते जागतिक संदर्भ लक्षात घेता राज्य लोककल्याणकारी व विकासकार्यातील आपली इच्छाशक्ती आणि कुवत गमावून बसले असून विकास कार्याच्या पूर्ततेसाठी प्रतिछायेच्या शोधात आहे. म्हणूनच आजच्या काळात राज्यसंस्थेपेक्षा

समाजोपयोगी कार्यासाठी स्वयंसेवी संस्था अनिवार्य बनल्या आहेत. विशेषतः लोकशाही तत्त्वप्रणाली स्वीकारलेल्या देशात या संस्थांना लोकशाहीची देणगी (Girl of Democracy) मानले जाते.

स्वयंसेवी संस्थांचे अभिशासन

सेवादायी संस्थांची एक कार्यकारी समिती असते जी संस्थेची ध्येय-धोरणे ठरविणारी व निर्णय घेणारी सर्वोच्च व्यवस्था असते. या समितीतील सदस्य हे नेमणूक करण्यात येतील वा निर्वाचित केले जातील याबाबतची तरतुद संस्थेच्या घटनेत नमूद येते. दैनंदिन कार्यात सु-शासन निर्माण होईल आणि संस्था ध्येयप्रवण बनेल. याकरीता ही समिती कटिबद्ध असते.

संस्थेचे सदस्य हे घटनेनुसार आजीवन सदस्य असू शकतात किंवा काही कालापुरते (वर्ष /दोन वर्ष) व काही निर्मात्र सदस्य असू शकतात; परंतु कोणताही सदस्य हा पाचपेक्षा अधिक सेवाभावी संस्थेचा सदस्य असता कामा नये. तसेच कार्यकारी समिती अथवा बोर्डाचा कारभार हा लोकतांत्रिक स्वरूपाचा आजचा म्हणजे....

- १) कार्यकारी समितीवर एकाच कुटुंबातील सर्व सदस्य नसावेत. एकाच कुटुंबांची संस्थेवर मक्तेदारी किंवा एकाधिकार नसावा.
- २) कार्यकारी समितीत अशा सदस्यांचा समावेश असेल जे संघटनेच्या ध्येयनिष्ठेशी बांधील असतील.
- ३) संस्थेच्या घटनेच कार्यकारी समितीचे पदाधिकारी, त्यांचा दर्जा, अधिकार व कार्ये आणि संचालकाच्या निवडीबाबतचा स्पष्ट उल्लेख केलेला असावा.

स्वयंसेवी संघटनेची वैशिष्ट्ये

स्वयंसेवी संस्थांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्या अशासकीय/गैरसरकारी (Non-Governmental) असतात. याशिवाय या संस्थांची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आढळून येतात.

- १) स्वयंसेवी संघटना या पक्षविरहीत व धर्मविरहीत असतात.
- २) अशासकीय आणि अराजकीय असलेल्या स्वयंसेवी संस्था लोककल्याण आणि राष्ट्रहिताचे कार्य करतात.
- ३) स्वयंसेवी संघटना या नफा प्राप्तीकरीता काम न करता (Non-Profit) समाजातील दीन-दुबळ्या गरीब लोकांची सेवा करतात.
- ४) स्वयंसेवी संस्था या स्वतंत्र व स्वायत्त असतात. तसेच त्या बाह्य नियंत्रणापासून मुक्त व नोकरशाही विरहीत असतात.
- ५) स्वयंसेवी संस्था या समभाग (Share) किंवा मालकी हक्क विकत नाहीत.
- ६) स्वयंसेवी संघटना या अवैधानिक स्वरूपाच्या असून त्यांची सदस्यता ही ऐच्छिक स्वरूपाची असते.
- ७) सेवादायी संस्था या शासनाचा भाग नसतात, तर त्या स्वयंशासित असतात. त्यामुळे आपली ध्येयधोरणे, कार्यपद्धती, नियमावली, कार्याचे स्वरूप, संरचना, निर्णय आणि कार्यक्षेत्र स्वतः निश्चित करतात.
- ८) या संस्था निम्नस्तरावर सामाजिक समस्यांचे निराकरण करून समाजाचा जीवनस्तर उंचावण्यास कटिबद्ध असतात.

भारतातील राज्यनिहाय स्वयंसेवी संस्था

भारतातील विशेषतः ग्रामीण भागातील गरीब, जनतेला मुलभूत सेवा-सुविधा 'Free, Fairs & Fearless' स्वरूपात उपलब्ध करून सेवादायी संस्थांनी दुर्गम व डोंगराळ भागाचा कायापालट घडवून आणला आहे. देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकास कार्यात सरकारच्या खांद्याला खांदा लावून काम करणाऱ्या गैरसरकारी संस्थांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. देशात कार्यरत असणाऱ्या आणि सरकार दरबारी कायद्यांतर्गत नोंदणीकृत असलेल्या स्वयंसेवी संस्थांची संख्या ३३ लाख इतकी असून राज्यनिहाय त्यांची आकडेवारी खालीलप्रमाणे आहे.

राज्यनिहाय स्वयंसेवी संस्थांची संख्या

अ.क्र.	राज्य	स्वयंसेवी संस्था
१.	उत्तरप्रदेश	५,४८,११४
२.	आंध्रप्रदेश	४,६०,०००
३.	गुजरात	३,६९,१३६
४.	कर्नाटक	१,९०,०००
५.	मध्यप्रदेश	१,६०,०००
६.	पश्चिम बंगाल	१,६०,०००
७.	तामिळनाडू	१,४०,०००
८.	आरिसा	१,३०,०००
९.	राजस्थान	१,००,०००
१०.	गुजरात	७५,७८९
११.	छत्तीसगढ	५२,५५९
१२.	महाराष्ट्र	४,८०,०००

स्रोत :- जोशी आरती (२२ जून २०१४), दैनिक सामना, पृ.क्र. ३.

स्वयंसेवी संस्था आणि परकीय निधी

राष्ट्रीय स्तरापासून ते गावपातळीपर्यंत स्वयंसेवी संस्था बहुविध क्षेत्रात कार्य करून समाज जीवनात बदल व परिवर्तन घडून आणत आहेत. तेव्हा या संस्थांनी देशाच्या विकासाच्या वाटेवरील विघ्नसंतोषी न बनता विकासाचे दिपस्तंभ बनावे अशी सार्वजनिक अपेक्षा समाजाचा विश्वास असलेल्या या संस्थांकडून केली जाते. स्वयंसेवी संस्था सामाजिक कार्य करण्याकरीता निधी उभारावा लागतो. समाजात आज दानकर्त्यांची संख्या पाहता व शासनाचे दाननिधीबाबतचे जाचक अटी पाहता ह्या संस्था परदेशातून विकास कार्याकरीता निधी घेतात. केंद्रीय गृहराज्यमंत्री मुल्लापल्ली रामचंद्रन यांनी अलिकडेच दिलेल्या राज्यसभेतील माहितीनुसार, "भारतातील स्वयंसेवी संस्थांना २००८ ते २०११ या तीन वर्षात रू. ३१,९०४ कोटी परकीय आर्थिक स्थिती मिळाला असून त्यातील संस्थांची संख्या होती तब्बल १४ हजार इतकी विदेशी निधी घेणाऱ्या गैरसरकारी संस्था (NGO) भारताची अंतर्गत सुरक्षितता, अर्थव्यवस्था आणि औद्योगिक प्रगतीसाठी धोकादायक असल्याचा इशारा केंद्रीय गुप्तचर विभागाने

विश्यामुळे या सास्थांना मिळणाऱ्या परकीय निधीबाबत गंभीर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाला असून केद्र सरकारने परकीय निधीबाबत शीक निबंध लादले आहेत.

निष्कर्ष

प्राचीन काळात समाजातील अपंग, वृद्ध, भिकारी व बेसहारा लोकांना अन्न, वस्त्र, निवारा व आर्थिक मदत सेवाभावी संस्थांकडून केली जात असे. परंतु कालांतराने सरकारच्या योजना व जनकल्याणकारी कार्यक्रमाच्या अमंलबजावणीत स्वयंसेवी संस्थांनी सहकार्याची भूमिका पार पाडली. परंतु एकेकाळी ज्या सेवाभावी संस्था ध्येयप्रेरित होत्या. त्या आता निधीप्रेरित बनल्या. सेवाभावी संस्था चालविणे काही राजकीय पुढारी, कार्पोरेट्स, बिल्डर्स व तथाकथित समाजसेवकांचा जोडधंदा बनला आहे. विश्यामुळे आज देशातील स्वयंसेवी क्षेत्र हे कलंकित बनले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) कुलकर्णी, सुहास (२००८), खरीखुरी टीम इंडिया, युनिक पिक्चर्स, समकालीन प्रकाशन, पुणे.
- २) शहा, घनश्याम (२०११), भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
- ३) नाटाणी, शोभा (२०११), गैरसरकारी संघटन, प्रीझम बुक्स इंडिया, जयपूर.
- ४) कुलकर्णी, मेधा (४ मार्च २०१४), समासेवेचा अवाजवी कार्यकल्लोळ, दैनिक दिव्यमराठी.
- ५) नय्यर, संजीव (मार्च २०१४), परकीय निधीचा धोका, साप्ताहिक ई-विवेक.

2018-19

39 (70)

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
ISSN 2277-5730

AJANTA

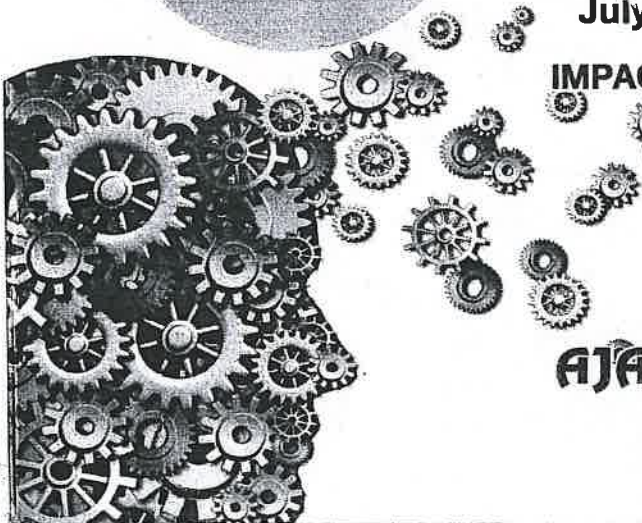

Volume-VII, Issue-III
English Part - IV / Marathi / Hindi
July - September - 2018

IMPACT FACTOR / INDEXING

2018 - 5.5

www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

154

139

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII

Issue - III

July - September - 2018

English Part - IV / Marathi / Hindi
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय उद्योगाचे सामाजिक उत्तरदायित्व : एक दृष्टिक्षेप डॉ. भालेराव जे. के.	१-४
२	ई-गव्हर्नमेंट एल.टी. डॉ. गावंडे रामराज पंडितराव	५-९
३	दारिद्र्यनिर्मूलन : भारतासमोरील आव्हान अमरदीप लालाजी रामटेके	१०-१६
४	नाशिक जिल्हातील प्राथमिक आरोग्य सेवाकेंद्राच्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. बाळासाहेब रघुनाथ चकोर	१७-२२
५	भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचा चिकित्सक अभ्यास प्रा. सय्यद एस. एम.	२३-२७
६	नरवाडी येथील आंध आदिवासी जमातीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. डॉ. मोरे माधव माणिकराव	२८-३१
७	भारतातील आरोग्य आणि शिक्षणाची सद्यस्थिती : व उपाय योजना मेश्राम रोशन दादाजी	३२-३८
८	एच.आय.व्ही./एडसग्रस्त विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या समस्यांना अभ्यास बनसोडे साधना अर्जून डॉ. उज्ज्वला पी. भडंगे	३९-४२
९	संगीताद्वारे आरोग्य संवर्धन प्रा. एस. व्ही. शिंदे	४३-४६

१. भारतीय उद्योगाचे सामाजिक उत्तरदायित्व : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. भालेराव जे. के.

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

सारांश

खाजगी क्षेत्रातील उद्योजक व भांडवलदार अधिकाधिक नफा मिळावा याकरीता उद्योगाची स्थापना करीत असतात. एकविसाव्या शतकात सामाजिक जबाबदारीचे निवर्हन प्रत्येक घटकाने केले पाहिजे हा विचार वैश्विक बनला आहे. उद्योगांनी सामाजिक बांधिलकीच्या भावनेतून पर्यावरण, शिक्षण, पेयजल, आरोग्य, गृहबांधणी, जलसिंचन या क्षेत्रात योगदान दिल्यास या क्षेत्राचा कायापालट होवून 'नवभारत' निर्माण होऊ शकतो. सीएसआर भारतीयांसाठी नवीन संकल्पना नसून सेवाभाव हे नैतिक कर्तव्य मानले असून भारतीय संस्कृतीचा ते अविभाज्य घटक आहे.

प्रास्ताविक

खाजगी क्षेत्रातील उद्योग व व्यवसायाची स्थापना नफ्याच्या (Profit) प्रेरणेतून होत असते. परंतु अलिकडील काळात वैश्विक स्तरावर विशेषतः भांडवलशाही व इतर राष्ट्रात प्रत्येक उद्योग, व्यवसाय, कारखाने आपल्या उत्पादनासाठी जमीन, पाणी, ऊर्जा, भांडवल, मनुष्यबळ असे सर्व घटक समाजातून घेत असतो. त्याबदल्यात समाजालाही आपण काहीतरी दिले पाहिजे ही सामाजिक दायित्वाचा विचारधारा रूजत आहे. त्यामुळे केवळ नफेखोरीसाठी बदनाम झालेली भांडवलशाही व्यवस्था विविध समाजोपयोगी उपक्रमातून 'मानवी चेहरा' घेऊन जगापुढे येत आहे. आपल्या देशालाही जगात प्रगत औद्योगिक राष्ट्र बनविण्याचे काम उद्योगांनी केले असले, तरी तेवढेशी पुरेसे नाही. कारण देशातील असे अनेक क्षेत्र अजूनही मागास राहिलेले आहेत. त्या क्षेत्राचे मागासलेपण दूर करण्यासाठी ज्यांच्याकडे साधनसंपत्ती आणि क्षमता आहे. अशा कार्पोरेट्सनी सामाजिक जबाबदारी म्हणून शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण व गृहबांधणी या क्षेत्रात आपल्या उत्पन्नातील काही वाटा द्यावा या विचारातून कार्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (Corporate Social Responsibility CSR) ही संकल्पना उदयास आली.

कार्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी संकल्पना

कार्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी उद्योगाची सामाजिक जबाबदारी होय. सीएसआर हे एखाद्या निसर्गचक्राप्रमाणे असते. जे काही समाज पर्यावरणाकडून आपणास मिळाले. तेच पुन्हा त्यांना अर्पण करणे हे त्याचे उदात्त तत्त्व आहे. नव्या कंपनी कायदा २०१३ नुसार कोणताही उद्योग, व्यवसाय व कंपनी ज्याची एका आर्थिक वर्षाची उलाढाल १००० कोटी रुपयांच्यावर आहे आणि निव्वळ नफा पाच कोटी रुपये आहे. अशा सर्व कार्पोरेट कंपन्यांना आपल्या नफ्याच्या २% इतकी रक्कम सीएसआर वर खर्च करणे बंधनकारक असून त्याची दरवर्षी माहिती सरकारला देणे अनिवार्य आहे.

६. सीएसआरमधील गुंतवणूक ही दीर्घकालीन असते. त्याचे दृश्य परिणाम दिसण्यास वेळ लागतो. याची जाणीव ठेवणे आवश्यक आहे. उदा. पाच वर्षात एक लाख झाडांचे वृक्षारोपण व संवर्धन, दोन वर्षात गावातील चार पाझर तलावाची निर्मिती.
७. सीएसआर ही संकल्पना कंपनीच्या उत्पादनाशी निगडीत असावी. सॅनेटरी पॅड बनविणाऱ्या कंपनीचे पौगडाव्यवस्थेतील मुलींसाठी आणि ग्रामीण भागातील महिलांकरीता आरोग्य शिबीरे आयोजित करावेत, तात्पर्य काय तर, सीएसआर म्हणजे कंपनीचा सक्सेस रेट वाढविण्याचे साधन म्हणूनही वापरावे.

कार्पोरेट कल्चरला मानवी चेहरा

भारतीय कंपनी कायदा १९५६ ऐवजी २०१३ हा नवीन कायद्यास संसदेने डिसेंबर २०१२ मध्ये मंजूरी प्रदान केली. भारतात १९५६ मध्ये कंपनी कायदा अमलात आणला. त्यावेळी आपल्याकडे केवळ ३०,००० कंपन्या अस्तित्वात होत्या आणि देशाची अर्थव्यवस्था मिश्र असली तरीही बंदिस्त स्वरूपाची होती. त्यामुळे आता बदलत्या काळाला अनुरूप या कायद्यात बदल करण्याची नितांत गरज निर्माण झाली होती. कारण आता आपल्या देशात नोंदणीकृत असणाऱ्या कंपन्यांची संख्या ३,५०,००० इतकी झाली आहे. भारत सरकारने कंपनी कायद्यात बदल करण्यासाठी टाटा स्टीलचे माजी व्यवस्थापकीय संचालक जे.जे. इराणी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली होती. या समितीने दिलेल्या अहवालावर २००८ मध्ये नवीन कंपनी कायद्याचा मसुदा तयार करण्यात आला. मात्र प्रत्यक्ष कायद्यात रूपांतर होण्यासाठी २०१२ हे वर्ष उजाडले. यात प्रामुख्याने ज्या दोन तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. त्यातील पहिली म्हणजे प्रत्येक कंपनीला स्वतंत्र संचालक नेमणे आवश्यक केले असून या संचालकांना विशेष अधिकार दिल्याने ते कंपन्याच्या कारभारावर तटस्थपणे लक्ष देवू शकणार आहेत. दुसरी तरतुद म्हणजे १००० कोटी रूपयापेक्षा अधिक उलाढाल असलेल्या कंपन्यांना त्यांच्या नफ्याच्या २% रक्कम ही सामाजिक कार्यासाठी खर्च करण्याची सक्ती करण्यात आली आहे. त्यामुळे कार्पोरेट क्षेत्रातही मानवी संवेदना सचेतन होवून समाजाबद्दल वचनबद्धता अधिक दृढ होवून त्याग व समर्पणाची भावना वर्ध्दीगत होईल.

जागतिक स्तरावरील कार्पोरेटसचे मानवी कल्याणार्थ कार्ये

गेल्या ३० वर्षात जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाने जगाचा चेहरामोहरा बदलून टाकला आहे. त्यात जगभरातील अब्जाधीश या जगाला अधिक सुंदर बनविण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. रॉक फेलर, कर्नेगी व मेलोन या उद्योगपतींनी आपली संपत्ती लोक कल्याणार्थ दान दिली आहे. फेसबुकचे संस्थापक मार्क झुकरबर्ग यांनी अमेरिकेत सार्वजनिक शाळांच्या नियमामधील सुधारणावर दहा कोटी डॉलर खर्च केले आहेत. फ्रान्समधील मायकेल ब्लुमबर्ग या उद्योगपतीने धुम्रपान विरोधी मोहिम आखली आहे. त्यांच्या मते येणाऱ्या काही वर्षात तंबाखु सेवनामुळे एक अब्ज लोकांचा मृत्यू होईल. म्हणून त्यांनी २००७ पासून धुम्रपान विरोधी अभियान वर ६१ देशांमध्ये १० कोटी ९२ लाख ४४,३९१ रुपये खर्च केले आहेत. भारतातही कार्पोरेट

क्षेत्रातील टाटा, नारायणमुर्ती, अझीम प्रेमजी, शिव नाडर आणि नंदन निलकेनी इत्यादींनी आपल्या उत्पन्नातील वाटा सामाजिक कार्यासाठी देऊन इतर उद्योगापुढे आदर्श निर्माण केला आहे.

निष्कर्ष

भारतातील उद्योजक व भांडवलदार अमेरिकन भांडवलशाहीचा आदर्श आपल्या डोळ्यापुढे ठेवतात. मात्र तेथील बिल गेट्स व वॉरेन बफे यांच्यासारखे उदारमतवादी, समाजाभिमुख उद्योगपती व व्यावसायिक अब्जावधीची आपली संपत्ती सामाजिक कार्यासाठी दान देतात हा आदर्श कधी घेणार? नव्या कंपनी कायद्यामुळे भारतात नजीकच्या काळात अनेक सामाजिक कार्ये उभी राहिलेली दिसतील. ग्रामीण भागातील गरीब विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळेल. एखाद्या गावात आरोग्य केंद्र उभे राहील. कुठल्या तरी गावात सिंचन प्रकल्प उभारून तेथील पिण्याच्या पाण्याची समस्या सुटेल तर कुठे निराधारांना घरे उपलब्ध होतील. कार्पोरेटसनी पुढे येवून सामाजिक कार्यासाठी हातभार लावल्यास त्याचा उपयोग समाजाच्या उन्नतीसाठी उन्नतीसाठी होवून सीएसआरमुळे देशातील जनतेचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. संपादकीय (२५ डिसेंबर २०१२), कार्पोरेट कल्चरला नवा चेहरा, दैनिक दिव्यमराठी, पृ.७.
२. कुलकर्णी, सई (१५ नोव्हेंबर, २०१५), विकास आणि नफ्याचे नवे समीकरण, दैनिक प्रहार, पृ. ६.
३. धुत, वेणुगोपाल (१४ जानेवारी, २०१३); उद्योगाने द्यावे सामाजिक देणे, दै. दिव्यमराठी, पृ.७.
४. दांडेकर, प्रशांत (२८ जानेवारी, २०१२), कार्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी, दै. लोकसत्ता, पृ.४.
५. स्केरर, मायकेल (१३ ऑक्टोबरी, २०१३), जगातील लोकांच्या कल्याणार्थ, दै. दिव्यमराठी, पृ.४.

2018 - 19

Peer Reviewed Referred
and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

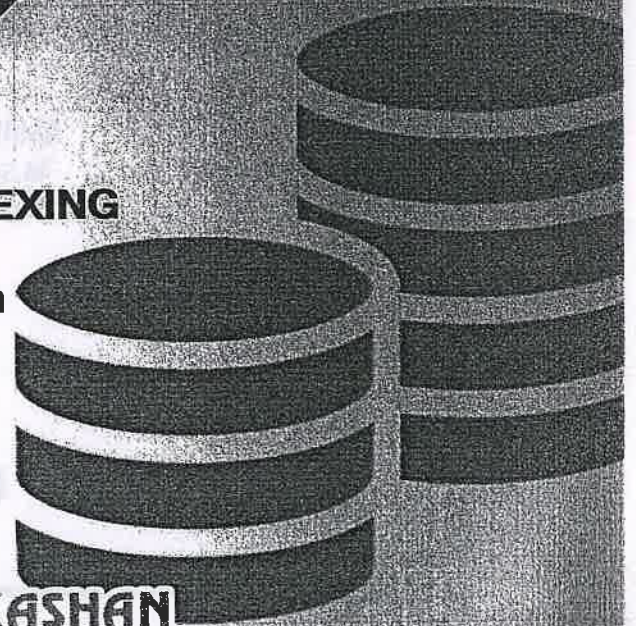

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
ISSN 2277-5730

Volume - VII, Issue - IV
Marathi / Hindi
October - December - 2018

AJANTA

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

170

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती व सद्यस्थितीतील उपयोगिता शकुंतला भोसले	१-५
२	अध्ययन अध्यापनता माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे एकात्मिकरण म्हस्के सीमा बबन	६-१०
३	भारतीय शिक्षणाचा इतिहास मिनाक्षी बा. पाटील	११-१६
४	जागतिकीकरणानंतर उच्च शिक्षणाची झालेली दशा व दिशा प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्र. डुंबरे	१७-१९
५	औरंगाबाद जिल्ह्यातील पदवी शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांना केंद्र व राज्यशासनाकडून मिळणाऱ्या विविध योजनांचा अभ्यास डॉ. एस. एस. पाठक सुखधान शीला कडू	२०-२५
६	माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे शिक्षणात एकात्मिकरण सहा. प्रा. राजश्री मधुकर शिंदे	२६-३१
७	भारतातील १९९० च्या दशकातील शिक्षणाचा इतिहास व शिक्षणातील परिवर्तनाचा आढावा प्रा.डॉ. मोईन फातेमा सुजाता मधुकर सोनवणे	३२-३४
८	शिक्षणातील नवप्रवाह आणि शैक्षणिक धोरणे मेश्राम रोशन दादाजी डॉ. झिनत खान	३५-४१
९	भारतीय संगीत शिक्षण पद्धतीमध्ये व मैफीलीमध्ये इलेक्ट्रॉनिक वाद्यांचा वापर प्रा. एस. व्ही. शिंदे	४२-४४
१०	बेकारी एक ज्वलंत सामाजिक समस्या प्रा. डॉ. मोरे माधव माणिकराव	४५-५०
११	भारतातील बदलते शैक्षणिक धोरण आणि सध्याची परिस्थिती शेख जब्बार खलील	५१-५४
१२	जागतिकीकरण आणि भारतीय उच्च शिक्षणाची पुनर्रचना : एक चिंतन डॉ. भालेराव जे. के.	५५-५८

वैजना डॉ. राम ताकवाले (१९९५) ज्ञान आयोग (२००५) अशा विविध समित्या व आयोग शासनाने नियुक्त केले. परंतु आयोगाने सूचविलेल्या शिफारशी मात्र, अंमलात न आणल्यामुळे उच्च शिक्षणाची दुरावस्था निर्माण झाली.

महाविद्यालय व विद्यापीठातील अध्यापन पद्धती

अध्ययन आणि अध्यापन यांच्यामुळे बुद्धी प्रगल्भ व मन संपन्न झाले पाहिजे. प्राध्यापकाच्या अध्यापनातही व्यासंग, बौद्धिक शिस्त आणि संबंधित विषयाबद्दल विद्यार्थ्यांच्या मनात आवड निर्माण करण्याचे कौशल्य हे असलेच पाहिजे. बरेच दशकांपासून महाविद्यालये-विद्यापीठे यांचे वेगवेगळ्या परीक्षा घेणे हेच मुख्य काम मानण्यात आले. आजही त्यात फारसा बदल झालेला नाही. महाविद्यालयातील शिकवण्याची लेक्चर-मेथड ही आजच्या ग्लोबल युगात विद्यार्थ्यांना पुरेसी नाही. आयसीटी च्या आधारे विद्यार्थ्यांना शिकवल्यास प्रत्यक्ष ती घटना, प्रसंग पाहता येईल. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये त्या विषयाबद्दल उत्सुकता निर्माण होण्यास मदत होईल. शहरी व ग्रामीण भागातील महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची उपस्थिती पाहता उच्च शिक्षणाबद्दल किती निरुत्साह निर्माण झालेला आहे हे अधोरेखित करते.

विद्यापीठे बनली परीक्षामंडळे

उच्च शिक्षणाच्या प्रवाहात ग्रामीण भागातील विद्यार्थी सुध्दा आला पाहिजे. या उदात्त हेतूने शासनाने दुर्गम, आदिवासी भागात विद्यापीठे स्थापन केली. अशा विद्यापीठाच्या अंतर्गत अनेक अनुदानित, विनाअनुदानित, अंशतः अनुदानित व कायम विनाअनुदानित महाविद्यालयाची संस्थाचालकांनी दुकाने थाटली. विद्यापीठाने अभ्यासक्रम ठरवायचा, संलग्नित महाविद्यालयांनी तो अंमलात आणायचा आणि ठरावित कालावधीनुसार महाविद्यालये व विद्यापीठे परीक्षा घेऊन पदव्या द्यायच्या हा क्रम वर्षानुवर्षे चालू आहे. अर्लिकडे सत्र पद्धतीमुळे (Semester System) विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला की त्यास परीक्षा फॉर्म भरावा लागतो. परीक्षा फॉर्म भरला की लगेच परीक्षा देऊन दुसऱ्या सत्रातील परीक्षेचा फॉर्म भरावा लागतो. म्हणजेच विद्यार्थी हा परीक्षार्थी बनला आणि महाविद्यालये ही परीक्षा मंडळे बनली आहेत. परीक्षा म्हणजे विद्यापीठाच्या उत्पन्नाचे आणि अनेकांच्या 'वरकमाईचे' साधन बनले आहे.

कुलगुरू व प्राचार्य पदाचे अवमूल्यन

कुलगुरू हा विद्यापीठाचा प्रमुख असतो. दोन-तीन दशकांपूर्वी हे पद सन्मान, प्रतिष्ठा व समाजमान्यतेचे होते. सर्वच कुलगुरू हे ज्ञानवंत, प्रज्ञावंत, ज्ञानभागी व ज्ञाननिष्ठ असतात असे नाही. अनेक ज्ञानमहर्षी कुलगुरू कळपात वावरूनच त्या पदापर्यंत पोहचलेले असतात. गेल्या तीन-चार दशकांपासून हे पद 'पगारी' झाल्यापासून राजकारण्यांच्या गटबाजीला चांगलाच ऊत झाला आहे. शिक्षण क्षेत्रात राजकारण आल्यास विद्यापीठे ही राजकारणाचे 'आखाडे' बनू शकतात. हे अनेक विद्यापीठांच्या गंटा-तटाच्या राजकारणातून सिद्ध होते. विद्यापीठे ही ज्ञानाची मंदिरे आहेत हे आपण दिवसेंदिवस विसरत चाललो आहोत.

महाविद्यालयाचा सुकाणू म्हणजे प्राचार्य होय. विद्यार्थ्यांचे तास वेळापत्रकानुसार होत आहेत किंवा नाही हे पहा, पालकांच्या तक्रारी दूर करा, संस्थाचालकाची मर्जी संभाळा आणि प्राध्यापकात शैक्षणिक मूल्ये रुजवा इत्यादी कार्ये प्राचार्यांना करावे लागतात. याशिवाय प्रशासकीय कार्यात शिक्षक / शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या पदाची शासन मान्यता घेणे, विद्यापीठाची

निष्कर्ष

उच्च शिक्षण क्षेत्रात केंद्र शासन आणि राज्यशासनाची आर्थिक गुंतवणूक करण्याची क्षमता नाही म्हणूनच पी.व्ही. नरसिंहरावांच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस सरकारने 'खाजगी विद्यापीठे' या विधेयकास मंजूरी देऊन शिक्षण क्षेत्रात खाजगी कंपन्या, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, वित्तीय संस्था आणि खाजगी गुंतवणूकदारांना मुक्तसंचार करण्यास मुभा दिली. त्यामुळे विदेशी विद्यापीठे भारतात स्थापन झाल्यास उच्चभ्रू वर्गातीलच विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेऊ शकतील. कारण आज ज्या मनुष्यबळाची गरज आहे अशा अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन व माहिती तंत्रज्ञान व्यवसायाची शिक्षणाच्या विषयांचा विकास-विस्तार होईल.

संदर्भ सूची

१. मालेगावकर, शांता / परांजपे, वसुधा (२००३), शिक्षणवेध-बदलत्या शिक्षणप्रवाहाचा मागोवा, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
२. शेवतेकर, शारदा / निकुमे मदन (२०११), भारतीय शिक्षक-शिक्षण प्रणाली, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
३. धनागरे, द.ना. (२०१०), उच्च शिक्षण ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
४. देसाई, जीवन (२००४), उच्च शिक्षण दशा व दिशा, कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. भोसले, रमा व डोणे उज्ज्वला (२००९), शिक्षणातील बदलते विचारप्रवाह, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Issue 168(A)	ISSN- 2348-7143 March 2019 UGC Approved No. 40705
---	--	--

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

16th and 17th March 2019 Special Issue- 168 (A)

“Exploring Trends in Nanoscience”

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of This Issue
Dr. H.G. Vidhate
Principal
M.C. Membar, Dr. B.A.M.U.
AnandraoDhonde Alias BabajiMahavidyalaya, Kada
Tal. - Ashti. Dist.- Beed.(M.S.) Pin:414202

Co- Editor of This Issue
Dr. D. B. Jirekar
Dr. R. G. Vidhate
Dr. Smt. P. P. Ghumare
Dr. B. N. Gawade
Prof. I. G. Nannaware
Prof. K. H. Katke

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal		ISSN- 2348-7143
	Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Issue 168(A)	March 2019	UGC Approved No. 40705

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 168

Title of the issue : **“Exploring Trends in Nanoscience”**

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 400/-

PUBLISHED BY

Mrs. Swati Dhanraj Sonawane,
Director, Swatidhan International Publications, Nashik
E-mail : swatidhanrajs@gmail.com

PRINTED BY

Shaury Publication
Kapil Nagar, Latur-413512

EDITION :

16th and 17th March 2019

PRICE : 400 /-

Physicochemical Studies of Bore Wells Underground Water Samples in and Around Beed City Dist. Beed (MS) India

Jadhv R. L.¹, Dhond G.M.², Dr. Ubale S.B.³

¹Department of Chemistry, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

²Department of Zoology, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

³Department of Chemistry, Deogiri College, Aurangabad (MS) India

ABSTRACT

Water is an important part of human life. Physico-chemical analysis of bore wells underground water samples were collected from different places in and around Beed city. These six water samples from different places were studied and analysed for their physico-chemical parameters in January 2019. All the samples were collected from the different places. People using this water for drinking and irrigation purpose. Laboratory tests were performed for analysis as Temperature, Calcium, Magnesium, Hardness, Total hardness; pH, Chloride, Alkalinity, TDS, Conductivity, Sulphate, Phosphate, Nitrate & COD were studied. The usefulness of these parameters in predicting ground water quality characteristics were discussed. Thus an attempt has been made to find the quality of ground water in and around Beed city suitable for drinking purposes after proper purification.

Key words: Physiochemical parameters, undergroundwater, pH, TDS, COD, Hardness

INTRODUCTION

The life on the earth depends on water so water is the important part of the human life. Water is the nature's free gift and available abundant in nature. **One can survive for a month without food but cannot survive a few days in absence of water.** The water for the consumption of human beings comes in different forms and from different sources. There were two main sources of drinking water; one is a surface water resources river, lakes. Under ground water mainly from the seepage of surface water and is held in the subsoil and in previous rock [1-4]. About 94% of total available water all over world is in the form of ground water. In villages the main source of drinking water is under ground water available from wells, bore wells or hand pumps [5-10]. The health burden of poor water quality is enormous. It is estimated that around 37.7 million Indians are affected by waterborne diseases annually. 1.5 million Children are estimated to die of diarrhea alone and 73 million working days are lost due to waterborne disease each year. The resulting economic burden is estimated at \$600million a year. **The water used for drinking purpose should be free from any harmful elements, living and nonliving organisms and excessive amount of minerals that may be hazardous to health.** Day by day people's lives and life style depend on water; demand for cleans water increases continuously as the growth in world population. People in many areas of the world lack the fresh, drinkable water essential to their survival. More secure water supplies are needed to their survival.

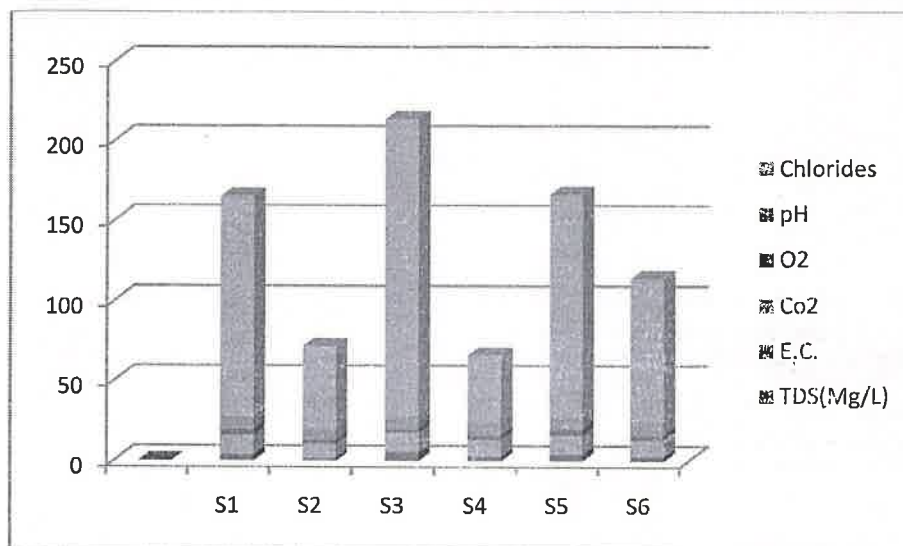
Standard procedure was used for determination of physiochemical parameters. All the reagents used were of analytical grade and were used as received without further purification. All solutions were prepared from double distilled water. Standard lab ware and glassware were acid-washed and rinsed with Double distilled water. The collected samples were analysed for different physicochemical parameters such as total dissolved solids (TDS), Electrical conductivity (EC), CO₂, COD and Chloride, was determined by standard procedure. Chloride was determined by Volhard's method using ferric alum indicator.

MATERIALS AND METHODS

In the present work ground water samples were collected from different six sites in and around Beed city, Maharashtra, (India). All the water samples were collected in the month of January 2019. Samples were collected in good quality plastic sampling bottles with necessary precautions. Sampling bottles were of one liter capacity, the places form in and around Beed city are; S1-Gurukul Nagar, S2-Jalana Road, S3-Jirewadi, S4-Sawarkar Nagar, S5-Bahirwadi, S6-Mondha Road, and samples were collected using the standard method for collection of samples. The people being use this water mainly for the purpose of drinking, cooking and irrigation.

Table 1 Shows Physico-chemical Parameters of Bore Wells Water Samples from Six Places of Beed City

Sample	TDS(Mg/L)	E.C. (uS/cm)	Co ₂	O ₂	pH	Chlorides
S1	1.2	2.509	11.84	3.89	7.45	138
S2	0.4	0.872	9.46	1.88	6.89	52
S3	1.8	3.576	11.88	2.37	7.83	186
S4	0.8	1.742	10.63	2.7	7.88	42
S5	1.3	2.678	11.83	3.95	7.22	139
S6	0.8	1.739	10.64	2.9	7.82	90

Graphical representation Physico-chemical Parameters of Bore Wells Water Samples

RESULTS AND DISCUSSION

Table 1 shows physico-chemical parameters of bore wells underground water samples from six sampling places in and around Beed city, District Beed (MS). The temperature, pH, conductivity and dissolved solids of the water samples were determined by using a thermometer; pH meter, Electrical conductivity was measured using a conductivity meter. The chloride, calcium, magnesium and total hardness were estimated by the standard methods of water. The samples were analyzed using various analytical methods; Total hardness and calcium were measured by EDTA titration method [7-9]. S1-Gurukul Nagar, S2-Jalana Road, S3-Jirewadi, S4-Sawarkar Nagar, S5-Bahirwadi, S6-Mondha Road,

I-Total Dissolved Solids (TDS): Total dissolved solids in the six sampling ranged from 0.4 mg to 1.8 gm. The TDS value is low in S1-Gurukul Nagar, S2-Jalana Road, S3-Jirewadi, S4-Sawarkar Nagar, S5-Bahirwadi, S6-Mondha Road, (Delphine Rose *et al* 2005).

II-Electrical Conductivity (EC): Electrical conductivity is ranged from 0.872 to 3.576. The electrical conductivity is less in one bore well S2-Jalana Road and high in S3-Jirewadi water (Pondhe, *et. al.*, 2008).

III-Free CO₂: CO₂ in the water is mainly due to the diffusion from air from inflow ground water. Surface waters normally contain less than 10 mg free carbon dioxide per liter while some ground waters may easily exceed that concentration. APHA (1998) In this investigation CO₂ varies between 9.46 to 11.88 (Karadkhele S.V. *et. al.*, 2008).

IV-Dissolved oxygen: DO concentrations in water indicate its ability to support to the organisms life. In the present study the DO level fluctuated between 1.88 mg /L to 3.89 mg /L. The sample 2 is minimum and sample 5 as maximum DO (Madhuri Pejaver and Minakshi Gurav 2003).

V-pH: Measurement of hydrogen ion concentration, which is represented as pH. Value ranged between, 6.89 to 7.88 with minimum value in sample S2. The pH values observed meets the quality of water required for drinking purposes (Ingole *et. al.*, 2009).

VI-Chloride: Chloride in the form of Cl⁻ ion is one of the major inorganic anions in water. In potable water, the salty taste produced by chloride concentrations is variable and dependent on the chemical composition of water. In this investigation chlorides ranges between 42 mg/L to 186 mg/L minimum chloride was trace in sample S4 and maximum in sample S3 (Jeyaseel *et al* 2007).

CONCLUSION

Physicochemical parameters of samples which were studied have shown positive and negative correlation between each other. They are Total dissolved solids (TDS), Electrical conductivity (EC), CO₂, COD and Chloride, were carried out by using various standard methods reported in the literature. Specific representative six sampling places of in and around Beed city selected. From the study it was clear that the water of all these sources is suitable for drinking purpose after treatment

REFERENCES

- [1] Kiran G. Choudhari –Pelagia Research Library, 2014, 5(5); 119-123
- [2] APHA (1998) Standard methods for examination of water waste water 19th Ed. AWWA, Washington
- [3] Delphine Rose, M.R. A. Jevaseeli, A. Joice Mery and J.A. Rani, (2005). Aqua Biol. Vol-23(2); 40-43.
- [4] Gonjari G.R. and Patil R.B. (2007) Aqua Biol. Vol-23(2); 73-76
- [5] Yadav S S. Kumar R., Adv. Appl. sci. Res. 2011
- [6] Dhake R B, RP Phalak RP, Waghulde G P, *AJCER*, 2008, 1(1), 54
- [7] Mehta KV, *J. Chem. Pharm. Res.* 2010, 2(4), 663

- [8] Majolagbe AO, *Adv. Appl. Sci. Res.* **2011**, 2 (1),289
- [9] DG Shah DG, Patel P S, *Der ChemicaSinica.* **2011**, 2(5), 8.
- [10] Chaudhari K G, *Der ChemicaSinica.* **2014**, 5(1),135
- [11] Singh A, Malik S, BhattacharyM, *Der ChemicaSinica.* **2011**, 2(6), 269.
- [12] Ramesh M, Valuth K E, *Der ChemicaSinica.* **2012**,3(5),1272
- [13] Makwana S, Patel C G, Patel T J, *Archives of Applied Science Research.* **2012**, 4 (1), 461.
- [14] Hasna R P, Salam M, Kamaraj AM, et.al. *Annals of Biological Research.* **2012**, 3(7),3533.
- [15] Sen I, Shandil A, Shrivastava V S, *Adv. Appl. Sci. Res.* **2011**, 2 (2),161.
- [16] Chauha N B, Thakor F J, *Asian J ExpBiol Sci.* **2012**, 3(3),582.
- [17] Sunith V, Reddy B M, Reddy M R, *Adv. Appl. Sci. Res.* **2012**, 3(5),3382.
- [18] Kamble P N, Gaikwad V B, Kuchekar S R, *Der Chemica Sinica.* **2011**, 2(4),229.
- [19] Chaudhari K G, *Der ChemicaSinica.* **2013**, 4(6),67.
- [20] Jadhav V.R., et. al. *J. Aqua. Biol.* Vol-25(2);91-99
- [21] Jaybhaye U.M. et.al. *Studies on Physico Chemical parameters of minor reservoir Sawana Hingoli Dist. MS., India*
- [22] Karadkhele S. V. et.al. (2008) *Charecteristics of recreational water body in Nana Nani Park, Latur, MH*
- [23] Chaudhari K G, *Der ChemicaSinica.* **2013**, 4(16),29
- [24] Narwad AM, *Eur. J. Exp. Bio.* **2011**, 1 (1),97.
- [25] Patel S, Quadri S H, *Der ChemicaSinica.* **2011**, 2(5), 194
- [26] Maruthi Y A, Hossain K, Goswami A, *Der ChemicaSinica.* **2012**, 3(5),1071
- [27] Venkatesan P E, *Journal of Chemistry.* **2010**, 7(2),473.
- [28] Rajapp B, Manjapp S, Puttaia E T, Nagarajappa DP, *Advances in Applied Science Research*, **2011**, 2 (5), 143
- [29] Haloi N, Sharma H P, *Archives of Applied Science Research.* **2011**, 3 (6), 107.
- [30] Kalwale A M, Savale P A, *Advances in Applied Science Research.* **2012**, 3 (1), 273
- [31] Goel P.K. et.al., *India J. Env. Prot.*, 5;19-25
- [32] Ingole S.B. et.al. (2009), *Beed, Dist; Beed, (M.S)*
- [33] Kamble S.P., et. al. *Studies, J. Aqua Biol.* Vol-23(2)61-66-52.
- [34] Kamble S.M. et.al., (2009). *Asbti Dist; Beed, MH*

STUDIES ON PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF SOIL SAMPLES IN BEED DISTRICT,
MAHARASHTRA

V. V. Naiknaware¹ and G. M. Dhond²

¹Department of Chemistry, Swa. Sawarkar College, Beed

²Department of Zoology, Swa. Sawarkar College, Beed

ABSTRACT

Each growth of crop most important role quality and type of soil is fertility of different crops. Good recovery or average of agricultural production is generally major role depends on soil quality. The present study has been undertaken to investigate physico-chemical parameter of soil samples collected from different villages of Beed District, Maharashtra, India. The soil characterization was carried out for the parameters of like temperature, P^H , Electrical conductivity, Total organic Carbon, Nitrogen, Phosphorus(P_2O_5), Potassium(K_2O). As per study of these soil samples leads to the conclusion of the nutrients quality of soil of different in different villages in Beed District. The present study shows that average of all the villages have medium or high mineral content. This information will help to farmer solve the problem and utilization of fertilizer in their field either an organic and chemical fertilizer for increase the yields of crop. Certain external factor control plant growth, air, temperature, mechanical support, nutrients, and water. Plant needs elements for their growth and completion of life cycle of plants. Growth of all plants is essential of elements of elements like Carbon, Nitrogen, Oxygen, Potassium, Phosphorus, Hydrogen etc.

INTRODUCTION

Soil is one of the most important resources are of the nature. Soil resources are of vital role for survival and welfare of the people. One of the most severe and wide spread problems facing the agriculture, industry is the degradation of soil quality due to salinity. Soil may be defined as a thin layer of earth's crust which serves as a natural medium for the growth of plants. Soil provides a medium for plant growth to meet our food and fiber need. Soil filters water, decomposes waste, stores heat and exchanges gases and hence have great bearing on environmental balance (Bear, 1976). Soil test based nutrients management has emerged as a key issue in effort to increase agriculture productivity and production since optimal uses nutrients, based on soil analysis can improve crop productivity and minimizing wastage of the nutrients, thus minimizing impact on environmental leading to bias through optical production. Soil is natural body on which agriculture product grows and it has fragile ecosystem. Fertility of soil is one of the most important factors which regulate growth and yield of crops. Due to an imbalance and an inadequate use of fertilizers, improper irrigation and various cultural practices, the soil quality is depleting rapidly (Pandeewari N 2012). The present work is undertaken to study the physico-chemical analysis of soil samples collected from different villages of Beed district Maharashtra. In present study characterization of soil was characterized various parameters like Temperature, P^H , Electrical conductivity, Total organic carbon, Nitrogen, Potassium(K_2O), Phosphorus(P_2O_5), etc. This study leads us to the conclusion of the nutrients quality of soil of different villages of Beed District

MATERIAL AND METHODS

The soil samples were collected from eight different villages in Beed tehsil of Beed district in the Marathwada region of Maharashtra. The samples were collected in the depth of 0 to 30 cm from the surface of land. Soils were completely air dried and passed through 2mm sieve and stored in properly labeled plastic bags for analysis. The soil samples were collected in the month of Jan. 2016. The eight samples cites from Beed district are Shidod, Palwan, Babhulwadi, Waybhatwadi, (K)pangari, Pimpalner, Nagapur and Jirewadi. Analysis of the Physico-chemical parameters of the soil samples were dissolved in distilled water and allowed to settle down the particles. The temperature of all samples was measured by thermometer in $^{\circ}C$. The P^H of the suspension was determined using P^H meter. Electrical conductivity (EC) of the soil was determined in the filtrate of water extract using conductivity meter (Chandra 2009). Percentage of organic carbon content was determined by adopting chromic acid wet digestion method. Nitrogen, Phosphorus, and potassium are determined by standard procedure. Results were compared with standard values.

RESULTS AND DISCUSSION

The Physico-chemical analysis of different parameter of soil samples collected from different villages of Beed District is given in above Table No. 1. The temperature of important parameter to as helps sowing seed in soil for growth of crop (Olsen S.R. 1954).

Table No-1: Physico-chemical analysis of soil samples from different villages of Beed Tehsil of Beed District Maharashtra. (India)

Sr. No.	Name of Villages	Temp. °C	pH	Electrical conductivity (EC) (mhos)	% of Carbon	% of Nitrogen	% of Phosphorus	% of Potassium
1	Shidod	18	7.52	0.66	0.78	0.05	0.038	0.96
2	Palwan	21	7.81	0.84	0.64	0.06	0.032	1.16
3	Babhulwadi	24	7.22	0.74	0.72	0.04	0.042	1.02
4	Waybhatwadi	19	8.15	1.12	0.82	0.08	0.037	0.94
5	(K)Pangari	22	7.94	0.92	0.42	0.07	0.034	0.84
6	Pimplaner	26	7.65	0.86	0.56	0.05	0.028	1.12
7	Nagapur	24	8.30	1.05	0.92	0.04	0.024	1.28
8	Jirewadi	28	7.48	0.78	0.66	0.08	0.025	1.14

The P^H is an important as it helps in ensuring availability of plant nutrients. P^H also helps in maintaining good quality soil condition. In present study P^H values ranges in between 7.22 to 8.30 shows below permissible limits. The measurement of electrical conductivity (EC) is for measure the current that give clear ideas of soluble salts present in soil. Electrical conductivity depends upon the dilution of the soil suspension. The EC values ranges from 0.66 to 1.12 mhos means presence in permissible limit(Deshmukh K. K.2012). The organic matter includes all dead plants material and live or dead animals. Most living in soil including bacteria, microorganism, plants, insect, protozoa are depends on organic matter nutrition and energy. In the present study, the organic carbon percentage range from 0.42 to 0.92 shows normal soil. The percentage of nitrogen ranges from 0.04 to 0.08 shows normal range which is needful for plant growth. The percentage of phosphorus ranges from 0.024 to 0.042 shows normal value and the percentage of potassium ranges from 0.84 to 1.16 are suggest in between permissible limit value(Jackson M. L. 1976)

CONCLUSION

The present investigation helps in determining the values of different physico-chemical parameters and the nutrient concentration of soil samples collected from eight villages of Beed District, Maharashtra. All the parameters either directly or indirectly related on the soil ecosystem. There is a necessity to use of fertilizer depends on soil contains nutrient for good growth of crops. This present work is more beneficial to farmers sowing the seeds for good quality and recovery of crop in Beed District, Maharashtra.

ACKNOWLEDGEMENT

The authors are thankful to Principal, Swa. Sawarkar College, Beed for providing laboratory facilities and constant encouragement.

REFERENCES

- 1) Bear F.E. (1976) Chemistry of soil 2nd Oxford and IBH Publication Corporation, New Delhi.
- 2) Deshmukh K. K. (2012) Studies on chemical characteristics of soils from sangamner area, Ahmednagar District Maharashtra, India, Rasayan J. Chemistry, vol.5 No. 1 74-85.
- 3) Miller R. W. and R.L. Donahue(1992) Soil: An introduction to soils and plant growth prentice Hall of India Pvt. Ltd. New Delhi.
- 4) Pandeewari N. and Kalarasu S. International Journal of Current research: 4(07) (July 2012) pp143-145.
- 5) Jackson M. L. Soil chemical Analysis Prentice-Hall of India Pvt. Ltd. New Delhi (1967) 123-126.
- 6) Chandra R. and S. K. Singh (2009) Fundamental and management of soil quality Weatvile publishing house, New Delhi.
- 7) Methods manual(2011) Soil Testing in india, Dept. of Agriculture, Government of India, New Delhi, Jan.
- 8) Oisen S. R. Cole C.V. Watanbe F. S. Dean L.A., Estimation of available phosphorous in soil by extraction with Sodium bicarbonate SSDA circular No.939.(1954)
- 9) P.R.(1971) A text book of soil chemical analysis, John mury Publication London U.K.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March-2019 Special Issue -166

Recent Advancement in Chemistry

Guest Editor:

Dr. Pradeep Jabde

Principal

S. B. College of Science, Aurangabad.

[M.S.] INDIA.

Associate Editors:

Dr. C.S.Patil

Dr. D.D. Kayande

Dr. A.G. Shankarwar

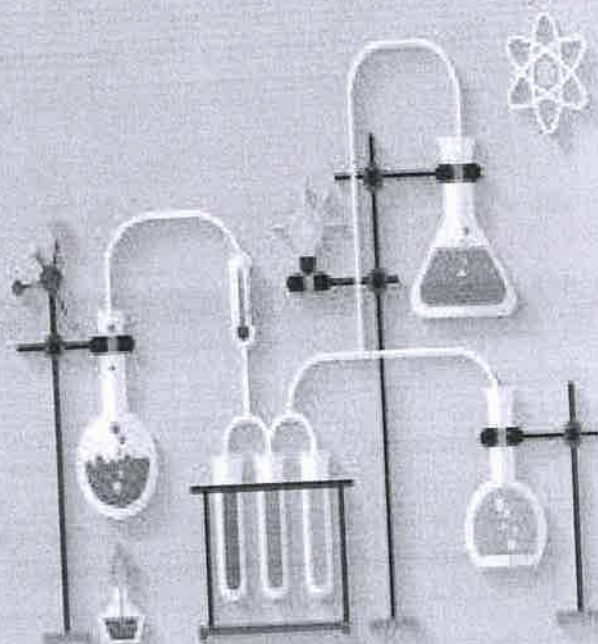
Dr. Arif Pathan

Dr. S.B.Pakhare

Dr. V.S.Pradhan

Dr. Mumtaz Baig

Chief Editor: Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Correlation of Physical and Dielectric Properties of Soil Syeda Ruhi Nishat, Abdul Jaleel A.H, Pathan J.M & Y.H. Shaikh		05
2	Studies on Some Soil Predatory Nematodes (Monichida) of Marathwada Region Shaikh Unaiza Nazneen, J.D. Shaikh & T. T. Shaikh		11
3	Ultrasonic Velocity, Density Measurements of Intraconazole in 5% Ethanol at 303.15 K S.N. Vaishnav, J. P. Nehete & A. N. Sonar		18
4	Studies of Acoustic Properties of Clobetasol Propionate in 5 Potassiumchloride At Different Temperature A. N. Sonar, J.P. Nehete and S.N. Vaishnav		22
5	pH Metric Investigation of Mixed Ligand Complexes of Zinc Metal Ion With Ceftriaxone Drug and Amino Acids in Aqueous Medium Shailendrasingh Thakur, D.B. Jirekar, Mazahar Farooqui, P.P. Ghumare & Ramesh Ware		26
6	To Develop Analytical Method for Simultaneous Estimation of Nebivolol and Cilnidipine from Bulk and Combinational Drug Product (Combined Dosage form) by Uv-Spectroscopic Technique Rajesh S. Jadhav, Balaji R. Madje, Milind B. Ubale and Jagdish V. Bharad		32
7	To Study the Potency of Newly Synthesized Substituted Thiocarbamido Naphthol by Conductometrically A.B. Wadekar, D.T. Tayade, P.V. Raut, D.L. Bhade		42
8	Physicochemical Water Analysis of Bindusara Lake Pali, TQ. Beed District Beed. (M.S) V.V. Naikaware & Sayed Abed		46
9	pH Metric Investigation of Complexation of Diphenhydramine With Transition Metal Ions in Mixed Solvent Media Ramesh Ware, Shoeb Peerzade, M.A. Sakhare & Shailendrasingh Thakur		48
10	Design and Implementation of Wireless EMG Monitoring System for Medical Applications R.H. Sayyed, Nazneen Akhtar, A.R. Khan & Gulam Rabbani		53
11	Study of Density and Viscosity of Aqueous Solutions of Drug Divalproex Sodium at 303.15K S. B. Ingole, S.G. Shankarwar and A. G. Shankarwar		59
12	Synthesis and Characterization of Some Novel Substituted 1,2,3,4-Tetrahydro-6-Methyl-2-Thioxopyrimidin-5-Yl-3-(4-Methoxyphenyl)-Prop-2-En-1-Ones P. P. Joshi		63
13	Electrical Parameters of the Black Soil of Marathwada Region at S-Band Microwave Frequency Quadri F. B., Abdul Jalee A. H., Gulam Rabbani		69
14	PTSA catalysed synthesis of 3-(2-Chloroquinolin-3-yl) acrylic acid derivatives R. A. Shastri		74
15	Estimation of Metal and Phytochemical Analysis of Aqueous Extract of Selected Medicinal Plants Ghumare Pramila, Jirekar D. B., Ware Ramesh, Thakur S.V. Mazahar Farooqui		78
16	In Vitro Antidiabetic Activity Study of Abrus Precatorius Linn. Leaves Aqueous Extract Bhimraj Gawade & Mazahar Farooqui		81
17	Black Gram Seed Husk Waste As A Novel Low-Cost Bio-Adsorbent Dattatraya Jirekar, Pramila Ghumare, S. V. Thakur, Ramesh Ware & Mazahar Farooqui		88
18	Synthesis, Spectroscopic Characterization of Some Transition Metal Complexes of Unsymmetrical Tetradentate Schiff Base Ligand V. L. Borde, C. D. Thakur, S. G. Shankarwar, A. G. Shankarwar		97

Physicochemical Water Analysis of Bindusara Lakepali, TQ. Beed District Beed.(M.S)

V.V. Naiknaware*, Sayed Abed

Dept. of Chemistry,

Swa. Sawarkar College, Beed,

Government college of Arts, Science, Aurangabad.

Abstract:-

BindusaraPaliLake is constructed in British Government. The lake present in Balaghat region. Water is most important role in living things like animals, plants and human being. Physicochemical analysis of water is done for the status of water pollution in the span of the September 2017 to January 2018 at BindusaraPali lake fulfilled the drinking water and irrigation facilities. The present study deals with analyses of some physicochemical parameters of BindusaraPali lake water, physico-chemical parameters such as water, temperature, color, Taste, odour, P^H , BOD, COD, Total Hardness, TDS etc.

Keywords:- BindusaraPali lake, Physicochemical parameters.

Introduction:-

Water play important role in human life. The WHO reports the approximately 35% of urban and 65% of rural Indian were without access of safe drinking water. Water fulfills the requirement not only human beings but also animals, crop, and plants. Now about 910 million people around the world live without improved drinking water. The world health organization estimated that 90% of diarrheal, cholera diseases are caused by unsafe water. Due to increase of population, urbanization, industrialization, agricultural activities and various human activities has increases the pollution of surface and ground water.[1,5]

Study area:

The Present study involves the the analyses of water quality in terms of physicochemical parameters of BindusaraPali lake water from Pali, TQ. and District Beed. The lake water is basically used for drinking, domestic and agriculture purpose.

Material and Methods:

Physicochemical analyses of water are done for status of water pollution in the span of Sep.2017 to Jan.2018. Water sample from Bindusara lake were collected in the morning hours between 9:30 to 10:30 am in plastic can. Estimation of various physicochemical parameters like water temperature was measured by using thermometer and P^H of water by digital P^H meter Systronic. While other parameters such as Total Dissolved Solid, Total hardness, COD, BOD were estimated in the laboratory by using standard methods, as prescribed APHA[4,6].

Table: Month Wise Variation in Physicochemical parameters in BindusaraPali Lake.

Sr. No.	Parameters	September	October	November	December	January
01	Temperature $^{\circ}C$	24	25	22	20	22
02	P^H	8.2	7.7	7.5	7.2	7.4
03	BOD	1.30	1.50	1.70	1.60	2.10
04	COD	15	17	12	11	18

05	TDS	210	225	234	244	252
06	Total hardness ppm	112	118	126	138	155

Result and Discussion:-

The temperature of water sample range from 20°C to 25°C. Water temperatures plays an important factor which influence the chemical, biochemical and biological characteristics of water body. The total dissolved solid is in range of 360mg/l to 460mg/l in month of September, it shows high due to rainfall. The P^H is a term used to indicate the alkalinity or acidity of a substance as ranked on side from 1.0 to 14.0. In the present investigation P^H varies from 7.2 to 8.2 which are in desirable limits. The hardness of water is due to the presence of Calcium and Magnesium salts of carbonates, chlorides and sulphates. Total hardness was determined by titrating against EDTA. The total hardness actual present is more than desirable limits.

Conclusion:-

The present results of water investigation shows that the water of study are have greater total dissolved solid, more the total hardness as compared to quality control of water prescribed by Indian standard and WHO. In result of P^H measured of water is slightly alkaline and below the desirable limits. The potability of water should be increased by filtration and aeration.

References:-

1. Trivedy R.K. and Goel P. K. (1986) Chemical and Biological methods for water pollution studies, Environmental publication, Karad, Maharashtra.
2. Pandeewari N. and Kalarasu S. International Journal of current research 4(07) (July 2012) pp143-145.
3. APHA, 1989, Standard methods for examination of water waste water 17th Ed. American publication health association, Washinton D.C. USA 1430pp.
4. Mitra A. K. Chemical characteristics stations of river Godavari, Krishna and Tugbhdra India; J. of environmental health, 1982,24(2), 165-169.
5. NeejaKatra, Rajeshkumar, J.of Chemical pharma Research., 2012,4(02), 1827 to 1832pp.
6. Kodarkar M.S., methodology for water analysis, physicochemical, Biological and microbiological Indian association of aquatic biology, Hydrabad, 1992,pub-2,50pp.
7. J.C.Lamb(1985) Water Quality and its control. John Wiley and Sons, New York.

Physico-Chemical Analysis of Soil Samples in Osmanabad District, Maharashtra

V.V.Naiknaware

Department of Chemistry Swa. Sawarkar college, Beed, Maharashtra, India

ABSTRACT

Regarding yield of the crops and growth regulation fertility of soil is most important but today's scenario of agriculture farming in India is not care about it. The present study has been undertaken to investigate the physico-chemical characteristics of soil samples collected from different villages of Osmanabad district, Maharashtra, India. The soil characterization was carried out for the parameters like P^H , Electrical conductivity, Total organic Carbon, Nitrogen, Phosphorous (P_2O_5), Potassium (K_2O). This study leads us to the conclusion of the nutrients quality of soil of different villages of Osmanabad district. The present study result shows that average all the villages of Osmanabad district have medium or high minerals content. This information will help farmers to solve the problems related to soil nutrients amount of which fertilizer to be added to increase the yield of crops.

Keywords: Soil quality, Organic carbon, Nitrogen, Phosphorous, Osmanabad District.

I. INTRODUCTION

Soil resources are of vital importance for survival and welfare of the people. As a very small fraction of the huge soil mass is used for analysis, it becomes extremely important to get a truly representative soil sample of the field. One of the most serve and widespread problems facing the agriculture, industry is degradation of soil quality due to salinity. In fact almost 40% of the world's land surface is affected by salinity problem (Bacchevar 2011). Soil sampling is perhaps the most vital step for any soil analysis. As a very small fraction of the huge soil mass is used for analysis, it becomes extremely important to get a truly representative soil sample of the field. Soil test based nutrients management has emerged as a key issue in effort to increase agriculture productivity and production since optional uses of nutrients, based on soil analysis can improve crop productivity and minimizing wastage of these nutrients, thus minimizing impact on environmental leading to bias through optical production. Deficiencies of primary, secondary and micronutrients have been observed in intensive cultivated area (Kaur H. 2002). Soil is natural body on which agriculture product grows and it has fragile ecosystem. Soil is medium in which crop growth to food and cloth the world. Fertility of soil is one of the most

important factors which regulate growth and yield of crops. Due to an imbalance and an inadequate use of fertilizers, improper irrigation and various cultural practices, the soil quality is depleting rapidly (Pandeewari N 2012). Soil is an important natural resource and plays a crucial role in maintaining environmental balance (Bear F E1976). Certain external factor control plant growth, air, temperature, mechanical support, nutrients and water. Plant had element for their growth and completion of life cycle of plant. Growth of all plants is essential of elements like carbon, Oxygen, Nitrogen, Potassium, Phosphorous, Hydrogen etc.

The present work is undertaken to study the physico-chemical analysis of soil samples collected from different villages of Osmanabad district, Maharashtra. In present study characterization of soil was characterized various parameters like P^H , electrical conductivity, Total organic carbon, Nitrogen, Potassium (K_2O), Phosphorous (P_2O_5), etc. This study leads us to the conclusion of the nutrients quality of soil of different villages of Osmanabad district.

II. MATERIAL AND METHODS

The soil samples were collected from ten different villages in the depth of 0 to 25cm from the surface of

soil in the polythene bags. The soil samples were collected in the month of Feb. 2014. The ten samples sites from Osmanabad district are Tadwale, Dhoki, Jagaji, Yedashi, Palsap, Ter, Upale, Khamgaon. Analysis of the physico-chemical parameters of the soil sample were suspended in distilled water and allowed to settle down the particles. The PH of the suspension was determined using PH meter. Electrical conductivity (EC)

of the soil was determined in the filtrate of water extract using conductivity meter (Chandra R 2009). Percentage of organic carbon content was determined by adopting chromic acid wet digestion method. Nitrogen, Phosphorous and Potassium are determined by standard procedure. Results were compared with standard values.

III. RESULTS AND DISCUSSION

Table 1. Physico-chemical analysis of soil samples from different villages of Osmanabad District Maharashtra(India)

Sr.No.	Name of Villages	P ^H	Electrical conductivity mhos	% of organic Carbon	% of Nitrogen	% of Phosphorous	% of Potassium
1	Tadwale	7.65	0.64	0.78	0.06	0.032	0.96
2	Dhoki	7.44	0.80	0.64	0.05	0.028	1.06
3	Jagaji	7.30	0.75	0.78	0.07	0.034	1.12
4	Yedashi	7.80	0.42	0.82	0.08	0.046	0.88
5	Palsap	7.93	1.34	0.62	0.06	0.030	1.26
6	Ter	8.15	0.68	0.86	0.04	0.042	1.04
7	Upale	7.58	0.56	0.48	0.03	0.026	0.98
8	Khamgaon	8.45	1.06	0.74	0.05	0.032	1.03

The physico-chemical analysis of different parameters of soil samples collected from different villages of Osmanabad district is given in table no. 1. The P^H is an important parameter as it helps in ensuring availability of plant nutrients (Dalwadim R 2008). P^H also helps in maintaining the good soil condition. In the above study, P^H values range from 7.30 to 8.45, showing basic nature. The measurement of electrical conductivity (EC) is for measuring the current that gives clear ideas of soluble salts present in the soil. Conductivity depends upon the dilution of the soil suspension. The EC values range from 0.42 to 1.34 mhos suggest normal values (Deshmukh K.K. 2012). The organic matter includes all the dead plants material and live or dead material. Most living in soil including plants, insects, bacteria, protozoa and fungi are dependent on organic matter for nutrition and energy. In the present study, the organic carbon percentage ranges from 0.48 to 0.86, showing normal soil. The percentage of nitrogen ranges from 0.03 to 0.08, suggesting normal values. The percentage of phosphorous ranges from 0.026 to 0.046, suggesting normal values. (Jackson M. L. 1967) and the percentage of potassium ranges from 0.88 to 1.26, also suggesting normal values.

IV. CONCLUSION

The present investigation helps in determining the values of different chemical parameters and the nutrient concentration of soil samples collected from ten villages of Osmanabad district of Marathawada region in Maharashtra. All the parameters either directly or indirectly influence on the soil ecosystem. There is a necessity to use of fertilizer depends on soil contains nutrient for good growth of crops.

V. REFERENCES

- [1]. Bear F. E. (1976) Chemistry of soils 2nd Oxford and IBH publication corporation, New Delhi.
- [2]. Bacchewar G. K. and B. R. Gajbhiya, (2011) correlation studies on secondary nutrients and soil properties in soils of Latur District of Maharashtra. Research Journal of Agricultural sciences, 2(1) 91-94.
- [3]. Chandra R. and S. K. Singh (2009) Fundamentals and management of soil quality. Wheatville publishing House, New Delhi.

- [4]. Kaur H. Environmental chemistry 2nd Edition Pragati Prakashan (2002) 416.
- [5]. Jackson M. L. Soil Chemical Analysis Prentice-Hall of India Pvt., Ltd. New Delhi (1967) 123-126.
- [6]. Pandeewari N. and Kalarasu S. International Journal of current Research: 4(07)(July 2012) pp 143-145.
- [7]. Dr. Dalwadi M. R. Bhatt V. R. Soil and water testing Anand Gujarat India 2008.
- [8]. Deshmukh K. K. (2012) Studies on Chemical Characteristics of soils from sangamner area, Ahmednagar District Maharashtra, India, Rasayan J. Chemistry, Vol. 5 No. 1 74-85.
- [9]. Miller R. W. and R. L. Donahue (1992) Soil: An introduction to soils and plant growth prentice Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi.

Volume 6, Issue 1 (XVI)

January - March 2019

ISSN 2394 - 7780

77

ज्ञान-विज्ञान विभूक्तये
UGC
University Grants Commission
Journal No.: 63571

**International Journal of
Advance and Innovative Research**
(Conference Special)

Indian Academicians and Researchers Association
www.iaraedu.com

CONTENTS

Research Papers

- LiBr-CATALYZED ONE-POT SYNTHESIS OF DIHYDROPYRANO [2, 3-c] PYRAZOLES** 1 – 10
Imran Shaikh, Mohammad Shaikh, Mubarak H. Shaikh, Sunil S. Bhagat
- SYNTHESIS, CHARACTERIZATION, ANTIBACTERIAL AND ANTIFUNGAL STUDIES OF BINUCLEAR METAL COMPLEXES OF ZN(II)FE(II) AND MN(II) VIA INTER-COMPLEX REACTION** 11 – 17
Dr. Mahananda A. Raut
- ALGAL DIVERSITY OF KANKALESHOWAR TEMPLE POND IN BEED CITY** 18 – 19
S. M. Talekar and A. N. Shelke
- DIVERSITY, DISTRIBUTION AND POPULATION DENSITY OF FRESH WATER ZOOPLANKTON FROM SHIVANA-TAKLI RESERVOIR OF KANNAD TALUKA, MAHARASHTRA STATE** 20 – 25
K. B. Temkar, B. N. Jadhav, S. A. Shaikh, D. S. Kharate, P. S. Kharate, M. S. Kharate, and V. R. Lakwal
- VISCOSITY STUDIES FOR THE BINARY MIXTURES OF ACETALDEHYDE WITH ETHANOL OVER THE ENTIRE RANGE OF ALL COMPOSITIONS AT 298.15, 308.15 AND 318.15 K.** 26 – 29
Dr. S. B. Maulage, S. V. Gayakwad and Dr. R. G. Machale
- PHYTOCHEMICAL STUDIES ON THE STEM BARK OF ANTHOCEPHALUS CADAMBA (ROXB.) MIQ** 30 – 33
Revansiddha Dhotre, Maheboob Shaikh and Mamtaram Kare
- STUDIES ON PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF SOIL SAMPLES IN BEED DISTRICT, MAHARASHTRA** 34 – 35
V. V. Naikaware and G. M. Dhond
- STUDIES ON PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS OF WATER AND ZOOPLANKTON DIVERSITY OF LOWER DUDHANA DAM, PARBHANI DISTRICT, MAHARASHTRA** 36 – 42
Nimbalkar R. K., Pawar D. A. and Sondge D. S.
- BLENDING ELECTRONICS WITH THE HUMAN BODY** 43 – 45
P. D. Gailwad
- STUDY OF ECCENTRICITY-BASED TOPOLOGICAL INDICES OF LOCAL ANESTHETIC DRUGS** 46 – 50
N. K. Raut and G. K. Sanap
- ANTI FUNGAL POTENTIALITY OF SOME SELECTED MEDICINAL PLANTS AGAINST FRUIT ROT PATHOGENS** 51 – 53
Sawant S. G.

FUZZIFICATION OF LINEAR SPACES

Vinod Kulkarni¹ and Vijay Sangle²¹Department of Mathematics, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed²Department of Mathematics, R. B. Attal College, Georai, Dist. Beed

ABSTRACT

Analyze the concept of fuzzy linear spaces (FLS) and we have proposed the redefined notion of fuzzy linear spaces and have established that the proposed definition is more general and appealing than that of Nanda and Biswas. The notion of product (*) of two fuzzy linear spaces has been proposed and it has been observed that the product is again a fuzzy linear space under the new definition. In other words, we can say that these structures are preserved under the product (*). We observe that it is more general than its classical counter part.

1. INTRODUCTION

The concept of fuzzy linear spaces was introduced by **Sudarsan Nanda** in 1986 and was again redefined by **Biswas** in 1989. It is expected that several results from linear algebra and functional analysis can be extended to the concept of fuzzy setting. **Nanda** propounded the notion of fuzzy linear spaces in a linear space as follows:

2. FUZZY LINEAR SPACE

Let F be a fuzzy field in a field $(X, +, \cdot)$ with membership function $F(\lambda)$. Let Y be a linear space over F and V be a fuzzy subset of Y with membership function $V(x)$. Then, V is called as a fuzzy linear space in Y if the following postulates are satisfied:

- (i) $V(x + y) \geq \min\{V(x), V(y)\}, \forall x, y \in Y$
- (ii) $V(\lambda x) \geq \min\{F(\lambda), V(x)\}, \forall \lambda \in F \text{ and } \forall x \in Y$
- (iii) $V(0) = 1$

In case F is an ordinary field then, $F(\lambda) = 1$ and hence

$$V(\lambda x) \geq \min\{1, V(x)\}, \forall \lambda \in F \text{ and } x \in Y \\ = V(x)$$

Hence, for F to be an ordinary field, the (ii) postulate may be considered as

$$V(\lambda x) \geq V(x), \forall \lambda \in F \text{ and } x \in Y$$

Now we will analyze the definition of fuzzy linear space introduced by **Nanda**.

Let us consider the case when F and V both are classical set. Then, we have $F(\lambda) = 1$, $V(x) = 1$ and $V(y) = 1$ for all $x, y \in F$

and $\lambda \in F$.

Hence, from condition (i), we have

$$V(x + y) = 1 \Rightarrow x + y \in V$$

Thus, we get that $x, y \in V \Rightarrow x + y \in V$.

Further, from condition (ii), we get

$$V(\lambda x) \geq \min\{1, 1\} = 1$$

i.e. $V(\lambda x) = 1 \Rightarrow \lambda x \in V$. That is, $x \in V, \lambda \in F \Rightarrow \lambda x \in V$.

It follows that V is closed under addition and scalar multiplication.

Thus, on the basis of above discussion we arrive at the conclusion that the definition of fuzzy linear space has been considered in such a way that when F and V both are considered as an ordinary subset, V turns out to be a subspace of Y .

Alternatively, For all $x, y \in Y$. and $\lambda, \mu \in F$, we have

Now, from equation (2), we get

$$V(\lambda x) \geq \min \{1, V(x)\} \\ = V(x)$$

$$\text{i.e. } V(\lambda x) \geq V(x), \forall \lambda \in F = X \text{ and } x \in Y$$

$$\text{Also, } V(0) = V(x-x) = V(1x - 1x)$$

$$\geq \min \{V(1x), V(-1x)\}$$

$$\geq \min \{\min \{F(1), V(x)\}, V(x)\}$$

$$= \min \{V(x), V(x)\}$$

$$= V(x)$$

$$\text{i.e. } V(0) \geq V(x)$$

Thus, we observe that the (iii) condition in the definition of *Nanda* is not deducible from the proposition 4.5 and so it has been dropped.

We may like to redefine the concept of fuzzy linear spaces in the following way:

4. IMPROVED DEFINITION OF FUZZY LINEAR SPACE

Let F be a fuzzy field in a field $(X, +, \cdot)$. Let Y be a linear space over F and V is a fuzzy subset of Y . Then V be called as a fuzzy linear space in Y if the following condition are satisfied:

$$(i) \quad V(x + y) \geq V(x) \cdot V(y), \forall x, y \in Y$$

$$(ii) \quad V(\lambda x) \geq F(\lambda) \cdot V(x), \forall \lambda \in F \text{ and } x \in Y$$

If F is an ordinary field (in particular if $F = X$), then $F(\lambda) = 1$. Then the, (ii) condition reduces to

$$V(\lambda x) \geq V(x), \forall \lambda \in Y$$

Now we claim that our definition of fuzzy linear space is more general than that of *Biswas*.

For, if V is a fuzzy linear space in Y in the sense of *Biswas*, then

$$V(x + y) \geq \min \{V(x), V(y)\} \geq V(x) \cdot V(y), \forall x, y \in Y$$

$$\text{and } V(\lambda x) \geq \min \{F(\lambda), V(x)\} \geq F(\lambda) \cdot V(x), \forall \lambda \in F, x \in Y$$

It follows that V is a fuzzy linear space according to our definition when it is a fuzzy linear space according to *Biswas*.

Next, we suppose that V is a fuzzy linear space in Y according to our definition.

$$\text{That is } V(x + y) \geq V(x) \cdot V(y)$$

$$\text{And } V(\lambda x) \geq F(\lambda) \cdot V(x)$$

$$\text{But } V(x) \cdot V(y) \geq \min \{V(x), V(y)\}$$

$$\text{and } F(\lambda) \cdot V(x) \geq \min \{F(\lambda), V(x)\} \text{ are not true.}$$

Therefore, V is not a fuzzy linear space in view of *Biswas*, while it is a fuzzy linear space under our definition.

5. MULTIPLICATION OF FUZZY LINEAR SPACES

Let Y be a linear space over a fuzzy field F and U and V are two fuzzy linear spaces in Y . Then, we define multiplication $(*)$ between any two fuzzy linear spaces as follows:

$$(U*V)(x) = U(x) \cdot V(x) \quad \forall x \in Y$$

$$\text{Evidently } U*U = U$$

$$\text{For } (U*U)(x) = U(x) \cdot U(x)$$

9. Mathematical Model for the Spread of Plant Disease

Dr. Vinod Kulkarni

Assistant professor and head, Dept of Mathematics, Swa.SawarkarMahavidyalaya Beed.

Abstract

The aim of this paper is to describe a problem of epidemic with the help of first order differential equation. Infectious plant diseases are caused by apathogenic organism such as a fungus, bacterium, mycoplasma, virus, viroid, nematode, or parasitic flowering plant. An infectious agent is capable of reproducing within or on its host and spreading from one susceptible host to another. Here we have obtained a mathematical formula known as, growth equation and the curve obtained is called logistic curve.

Introduction

An important problem in biology and medicine deals with the occurrence, spreading and control of a contagious disease, i.e. one which can be transmitted from one plant to another. The science that deals with this study is called epidemic.

Problems involving the spread of disease can be very complicated. For example, it is known that some individuals may not actually get a disease even when exposed for long periods of time to others having the disease. In such case, we say that the individual has an immunity to the disease either because having had the disease before he has build up resistance to recurrence or by having initial resistance (natural immunity) he is not able to contract the disease. In some cases, plant are immune to a disease but are capable of transmitting it to others; such individuals are called carriers. As example to this effect is the case of typhoid fever.

Formulation of the Problem

To have a simple mathematical descriptions for the spread of a disease, let us suppose that there is a large but number of plants are finite. Let us restrict ourselves to the plants in some large quantity, who remain on campus for a relatively long period and do not have the disease, (i.e. unaffected) but are capable of contracting it on exposure to an infected plant. If there are some infected plants at any time.

Let N_i denote the number of infected plants at any time t and N_u the uninfected plants. Then, if N is the total number of plants (assumed to be constant), we have

$$N = N_i + N_u \quad \dots\dots\dots (1)$$

Here, dN_i/dt is the rate of change in the number of infected plants and should depend in some way on N_i . Assuming that dN_i/dt is a quadratic function of N_i as an approximation. We get

$$\frac{dN_i}{dt} = \alpha_0 + \alpha_1 N_i + \alpha_2 N_i^2 \dots\dots\dots (2)$$

Where $\alpha_0, \alpha_1, \alpha_2$ are constants. Now we should expect $dN_i/dt = 0$, where $N_i = 0$, i.e. there are no infected plants and where $N_i = N$, i.e. all plants are infected. Then from Eq. 2nd, we have

$$\alpha_0 = 0 \text{ and } \alpha_1 N + \alpha_2 N^2 = 0 \quad \text{or} \quad \alpha_2 = -\alpha_1/N$$

So that Eq. (2) becomes

$$\frac{dN_i}{dt} = \alpha_1 N_i - \frac{\alpha_1 N_i^2}{N} = \frac{\alpha_1}{N} N_i (N - N_i) = k N_i (N - N_i) \dots\dots\dots (3)$$

Where $k = \alpha_1/N$ and the initial conditions are

$$N_i = N_0 \text{ at } t = 0 \dots\dots\dots (4)$$

The Eq.(3) with Eq. (iv) has the solution as

$$N_i = \frac{N}{1 + \left(\frac{N}{N_0} - 1\right)e^{-kNt}} \dots\dots\dots (5)$$

The graph of Eq. (5) is the logistic curve (fig.1). it follows that results already obtained in connection with 'growth equation' apply as well as to the "disease equations" (2) or (4). From the shape of the logistic curve we see that initially there is a gradual increase in the

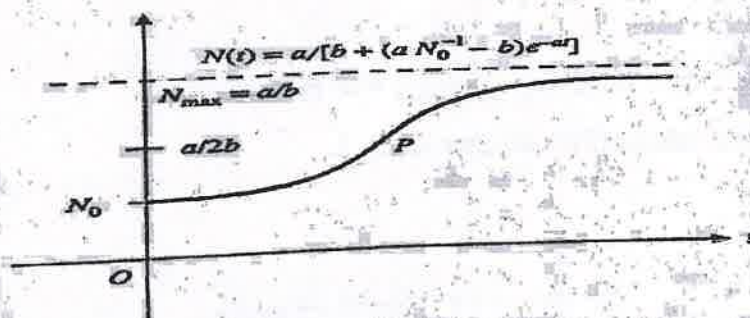

Fig. 1 Logistic curve.

number of infected plants, followed by a rather sharp rise in their number near the inflection point, and finally a tapering off. The limiting case occurs where all plants become infected, as seen by Eq.(5) that $N_i \rightarrow N \text{ as } t \rightarrow \infty$. But from a realistic point of view, this would not happen because the infected plants once they are discovered would be isolated or quarantined so as to

T (days)	4	5	6	7	8	9	10
N(Number of infected plants)	50	124	276	507	735	882	953

(2) Number of infected plants during a time interval.

Reference

1. Man-Suen Chan and Michael J. Jeger "An Analytical Model of Plant Virus Disease Dynamics with Roguing and Replanting" *Journal of Applied Ecology* Vol. 31, No. 3 (Aug., 1994), pp. 413-427
2. Ahsan, Zafar [2006] *Differential equation and This Applications*.
3. Braun, M., *Differential Equations and Their Applications*, Springer-Verlag, Berlin (1975).
4. Griffith, J.S., *Mathematical Neurobiology: An Introduction to the Mathematics of Nervous System*, Academic Press, New York (1971).
5. Lotka, A.J., *Elements of Mathematical Biology*, Dover, New York (1956).
6. Rapport, A., *Flight, Games and Debates*, University of Michigan Press, Michigan (1960).

13. Google Tools in Teaching, Learning, and Evaluation

Mr. Sanjay R. Kale

Department of Computer Science, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Dr. Vinod B. Kulkarni

Department of Mathematics, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Abstract

The information and communication technology is called digital technology. Every person know to access digital tools. Previous teaching process is traditional one, which is black board-chock method.

Today Google makes hundreds of products used by billions of people across the globe. The main source to get information such as, You tube, Android and Google Search. we covers some Google tools that are commonly used in teaching, learning and evaluation process such as learning management software product called Google classroom as well as other 7 Google software's tools. Which can be used for students, teachers, research academicians and businessman for their performing own digital task.

Keywords: Google classroom, Google moderator, QUORA, user voice, Google docs, Google sheets, Google slides, Google Forms, Google Scholar.

Introduction

Background of Google

Google Means Global Organization Of Oriented Group Language Of Earth"

1. Google was started as a research project by Larry page and Sergey Brin in 1996, both were PhD students at Stanford University. They created a new technology
The domain google.com was registered on 14 September 1997 and next year in September 1998, Google Corporation was established.
2. In 2000, Google started selling advertisements and so Google Ad words /Ad sense was introduced. These advertisements were based on the pay per click system, i.e. you will be paid for your advertising if someone clicks on your ad link.

4. The best in learning management at no cost

Classroom is free for schools and included with sign up for G Suite for Education. Like all Google for Education tools, Classroom meets high security standards.

5. More time for richer feedback

Educators can track student progress to know where and when to give extra feedback. With simplified workflows, more energy can be focused on giving students constructive, personalized recommendation

How to create a Google classroom:

Google Classroom enables teachers to create an online classroom area in which they can manage all the documents that their students need. Teachers can make assignments from within the class, which their students complete and turn in to be graded.

Follow these steps to create a class:

1. Open a Web browser and go to **classroom.google.com**. You have to sign in with your Google Apps for Education account.
2. On the Welcome screen, click the plus sign at the top and choose Create Class.
3. In the Create a Class dialogue box, type in the Class Name and Section.
4. Click Create.

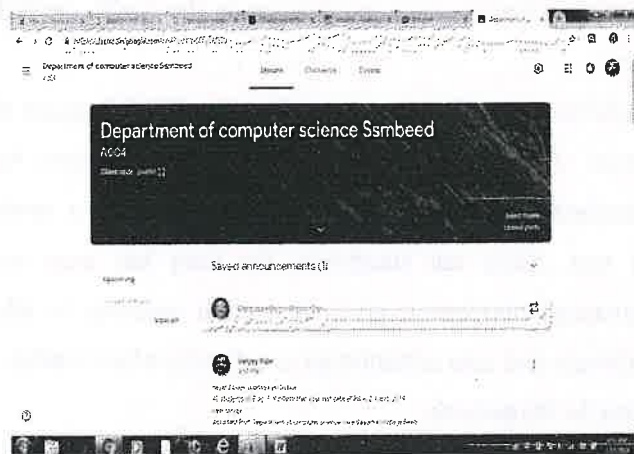
Your new classroom is created .You can see that the classroom has three main tabs.

Here's what those tabs mean:

1. **Stream:** This is where you manage your class assignments and make announcements to the class. You can add new assignments, with due dates and attached materials. Upcoming assignments are shown at the left. Also, just with social media services, you can send a message to your entire class — even with an attachment.
2. **Students:** This is where you manage your students. You can invite students to your classroom from here and manage their permissions level. To invite students to your class, you have to set them up as Google Contacts in your Google Apps for Education account or they have to be in the school's directory. You need email id of students
3. **About:** This is where you can add the course title and description, add a location for the class, and add materials to your class's Google Drive folder.

Home Page for Google Classroom of Department of Computer Science ,Swa Sawarkar College , Beed

3

For better understanding what is it user can watch the you tube link

https://edu.google.com/products/classroom/?modal_active=modal-video-DeOVe2YV2Io

2 Google Moderator

It was a Google service that used crowd sourcing to rank user-submitted questions, suggestions and ideas. It was launched on September 25, 2008. The service allowed the management of feedback from a large number of people, who could vote for questions they thought should be posed from a pool of questions submitted by others or submit their own to be asked and voted on. The service aimed to ensure that every question was considered, let the audience see others' questions, and helped the moderator of a team or event address the questions that the audience most cared about. The service was nicknamed Dory internally by Google, a reference to "the fish who asked questions all the time in *Finding Nemo*".

Google Moderator was developed by Google engineers Dave S. Young, Taliver Heath and Colby Ranger in their 20% time, led by project manager Katie Jacobs Stanton in December 2008,

Google Moderator was used by the President-elect Barak Obama's transition team in a public series called "Open for Questions", in which they answered questions from the general public. The first series ran for less than 48 hours and attracted 1 million votes from 20,000 people on 10,000 questions. The second series ran for just over a week and attracted 4.7 million votes from 100,000 people on 76,000 questions.

well as bug fixes. By allowing the site visitors to vote, you get useful feedback on which new features are most wanted

3 Google Docs

You can create, edit, share, and print documents with Google Docs. Use templates for work, school, or personal documents. Collaborate in real time on your computer, phone, or tablet with anyone with a Google Account.

4 Google Sheets

With Google Sheets, everyone can work together in the same spreadsheet at the same time. Use formulas, functions, and formatting options to save time and simplify common spreadsheet tasks.

5 Google Slides

Google Slides lets you create presentations. Multiple people can work on a presentation at the same time, you can see changes as they're made, and every change is automatically saved.

6 Google Forms

You can create forms, quizzes, , and more with Google Forms. Share a form with people and track responses.

3. https://edu.google.com/products/classroom/?modal_active=modal-video-DeOVe2YV2Io
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Google_Moderator
5. <https://www.quora.com/What-is-Google?>
6. <https://support.google.com/docs/>
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Google_Scholar

2018-19

① KALE SANJAY RAMCHANDRA-
Assistant prof.
Dept. of computer science.

48

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

English Part - II

January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

190

95

❧ CONTENTS OF ENGLISH PART - II ❧

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Sustainable Agriculture and its Developments Dr. B. V. Halmandage	1-10
2	Eight Web Based Open Source Agriculture Management Software's Mr. Sanjay Ramchandra Kale	11-15
3	Environmental Observation: Organic Farming and Green Marketing Ms. Sarojini R. Pandit	16-21
4	Problems of Indian Agriculture Shilpa D. Nagthane	22-24
5	To Study about the Problems of Indian Agriculture Dr. Sunil J. Bhavsar	25-29
6	Problem of Indian Agriculture: Water Management Dr Sunil. Himmatrao Patil	30-34
7	Sustainable Agriculture Challenges Problems and Suggestion Dr. Bondge S. G.	35-38
8	Production - Productivity and Cropping Pattern of Agricultural Sector in Maharashtra Dr. Shivaji N. Zanzurne Dr. Arun T. Tawar	39-45
9	Mathematical Model for the Spread of Plant Disease Dr. Vinod Kulkarni	46-49
10	Role of Agriculture in Indian Economy Dr. A. P. Wadwale	50-56
11	Role of Agriculture in Rural Development Dr. Madrewar Shobha Gangadhar	57-62
12	Agriculture and Secondary Industry Dr. Abasaheb S. Hange Dr. Vinayak Mahadu Chaudhari	63-67

2. Eight Web Based Open Source Agriculture Management Software's

Mr. Sanjay Ramchandra Kale

Department of Computer Science, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Abstract

This paper gives the idea to farmer for management of farm with the help of information technology. Now a day's today information technology is used for development of agriculture. So in the world there are so many open source software's are available in market of computer. I represent some of them 7 Open source Agriculture management software. This paper is useful to every farmer in the world for how to manage their farm with the help of digital technology.

Keywords: Software, farm, Open source, FOSS, web based.

Introduction

Agriculture Management software may sometimes incongruous because most of the time when we think about the Farms then we start imagining fields, cattle and other plants & trees. But in the 21st century, when everything is moving towards the digital platform then why not our Frames and vegetation. They are one of the important parts of every country and also to those own them because they directly support the economy of any country. Also management of the farms is not a easy job because they consist huge portion of land dedicated to different-different kind of things such as Agriculture, Cattle Management, lives stocks and more. So, to make your search easy, we gather all top available free and Open source Farm management software to give you a helping hand in your farming

Objectives

1. To introduce various free software to farmer
2. To introduce how to use open source software's
3. To introduce how to install these software and their use
4. To introduce use of web based free software's

2. FarmOS-Open source:

farmOS is another web-based farm management application that completely open source and builds upon Drupal. It can be used for agricultural management, planning, and record keeping. As I said it is a free and open source (FOSS) that's why the user can host it on its own server and also can develop further. It uses the Bootstrap framework which allows it to be fluid on all kind of displays. We can get full information on following link

<https://youtu.be/LOtHcWVc4T8>

3. Trimble

Trimble is a free farm management online platform that's starter plan is free for farmers. Due to the web-based, the farmers can access their farm data from anywhere on any device connected to the internet. It offers three plans Farmer starter, Farmer Fit, and Farmer Pro. The free starter plan includes a single user support, custom dashboard for weather forecast and to track commodity; creates a client, farm and field records such as seeding dates and acreage, import or manually draw field boundaries, Record Yield by field (mobile only) and Map benchmarking. The cash bid prices available only in the United States. So, these are some features of the starter one and if you want a desktop farm management software with basic accounting then you need to upgrade this software to Farmer fit or pro.

4. Farmathand

The Farmathand has solutions for Farmers and Agronomists. It provides features like farm management, Inventory Management to track your storage, Equipment management, sales management, and Multiuser support for the collaboration of the teams to handle big lands. Just like few other mentioned software, here, this also comes in two forms one is free and the other one is paid. The free one includes Multiple Users, Field tracking, Deliveries List, calender, Calculator, Equipment, Storage and Track Contracts. The premium account comes with Crop Planner, Planned Activities, Shopping List and few more features.

5 Zip books- Free farm accounting software

Unlike the software mentioned here those for Crop management, field management, Cattle etc. this one is dedicated to the Farm accounting. Yes, the Zip books is not a new name in

farm management tool with mapping, record keeping, analytics, and inventory features. Its starting price is \$50 per month

Conclusion

This paper gives a lot of benefit to farmer for management and development of their farm. Using information technology tool farmer can manage their work in some time they save money for work. Big lands are managed with the help of these software's. Accounting and record of crop is managed using accounting software's

Many benefits are available using web based eight open source software's

Economic benefits are increases due to using digital open source software's to farmer.

References

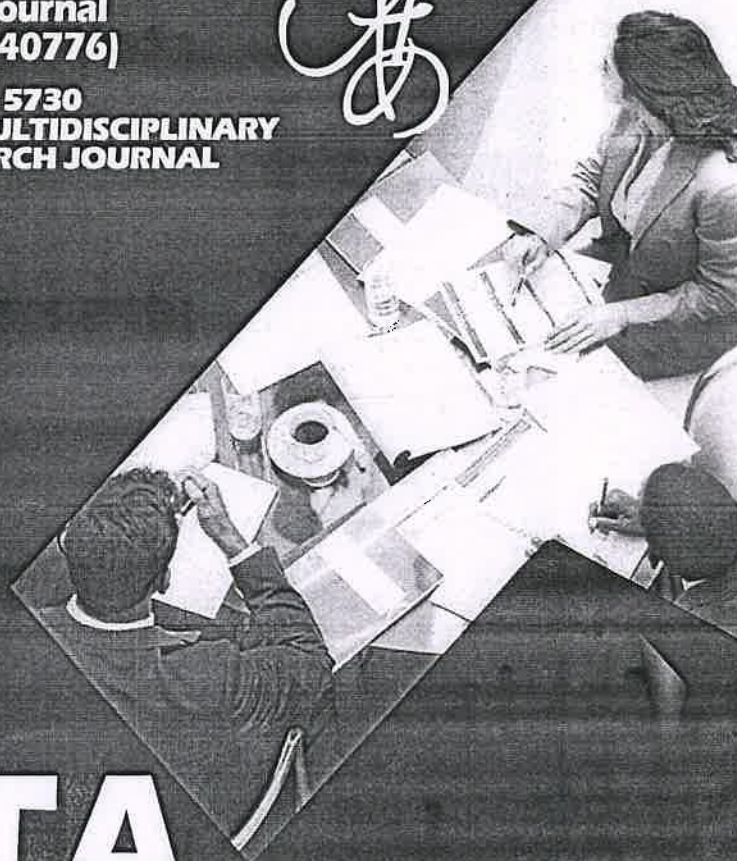
1. <https://www.how2shout.com/tools/open-source-free-farm-management-software.html>
2. <https://www.predictiveanalyticstoday.com/top-farm-management-software/>
3. <https://farmlogs.com/>
4. <https://fitsmallbusiness.com/best-farm-accounting-software/>
5. <https://www.capterra.com/p/136084/Agrivi/>
6. <https://www.capterra.com/p/164919/AgriWebb-Notebook/>

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - I

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

English Part - I

January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF ENGLISH PART - I ❧

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Issues, Challenges and Remedies for Sustainable Agricultural Development in India Pradeep Prajapati Ranjan Gohil	1-10
2	Transforming an Agriculture Produce Demand-Driven Market System with Special Reference to Sufal Bangla Sandip Kr. Mukherjee	11-21
3	Dry Farming - Elements Dr. A. H. Saoudager	22-24
4	A Critical Analysis of Sustainability Indicators of Agriculture in India Aparna Kulkarni	25-30
5	The Study of Sustainable Development in India Dr. Karad Bhalchandra Gopinathrao	31-34
6	Land Pollution: Causes and Remedies Vikas V. Borgaonkar Sanjay R. Pawar	35-38
7	Seed Banks: Need of Agriculture Deshpande D. R.	39-42
8	Impact of Global Warming on Agriculture Sector Dr. R. B. Deshmukh Dr. Nagesh Yelvikar Dr. Shailendrasingh V. Dikit	43-56
9	Role of S.J.S.R. Y. In Sustainable Development of Urban Area - Special Reference to the Parbhani District Prof. Rupesh Lakshmanrao Deshmukh	57-62
10	Problems of Indian Agriculture Dr Vijay M. Raut Ajay R. Khedkar	63-67
11	Components of Sustainability Development Dr. Choudhari Rekha Laxmanrao	68-71

7. Seed Banks: Need of Agriculture

Deshpande D. R.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Abstract

Agricultural biodiversity is one of the types of biodiversity. Our basic needs like food and livelihood security depends on the sustained management of diverse biological resources. The conservation of agro diversity in crop production system is linked to sustainable use and preservation. So local knowledge and culture are the integral parts of agro diversity management. It is beneficial to human in various ways. A vast amount of Agricultural biodiversity is being lost in the past while few may vanish in the next century due to climate change, human activities or natural disasters. Hence it is important to know about agro diversity and to adopt practices for its conservation.

Seeds are the forerunners of plant. They have the power to regenerate the species. Therefore there is need to preserve the seeds. Seed bank is one of the methods for conservation of agro diversity.

The present paper deals with the information about seed banks and its role in conservation of Agricultural biodiversity.

Key words: Agricultural biodiversity, seed banks.

Introduction

Biodiversity is the variety and variability amongst the living organisms. It is the essence of life. The differences may be at genetic, species or in the ecosystems and accordingly it is of three different types: genetic or within species, species or in between species and ecosystem diversity.

Agricultural biodiversity and Need of seed bank

Agricultural biodiversity is a type of biodiversity. Our basic needs like food and livelihood security depends on the sustained management of diverse biological resources. It consists of diversity of genetic varieties, breeds and species used for food, fodder, fiber, fuel and pharmaceuticals. The conservation of agro diversity in crop production system is linked to

sustainable use and preservation. So local knowledge and culture are the integral parts of agro diversity management. It is beneficial to human in various ways.

Agricultural biodiversity is beneficial to human in various ways. It increases productivity, food security, reduce the spread of diseases, improves human nutrition, conserve ecosystem structure and stability of species diversity. The conservation of agro diversity in crop production system is linked to sustainable use and preservation. So local knowledge and culture are the integral parts of agro diversity management.

A vast amount of agricultural biodiversity is being lost as old seeds are used for the new hybrids. 75% of crop biodiversity has been lost from the world's fields. 2.37% of all living species may vanish in the next century due to climate change, human activities or natural disasters.² Hence it is important to know about agro diversity and to adopt practices to conserve it for future generation. Seeds bank is important for this purpose.

Seed Bank

A seed bank is collection of seeds stored in a viable state for posterity. It stores seeds to preserve genetic diversity hence it is a type of gene bank. Seed banking is useful way to conserve plants. Because of their small size it provides a very convenient and cheap way to store plant genetic material. They require a little space and also can remain viable for long periods as their surroundings are kept at low temperatures. Many botanical gardens contain seed banks to preserve endangered species. It is one of the methods of genetic conservation. Many plants that were used centuries ago by human are used less frequently now. Seed banks are used to preserve their historical and cultural value.

Seed banks are considered seed libraries. It contains valuable information about evolved varieties. Most of the seed banks are publically funded and seeds are usually available for research.

A seed bank is one of the most efficient methods of ex situ conservation for sexually reproducing species. Seeds suitable for long term storage are called orthodox, conventional or desiccation tolerant. Such seeds can be stored for a long time without much genetic changes.³

Roberts defined orthodox seeds as "seeds for which the viability period increases in a logarithmic manner as one reduces the storage temperature and moisture content." The seeds which cannot be stored in seed banks under the given conditions are called recalcitrant. It is difficult to conserve such seeds.

Preservation of seeds

Seeds degrade with time. Seed banks generally monitor germination potential during storage. Seeds are living creatures and for keeping them viable over long term require adjustments of storage moisture and temperature. Seed banks primarily involve collection, selection and storage of seed varieties. The seeds are frozen at temperatures below 4degree centigrade and stored in seed vaults.

The FAO constituted a panel of experts on plant exploration and introduction, which formulated certain standards and procedures for storage installations for long term seed conservation⁴. The recommended conditions for seed storage are -18 degree Celsius or less temperature, use of air tight sealed containers and seed moisture content of 5-2%. The seed bank needs proper and continuous power supply. Medium term storage can be affected at 6-1 degree Celsius⁵. The moisture content needs to be strictly controlled. The fall of temperature of every 5degree Celsius will double the life of seed.⁶

Two types of seed storage are normally practiced in a seed bank, base collection and active collection. In base collections the seeds are stored under optimum conditions and are not interfered with until reduced viability is noticed through periodic germination tests. When reduced viability is observed, a new seed generation is carried out. In active collection method, active collection of seeds is done, from which sub samples can be taken periodically for experimentation, exchange, evaluation and display.⁷ The seed banks help in seed exchange on farm conservation with experts, training and capacity building for farmers and continuous monitoring of cultivation.

The millennium seed bank and sylbard global seed vault are the largest seed banks in the world.

Important seed banks in India

The Indian government established the national seed corporation in 1963 at national and state level. NSC works under the ministry of Agriculture. It undertakes production, processing and marketing of agricultural seeds. It is also involved in formulation of seed certification standards done through seed testing laboratories by checking the compatibility of different seeds. For each region or village there are community seed banks available for exchanging seeds.

Apart from government organizations, there are several private and voluntary organizations which have also set up seed banks across the country. It includes Navadnya,

Annandana seed and soil savers, Green Foundation, Deccan development society, Sahaja samrudha etc. **Conclusion:**Seed banks helps for preservation of biodiversity. With the help of seed banks the farming systems can become more stable and sustainable. Their income can also increase due to improvement in quality of agricultural products. It can also improve human nutrition. It helps in conservation of biodiversity and in turn our ecosystem.

References

1. Frankel(1970)
2. <http://www.economist.com>
3. Roberts(1975,1978)
4. FAO (1975)
5. Cromarty et al.1982
6. koopwitz and kaye1990
7. An AdvancedText book on Biodiversity principles and practices(pp128-130)
K.V.Krishnmurthy

ELECTROCHEMICAL IMPEDANCE SPECTROSCOPIC STUDY OF DYE SENSITIZED SOLAR CELL WITH AL DOPED TiO₂ NANOPARTICLES PHOTO ANODE SENSITIZED BY EOSIN Y DYE**Swati S. Kulkarni¹, Gajanan A. Bodkhe², Nikesh Ingle³, S. S. Hussaini⁴, N. N. Shejwal⁵ and Mahendra D. Shirsat⁶**^{1,2,3,6}RUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Department of Physics, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad⁴Crystal Growth Laboratory, Department of Physics, Milliia Arts, Science & Management Science College, Beed⁵All India Shri Shivaji Memorial Society's College of Engineering, Pune**ABSTRACT**

In the present investigation the electrochemical impedance spectroscopy has been applied to analyse the dye sensitized solar cells (DSSCs). The characteristics of the dye sensitized photo anode has been investigated using various techniques like Atomic force Microscopy, UV visible spectroscopy. Consequently, the measurement of photovoltaic characteristics has been discussed and lastly, the EIS study of fabricated DSSCs have been done in order to analyse the DSSCs using Al doped TiO₂ nanoparticles photo anode sensitized by eosin Y dye which reveals that the DSSC with 0.07M Al doped TiO₂ nanoparticles photo anode has the charge transfer resistance of 138 ohm at the TiO₂/dye/electrolyte interface

Al doped TiO₂, DSSCs, Eosin Y dye, EIS, photo anode

1. INTRODUCTION

Being mimicry of photosynthesis, dye sensitized solar cell has ever accepted as the best solar cell from last few decades [1]. DSSC is an electrochemical device, converting light energy into electrical energy, consist of three active layers namely, dye sensitized nano-crystalline semiconductor layer (known as photo anode), counter electrode and an organic electrolyte containing redox couple sandwiched between prior two layers. Both the semiconductor layer and counter electrode has synthesized usually on the Fluorine doped transparent conducting oxide layer on glass [2]. The highest efficiency ever achieved has been found to be 13% using porphyrin dye [3]. Charge generation and transfer process depends on the nature and compatibility of each layer with another and more particularly on the photo anode [4]. TiO₂ nanoparticles has been proved to be most viable member to synthesize the photo anode owing to its properties like wide band gap, large exciton binding energy, low cost, non-toxic and environmental benign. The absorption in TiO₂ layer can be increased by either doping or adsorbing the dye molecules on its surface [5]. Nanostructure of TiO₂ photo anode provides the sufficiently large surface area for dye adsorption [4]. Further, doping the TiO₂ will form the new valance state, decreases the Band gap, enhances the surface area and creates the charge carrier trapping sites which helps to increase the photo current [6]. Various metals and non-metals and other elements have been tried for doping the TiO₂ in the thrust of enhancing the photo-catalytic activity of TiO₂ photo anode [7]. Aluminium, the transitional metal having good optical quality, low resistivity, high conductance and high crystal qualities, when doped in TiO₂ shifts onset of absorption from UV region to visible region [8-9]. According to the previous optimization it has been observed that the aluminium doping concentration of 0.07M exhibits superior results [10]. Hence, in the current study 0.07M aluminium doped TiO₂ nanoparticles have been synthesized and used to create the photo anode of DSSC.

The basic purpose behind the development of DSSC has been found to investigate a low cost, environmental friendly solar cell through the use of eco-friendly materials and methods [11]. Hence, while designing the DSSC, high efficiency along with the least environmental hazard must be the agenda. Sensitizer used to harvest the photo energy is the crucial parameter on this basis, deciding the response of DSSC. Inorganic metal complex dyes and organic dyes have been intensively investigated by researchers since from last two decades. Inorganic metal complex dyes has been studied, involves lengthy, tedious and expensive manufacturing steps [12-13]. Moreover, inorganic dyes contain heavy metals which are rarely found and hence become costly. Also, their toxic nature becomes hazardous for environment. On the contrary, organic dyes which are abundantly available in nature and found to be ideal for eco-friendly DSSCs being non-toxic, having affordable cost, renewable, biodegradable and easily available, not producing any hazardous by products. Particularly, Eosin Y dye has been shown to be one of the best synthetic dyes having high molar extinction coefficient ($60803\text{M}^{-1}\text{cm}^{-1}$), upon excitation becomes more reducing and oxidizing and found to be applied in cell staining, as pH indicator and as a dye pigment in cosmetics also [14]. Eosin Y is having single carboxyl group which is suitable to anchor with TiO₂ molecules in photo anode [15].

In the previous studies it has been found that though the eosin Y dye sensitized Al doped TiO_2 photo anode showing the potential candidate for natural DSSC, its overall efficiency obtained was trivial [16-17]. Prominent factors limiting the efficiency of DSSC are the recombination of photo generated electrons, insufficient catalytic activity of counter electrode to reduce the electrolyte and overall series resistance of the interfaces [2]. Physico-chemical dynamic processes at the photo anode and the cathode have been successfully studied using electrochemical impedance spectroscopy (EIS) [18-20]. Subsequently, in the present study, EIS has been employed to investigate the reason behind the low efficiency of DSSC synthesized using Al doped TiO_2 photo anode adsorbed with Eosin Y dye and platinum cathode accompanied by iodine/triiodide electrolyte.

2. MATERIALS AND METHODS

2.1 Materials

Titanium Tetra iso-propoxide (TTIP) (Otto Chemicals, Germany), Eosin Y dye and Chloroplatinic acid (H_2PtCl_6) (Ward Hill, U.S.A.), Aluminium Nitrate ($\text{Al}(\text{NO}_3)_3$) and Poly-ethylene Glycol (Otto Chemicals, India), Lithium iodide and iodine all reagents were used without further purification.

2.2 Preparation of dye sensitized solar cell

0.07M Aluminium doped TiO_2 nanoparticles has been synthesized using TTIP, Aluminium nitrate, Polyethylene glycol, Triton X-100, Ethanol and deionised water by sol gel method and characterized by XRD, Raman, SEM-EDAX, FTIR spectroscopic methods and the DSSC has been synthesized as described in our previous work [10,16-17].

2.3 Measurements

I-V characteristics and electrochemical impedance spectroscopic measurements has been taken one after other, immediately after preparation of DSSC, using Keithley 4200 Source Measurement Unit and Chi 660 electrochemical work station respectively. The EIS experiment has been carried out under illumination with frequency range from 0.01 Hz to 1 MHz with ac amplitude set at 10mV. Park Atomic force microscope has been used to study the morphological characteristics of synthesized photo anodes and UV visible absorption spectra of eosin Y dye sensitized photo anodes has been investigated using 2400 UV visible spectrophotometer.

7.3 RESULT AND DISCUSSION

3.1 Morphological study of dye adsorbed photo anodes

The morphological properties of the synthesized Al doped TiO_2 photo anodes have been investigated using Park AFM optical microscope. Figure 1 explains the morphology of Eosin Y dye sensitized TiO_2 photo anodes with aluminium doping concentration 0.07M. From the AFM investigation the values of root mean square roughness, average roughness and angle of contact of TiO_2 with the FTO surface have been noted and listed in table1

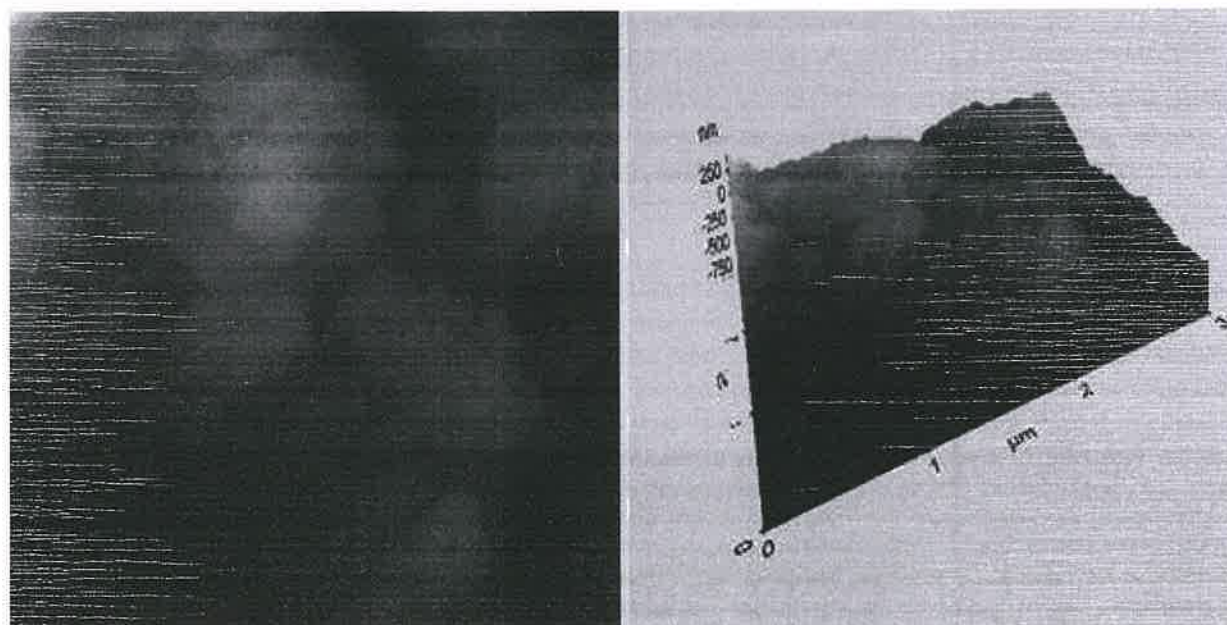

Figure-3: AFM image of 0.07M Al doped TiO_2 photo anode sensitized by Eosin Y dye 3dimentional view

Table-1: AFM surface study parameters of Al doped TiO_2 photo anodes

Al concentration in TiO_2 photo anode	RMS roughness in μm	Average roughness in μm	Area peak to valley height in μm	Contact angle of contact
0.07M	0.432	0.354	2.88	42.57

ACCEPTED MANUSCRIPT

Dye Sensitized Solar Cell based on Environmental Friendly Eosin Y Dye and Al doped Titanium Dioxide Nano Particles

To cite this article before publication: Swati Sudhakar Kulkarni *et al* 2018 *Mater. Res. Express* in press <https://doi.org/10.1088/2053-1591/aab2d1>

Manuscript version: Accepted Manuscript

Accepted Manuscript is "the version of the article accepted for publication including all changes made as a result of the peer review process, and which may also include the addition to the article by IOP Publishing of a header, an article ID, a cover sheet and/or an 'Accepted Manuscript' watermark, but excluding any other editing, typesetting or other changes made by IOP Publishing and/or its licensors"

This Accepted Manuscript is © 2018 IOP Publishing Ltd.

During the embargo period (the 12 month period from the publication of the Version of Record of this article), the Accepted Manuscript is fully protected by copyright and cannot be reused or reposted elsewhere.

As the Version of Record of this article is going to be / has been published on a subscription basis, this Accepted Manuscript is available for reuse under a CC BY-NC-ND 3.0 licence after the 12 month embargo period.

After the embargo period, everyone is permitted to use copy and redistribute this article for non-commercial purposes only, provided that they adhere to all the terms of the licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>

Although reasonable endeavours have been taken to obtain all necessary permissions from third parties to include their copyrighted content within this article, their full citation and copyright line may not be present in this Accepted Manuscript version. Before using any content from this article, please refer to the Version of Record on IOPscience once published for full citation and copyright details, as permissions will likely be required. All third party content is fully copyright protected, unless specifically stated otherwise in the figure caption in the Version of Record.

View the [article online](#) for updates and enhancements.

Dye Sensitized Solar Cell based on Environmental Friendly Eosin Y Dye and Al doped Titanium Dioxide Nanoparticles

Swati S. Kulkarni^{1,2}, Gajanan A. Bodkhe¹, Sumedh M. Shirsat³, S. S. Hussaini⁴, N. N. shejwal⁵ and Mahendra D. Shirsat^{*,1}

¹RUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Department of Physics, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad – 431004 (MS) INDIA

²Department of Physics, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed 431122 (MS) INDIA

³Jawaharlal Nehru Engineering College, Aurangabad – 431001 (MS) INDIA

⁴Crystal Growth Laboratory, Department of Physics, Milliyya Arts, Science & Management Science College, Beed-431122 (MS) INDIA

⁵All India Shri Shivaji Memorial Society's College of Engineering, Pune-411004 (MS) India

* Corresponding Author: mdshirsat.phy@bamu.ac.in

Abstract

Present communication deals with the development of cost effective dye sensitized solar cell (DSSC) with eco-friendly materials. Eco-friendly Eosin Y dye was used to sensitize photo anode which was fabricated using undoped and Aluminium doped titanium dioxide (TiO₂) nano-particles. Undoped and Aluminium doped TiO₂ nanoparticles were synthesized by simple and cost effective sol-gel method. Aluminium doped and undoped TiO₂ nanoparticles were characterized using UV-visible, FT-IR spectroscopy, X-Ray Diffraction, and Scanning Electron Micrograph with EDX. The photo-voltaic activity of the cell was studied under light irradiation of 100 milliwatt cm⁻². Aluminium doped TiO₂ nanoparticle photo electrode exhibits more than 60% increase in cell efficiency as compared to the undoped TiO₂ nanoparticle photo electrode.

Keywords

Dye Sensitized Solar Cell, Eosin Y Dye, Titanium Dioxide Nanoparticles, Short circuit current density (I_{sc}), Open circuit voltage (V_{oc})

Introduction

There has been tremendous progress in the area of solar cell technology. However, adoption of a cost effective approach in solar power harvesting is one of the main challenges for new solar cell technology. DSSC based on nano-crystalline TiO_2 photo anode have been considered as the most promising alternative to conventional solar cell due to its low cost, easy fabrication technique and environmental friendly nature. Researchers have attempted to develop a high performance DSSCs [1]. The use of mesoporous TiO_2 semiconductor electrode as the photo anode in DSSC was explored first time by O'Regan and Michael Gratzel in 1991 [2]. Since then many researchers have explored TiO_2 electrode successfully for light absorption, light scattering, charge transport and suppression of recombination. TiO_2 is one of the best candidate among other wide band gap semiconductors like ZnO , SnO_2 , Nb_2O_5 etc., due to low cost, wide availability, chemical stability and non-toxicity. Moreover, researchers have attempted to increase dye TiO_2 interface area, to maximize the dye absorption and charge transport rate. Doping is one of the most effective methods to tailor the electronic properties of TiO_2 photo anode [3-5]. Literature review shows that tailoring the TiO_2 photo anode with doping can control the morphology of TiO_2 photo anode and enhancement in the photovoltaic performance [6-8]

Moreover, considerable efforts have been initiated on doping of TiO_2 nanoparticles with various metals. The second and fourth group metals such as Strontium, Calcium & Niobium doped TiO_2 have been studied as photo anode of DSSC and showed improved

photo current and energy conversion efficiency [9-11]. Kirti Sahu and V V S Murti [12] and Neetu et al., [13] have reported the application of Al doped TiO_2 as photo anode in DSSC. Ionic size of Al^{+3} and Ti^{+4} are very close to each other, therefore, Al ions can go into lattice as substitute metal dopant as compared to other dopants and responsible for improved photo current [14-15].

However, most of the researchers have sensitized doped TiO_2 photo anode using metallic Ruthenium dye. Although Ruthenium dye sensitized solar cell has achieved adequate efficiency required for commercialization, there are many environmental issues associated with this technique. The Ruthenium dye synthesis involves many complicated chromatographic purification steps, therefore its cost will be higher compared to organic dyes [16-18]. Moreover, being rare metal and toxic nature of Ruthenium, it is not environment friendly material. On the contrary, natural dyes and their organic derivatives are environmental friendly and cost effective due to their non-toxicity, renewability and abundant availability in nature. Natural dyes do not produce any hazardous by-products. Vegetable dyes extracted from fruit, flowers algae's and leaves or their synthetic organic derivatives such as Xylenol Orange, Rose Bengal, Erythrosine B, Eosin B, Eosin Y, Coumarine are the examples of organic dyes forever used in DSSCs [18-19].

Most importantly, easy availability, strong absorption in the visible part of the spectrum and suitable redox potential value makes Eosin Y an appealing synthetic organic dye for DSSC [20-21].

In summary, on one hand, DSSC using metal doped TiO_2 photo anode sensitized with ruthenium dye, in spite of the high cost, creating the environmental issues. On the other hand, the Eosin Y dye is emerging as one of the best candidates to replace Ruthenium dye. Literature study also reveals that Aluminium is one of the best dopant for TiO_2 nanoparticles for photovoltaic applications. Consequently, the DSSCs based on the

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/323344297>

Natural Hibiscus Dye and Synthetic Organic Eosin Y Dye Sensitized Solar Cells using Titanium Dioxide Nano particles Photo anode: Comparative Study

Article in *Surface Review and Letters* · February 2018

DOI: 10.1142/S0218625X18501640

CITATIONS

12

READS

329

4 authors, including:

Swati Kulkarni

Swa. Sawarkar college, Beed-431122, INDIA

3 PUBLICATIONS 16 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Hussaini Shuakat

Milliya Arts Science & Management Science College

114 PUBLICATIONS 1,500 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Mahendra Shirsat

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

74 PUBLICATIONS 1,003 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Electrochemical Sensors View project

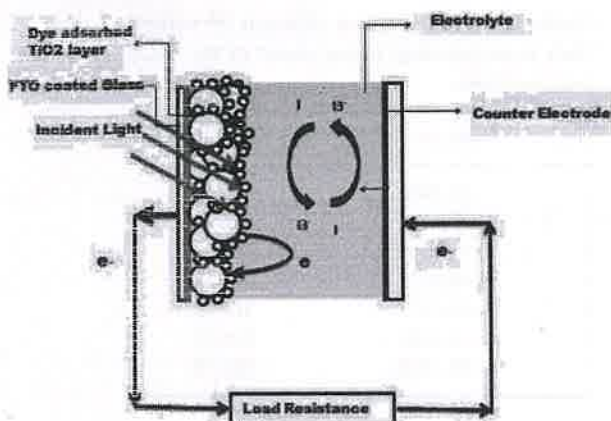

Fig. 1. Working principle of DSSC.

more environmentally affable than the conventional silicon-based solar cells.^{1,2} In the DSSCs, electrons from the valence band of excited dye are injected into the conduction band of the semiconductor oxide, followed by dye regeneration with the help of electrolyte and moving hole to the counter electrode,³⁻⁵ as shown in (Fig. 1). Extensive large amount of work has been done on dye molecules,^{6,7} semiconductor TiO_2 electrodes,⁸⁻¹⁰ counter electrodes¹¹⁻¹³ and electrolytes¹³⁻¹⁵ to improve the DSSC efficiency and stability. The performance of the DSSC is mainly dependent on the dye used as a sensitizer in addition to many other parameters like the photo electrode materials, the redox couple chosen and the back electrode materials. The absorption spectrum of the dye and its linkage to the surface of semiconductor oxide is the most important parameter in determining the efficiency of the DSSC.¹⁶

Till date, ruthenium bipyridyl dye compounds are the most successful dyes for DSSC. This has been characterized as a large absorption coefficient in the visible part of the solar spectrum. Good absorption, excellent stability and efficient electron injection are the merits of ruthenium dye¹⁷⁻²¹; however, the main issues are its cost and complicated purification steps. Moreover, it is toxic and carcinogenic and containing metals, hence hazardous.⁶ Therefore, there is an intense need to study the natural metal free dyes as sensitizers in DSSC. Many natural organic dyes have been studied extensively and tested as low cost alternatives to replace rare, expensive and environmentally hazardous ruthenium dyes.²²⁻²⁵ Commonly studied natural dyes include tannins, chlorophyll,²⁶ flavonoids,²⁷ xanthene²⁸ and anthocyanin.²⁹ Eosin Y dye is one of the best xanthene

dyes³⁰ and Hibiscus is the commonly used anthocyanins.³¹ Though the efficiency of DSSC using natural dye or organic dye is far away from commercialization, these have been studied because of their environmental friendliness, non-toxicity, abundant availability, cost efficiency and easy and robust processing.³² In the present study, investigation of a xanthene derivative of natural dye i.e. Eosin Y dye and natural hibiscus tea dye as a photo sensitizer has been done.

2. Material and Method

2.1. Materials

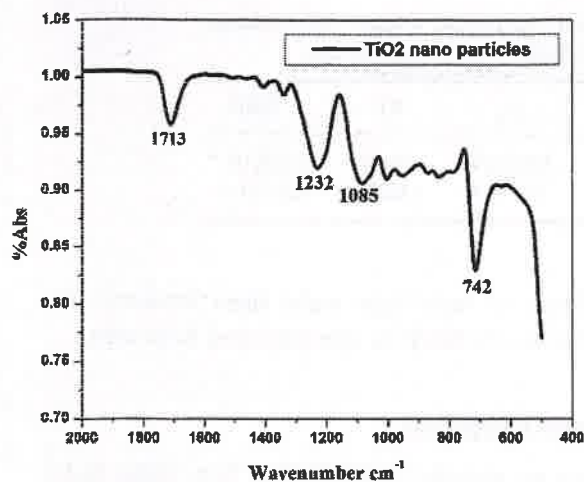
Titanium iso-propoxide (TTIP from Otto chemicals Germany), and anhydrous ethanol (EtOH) were used for preparing TiO_2 -Sol. Polyethylene glycol was purchased from Otto Chemicals India, Eosin Y Dye and Chloroplatinic acid (H_2PtCl_6) were purchased from Ward Hill, U.S.A. Anhydrous Lithium iodide and iodine along with acetonitrile were used as redox couple. All chemicals received were used as it is without further purification.

2.2. Preparation of pure TiO_2 nanoparticles

TTIP:EtOH:H₂O:HCl were taken in the proportion of 1:15:60:0.2 and were used to prepare TiO_2 -Sol. Ethanol and hydrochloric acid (HCl) was added to deionize (DI) water to have the pH nearly two. TTIP solution was dropped into the above mixture solution with vigorous stirring and stirring was continued for 48 h and then it was allowed to edge, filtered, washed several times using DI water and ethanol and then dried at 80°C until the brownish crystals were obtained. The crystals were ground and sintered for one hour at a temperature of 450°C to obtain white powder of TiO_2 nanoparticles.

2.3. DSSC fabrication

For studying the performance of the hibiscus and Eosin Y dyes as photosensitizers on TiO_2 thin film electrode, the sandwich type cells were fabricated. Cleaned Florin-doped SnO_2 glass plates of dimension 2 × 2 cm were used for anode and cathode preparation. Anode and cathode area was decided to be 1 sq. cm. The anodes were prepared by the doctor blade method,

Fig. 3. FTIR spectrograph of TiO₂ nanoparticles.

the peak at 1232 cm⁻¹ is indicating stretching vibrations of the Ti-O-Ti. Peak at 1713 cm⁻¹ is attributed to the bending vibrations of the OH group. There was no peak observed after 1713 cm⁻¹ which means that all the organic compounds were removed from the samples after calcination.

3.3. Absorption spectra of Eosin Y and Hibiscus extracts

The UV-visible spectral study of the Eosin Y and hibiscus tea extraction dye was carried out using 2450 spectrophotometer in the wavelength range 300 nm to 900 nm. Figures 4(a) and 4(b) show absorption

spectra of Eosin Y and Hibiscus tea extracts dyes, respectively. It was observed from the spectra that there was broad absorption peak at 511 nm for Eosin Y dye whereas for Hibiscus tea extract dye, the absorption peak was observed at 379 nm and it was quite sharp. The band gap of both the dyes was calculated using Eq. (3).³⁵

$$E_g = \frac{hc}{\lambda e} \text{ eV}, \quad (3)$$

where h is Planck's constant having value 6.63×10^{-34} Jsec, C is the velocity of light having value 3×10^8 m/sec, λ is the peak absorption Wavelength, e is the charge on electron.

Using Eq. (3), the band gap calculated for Eosin Y dye was 2.43 eV and for Hibiscus dye it was 3.28 eV. As the absorption peak for Eosin Y dye was broader, the photons having energy 2.29 eV to 2.75 eV had chances to be absorbed and produce photoelectrons. Whereas the absorption peak for hibiscus dye being sharp the photoelectrons having energy greater than 3.28 eV can cause the photoexcitation of dye molecules.

3.4. Photovoltaic characteristics of DSSCs

The performance of Hibiscus tea extract and Eosin Y dye as sensitizer has been evaluated by determining short circuit current (I_{sc}), open-circuit voltage (V_{oc}), Fill Factor (FF) and energy conversion efficiency (η)

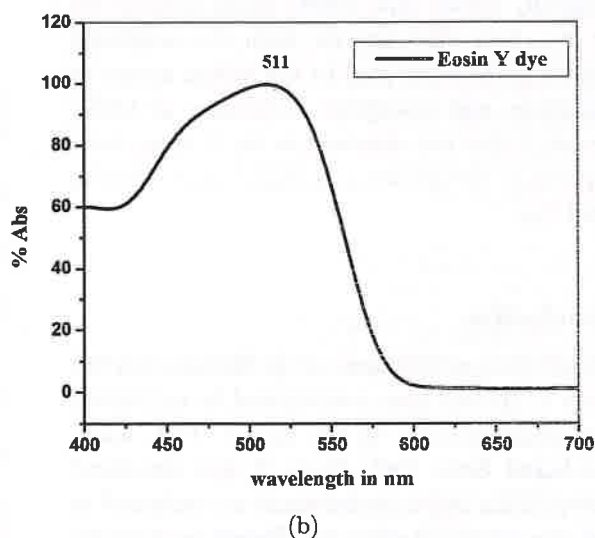
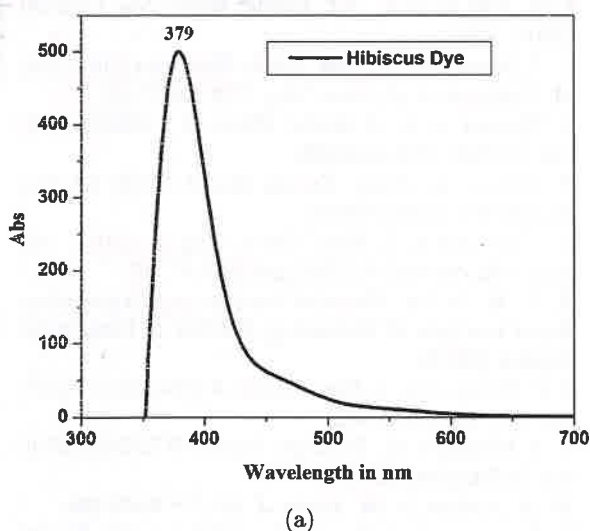

Fig. 4. (a) UV-visible spectra of Eosin Y Dye, (b) UV-visible spectra of hibiscus dye.

19. R. Govindaraj et al., *Int. J. Chem. Tech. Res.* **6** (2014) 5220.
20. S. S. Mali et al., *Electrochimica Acta* **59** (2012) 113.
21. K. Shahu and V. V. S. Murti, *Indian Journal of Pure and Applied Physics* **154** (2016) 485.
22. M. A. M. Al-Alwani et al., *Int. J. Electrochem. Sci.* **12** (2017) 747.
23. M. Hosseinneshad et al., *Curr. Sci.* **109** (2015) 956.
24. N. Yazie et al., *Mater. Renew. Sustain. Energy* **5** (2016) 13.
25. L. Amadi et al., *Nanosci. Nanoeng.* **3** (2015) 25.
26. R. Syafinar et al., *Energy Procedia* **79** (2015) 896.
27. M. R. Narayan, *Renewable and Sustainable Energy Reviews* **16** (2012) 208.
28. Kark et al., *NJST* **13** (2013) 179.
29. J. O. Ozuomba et al., *Adv. Appl. Sci. Res.* **4** (2013) 60.
30. Y. Zhou et al., *Chin. Sci. Bull.* **54** (2009) 2633. <https://doi.org/10.1007/s11434-009-0440-8>.
31. R. F. Mansa et al., *J. Phys. Sci.* **25** (2014) 85–96.
32. K. Kakiage et al., *Scientific Reports* **6** (2016) 35888, doi: 10.1038/srep35888.
33. M. M. Ba-Abbad et al., *Int. J. Electrochem. Sci.* **7** (2012) 4971.
34. Z. Liu et al., *Asian J. Chem.* **26** (2014) 655.
35. P. Das et al., *Phys. Chem. Chem. Phys.* **18** (2016) 1429, doi: 10.1039/C5CP04716A.

Microwave Assisted Synthesis of Aluminium Doped Titanium Dioxide Nanoparticles for Photovoltaic Application

Swati S. Kulkarni^{1,2}, Gajanan A. Bodkhe¹, Sumedh M. Shirsat³, S. S. Hussaini⁴, Nana N. Shejwal⁵ and Mahendra D. Shirsat*,¹

¹RUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Department of Physics, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad (MS) INDIA

²Department of Physics, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed (MS) INDIA

³Jawaharlal Nehru Engineering College, Aurangabad (MS) INDIA

⁴Crystal Growth Laboratory, Department of Physics, Milliia Arts, Science & Management Science College, Beed (MS) INDIA

⁵AISSMS, College of Engineering, Pune (MS) INDIA

Abstract

Microwave oven assisted anatase phase aluminium doped Titanium dioxide(TiO₂) nanoparticles has been synthesized by low cost and simple Sol-gel method. The microwave oven has been used to dry the gel instead of pristine hot plate. The microwave assisted drying observed to save time and energy further reducing the production cost. Anatase phase formation of microwave oven assisted and pristine anatase phase TiO₂ nanoparticles has been proved by powder X-ray diffraction technique. Photovoltaic characteristics of dye sensitized solar cells (DSSCs) fabricated using the microwave oven assisted nanoparticles and pristine method nanoparticles were observed to be exhibiting comparable efficiencies.

Keywords: TiO₂nanoparticles, Microwave assisted heating, Sol-gel,dye sensitized solar cells

Introduction

Titanium dioxide nano particles have many excellent functions and features, such as stable properties, non-toxic, low cost, good at resisting chemical attack, nice photocatalyst, dis-infectant and antiseptic [1-2]. It has been generally used by researchers to prepare the photo anode of Dye Sensitized Solar Cell (DSSC). The conduction band position of TiO₂nanoparticles is having accurate position for the excited dye in DSSC, hence it has been usually in use as photoanode material [3-4].Moreover, doping TiO₂ facilitates the mobility causing the enhancement in photo current. Aluminium is one of the popular dopants used because of the closest size of Al³⁺ and Ti⁴⁺ions[5]. Al doped TiO₂ nano particles are being synthesized by different scientific methods such as Precipitate method, hydrolysis method, hydrothermal method [4], spray pyrolysis deposition (SPD) method [6], chemical vapour deposition [7] and Sol-Gel method [8].Grain size, phase, particle morphology and porosityof the synthesized TiO₂nanoparticles can be tailored using Sol-Gel method, hence it is mostly preferred method for nano particle synthesis [9]. Moreover, this method is cheap and can be performed in robust environment.

In the present work Aluminium doped TiO₂ nanoparticles has been synthesized using simple, low cost Sol-Gel method assisted by microwave oven to further reduce the cost and production time. The special attention is paid on photovoltaic characteristics of DSSCs fabricated using Al doped TiO₂ nano particles synthesized by both the microwave assisted and pristine method. Though the use of environmental friendly Eosin Y dye, lead to lower efficiency of the DSSCs[10]. However, comparative results are of the special interest.

Material and Method

Titanium Tetra ISO-Propoxide (TTIP), Aluminium Nitrate (Al(NO₃)₃), Polyethylene glycol were purchased from Otto chemicals, Eosin Y Dye and Chloroplatinic acid (H₂PtCl₆) were purchased from Ward Hill. All chemicals received were used as it is without further purification. Lithium iodide and iodine were used to form the electrolyte along with acetonitrile as solvent.

Table 1: The integral maximum power (P_{max}), maximum current (I_{max}), maximum voltage V_{max} , short circuit current (I_{sc}), open circuit voltage (V_{oc}), fill factor (ff) and % efficiency ($\% \eta$) of cell comprised of platinum cathode, Eosin Y dye and iodine-triiodide electrolyte with

Photo anode synthesized by	P_{max}	I_{max} in $\mu A cm^{-2}$	V_{max} in mV	I_{sc} in μA	V_{oc} in mV	ff	$\% \eta$
Pristine Al doped TiO_2 photo anode	7.09E-08	4.17	17	8.45	33.5	0.25	7.09E-05
Microwave Assisted Al doped TiO_2 photo anode	6.64E-08	5.11	13	11.62	23.5	0.24	6.64E-05

Conclusion

Al doped TiO_2 nanoparticles were successfully synthesized by simple, low cost Sol-gel method using the microwave oven assisted drying of the gel. Formation of anatase phase Al doped TiO_2 nanoparticle formation was revealed through XRD verification technique. Photovoltaic characteristics of DSSCs comprised of microwave assisted Al doped TiO_2 nanoparticles photo anode and pristine Al doped TiO_2 nanoparticle photo anode exhibited comparable efficiencies under similar circumstances.

References

- [1] Chang Hyo Lee et al., Nanoscale Research Letters, 2012, 7, 48-52.
- [2] Pramod Kumar Singh et al., Adv. Nat. Sci.: Nanosci. Nanotechnol., 2011,2, 023002-023015.
- [3] LIU Xueyang et al., Frontiers of Materials Science, 2016,10(3), 225-237.
- [4] Jiawei Gong et al., Renewable and Sustainable Energy Reviews, 2017, 68: 234–246.
- [5] Hariyati Purwaningsih et al., ASTECNOVA 2014 International Energy Conference Yogyakarta, Indonesia, 2014, 31-38.
- [6] Ziquan Liu et al. Asian J. Chem. 2014, 26(3), 655.
- [7] Adachi M. et al., Current Nanoscience, 2007, 3, 285
- [8] D.Byun et al., J.Haz.Mater.,2000,73(2), 199-206.
- [9] M. Geetha et al., Arch. Phy. Res., 2012, 3 (4),303-308
- [10] Amal M. AL-Kahlout et al., Turkish Journal of Physics, 2015, 39, 272 – 279
- [11] R. Govindaraj et al., Int.J. ChemTech Res., 2014,6(13), 5220-5225
- [12] Neetu et al., Journal of Solid State Electrochemistry: 1–13. DOI:10.1007/st0008-016-3478-y
- [13] Kirti Shahu and V V S Murti. 2016. Indian Journal of Pure and Applied Physics, 2016,54, 485-488.
- [14] Muneer M. Ba-Abbad et al., Int. J. Electrochem. Sci., 2012, 7, 4871 – 4888

ACCEPTED MANUSCRIPT

Transfiguring structural, optical and dielectric properties of Cadmium thiourea acetate crystal by the addition of L-threonine for laser assisted device applications

To cite this article before publication: Rupali Balwant Kulkarni *et al* 2018 *Mater. Res. Express* in press <https://doi.org/10.1088/2053-1591/aab2f8>

Manuscript version: Accepted Manuscript

Accepted Manuscript is "the version of the article accepted for publication including all changes made as a result of the peer review process, and which may also include the addition to the article by IOP Publishing of a header, an article ID, a cover sheet and/or an 'Accepted Manuscript' watermark, but excluding any other editing, typesetting or other changes made by IOP Publishing and/or its licensors"

This Accepted Manuscript is © 2018 IOP Publishing Ltd.

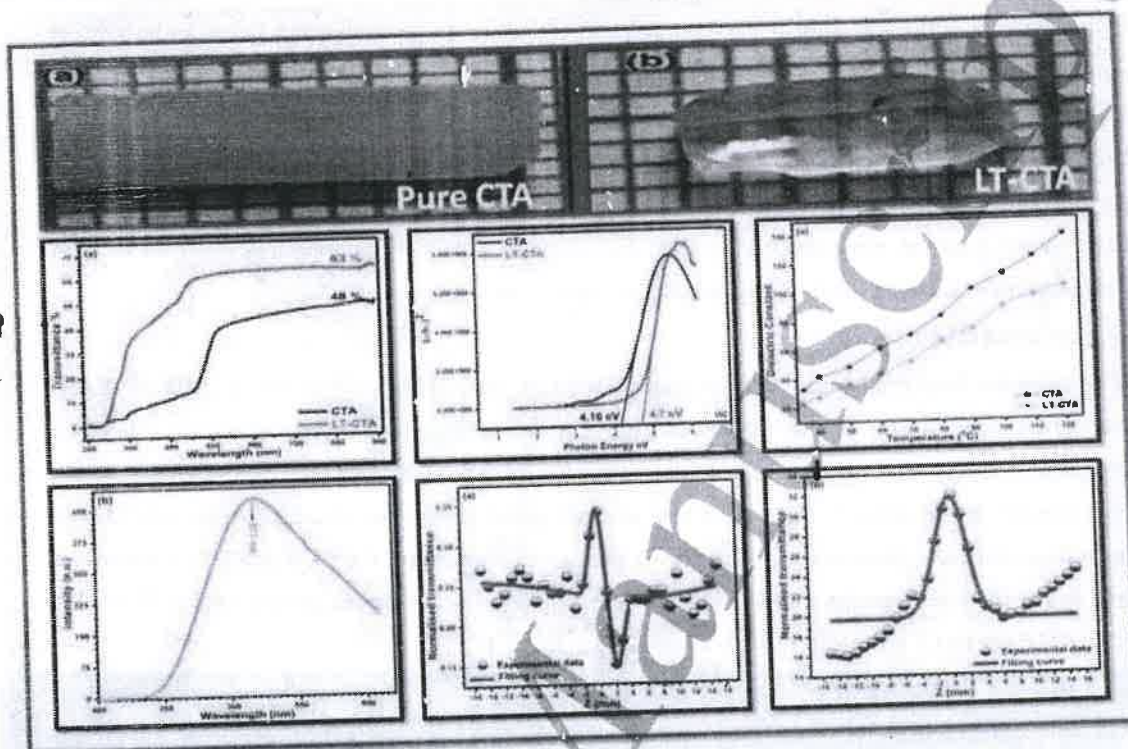
During the embargo period (the 12 month period from the publication of the Version of Record of this article), the Accepted Manuscript is fully protected by copyright and cannot be reused or reposted elsewhere. As the Version of Record of this article is going to be / has been published on a subscription basis, this Accepted Manuscript is available for reuse under a CC BY-NC-ND 3.0 licence after the 12 month embargo period.

After the embargo period, everyone is permitted to use copy and redistribute this article for non-commercial purposes only, provided that they adhere to all the terms of the licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>

Although reasonable endeavours have been taken to obtain all necessary permissions from third parties to include their copyrighted content within this article, their full citation and copyright line may not be present in this Accepted Manuscript version. Before using any content from this article, please refer to the Version of Record on IOPscience once published for full citation and copyright details, as permissions will likely be required. All third party content is fully copyright protected, unless specifically stated otherwise in the figure caption in the Version of Record.

View the [article online](#) for updates and enhancements.

Keywords: Crystal Growth, Dielectric studies, SHG efficiency, X-ray diffraction.

1. Introduction

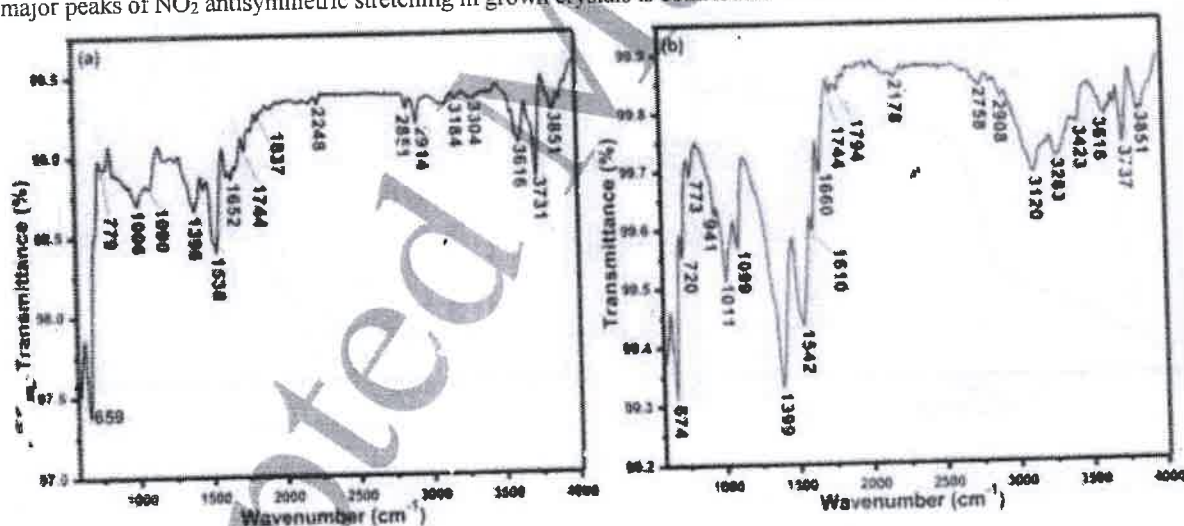
Nonlinear optical (NLO) Thiourea metal complex (TMC) crystals have been very rapidly developed due to their appealing features such as large optical transparency, high nonlinear response, huge laser damage threshold, high thermal stability and improved mechanical rigidity. The presence of these qualities highlights TMC crystals liable for applications in electro-optic modulation, optical data storage devices, high-tech NLO and telecommunication devices [1-3]. The growth and study on characteristic properties of large number of TMC crystals such as BTZA, ZTC, BTCA, ZTS, CBTC, and BTCT have been reported [4-15], however cadmium thiourea acetate (CTA) outstands as an interesting NLO material with promising optical and physical performance. In order to achieve enhancement in properties of CTA crystal, doping of selected quantity of organic additive (in particular amino acid) play crucial role [16]. The amino acids are excellent organic additives to gain enhanced nonlinear optical response. The literature survey evidences that the doping of glycine, L-alanine has significantly enhanced the crystal perfection, optical transparency, second harmonic generation (SHG) efficiency, mechanical strength and dielectric properties of CTA crystal [17]. The constructive impact of L-cystine on structural, linear-nonlinear optical, laser damage threshold and surface properties of CTA crystal have been extensively studied [18]. The doping of L-valine has facilitated large improvement in dielectric, linear and third order nonlinear optical properties of CTA crystal [15].

Table1. Single crystal XRD data

Crystal	a (Å)	b (Å)	c (Å)	Volume (Å) ³	Crystal system
CTA	7.57	11.79	15.41	1374	Orthorhombic
LT-CTA	7.59	11.83	15.47	1390	Orthorhombic

3.2 Fourier transforms infrared (FT-IR) analysis

The qualitative analysis of pure and LT-CTA crystal has been performed by means of FT-IR spectral analysis using the Bruker α -ATR spectrophotometer. The FT-IR spectrum of pure and LT-CTA crystal recorded in the range of 600-4000 cm^{-1} is plotted in Fig.2. The C-O-H bending vibration is attributed at 659 and 674 cm^{-1} . The C-S stretching vibration associated with thiourea of CTA is evident at 779 and 773 cm^{-1} . The peaks expressed at 1006 and 1011 cm^{-1} confirmed the =CH bond deformation. The C=S stretching vibration is observed at 1090 and 1099 cm^{-1} . The characteristic COO^- symmetric stretching associated with the CTA crystal is evident at 1396 and 1399 cm^{-1} . The major peaks of NO_2 antisymmetric stretching in grown crystals is contributed at 1538 and 1542 cm^{-1} .

Fig.2 FTIR spectrum of (a) CTA (b) LT-CTA crystal

The evidence of C=O bond stretching of carboxyl group is found at 1652, 1660, 1744, 1837 and 1794 cm^{-1} . The characteristic N=C=O antisymmetric stretching vibrations are attributed at 2248 and 2178 cm^{-1} . The antisymmetric stretching of NH_3^+ group is assigned at wavenumber 3184 and 3120 cm^{-1} . The peaks contributed with 3300-4000 cm^{-1} are contributed by NH and OH bond stretching vibrations. The vibration peaks are indexed in FT-IR spectrum and the observed shift in wavenumber of identified functional groups are distinguished in Table2.

Table2. FT-IR wave number assignments

Wavenumber (cm^{-1})	Functional group assignment
---------------------------------	-----------------------------

centers and (c) crystal orientation [24]. The UV-visible spectrum of studied crystals confirm that the CTA crystal delivers the maximum transmittance of 48% and the LT-CTA crystal exhibits the enhanced transmittance up to 63% in entire visible region. The cutoff wavelength of grown crystals is found to be 230 nm. The optical transmittance of LT-CTA crystal is found to be 15% higher as compared to CTA crystal which might have been expressed due to less optical scattering and absorption of light in crystal medium [18]. The collective effect of high transmittance tendency of amino acid (LT in present case) [25] and minimized structural and crystalline defects [14, 26] might have favored the observed enhancement in %transmittance of LT-CTA crystal. The LT-CTA crystal with high optical transmittance can be advantageous for UV-tunable lasers and NLO device applications [03]. The optical band gap of LT-CTA crystal has been calculated using the Tauc's plot (Fig. 3b) drawn using equation, $(\alpha h\nu)^2 = A(h\nu - E_g)$ [27]. The optical band gap of LT-CTA crystal is found to be 4.7 eV, which is comparatively larger than the band gap of glycine doped CTA crystal (3.55 eV) [16]. The presence of amine group facilitates significant enhancement in band gap of host crystal [28] which is also observed in LT-CTA crystal. The high band gap value indicates that LT-CTA crystal has wide optical transmission range and suggests its potential candidature for optoelectronics device applications [29].

3.4 SHG efficiency test

The NLO behaviour i.e. frequency conversion efficiency has been determined using the powder technique developed by Kurtz and Perry [30]. In the present analysis, the Q-switched mode operated Nd: YAG laser (1064 nm, 10 Hz, 8 ns, 680 mW) has been used to determine the SHG efficiency of studied crystals. A fine powder of optical quality pure and LT-CTA crystals was prepared and tightly sieved in a micro-capillary tube of uniform bore. The Gaussian filtered beam of Nd: YAG laser was multi-shot on the prepared samples and the generated output signal was collected through the array of the photomultiplier tube. The emergence of bright green light from the sample confirmed the NLO behaviour in grown crystals. The optical signals of the respective samples were simultaneously converted into energy using the digital power meter. The output energy for CTA and LT-CTA crystal sample was found to be 1.6 mJ and 2.1 mJ respectively (Table 3). The prominent charge transfer between dopant and host crystal matrix might have contributed significant enhancement in SHG efficiency of LT-CTA crystal which is found to be 1.31 times higher than CTA crystal material. The enhanced SHG efficiency indicates the prime suitability of LT-CTA crystal for frequency conversion and optical modulation device applications [31].

Table.3. SHG efficiency data

Crystal	Output Voltage	SHG efficiency	
		Reference KDP	Reference CTA
KDP	1.35	1	0.84
CTA	1.6	1.18	1
CTA+LT (0.25 wt%)	1.8	1.33	1.12
CTA+LT (0.5 wt%)	1.93	1.42	1.2
CTA+LT (1 wt%)	2.1	1.55	1.31

3.5 Dielectric studies

the high emission wavelength of 354 nm and 320 nm respectively and the PL spectrum was recorded in the range of 400 to 600 nm. The recorded PL emission spectrum of pure and LT-CTA crystal material is shown in Fig. 5a and 5b respectively. The CTA crystal material exhibits the blue colour emission whose peak maxima is centered at 481 nm whereas the LT-CTA crystal material exhibits the green colour emission with peak maxima centered at 517 nm. In addition to enhancement in PL intensity, the doping of LT resulted to shift in wavelength of emission peak maxima of CTA crystal which is ideal characteristic for impurity detection. The decrease in PL intensity in higher wavelength region might have been occurred due to less rotation of proton populated carboxyl group surrounded by central C-C bond associated with pure and LT-CTA crystal materials [03, 40]. The change in photoluminescence nature of CTA crystal due to the addition of LT might be advantageous for biomedical and biochemical device applications for antibody detection or manifesting external element [41-42].

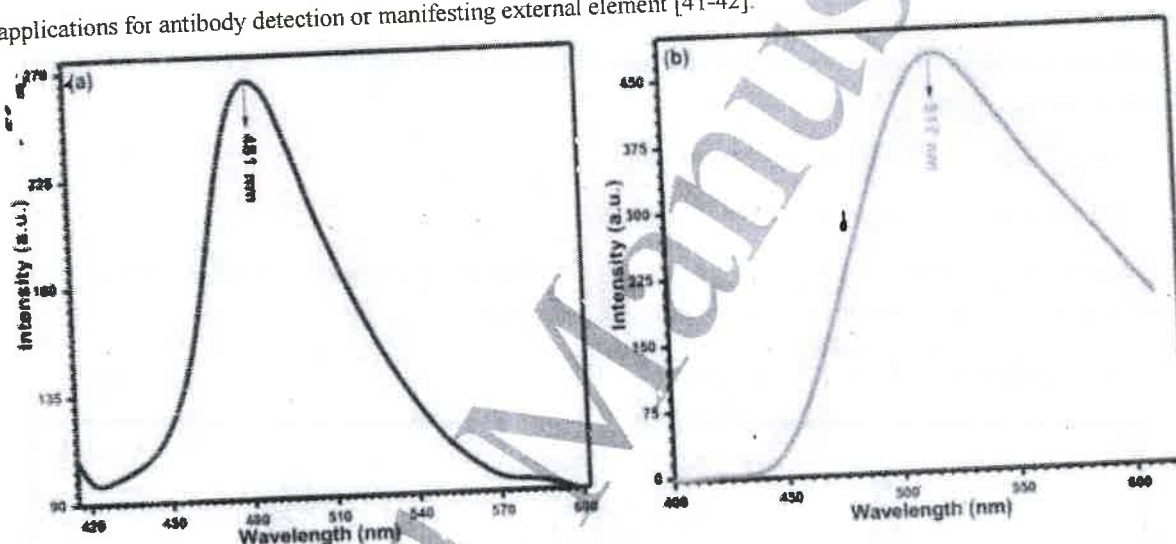

Fig.5 PL emission spectrum of (a) CTA (b) LT-CTA

3.7 Z-scan Analysis.

The third order nonlinear response attributed by pure and LT-CTA crystal at 632.8 nm has been investigated by means of He-Ne laser assisted Z-scan technique developed by Bahae et al.[43]. The resolution of Z-scan setup is detailed in Table 4. The simultaneous measurement was carried using open and closed aperture data to examine the nature of nonlinear index of refraction (n_2) and nonlinear absorption coefficient (β). The nonlinear refraction phenomenon can be understood with the analysis of closed aperture intensity dependence of the crystal along pre and post the focus point [44]. A Gaussian beam is focused by a spherical lens onto the sample using a lens of focal length 30mm placed at a far field. The variation in intensity due to the displacement of a sample along the Z direction is monitored through a small aperture placed at the field point. The behavior of nonlinear absorption coefficient is of vital importance which can be illustrated on the basis of open aperture transmittance data of title material. The difference between the peak and valley transmission (ΔT_{p-v}) is written in terms of the on-axis phase shift at the focus as,

$$\Delta T_{p-v} = 0.406(1-S)^{0.25} |\Delta\phi| \quad (5)$$

Beam radius of the aperture (w_a)	3.3mm
Aperture radius(r_a) for closed aperture	2 mm
Incident intensity at the focus	26.5MW/cm ²)

The closed aperture transmittance data depicted in Fig.6a confirms the self-defocusing nature as pre-focal transmittance peak is followed by the post-focal transmittance valley indicating the negative index of refraction which suggests its prominence for the protection of optical night vision sensor devices [46]. The shifts observed in maximum valley transmittance of close and open aperture curves of LT-CTA crystal (Fig.6a and 7b) confirm that LT is the potential dopant to tailor TONLO properties of CTA crystal.

The nonlinear refractive (NLR) index is found to be -4.45×10^{-12} cm/W. NLR relates directly to the prominent Kerr-lens mode locking (KLM) ability of the crystal. The High magnitude of NLR (10^{-12}) suggests the strong Kerr-lensing effect [47-48] which advocates the prominence of LT-CTA crystals for analyzing the stability limits of continuous-wave mode-locked laser systems and generating the shorter laser pulses.

The TONLO absorption coefficient β is the measurable parameter from the open aperture Z-scan configuration. The traced open aperture Z-scan transmittance curves have been analyzed to unearth the TONLO absorption tendency of pure and LT-CTA crystal. Open aperture transmittance curve (Fig.6b) reveals that as the sample is translated along Z-direction, the intensity of transmittance increases at the focus confirming the existence of saturable absorption (SA) phenomenon in LT-CTA crystal. The origin of SA effect is facilitated by the dominance of ground state linear absorption coefficient over the excited state absorption [30]. The effective β value of LT-CTA crystal is found to be 6.88×10^{-5} cm/W calculated by using equation (8).

The nonlinear third order susceptibility of LT-CTA crystal is found to be 4.81×10^{-4} esu which is notably greater than efficient third-order NLO crystals [02, 15]. LC-CTA crystal has a high magnitude of χ^3 (10^{-4} esu) which might have been facilitated by photo-induced π -electron delocalization along large bonding network developing the strong polarizing potential in crystal [18]. In the regime of TMC crystals, the third order nonlinear susceptibility of LT-CTA crystal is found remarkably higher than L-Cysteine and L-Valine doped CTA crystals [18-19], thiourea, BTZB, ZTS, BTZC and BTCE crystals [02,15,49].

The figure of merit ($FOM = \beta / n_2$) is a decisive parameter to ascertain the worthiness of crystal for optical power limiting applications [19]. The FOM value for LT-CTA crystal is found to be 978.35 which suggest its potential candidature for optical power limiting applications. Also, the FOM value is appreciably larger than L-Cysteine and L-Valine doped CTA crystals [15, 18]. The LT-CTA crystal with attractive nonlinear properties (Table5) holds the huge advantage for optical switching, optical logic gates, calibrating optical distortions, passive laser mode-locking systems and also suggests its suitability for applications in laser stabilization, optical limiting and sensor devices [50-52].

Table5. TONLO parameters

Sample	n_2 (cm ² /W)	β (cm/W)	χ^3 (esu)	FOM	Reference
Pure CTA	8.37×10^{-11}	4.70×10^{-6}	2.58×10^{-4}	35.57	[18]
LC-CTA	4.85×10^{-12}	1.19×10^{-5}	6.18×10^{-5}	156	[18]

- [10] M. Anis, S.S. Hussaini, A. Hakeem, M.D. Shirsat, G.G. Muley, Optik-International Journal for Light and Electron Optics 127(2016)2137-2142.
- [11] M. Anis, G.G. Muley, M.D. Shirsat, S.S. Hussaini, Materials Research Innovations 19 (2015)338-344.
- [12] V.G. Pahurkar, Mohd Anis, M.I. Baig, S.P. Ramteke, B. Babu, G.G. Muley, Optik 142 (2017) 421-425.
- [13] S.M. Azhar, M. Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat, G. Rabbani, Optik-International Journal for Light and Electron Optics 127 (2016) 4932-4936.
- [14] N.N. Shejwal, M. Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat, Optik-International Journal for Light and Electron Optics 127 (2016), 6525-6531.
- [15] M. Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat, G.G. Muley, Materials Research Innovations 20 (2016)312-316.
- [16] S.S. Kirupavathy, S.S. Mary, P. Mythili, R. Gopalakrishnan, J. Cryst. Growth 310 (2008) 2555-2562.
- [17] V. Ganesh, T. Bhaskar Rao, K. Kishan Rao, G. Bhagavannarayana, Mohd. Shkir, Mater. Chem. Phys. 137 (2012) 276-281.
- [18] S.M. Azhar, Mohd Anis, S.S. Hussaini, S. Kalainathan, M.D. Shirsat, G. Rabbani, Opt. Laser Technol. 87 (2017) 11-16.
- [19] D. Jaikumar, S. Kalainathan, Cryst. Res. Technol. 43 (2008) 565-571.
- [20] Mohd. Shkir, V. Ganesh, B. Riscob, K.K. Maurya, K. Kishan Rao, M.A. Wahab, G. Bhagavannarayana, Int. J. Pure Appl. Phys.7 (2011) 13-24.
- [21] Mohd. Shkir, V. Ganesh, S. AlFaify, H. Algarni, G. Bhagavannarayana, K.K. Maurya, M.M. Abutalib, I.S. Yahia, Mater. Res. Innov. 21 (2017) 106-114.
- [22] R. Subhashini, D. Sathya, V. Sivashankar, P.S.L. Mageshwari, S. Arjunan, Opt. Mater. 62 (2016) 357-385.
- [23] M. Saravanan, Opt. Mater. 58 (2016) 327-341.
- [24] M.I. Baig, Mohd Anis, G.G. Muley, Optik 131 (2017) 165-170.
- [25] M.S. Pandian, P. Ramasamy, J. Cryst. Growth 312 (2010) 413-419.
- [26] M.S. Pandian, P. Ramasamy, Binay Kumar, Mater. Res. Bull. 47 (2012) 1587-1597.
- [27] Mohd Anis, M.S. Pandian, M.I. Baig, P. Ramasamy, G.G. Muley, Mater. Res. Innov. (2017) <https://doi.org/10.1080/14328917.2017.1329992>
- [28] Bhuvana K. Periyasamy, Robinson S. Jebas, N. Gopalakrishnan, T. Balasubramanian, Mater. Lett. 61 (2007) 4246-4249.
- [29] Mohd Anis, S.P. Ramteke, M.D. Shirsat, G.G. Muley, M.I. Baig, Opt. Mater. 72 (2017) 590-595.
- [30] S.K. Kurtz, T.T. Perry, J. Appl. Phys. 39 (1968) 3698-3813.
- [31] Mohd Anis, M.D. Shirsat, Gajanan Muley, S.S. Hussaini, Phys. B 449 (2014) 61-66.
- [32] Mohd Anis, G.G. Muley, Phys. Scr. 91 (2016) 85801-85808.
- [33] Mohd Anis, D.A. Hakeem, G.G. Muley, Results Phys. 6 (2016) 645-650.
- [34] Min-hua Jiang, Qi Fang, Adv. Mater. 11 (1999) 1147-1151.
- [35] N. Bhuvaneswari, K. Baskar, R. Dhanasekaran, Optik 126 (2015) 3731-3736.
- [36] Mohd Anis, G.G. Muley, V.G. Pahurkar, M.I. Baig, S.R. Dagdale, Mater. Res. Innov. 22 (2018) 99-106.
- [37] Mohd Anis, G.G. Muley, M.I. Baig, S.S. Hussaini, G.G. Muley Mater. Res. Innov. 21 (2017) 439-446.

Modern Physics Letters B

1850424 (11 pages)

© World Scientific Publishing Company

DOI: 10.1142/S0217984918504249

Tuning optical properties of cadmium thiourea acetate nonlinear optical crystal exploiting organic ligand of L-proline

R. B. Kulkarni*, M. Anis†, S. S. Hussaini‡ and M. D. Shirsat*§

*RUSA Centre for Advanced Sensor Technology,
Dr. B.A.M. University, Aurangabad 431004 (MS), India

†Department of Physics, Maulana Azad College,
Aurangabad 431004 (MS), India

‡Crystal Growth Research Laboratory, Milliyya Arts,
Science and Management Science College,
Beed 431122, Maharashtra, India

§mdshirsat.phy@bamu.ac.in

Received 1 October 2018

Accepted 22 October 2018

Published 21 December 2018

Modifying optical properties of crystal is very fundamental need for designing various photonic devices, hence in the current investigation, the L-proline (LP) has been firstly doped in cadmium thiourea acetate (CTA) crystal with the aim to optimize the UV-Visible, second harmonic generation (SHG) efficiency, luminescence and third-order nonlinear optical (TONLO) properties of CTA crystal. The pure and doped CTA crystals have been grown by slow solvent evaporation technique at 35°C. The structural parameters of grown crystals have been determined using the single crystal X-ray diffraction technique. The incorporation of LP in CTA crystal matrix has been confirmed by Fourier transforms infrared analysis. The UV-Visible studies have been employed within the wavelength range of 200–900 nm to explore the enhancing impact of LP on CTA crystal. The LP doped CTA crystals were subjected to Kurtz-Perry test and Z-scan analysis to identify the nonlinear nature of studied crystals. The SHG efficiency of LP-CTA crystal shows significant increase owing to enhanced charge transfer over the organic ligand of LP. The laser-induced TONLO properties of LP-doped CTA crystal have been determined at 632.8 nm. The nature of nonlinear refraction and absorption has been explored by close and open aperture Z-scan configuration. The magnitude of nonlinear refraction (n_2), absorption coefficient (β), cubic susceptibility (χ^3) and figure of merit has been determined using the transmittance data. The color-centered luminescence studies have been carried out which established the prominent redshift in peak maxima of emission wavelength of CTA crystal due to doping of LP. Comparative analysis of pure and doped crystal confirmed the dominance of LP doping.

Keywords: Crystal growth; optical studies; Z-scan analysis; TONLO parameters.

§Corresponding author.

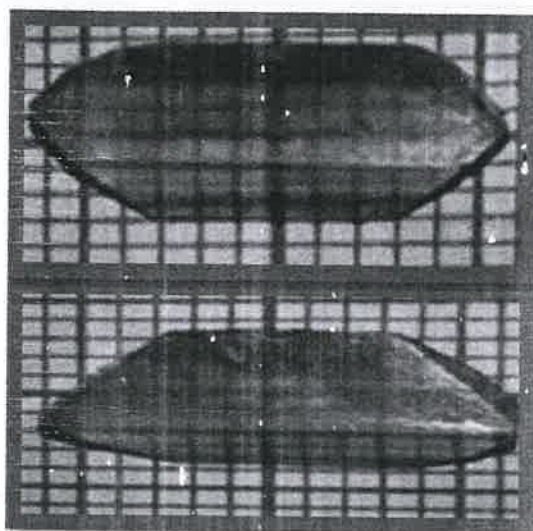

Fig. 1. LP-CTA crystal.

evaporation process in a constant temperature bath at 35°C ($\pm 0.01^{\circ}\text{C}$) by covering the filtrate with perforated coil. The good quality crystals of LP-CTA were grown by spontaneous nucleation process after 10 days, respectively. The grown LP-CTA crystals are shown in Fig. 1.

3. Results and Discussion

3.1. Single crystal X-ray diffraction (XRD) analysis

The single crystal XRD technique was employed using the Enraf-Nonius CAD4 X-ray diffractometer to determine the structural parameters of grown LP-CTA crystals. The orthorhombic crystalline structure of pure CTA was already reported with unit cell parameters a (7.57 Å), b (11.79 Å) and c (15.41 Å).⁴⁴ The XRD data shown in Table 1 was recorded at room temperature and it confirmed the orthorhombic crystalline structure of LP-CTA crystals. The analysis of XRD data evidences that the unit cell parameters of LP-CTA crystals show slight variation with reference to pure CTA,⁴⁴ and the difference in cell volume infers the potential role of dopant LP in modifying the lattice dimensions of CTA crystal.

Table 1. Single crystal XRD data.

Crystal	a (Å)	b (Å)	c (Å)	Volume (Å) ³	Crystal system
LP-CTA	7.60	11.82	15.53	1396	Orthorhombic

3.2. Fourier transform infrared analysis

The qualitative analysis of LP-doped CTA crystal has been performed by means of FT-IR spectral analysis using the Bruker α -ATR spectrophotometer. The FT-IR spectrum of LP-CTA was recorded in the range of $600\text{--}4000\text{ cm}^{-1}$ and is plotted in

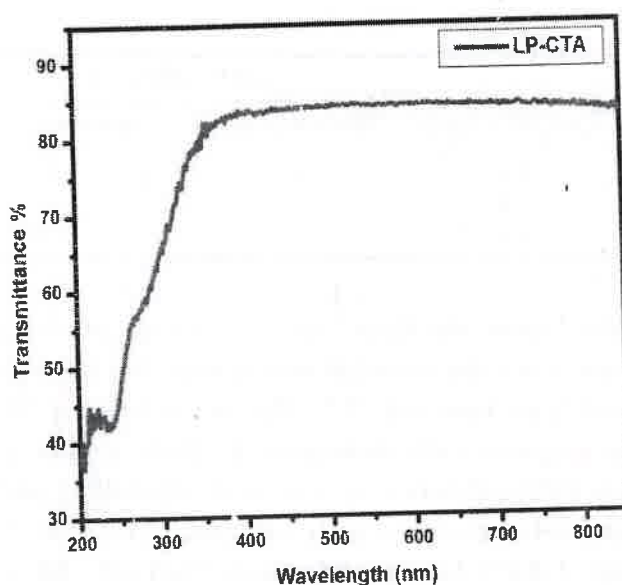

Fig. 3. UV-Visible transmittance spectrum.

crystal shifts this downfall threshold wavelength to lower value which is found to be around ~ 355 nm. The observed increase in transmittance intensity and optimized transmittance downfall wavelength of LP doped CTA crystal might have been favored due to three major factors (i) inherent less absorption quality of dopants, (ii) inherent $n-\pi^*$ transition of dopants, (iii) the presence of dopants might have decreased the defect centers which avoids the internal scattering and absorption of light in crystal medium, thereby leading to increase in transmittance.^{21,22} Amongst the studied amino acid doped CTA crystals, LP proved its optical superiority.^{13,15} The increased optical transmittance over wide range of optical spectrum thus dictates the promising candidature of LP-doped CTA crystal for UV-tunable and harmonic generation devices.²³

3.4. SHG efficiency

The occurrence of frequency doubling phenomenon in LP-doped CTA crystals has been confirmed by means of Kurtz-Perry test²⁴ and the SHG efficiency has been experimentally determined using the Q-switched mode Nd:YAG laser (1064 nm, 10 Hz, 8 ns, 680 mW). The good quality LP-doped CTA crystals were selected and, respectively, powdered to even grain size. The fine powdered sample was sieved tightly in the quartz cavity of uniform bore and placed at the optically aligned sample holder. The Gaussian filtered beam of Nd: YAG laser was converged on the samples through focusing lens and multiple shots were made on the sample.

It is evident that the SHG efficiency of CTA crystal is higher than KDP.⁴³ As expected, the SHG efficiency of LP-doped CTA crystal is found to be 2.06 times of CTA crystal material.⁴⁴ It is 2.44 times of KDP.⁴³ The observed enhancement in SHG efficiency of LP-doped CTA crystal might have been attributed to enhanced charge transfer due to donor-acceptor network in addition to the

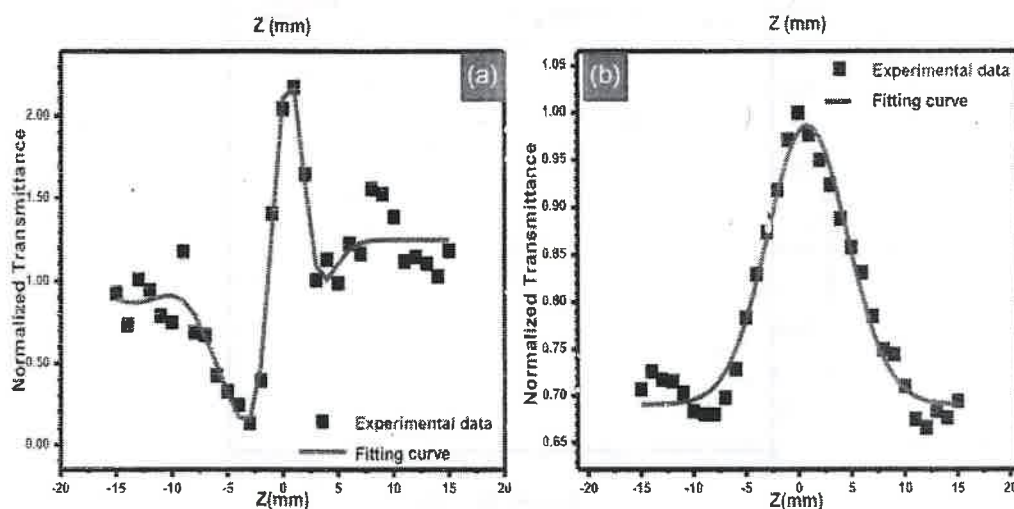

Fig. 4. (a) Close aperture Z-scan curve, (b) open aperture Z-scan curve.

sample results in spacial distribution of optical energy causing a thermal lensing effect which causes change in refraction of crystal.^{33,34} The n_2 of LP-doped CTA crystal is of order 10^{-11} cm²/W.

The open aperture Z-scan experiment was carried out for the estimation of nonlinear absorption coefficient β . At far fields linear absorption occurs due to insufficient intensity of laser beam. But at focus, intensity of laser beam is sufficient to induce the nonlinear absorption in the form of peak maxima or minima. With the help of one valley/one peak transmittance ΔT , the nonlinear absorption coefficient β is calculated. The value of β is LP-doped CTA crystal found to be 10^{-3} cm/W. The generation of polarization in material due to high power laser intensity is the appealing feature for the photonic effects. The LP-doped CTA crystal express saturable absorption effect (SA).^{35,36} The SA effect is expressed due to dominance of ground state linear absorption over the excited state absorption.^{37,38}

The $\chi^{(3)}$ gives the polarizing ability of the material which is facilitated by the charge delocalization over the pi bonded network of molecular system.^{39,40} The $\chi^{(3)}$ of LP-doped CTA crystals has been determined which is found to be of order 10^{-3} esu. The TONLO properties of LP-doped CTA crystals are presented in Table 4. The crystals with promising TONLO properties can be potential candidate for designing ultrafast optical switching, 3D optical data storage, photodynamic therapy and optical power limiting devices.⁴¹

Table 4. Third-order NLO parameters.

Crystal	n_2 cm ² /Watt Refractive index	β cm/Watt Absorption coefficient	χ^3 esu Susceptibility	Reference
CTA	8.37×10^{-11}	4.70×10^{-6}	2.58×10^{-4}	14
LV-CTA	5.06×10^{-11}	9.05×10^{-6}	3.34×10^{-4}	14
LC-CTA	4.85×10^{-12}	1.19×10^{-5}	6.18×10^{-5}	15
LP-CTA	6.94×10^{-11}	1.09×10^{-3}	3.68×10^{-3}	Present work

crystal by 36%. The superior optical transmittance of LP-CTA (84%) is the cause of higher SHG efficiency and crystalline perfection. The LP-doped CTA crystal express, the SHG 2.44 times higher than KDP crystal and 2.06 times higher than CTA crystal. The bonding network of dopant LP facilitates the enhanced charge transfer over the donor- π -acceptor bridge which is the basic reason responsible for enhanced SHG efficiency in doped CTA crystals. The Z-scan analysis confirmed the TONLO nature of LP-doped CTA crystals at 632.8 nm. The LP-doped CTA crystal expresses the positive nonlinear refraction ($n_2 = 6.94 \times 10^{-11} \text{ cm}^2/\text{W}$) and saturable absorption ($\beta = 1.09 \times 10^{-3} \text{ cm/W}$) phenomenon with χ^3 of magnitude $3.68 \times 10^{-3} \text{ esu}$. The PL studies revealed that the LP-doped CTA crystal has the maximum emission at 518 nm. The doping of LP facilitates the redshift in emission peak maxima of CTA crystal. Dopant LP effectively tailors the studied optical properties of CTA crystal which makes them the better alternative for designing distinct NLO device applications.

Acknowledgments

Authors with their deep sense of gratitude acknowledge

- (i) UGC-SAP, New Delhi, India (F.530/16/DRS-I/2016 (SAP-II)),
- (ii) RUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Dr. B.A.M.U., Aurangabad, India,
- (iii) Crystal Growth Center, VIT Vellore, India,
- (iv) S.S.N. College of Engineering, Chennai, India,
- (v) Author Mohd Anis is thankful to Principal, Maulana Azad College of Arts, Science and Commerce, Aurangabad, (MS) India for support and encouragement.

References

1. G. L. Succaw, T. J. R. Weakley, F. Han and K. M. Doxsee, *Cryst. Growth Des.* **5** (2005) 2288, doi:10.1021/cg050162c.
2. M. Li, M. Xia and H. Xia, *ChemistrySelect* **2** (2017) 5882, doi:10.1002/slct.201701038.
3. K. Ramamurthi, G. Madhurambal, B. Ravindran, M. Mariappan and S. C. Mojumdar, *J. Therm. Anal. Calorim.* **104** (2011) 943.
4. S. M. Azhar, S. S. Hussaini, M. D. Shirsat, G. Rabbani, M. Shkir, S. Alfaify, H. A. Ghramh, M. I. Baig and M. Anis, *Mater. Res. Innov.* (2017) 1.
5. H. Pir, N. Guñay, D. Avc and Y. Atalay, *Indian J. Phys.* **86** (2012) 1049.
6. M. Anis, S. S. Hussaini and M. D. Shirsat, *Optik* **127** (2016) 9734.
7. M. Anis, S. S. Hussaini, A. Hakeem, M. D. Shirsat and G. G. Muley, *Optik* **127** (2016) 2137.
8. M.-H. Jiang and Q. Fang, *Adv. Mater.* **11** (1999) 1147.
9. R. Sankar, C. M. Raghavan and R. Jayavel, *Cryst. Res. Technol.* **41** (2006) 919.
10. S. S. Kirupavathy, S. S. Mary, P. Srinivasan, N. Vijayan, G. Bhagavannarayana and R. Gopalakrishnan, *J. Cryst. Growth* **306** (2007) 102.
11. J. Uma and V. Rajendran, *Ind. J. Comp. Appl.* **30** (2011) 8.
12. M. Anis, M. I. Baig, M. S. Pandian, P. Ramasamy, S. Alfaify, V. Ganesh, G. G. Muley and H. A. Ghramh, *Cryst. Res. Technol.* **53**(4) (2018) 1700165.

40. S. L. Gómez, F. L. S. Cuppo and A. M. Figueiredo Neto, *Braz. J. Phys.* **33** (2003) 813.
41. T. B. Li, Y. L. Hu, C. L. Ma, G. F. He, R. G. Zhao and G. B. Zhen, *Appl. Organometal. Chem.* **25** (2011) 867.
42. M. Sauer, J. Hofkens and J. Enderlein, *Handbook of Fluorescence Spectroscopy and Imaging* (Wiley-VCH, Weinheim, 2011).
43. T. H. Gfroerer, *Encyclopedia of Analytical Chemistry* (John Wiley & Sons Ltd., Chichester, 2000), pp. 9209–9231.
44. R. Balwant Kulkarni, M. Anis, S. S. Hussaini and M. D. Shirsat, *Mater. Res. Express*, in press, doi:10.1088/2053-1591/aab2f8.
45. M. Anis, M. S. Pandian, M. I. Baig, P. Ramasamy and G. G. Muley, *Mater. Res. Innov.* (2017), doi:10.1080/14328917.2017.1329992.
46. S. P. Ramteke, M. Anis, M. I. Baig and G. G. Muley, *Optik* **154** (2018) 275.

Illustrious influence of amino acid L-threonine (LT) on structural and optical insights of Zinc Thiourea Sulphate (ZTS) crystal

R. B. Kulkarni*, M. Anis†, S. S. Hussaini‡ and M. D. Shirsat*,§

*RUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Department of Physics,
 Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
 Aurangabad 431004, (MS) India

†Department of Physics and Electronics, Maulana Azad College of Arts,
 Science and Commerce, Aurangabad 431001, (MS) India

‡Crystal Growth Research Laboratory, Milliyya Arts,
 Science and Management Science College, Beed 431122, Maharashtra, India

§mdshirsat.phy@bamu.ac.in

Received 7 September 2018

Revised 8 November 2018

Accepted 12 November 2018

Published 12 February 2019

Mentioned communication explores the modification in properties of Zinc Thiourea Sulphate (ZTS) crystal due to L-Threonine (LT) addition. Superior quality LT-doped ZTS crystal with 0.5 M% concentration of LT was grown by the slow evaporation solution growth technique. Powder X-ray diffraction technique was applied to study the cell parameters which confirmed orthorhombic crystal structure of both pure and LT-ZTS crystal with slight variation in cell parameters. Shimadzu make spectrophotometer confirmed the UV-Visible spectral analysis in the range of 200–900 nm which affirmed the 94% transmittance, enhanced bandgap value (4.72 eV), lower cut-off value (246 nm) and lower optical constants viz. extinction coefficient, polarizability, refractive index, and reflectance of LT-ZTS crystal. The higher second harmonic generation (SHG) efficiency of LT-doped ZTS was pointed by Kurtz Perry powder method (3.06 times of pure ZTS crystal and 3.62 times of KDP crystal) using Nd: YAG laser. The colour centered emission and electronic purity of parent and doped ZTS crystals were examined which resulted in the violet emission in visible region for both pure and LT-ZTS crystals. Z-scan technique is used to identify the Kerr lensing nonlinearity in pure and LT-ZTS crystals. Close aperture Z-scan curve demonstrated negative refraction nonlinearity (self-defocusing nature) for pure and positive refraction nonlinearity (self-focusing nature) for LT-ZTS crystal. Calculated value of refraction nonlinearity n_2 is $-2.2 \times 10^{-11} \text{ cm}^2/\text{W}$ for pure ZTS and $+4.99 \times 10^{-12} \text{ cm}^2/\text{W}$ for LT-ZTS crystal. Open aperture Z-scan showed reverse saturable absorption effect (RSA) in pure ZTS and saturable absorption effect (SA) in LT-ZTS crystal. The β value is $2.85 \times 10^{-5} \text{ cm/W}$ for pure ZTS and $3.92 \times 10^{-5} \text{ cm/W}$ for LT-ZTS crystal. The χ^3 of ZTS crystal is $6.133 \times 10^{-5} \text{ cm/W}$ and $1.655 \times 10^{-4} \text{ cm}^2/\text{W}$ for LT-ZTS crystal. The transition in TONLO parameters is observed due to doping of

*Corresponding author.

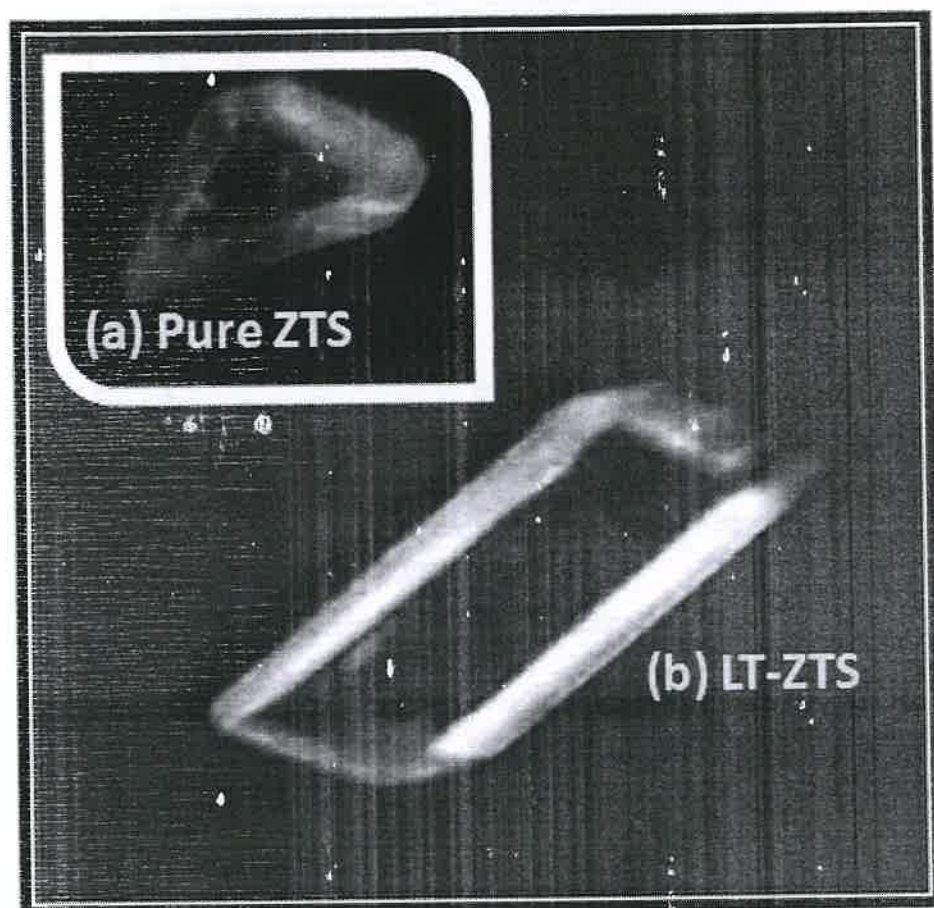

Fig. 1. (Color online) (a) ZTS and (b) LT-ZTS crystal.

2θ range of $10\text{--}60^\circ$. Indexing of remarkably sharp diffraction was done using the powderX software (the 2θ error was 0.01) as shown in Fig. 2. LT-ZTS crystal confirmed orthorhombic orientation of the crystal structure and the determinations are elaborated in Table 1 in close agreement with earlier reported work.^{29–38} Appearance of diffraction peaks of LT-ZTS crystal expressed reduced grain boundaries and improved crystalline nature than ZTS.^{35–37}

3.2. Fourier transform infrared spectroscopy

Fourier transform infrared spectral analysis in the range $600\text{--}4000\text{ cm}^{-1}$ using the Bruker α -ATR spectrophotometer was used for functional study and is plotted in Figs. 3(a) and 3(b), respectively. The peaks assigned in FTIR spectra are discussed. Symmetric and asymmetric stretching vibrations of NH_2 group of zinc coordinated thiourea appeared between $3200\text{--}3800\text{ cm}^{-1}$. The O–H bond stretching vibrations associated with the carboxyl group of LT appeared at 2920 cm^{-1} . The additional peaks in LT-ZTS crystal sample at 1214 and 1229 correspond to the vibration of C=O bond which is of carboxyl group associated to LT. The peaks at 2414 and 2406 cm^{-1} correspond to C=S stretching. The absorption band at 1624 and

Illustrious influence of amino acid LT on structural and optical insights

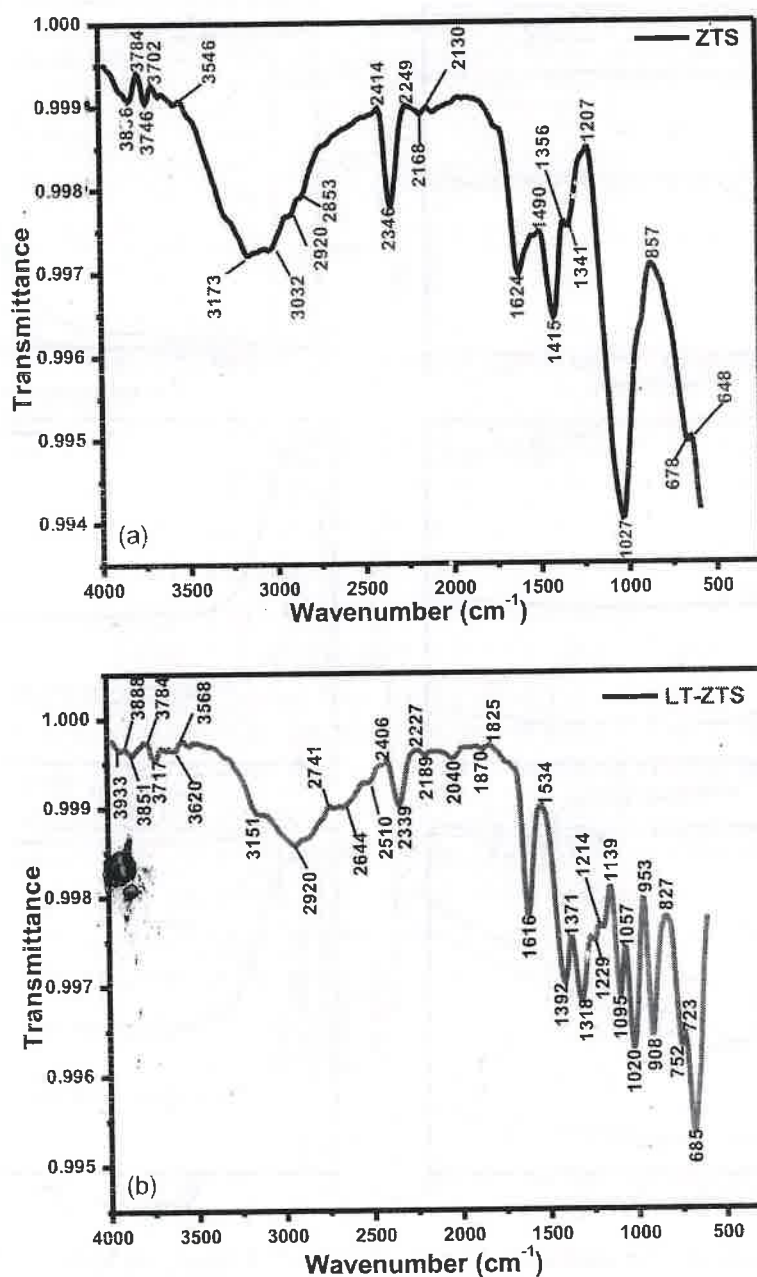

Fig. 3. (Color online) FTIR plot (a) Pure ZTS and (b) LT-ZTS.

frequencies of LT-ZTS with respect to pure ZTS of IR spectra which confirmed the incorporation of LT in ZTS crystal.

3.3. Optical study

3.3.1. UV-Visible study

Shimadzu make UV-2450 spectrophotometer was used in the range 200–900 nm to ascertain the optical transmittance of pure and LT-ZTS crystals which are plotted in Fig. 4(a) demonstrating maximum transmittance 77% and 94% for pure ZTS and

Table 2. Comparative transmittance response of various dopants in ZTS crystal.

Sample	ZTS	L-Threonine	L-Arginine	L-Lysine	L-Proline	L-Glutamine	L-Cysteine	L-Serine
Reference	Present work	9	19	20	22	23	24	
T%	X77	94	80	75	75	93	87	67
Cut-off (nm)	273	246	270	280	280	260	278	325

crystal shifts this downfall threshold wavelength to lower value which is found to be around ~300 nm. The observed increase in transmittance intensity and optimized transmittance downfall wavelength of LT-ZTS crystal might have been favored due to three major factors (i) inherent less absorption quality of dopant, (ii) inherent $n-\pi^*$ transition of dopant, (iii) the presence of dopant might have decreased the defect concentration which decreases the internal scattering and absorption of light in crystal medium thereby leading to increase in transmittance.^{37,38} Comparative response of transmittance (T%) and cut-off wavelength of various dopants in ZTS crystal are shown in Table 2, which indicates the highest transmittance and lowest cut-off of LT-ZTS among all amino acid doped ZTS crystals.

Tauc's plot demonstrated the optical bandgap of pure ZTS and LT-ZTS crystal which is 3.85 and 4.72 eV as shown in Fig. 4(b). Widened bandgap is added advantage for optoelectronics device fabrication.^{39,40} Comparative response of bandgap of various dopants in ZTS crystal is shown in Table 3. Distinguishing fact is that LT-ZTS crystal has the highest transmittance and bandgap among the amino acid-doped ZTS crystals.¹⁰⁻¹⁸ Highly transparent LT-ZTS crystal is beneficial for UV shelter and NLO purposes.^{41,42}

3.3.2. Linear optical constants

The transmittance data was successfully utilized to determine the linear optical parameters. The transmittance spectrum was used to evaluate the absorption coefficient and optical bandgap using the following relation:

$$\alpha = \frac{2.303 \log \left[\frac{1}{T} \right]}{d}, \quad (1)$$

where T is the transmittance, α is the absorption coefficient, d is the thickness of the crystal

$$\alpha = A(h\nu - E_g)^{\frac{1}{2}}. \quad (2)$$

Table 3. Comparative bandgap of various dopants in ZTS crystal.

Sample	ZTS	Threonine	Glutamine	Cysteine	Serine
Reference	Present work		22	23	24
BandGap (eV)	3.85	4.6	4.1	4.32	4.1

Table 5. Comparative SHG efficiency data.

Sample	SHG (mJ)	Reference ZTS	Reference KDP	Reference
LT-ZTS	4.9	3.02	3.62	Present work
Pure ZTS	1.6	1	1.19	21

L-Serine doped ZTS crystals.^{10–18} The amplification of SHG efficiency might be contributed by the prominent charge transfer between dopant and host crystal matrix and indicates the prime suitability of LT-ZTS 0.5 M% crystal for frequency conversion and optical modulation device applications.⁴⁶

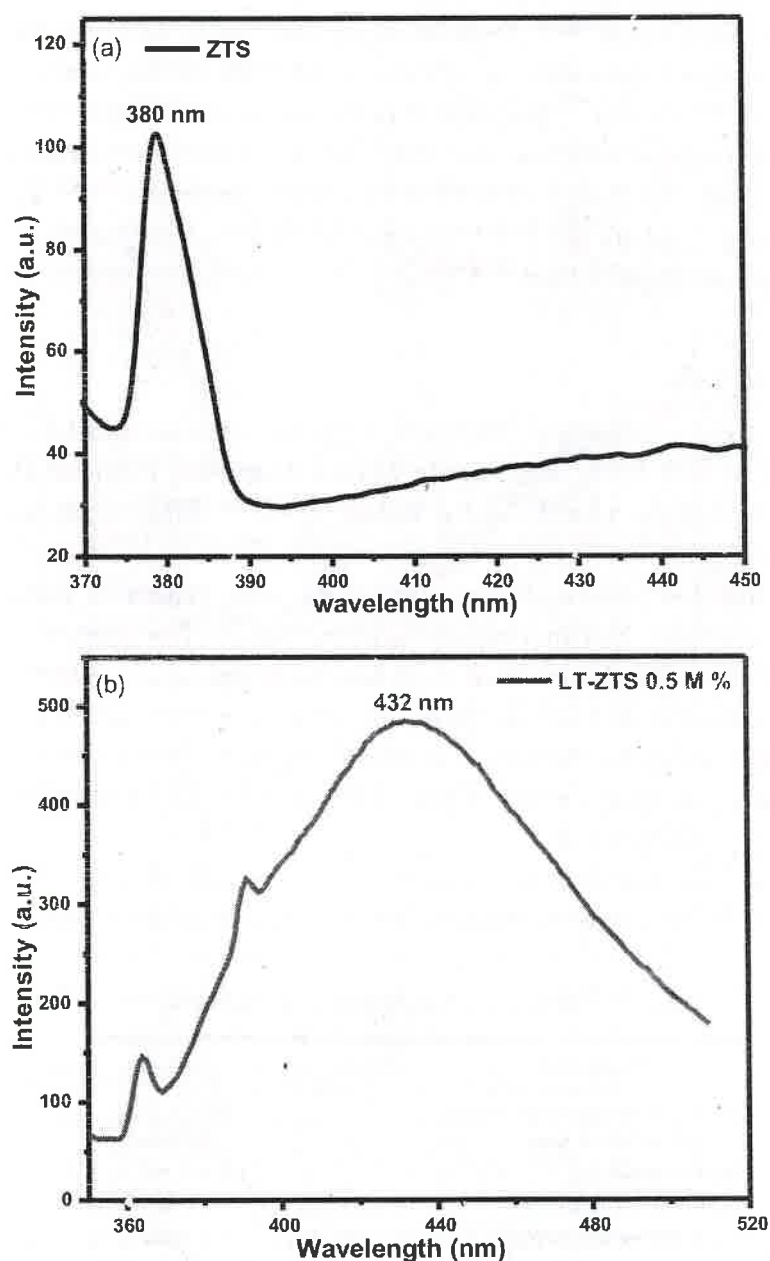

Fig. 5. (Color online) Photoluminescence Emission (a) ZTS and (b) LT-ZTS.

Illustrious influence of amino acid LT on structural and optical insights

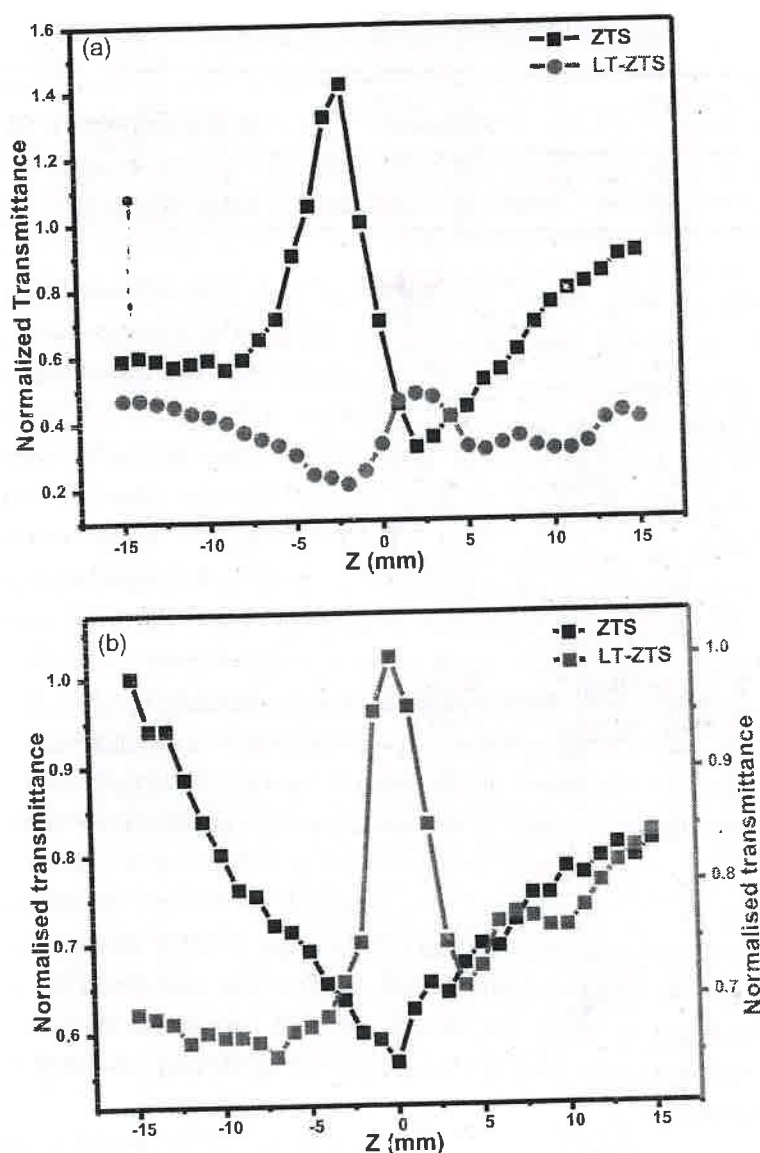

Fig. 6. (Color online) (a) Close aperture and (b) Open aperture Z-Scan curves of pure and LT-ZTS.

the self-defocusing effect⁵⁶ (ii) pre-focus valley to post-focus peak transition for LT-ZTS confirming positive refraction nonlinearity ($+n_2$) which offers self-focusing nature.⁵⁷ LT-ZTS offer Kerr lens mode locking (KLM) effect due to Positive refraction nonlinearity which is a needed in laser short pulse production and beam alignment, while the ZTS material having negative refraction nonlinearity is applicable for designing night vision sensor devices. TONLO refraction shift is generated due to the thermal lensing effect.⁵⁸ The peak-to-valley transmittance ΔT_{P-V} is calculated from the close aperture Z-scan curve. The magnitude of n_2 is $-2.2 \times 10^{-11} \text{ cm}^2/\text{W}$ for pure ZTS and $+4.99 \times 10^{-12} \text{ cm}^2/\text{W}$ for LT-ZTS crystal.

The open aperture Z-scan experiment was carried out for the estimation of nonlinear absorption coefficient β . At far fields, linear absorption occurs due to

crystal, favoring its suitability for solar thermal device fabrication, nonlinear optical and laser applications. The SHG efficiency of LT-ZTS crystal is 3.06 times of ZTS crystal and 3.62 times of KDP crystal which is expected for NLO applications. The PL analysis declared the violet emission in visible region for both pure and LT-ZTS crystal samples. Close aperture Z-scan curve demonstrated negative refraction nonlinearity (self-defocusing nature) for pure and positive refraction nonlinearity (self-focusing nature) for LT-ZTS crystal. Calculated value of refraction nonlinearity n_2 is $-2.2 \times 10^{-11} \text{ cm}^2/\text{W}$ for pure ZTS and $+4.99 \times 10^{-12} \text{ cm}^2/\text{W}$ for LT-ZTS crystal. Open aperture Z-scan showed RSA in pure ZTS and effect SA in LT-ZTS crystal. The β value is $2.85 \times 10^{-5} \text{ cm/W}$ for pure ZTS and $3.92 \times 10^{-5} \text{ cm/W}$ for LT-ZTS crystal. The $\chi^{(3)}$ of ZTS crystal is 6.133×10^{-5} and $1.655 \times 10^{-4} \text{ cm}^2/\text{W}$ for LT-ZTS crystal. It is worth mentioning that the doping of LT in ZTS generated transition in TONLO behavior of pure ZTS crystal. Decisive results suggest strong status of LT-ZTS crystal for UV sheiter and NLO applications.

Acknowledgments

Authors with their deep sense of gratitude acknowledge UGC-SAP, New Delhi, India (F.530/16/DRS-I/2016 (SAP-II)), RUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Dr. B.A.M.U., Aurangabad, India, Crystal Growth center, VIT Vellore, India and S.S.N. College of Engineering, Chennai, India.

References

1. N. Shejwal *et al.*, *Phys. Scr.* **89**, 125804 (2014).
2. M. Anis, S. S. Hussaini and M. D. Shirsat, *Optik* **127**, 9734 (2016).
3. R. B. Kulkarni *et al.*, *Mater. Res. Express* (2018), doi:10.1088/2053-1591/aab2f8.
4. K. Muthu *et al.*, *J. Mol. Struct.* (2015), <http://dx.doi.org/10.1016/j.molstruc.2015.02.085>.
5. M. Sumithra Devi, A. P. Arthi and K. Thamizharasan, *Superlattices Microstruct* **73**, 296 (2014), doi:10.1016/j.spmi.2014.05.030t.
6. M. Rajasekar, G. Ramasamy and S. P. Meenakshisundaram, *Indian J. Pure Appl. Phys.* **55**, 372 (2017).
7. M. Adham, H. Rezagholidpour Dizaji and M. Fazli, *Mater. Res. Innov.* (2018), doi:10.1080/14328917.2018.1435383.
8. M. Shkir *et al.*, *Arab. J. Chem.* (2017), <https://doi.org/10.1016/j.arabjc.2017.12.001>.
9. B. Sivasankari and P. Selvarajan, *Optik — Int. J. Light Electron Opt.* **127**, 4928 (2016).
10. M. Shkir *et al.*, *J. Phys. Chem. Solids* **123**, 336 (2018).
11. S. Bhandari *et al.*, *Chem. Phys. Lett.* **591**, 10 (2014).
12. M. Shkir *et al.*, *Chin. Phys. B* **27**, 054216 (2018), doi:10.1088/1674-1056/27/5/054215.
13. M. Shkir *et al.*, *J. Mater. Sci. Mater. Electron* (2016), doi:10.1007/s10854-016-5167-0.
14. M. Shkir *et al.*, *J. Mater. Res.* **31** (2016), doi:10.1557/jmr.2016.116.
15. K. Kanagasabapathy and R. Rajasekaran, *Optik — Int. J. Light Electron Opt.* **124**, 4240 (2013).
16. M. Rajasekar *et al.*, *Mol. Cryst. Liq. Cryst.* **623**, 179 (2015).

62. S. M. Azhar *et al.*, *Mater. Res. Innov.* **165**, 259 (2018).
63. M. Anis and G. G. Muley, *J. Opt. Laser Technol.* **90**, 190 (2017).
64. I. Khan, M. Anis and U. Bhati, *Optik* **170**, 43 (2018).
65. A. Wojciechowski *et al.*, *Opt. Appl.* 1007, (2010).
66. M. Anis *et al.*, *Mater. Lett.* **233**, 238 (2018).
67. S. P. Ramteke *et al.*, *Opt. Laser Technol.* **99**, 197 (2018).
68. M. Anis *et al.*, *Mater. Res. Innov.* **20**, 312 (2016).
69. S. M. Azhar *et al.*, *Mater. Res. Innov.* (2017), doi:10.1080/14328917.2017.1392694.
70. M. Jazbinsek, L. Mutter and P. Gunter, *IEEE Int. J. Sel. Top. Quantum Electron.* **14**, 1298 (2008).

Ferroelectrics

ISSN: 0015-0193 (Print) 1563-5112 (Online) Journal homepage: <https://www.tandfonline.com/loi/gfer20>

Crystal Growth, Spectral, Optical and Thermal Studies of Thiourea Ammonium Acetate Doped Potassium Dihydrogen Phosphate Crystal for NLO Applications

Y. B. Rasal, R. B. Kulkarni, M. D. Shirsat & S. S. Hussaini

To cite this article: Y. B. Rasal, R. B. Kulkarni, M. D. Shirsat & S. S. Hussaini (2018) Crystal Growth, Spectral, Optical and Thermal Studies of Thiourea Ammonium Acetate Doped Potassium Dihydrogen Phosphate Crystal for NLO Applications, *Ferroelectrics*, 537:1, 37-49, DOI: [10.1080/00150193.2018.1528955](https://doi.org/10.1080/00150193.2018.1528955)

To link to this article: <https://doi.org/10.1080/00150193.2018.1528955>

Published online: 13 May 2019.

Submit your article to this journal

Article views: 14

View Crossmark data

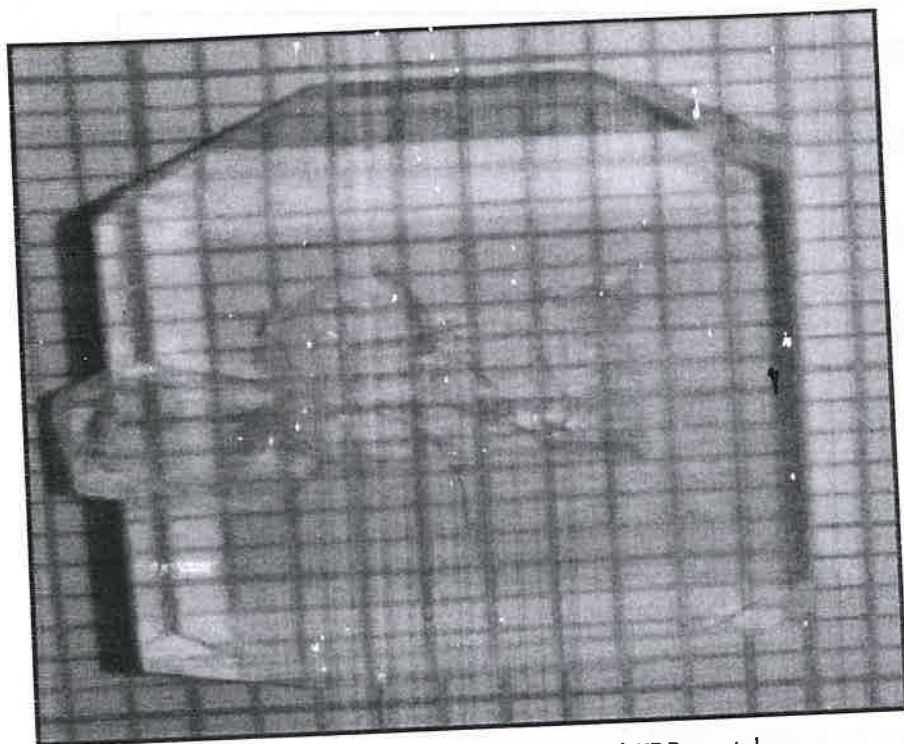

Figure 1. Photograph of 0.1 thiourea ammonium acetate doped KDP crystal.

process of formation of compound thiourea and guest forms a layered structure. These layers are interlinked through H-bonding which results in tunnel like structure using sulfur atom [8,9]. The study of fundamental physico-chemical properties of thiourea and urea inclusion compounds are found in the literature [10,11]. Potassium dihydrogen phosphate (KDP) is one of the best fundamental nonlinear material, having higher transmittance range with enhanced optical parameters in UV-visible and near infrared region with good electro-optic and dielectric properties [12]. P. Kumarsen et al. have reported copper thiourea complex on KDP and already reported the zinc thiourea chloride on the performance of the KDP crystal [13,14]. Also, we have grown thiourea inclusion crystal in presence of ammonium acetate crystal [15].

In the present investigation, we are reporting the enhanced properties of KDP crystal by doping thiourea ammonium acetate by slow evaporation technique at room temperature. And, characterized by single crystal X-ray diffraction, FTIR, second, third order optical transmission and thermal measurements.

2. Experimental Procedures

The thiourea ammonium acetate was synthesized by dissolving AR grade thiourea and ammonium acetate in the molar ratio of 2:1 respectively in deionized water. The 0.1 and 0.3 mole % of thiourea grown in presence of ammonium acetate salt was doped into the supersaturated solution of KDP in two different beakers. After six hours, the homogeneous solution was filtered and kept undisturbed for slow evaporation. The purity of the thiourea ammonium acetate doped KDP crystal was achieved by the successive recrystallization. The good transparent seed crystals of doped KDP crystal were

Table 1. Observed IR frequencies (cm^{-1}) of pure KDP and doped KDP

Pure KDP	Doped KDP	Assignment
	3896	NH stretching
3740	3746	O-H stretching
3640	3607	O-H stretching
3268	3291	P-O-H bending of KDP
2997	2984	O-H stretching
2364	2357	O-H stretching
1698	1684	O=P-OH stretching
	1527	NH ₄ ions
	1456	C-H stretching
	1094	C=S stretching
932	995	P-O-C stretching
	831	CH ₂ Rocking
	739	N-H wagging
	2750–3700	Symmetric and asymmetric stretching of NH ₂

995 cm^{-1} is assigned to P-O-C stretching of pure and doped KDP respectively. The absorbance band observed in pure and doped KDP at 1698 cm^{-1} and 1684 cm^{-1} is due to O=P-OH stretching. The strong peak at 2364 cm^{-1} and 2357 cm^{-1} is associated to O-H stretching respectively in pure and doped KDP. The P-O-H bending of pure and doped KDP is tagged to 3268 cm^{-1} and 3291 cm^{-1} respectively. The absorbance bands at 3640 cm^{-1} and 3740 cm^{-1} in pure KDP similarly 3607 cm^{-1} and 3746 cm^{-1} in doped KDP attributed to O-H stretching. The additional bands observed at 3896 cm^{-1} and 1527 cm^{-1} in doped KDP is associated to NH stretching and NH₄ ions respectively. Similarly, bands at 1456 cm^{-1} and 1094 cm^{-1} presence in doped KDP crystal is associated to C-H stretching and C=S stretching. The absorption bands observed at 739 cm^{-1} and 831 cm^{-1} is due to NH wagging and CH₂ Rocking respectively. The absorption peaks within $2750\text{--}3700\text{ cm}^{-1}$ are contributed due to symmetric and asymmetric stretching of NH₂ bond stretching vibrations. The co-ordinated bands observed in FT-IR spectrum confirm the incorporation of TAA in KDP crystal and tabulated in Table 1 [16].

3.3. Optical Studies

The Shimadzu UV-2450 spectrophotometer was used to evaluate 0.1 mol% TAA doped KDP crystal for UV-visible spectroscopic study. The sample of thickness 1 mm was subjected in the wavelength range of 200–900 nm for analysis. The dopant TAA enhances the optical properties of the KDP crystal, have wide applications in scientific and industrial optical technology.

The optical behavior of the bulk crystal depends on the properties like the electronic transitions associated with optically active functional chromophores, crystal orientation, solvent inclusions and optical scattering/absorption in crystal from structural and crystalline defects [17]. The Fig. 3a depicts that the recorded transmittance spectrum of grown KDP crystal. It reveals that the pure KDP crystal has 78% transmittance while the enhanced transmittance of the thiourea ammonium acetate doped KDP is found to be 82%. The cut off wavelength of the grown crystal was found to be 238 nm. The higher transmittance and lower cut off wavelength of the grown crystal suggest

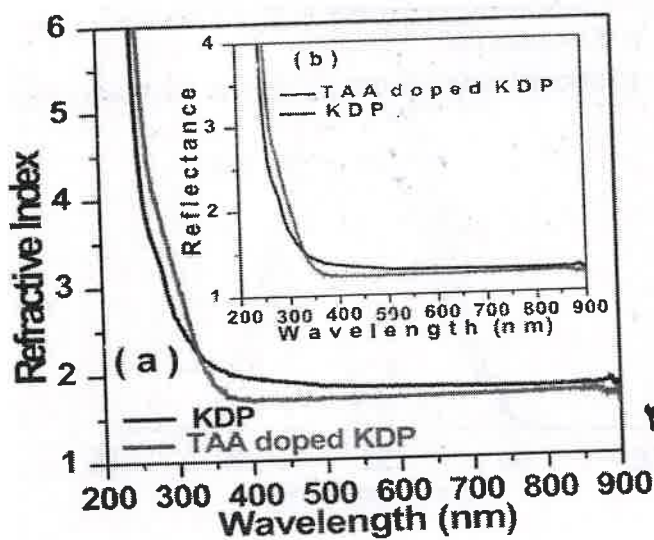

Figure 4. (a) Refractive index vs. wavelength; (b) reflectance vs. wavelength.

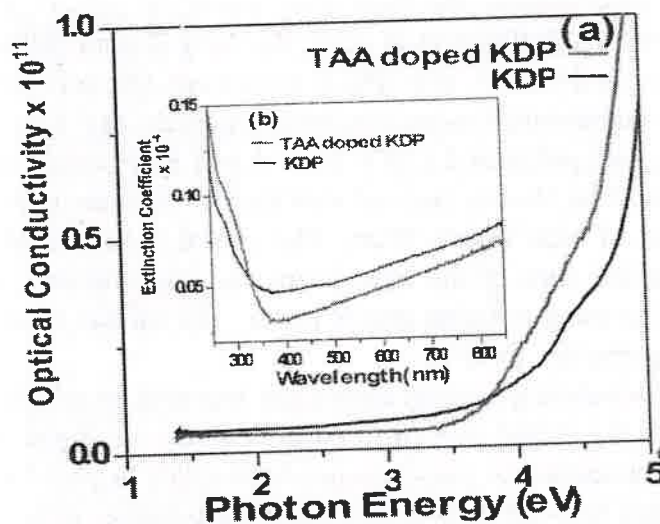
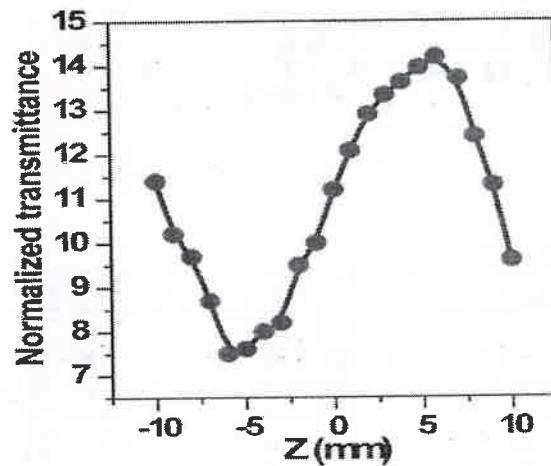

Figure 5. (a) Optical conductivity vs. photon energy; (b) extinction coefficient vs. wavelength.

The second harmonic generation efficiency of 0.1 and 0.3 TAA doped KDP single crystal has been studied by using Kurtz-Perry powder test [22]. The incident Q-switched Nd:YAG laser beam optically resolved to the wavelength of 1064 nm and pulse duration 6 ns with frequency repetition of 10 Hz. The optical lens of focal length 20 cm used to focus the laser photons on the sample. The fine powder of pure and 0.1, 0.3 doped KDP crystal sieved into the sample holding cavity. The emission of green color radiation at the output confirms the second order non linear optical behavior of TAA doped KDP crystal. The Fig. 6 is the recorded second harmonic generation spectrum of pure, 0.1 and 0.3 doped TAA doped KDP crystals. It reveals grown crystals 0.1 and 0.3 M % TAA has 1.54 and 1.27 times higher than that of pure KDP respectively. Therefore, the doped KDP crystal has applications in the laser frequency conversion and electro-optic devices [23].

Table 2. Optical resolution of Z-scan set up

Parameter	Magnitude
Laser beam wavelength (λ)	632.8 nm
Lens focal length (f)	30 mm
Optical path distance (z)	85 cm
Beam waist radius (w_0)	3.3 mm
Aperture radius (r_a)	2 mm
Sample thickness (L)	0.5 mm
Intensity at focus (I_0)	6.50 MW/m ²

Figure 7. Close aperture.

Where $K = (2\pi/\lambda)$, I_0 is an intensity of laser beam at the focus $Z = 0$ and L_{eff} is the effective thickness as a function of linear absorption coefficient (α) and thickness (L) of the sample given by $L_{\text{eff}} = [1 - \exp(-\alpha L)]/\alpha$.

In open aperture method, intensity dependent absorptions were collected directly in the detector through the lens. The Fig. 8 depicts the open aperture response of doped crystal and observes that the transmittance increases at the focus defines the presence of saturable absorption [29]. From the open aperture Z-scan curve by means of one peak value (ΔT) as depicted in Fig. 8, the third order nonlinear absorption coefficient was evaluated by equation

$$\beta = [(2\sqrt{2} \Delta T)/I_0 L_{\text{eff}}] \quad (8)$$

The real and imaginary part of third order nonlinear susceptibility of TAA doped KDP was calculated as follows

$$\text{Re } \chi^{(3)}(\text{esu}) = 10^{-4}(\epsilon_0 C_2 n_0^2 n_2)/\pi \quad (9)$$

$$\text{Im } \chi^{(3)}(\text{esu}) = 10^{-2}(\epsilon_0 C_2 n_0^2 \lambda \beta)/4\pi^2 \quad (10)$$

The third order nonlinear susceptibility of the doped KDP crystal was calculated using the formula

$$\chi^3(\text{esu}) = \sqrt{(\text{Re}\chi^3)^2 + (\text{Im}\chi^3)^2} \quad (11)$$

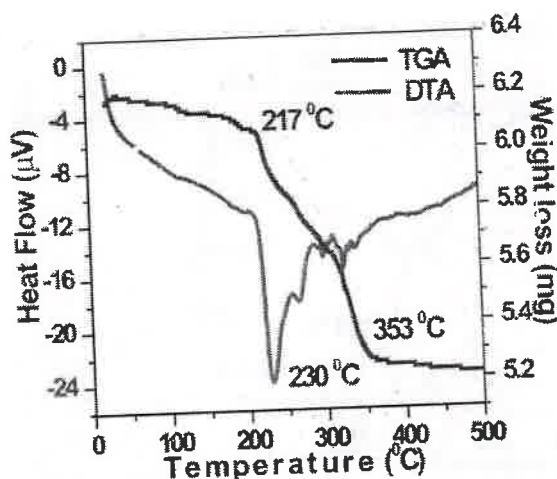

Figure 9. TGA-DTA analysis of doped KDP crystal.

value (0.20 GW/cm^2). It is concluded that the doped KDP crystal is prominent material in the laser and optoelectronic applications [32].

3.4. Thermal Studies

The thermal study has been carried out by the techniques of thermogravimetric and differential thermal analysis (TGA-DTA) in the temperature range of $20\text{--}500^\circ\text{C}$ at a heating rate of 10°C/min . The detector DTG-60H was used for thermal analysis in the nitrogen atmosphere. The powder sample weight utilized during the thermal process was 6.179 mg .

The obtained TG and DTA curve are shown in Fig. 9. The TG curve reveals that in the temperature range $55\text{--}217^\circ\text{C}$ the water molecules are removed from the crystal. The major weight loss of the crystal observed in the temperature $217\text{--}353^\circ\text{C}$, which may be due to dissociation of subjected material. The graph reveals that the DTA curve shows a sharp endothermic peak at 230°C , which can be attributed to the melting point of the subjected 0.1 M\% TAA doped KDP material. It is observed from thermogram that the further increase in temperature evidences the gradual decomposition of the KDP material. The sharpness of the endothermic peak reveals the high degree of crystallinity of the sample. From the TG-DTA analysis, it is concluded that the TAA doped KDP crystal has good thermal stability and can be used for NLO applications up to 230°C [33,34].

4. Conclusions

The optically good quality single crystal of Thiourea ammonium acetate doped KDP was grown by SEST method. The grown crystal was confirmed using single crystal X-ray diffraction and FTIR spectral analysis. The UV-vis transmittance spectrum shows the cut off wavelength at 238 nm . The energy band gap of TAA doped KDP crystal was found to be 4.4 eV . The SHG efficiency of doped KDP crystal is 1.54 times that of standard KDP. Third order nonlinear absorption coefficient, nonlinear refractive index

and third-order nonlinear optical susceptibility were estimated by Z-scan technique. The doped KDP crystal exhibits higher LDT than the KDP crystal, which is the favorable property for optoelectronic applications. The thermal study confirms that doped crystal is stable up to 230 °C. Thus TAA doped KDP crystal can be a promising material for nonlinear optical and optoelectronic applications.

Acknowledgments

The authors are also thankful to Dr. Babu Varghese (IIT Madras) for single crystal XRD analysis and also thankful to Dr. S. Kalainathan (VIT University, India) for extending laser damage threshold facility.

Funding

Author M. D. Shirsat is thankful for the funding received under UGC-SAP Programme (F.530/16/DRS-I/2016 (SAP-II) Dt. 16-04-2016).

References

1. D. S. Joseph, *et al.*, Synthesis, crystal growth, thermal studies and scaled quantum chemical studies of structural and vibrational spectra of the highly efficient organic NLO crystal: 1-(4-Aminophenyl)-3-(3,4-dimethoxyphenyl)-prop-2-en-1-one Lynnette, *Mater. Chem. Phys.* **141**, 248 (2013).
2. S. M. Koohpayeh, Single crystal growth by the traveling solvent technique: A review, *Progress Cryst. Growth Character. Mater.* **62**, 22–34 (2016). doi:10.1016/j.pcrysgrow.2016.03.001.
3. A. Vijayalakshmi, B. Vidyavathy, and G. Vinitha, Crystal structure, growth and nonlinear optical studies of isonicotinamide p-nitrophenol: A new organic crystal for optical limiting applications, *J. Cryst. Growth* **448**, 82–88 (2016). doi:10.1016/j.jcrysgro.2016.05.002
4. S. M. Delphine, *et al.*, Study on growth, spectral, optical and thermal characterization of an NLO crystal: 6-Methyl nicotinic acid (6MNA), *Opt. Laser Technol.* **90**, 133 (2017).
5. B. Brahmaji, *et al.*, Optical emissions of Ce₃P doped sulphamic acid single crystals by low temperature unidirectional growth technique, *Optical Mater.* **64**, 100 (2017).
6. R. Sankar, C. M. Raghavan, and R. Jayavel, Bulk growth and characterization of semi-organic nonlinear optical bis thiourea bismuth chloride single crystals, *Cryst. Growth Des.* **7**, 503 (2007).
7. A. Mohd, *et al.*, Synthesis, growth and optical studies of novel organometallic NLO crystal: Calcium bis-thiourea chloride, *Optik* **127**, 2137 (2016).
8. D. M. Harris Kenneth, Fundamental and applied aspects of urea and thiourea inclusion compounds, *Supramol. Chem.* **19**, 47 (2007).
9. Q. Li, and T. C. W. Mak, Inclusion compounds of thiourea and Peralkylated ammonium salts VI. Hydrogen bonded host lattices constructed from thiourea and anions of oxalic acid and fumaric acid, *Acta. Cryst.* **B53**, 252 (1997).
10. K. Kossev, *et al.*, Crystal structure and properties of urea and thiourea adducts of tetraalkyl ammonium hydrogen sulphate, *Bulgarian Chem. Commun.* **45**, 446 (2103).
11. C. K. Lam, *et al.*, Hydrogen-bonded anionic host lattices constructed with isocyanurate and thiourea/urea, *Cryst. Growth Des.* **16**, 759 (2016).
12. S. S. Hussaini, *et al.*, Growth and high frequency dielectric study of pure and thiourea doped KDP crystals, *Cryst. Res. Technol.* **42**, 1110 (2007).

33. V. Sivasubramani, *et al.*, Bulk growth of organic non-linear optical (NLO) L-arginine 4-nitrophenolate 4-nitrophenol dihydrate (LAPP) single crystals by Sankaranarayanan-Ramasamy (SR) method. *Mater. Res. Innovations* **21**, 426–433 (2017). <http://doi.org/10.1080/14328917.2016.1265259>.
34. M. Thangaraj, *et al.*, Ethylenediaminium di(4-nitrophenolate): A third order NLO material for optical limiting applications. *Spectrochim. Acta A* **138**, 158–163 (2015). <http://doi.org/10.1016/j.saa.2014.11.027>.

MAGNIFICENT TRANSMUTATION IN OPTICAL TRAITS DUE TO METHIONINE DOPING ON ZINC THIOUREA SULPHATE (ZTS) METAL COMPLEX CRYSTAL

Siddique Aneesa Fatima¹, Rupali B. Kulkarni², Mahendra D. Shirsat³, S. S. Hussaini⁴

^{1,4}Crystal Growth Laboratory, Milliyya Arts, Science & Management Science College, Beed

^{2,3}RUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Department of Physics, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

ABSTRACT

Present investigation explores the change in properties of Zinc Thiourea Sulphate (ZTS) crystal due to amino acid Methionine addition. Superior quality Methionine Zinc Thiourea Sulphate (M-ZTS) crystal with 0.1 M% concentration of Methionine was grown from aqueous solution by the slow evaporation method. Shimadzu make spectrophotometer was used to confirm the UV-visible spectral analysis in the range of 200–900 nm which affirmed the 88% transmittance, enhanced band gap value, lower cut off and lower optical constants viz. extinction coefficient, refractive index, and reflectance of M-ZTS crystal. The obtained linear optical constants parameters showed the superiority of M-ZTS for application in distinct optoelectronics and laser stabilization systems.

Keywords: Crystal growth, Extinction coefficient, Refractive index

1. INTRODUCTION

Nonlinear optical materials like thiourea metal complexes offering improved optical, electrical and non-linear optical (NLO) coefficient has been sustained for past few decades due to their wide applications [1-4]. Nonlinear optical (NLO) material Zinc tris (thiourea) sulphate (ZTS) is a best alternative for potassium dihydrogen phosphate crystal in frequency-doubling and laser fusion due to their properties high optical transparency, low refractive index, low reflectance low extinction coefficient, widened band gap, Second harmonic generation efficiency 1.2 times of KDP, growth from solution by slow evaporation [5-15].

The impressive and significant influence of amino acid on the optical and electrical response of ZTS crystal [16-24] has attracted the attention of authors [25-27]. As an output of literature study, authors want to acknowledge that authors are firstly elaborating the optical studies of Methionine doped ZTS confirming its superiority for optical device applications.

2. EXPERIMENTAL PROCEDURE

Zinc Thiourea Sulphate (ZTS) metal complex salt was prepared by taking Zinc Sulphate and thiourea in 1:3 molar concentration. Prepared salt was further purified by repetitive recrystallization. 0.1M% Methionine was doped in ZTS supersaturated solution and the prepared solution was filtered in a sterilized beaker and kept for slow solvent evaporation in a constant temperature bath at 37°C. After UV-visible study, it was evident that 0.1M% Methionine doped ZTS express high prominent and good crystal planes and higher transmittance. The 0.1 M% Methionine doped ZTS crystal is shown in Fig. 1.

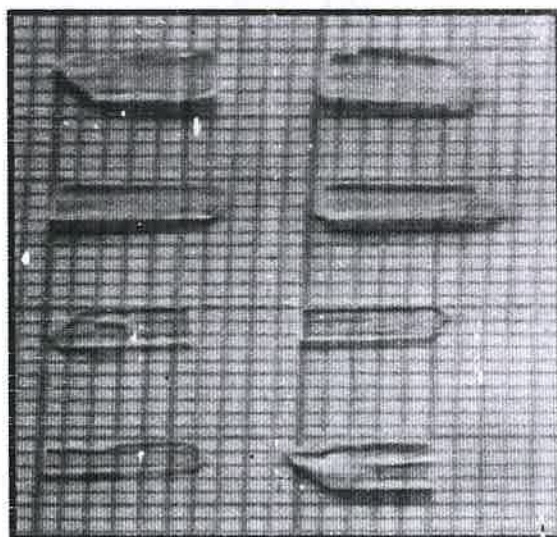

Fig-1: Methionine doped ZTS crystals

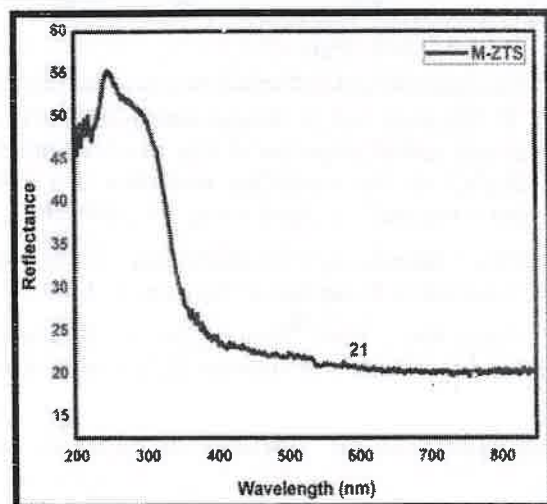

Fig-6: Reflectance of Methenone doped ZTS crystal

The transmittance data was used to determine the linear optical constants. The variation of refractive index, extinction coefficient, and reflectance is shown in Fig.4, Fig.5, Fig.6 respectively. The obtained optical constants viz. lower reflectance, lower extinction coefficient and refractive index near 1.5 of M-ZTS crystal in entire visible region favors suitability for antireflection coating applications. The optical fabrication field demands low refractive index materials for calibration [30-34].

4. CONCLUSION

Methenone doped ZTS crystals have been grown by slow solution evaporation technique at 37°C. The optical studies revealed 88 % higher and wider transmission, lower cut-off (303 nm), widened band gap (3.43eV) and improved lower values of extinction coefficient, reflectance, and refractive index of M-ZTS favoring its suitability for solar thermal device fabrication, nonlinear optical and laser applications.

REFERENCES

1. R.Uthrakumar,C.Vesta,C.Justin Raj,S.Krishnan,S.Jerome Das (2010) "Bulk crystal growth and characterization of non-linear optical bithiourea zinc chloride single crystal by unidirectional growth method", Curr. Appl. Phys. 10,548-552.
2. N. N. Shejwal, Mohd Anis, S. S. Hussaini, M. D. Shirsat(2014),"Optical, thermal and electrical properties of pure and doped bis-thiourea cadmium formate (BTCF) crystal", Phys. Scr. 89, 125804-125810.
3. Mohd Anis, S. S. Hussaini, M.D. Shirsat (2016), "A systematic study on electrical and physical properties of calcium bis-thiourea chloride crystal",OPTIK,127, 9734-9737.
4. Rupali B. Kulkarni, Mohd Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat (2018) ,"Transfiguring structural, optical and dielectric properties of cadmium thiourea acetate crystal by the addition of L-threonine for laser assisted device applications",Materials Research Express ,5,036204 .DOI: 10.1088/2053-1591/aab2f8
5. Kanganapathy, G.Gowri (2016), Indian J. of pure and applied physics, 54, 193-198.
6. Sweta Moitra, Tanusree Kar (2007) "Growth and characterization of nonlinear optical crystal zinc tris (thiourea) sulphate in presence of L-arginine", Optical Materials,30,508-512.
7. S. Moitra , S. Bhattacharya , T. Kar, A. Ghosh (2008) "Dielectric properties and phase transition of zinc tris(thiourea) sulfate single crystal", Physica B, 403,3244-3247.
8. T. C. Sabari Girisun,and S. Dhanuskodi (2009) " Linear and nonlinear optical properties of tris thiourea zinc sulphate single crystals", Cryst. Res. Technol., 441297-1302.
9. J. Felicita Vimala , J. Thomas Joseph Prakash (2013) " Growth and Characterization of Pure and Potassium Sulfate - Doped Zinc (tris) Thiourea Sulfate (ZTS) Single Crystals" Elixir Crystal Growth, 56,13350-13354.
10. Kiran T. Rathod, I.B. Patel, C.F. Desai, Y.H. Gandhi, (2015)," Growth and Investigation of LCysteine Doped Zinc (Tris) Thiourea Sulphate Single Crystals" Inter. J. of Luminescence and Applications, 5 , 86-88.

FOCUSING SUPERIORITY OF S-R METHOD GROWN CRYSTAL OVER CONVENTIONALLY GROWN THIOUREA ZINC ACETATE (TZA) METAL COMPLEX CRYSTAL

Rupali B. Kulkarni^{1,3}, Siddique Aneesa Fatima², S. S. Hussaini² and Mahendra D. Shirsat³

¹Department of Physics, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

²Crystal Growth Laboratory, Department of Physics, Milliya Arts, Science & Management Science College, Beed

³RUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Department of Physics, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

ABSTRACT

Current scenario demands good quality crystals for the nonlinear optical (NLO) device applications. Hence present communication concentrates on the growth of Thiourea zinc acetate metal complex crystal (TZA) by novel Sankaran-Ramasamy(S-R) method as well as a conventional slow evaporation solution growth method. Present investigation deals with the study of comparative photoconductivity, thermal and electrical property of conventionally grown and S-R method grown Thiourea zinc acetate metal complex crystal (TZA). The resulting performance indicated superiority of S-R method over the conventionally grown TZA crystal for application for laser assisted NLO applications.

Keywords: Crystal growth, Photoconductivity, S-R method

1. INTRODUCTION

In the emerging photonic and optoelectronic technologies nonlinear optics is playing a major role. Novel nonlinear optical (NLO) frequency conversion materials have a significant impact on laser technology, optical communication and optical data storage [1]. NLO crystals exhibiting high conversion efficiency performance has ever-increasing exigency become a challenging task for the research fraternity due to their extended umbrella of applications like photonics, laser fusion systems, laser imaging and sensing devices, telecommunication systems, SHG devices and many other laser-based industrial applications [2].

Organic crystals possess large susceptibilities but their inadequate transparency, poor optical quality, and lack of robustness, low LDT, and inability to grow to large size, volatility, low thermal stability, poor mechanical strength etc. impedes their use. [2], whereas inorganic crystals shows thermal and mechanical excellency. The increasing demand of materials with large NLO property along with resistance to physical and chemical attack has led to the synthesis of semi-organic crystals [3-4].

Above mentioned qualities are actively expressed by Thiourea metal complex (TMC) family crystals. TMC crystals owe the contribution of the organic features of thiourea and the inorganic features of the metal ligand viz. Zn, Cd [5]. Thiourea based organo metallic optical crystals like bis thiourea cadmium chloride, bis thiourea zinc acetate, bis thiourea bismuth chloride are some of the recent semi organic complexes [6-19]. The thiourea zinc acetate (TZA) crystal with its growth, nucleation parameters and various fundamental properties was studied by many researchers. As per the literature survey, the TZA TMC crystal has eye catching effect due to its attractive NLO, electro-optic, physico-chemical and thermo-mechanical properties [5]. In present investigation TZA crystal is grown by both the methods-conventional slow evaporation solution growth method and S-R Method and corresponding dielectric, photoconductivity and thermal traits are compared. Obtained results confirmed that the crystal grown by novel S-R method is superior to conventionally grown crystal.

2. EXPERIMENTAL PROCEDURE

Bis thiourea zinc acetate (TZA) was synthesized by mixing aqueous solution of zinc acetate and thiourea in the ratio of 1:2. The product was purified by repeated re-crystallization before it is used for crystal growth. The SR method growth setup consists of a heating coil, thermometer, inner container, temperature controller, growth vessel and water bath. The photograph of the grown crystals is shown in Fig. 1. Conventional slow evaporation method is also used to grow the TZA crystal at 34 °C.

the range of 166-325°C for conventionally grown TZA crystal and 169-325°C for SR method grown TZA crystal [5, 28].

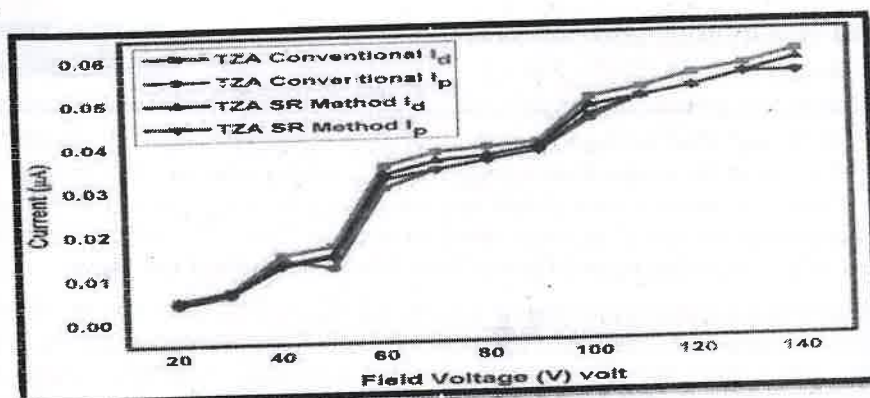

Fig. - 3: Field dependent conductivity of BTCA crystal

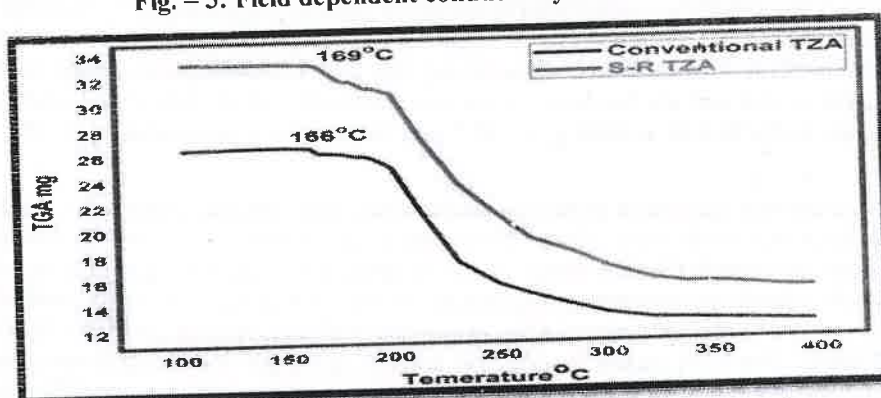

Fig. - 4: TGA Thermogram

3.3 Electrical study

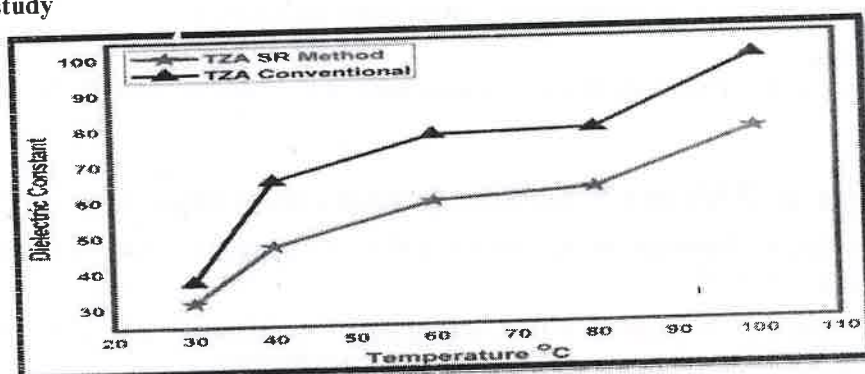

Fig. - 5: Variation of Dielectric Constant with Temperature

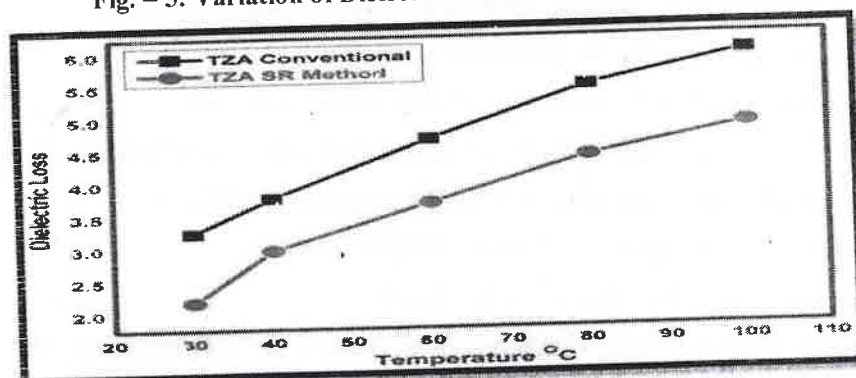

Fig. - 6: Variation of Dielectric Loss with Temperature

16. Shkir M, Riscob B, Ajmal Khan M, AlFaify S, Ernesto D, Bhagavannarayana G Spectrochem. Acta A 124(2014) 571
17. D. Jayalakshmia, R. Sankarb, R. Jayavelb, Jou. of Crys. Growth 276 (2005) 243-246
18. A. Kanagavallil, J. Thomas Joseph Prakashl, T. Seethalakshmi, Seethalakshmi T., International Journal of Research in Pharmaceutical and Nano Sciences. 5(2016) 326 - 336.
19. Divya Muthayyal and M. Mary Freeda, International journal for research in emerging science and technology, 2(2015)
20. M. Packiya raja, S.M. Ravi Kumarb,, R. Srineevasanb, R. Ravisankar, Journal of Taibah University for Science (2015). Doi.org/10.1016/j.jtusci.2015.08.006
21. M. Kumar, S. Tamilselvan, M. Vimalana, P. Saravanana, S. Arunab, R. Kanagaduraic, Arch. Appl. Sci. Res., 5(2013) 220-227
22. Sagadevan Suresh, Journal of Crystallization Process and Technology, 3(2013)87-91. Doi.org/10.4236/jcpt.2013.3301
23. S.M. Ravi Kumar, S. Selvakumar, P. Sagayaraj, A. Anbarasi, Materials Science and Engineering 73 (2015), doi:10.1088/1757-899X/73/1/012049
24. I.P. Bincy, R. Gopalakrishnan, Optical Materials 37 (2014) 267-276
25. K. Rajesh, A. Arun, A. Mani, P. Praveen Kumar, Mater. Res. Express, 3(2016)106203, Doi:10.1088/2053-1591/3/10/106203
26. A. Serpi, phys. stat. sol. (a) 133, K73 (1992)
27. K. Sugandhi, M. Selvambikai, E. Shobhana, 127(2016)1378-1383.
28. B. Suresh Kumar, M. R. Sudarsana Kumar, K. Rajendra Babu, Cryst. Res. Technol. 43(2008)745-750.
29. R.C. Miller, Appl. Phys. Lett. 5(1964)17-19.
30. S. M. Azhar, M. Anis, S. Hussaini, M.D. Shirsat, G. Rabbani, Optik 127(2016)4932-4936.
31. M. Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat, R.N. Shaikh, G.G. Muley, Mater. Res. Exp. 3 (2016)106204-106210.
32. Min-hua Jiang, Qi Fang, Adv. Mater. 11(1999)1147-1151.
33. N. Bhuvaneshwari, K. Baskar, R. Dhanasekaran, Optik 126(2015)3731-3736.
34. Rais Shaikh, M. Anis, A. Gambhire, M.D. Shirsat, S.S. Hussaini, Mater. Res. Exp. 1 (2014)15016-15023.
35. M. Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat, G.G. Muley, Mater. Res. Inn. 20 (2016)312-316.
36. D. Zion, S. Devarajan, T. Arunachalam, J. Cryst. Processes Tech. 3(2013)5-11.
37. M. Anis, D. Hakeem, G. Muley, Results Phys. 6(2016)645-650.
38. M. Anis, G. Muley, V. Paturkar, M. Baig, S. Dagdale, Mat. Res. Inn. 22(2018)99-106.
39. M. Anis, S. Hussaini, M. Shkir, S. Alfaify, M. Baig, G. Muley, Optik 157(2018)592-596.

7. Piezoelectric Energy Generation from Vehicle Traffic

Smita Shinde

Dept. of Physics, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed, (MS) India.

Rupali B. Kulkarni

Corresponding Author

Highlights

1. Illustrious use of PZT transducer for energy harvesting
2. Demonstration of smart road using PZT transducers
3. Storage of piezo energy in a battery for future use

Abstract

In the present days, wireless data transmission techniques are commonly used in electronic devices. For powering them connection needs to be made to the power supply through wires else power may be supplied from batteries. Batteries require charging, replacement and other maintenance efforts. So, some alternative methods need to be developed to keep the batteries full time charged and to avoid the need of any consumable external energy source to charge the batteries. Mechanical energy harvesting utilizes piezoelectric components where deformations produced by different means are directly converted to electrical charge via piezoelectric effect. The proposed work in this research recommends Piezoelectricity as an alternate energy source. The motive is to obtain a pollution-free energy source and to utilize and optimize the energy being wasted. Current work also illustrates the structure of Lead zirconate Titanate(PZT) piezo transducer, working principle of piezoelectric crystal, necessary circuit for energy harvesting. The present manuscript also includes the study of PZT based smart road model.

Keywords: piezoelectric materials, energy harvesting, piezoelectric generator.

1. Introduction

Energy harvesting has been a topic of discussion and research for three decades. With the ever increasing and demanding energy needs, unearthing and exploiting more and more energy sources has become a need of the day. Energy harvesting is the process by which energy is

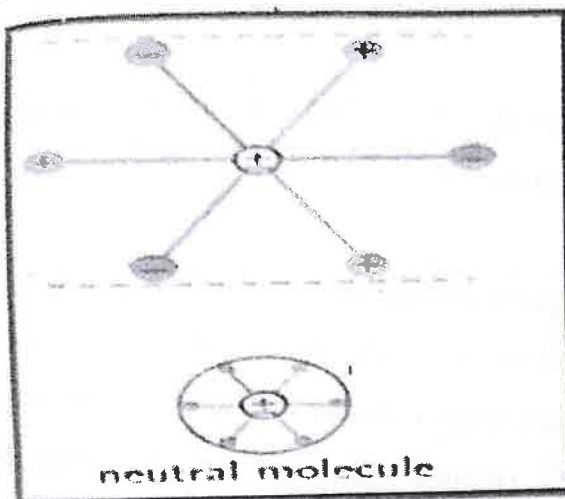

Fig.1. Neutral Molecule before stress

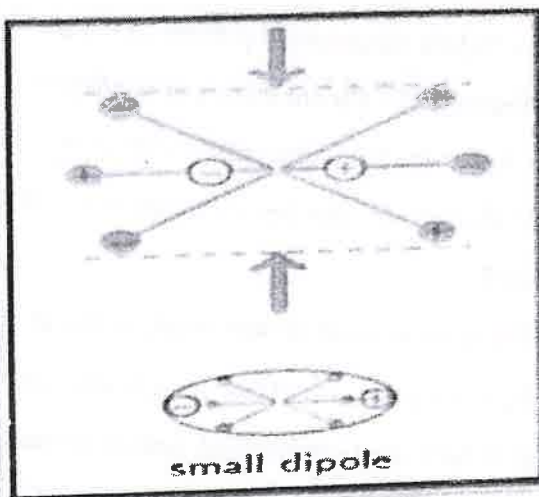

Fig.2. Polarized Molecule after stress

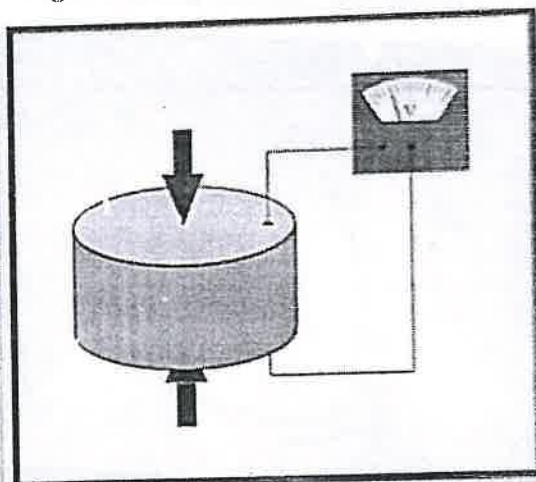
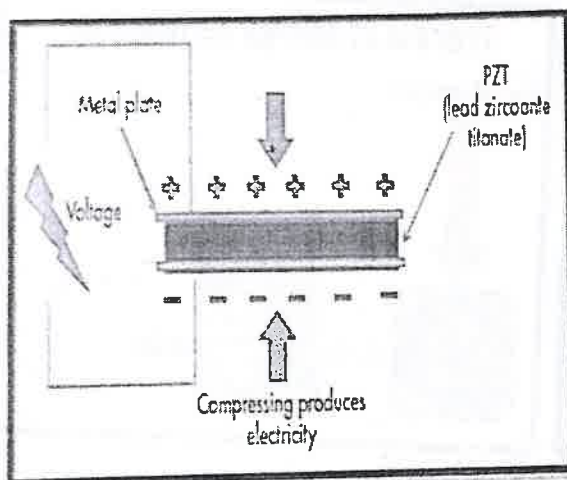

Fig.3. Principle of piezo energy generation

NATURAL	SYNTHETIC
Quartz (most well-known)	Lead zirconate titanate (PZT)
Rochelle Salt	Zinc oxide (ZnO)
Topaz	Barium titanate (BaTiO_3)
TEO	Piezoelectric ceramics Barium titanate
TEK-3	Calcium barium titanate
Sacchar	Gallium orthophosphate (GaPO_4)
Tenax	Potassium niobate (KNbO_3)
SiC	Lead titanate (PbTiO_3)
Erantol	Lithium tantalate (LiTaO_3)
German	Langasite ($\text{La}_3\text{Ga}_5\text{SiO}_{14}$)
LiCA	Sodium tungstate (Na_2WO_4)

Fig.4. Some piezo materials

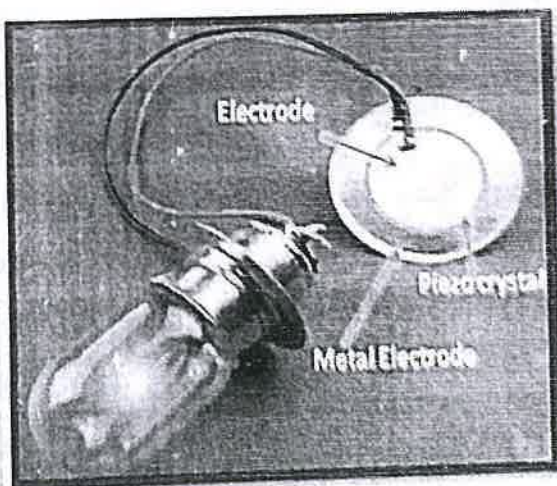

Fig.5. Structure of piezo transducer

piezoelectric crystal is different for different crystals. In order to achieve higher voltages, the piezoelectric crystals can be arranged in cascading manner, that is, in series. The energy thus obtained is stored in Lithium batteries or capacitors. This is the working principle behind piezoelectric energy harvesting system. Now the extreme engineering lies in optimization of piezoelectric energy, which is done in various ways. A lot of studies are being carried out in order to know which crystal will be the best to obtain maximum output voltage what should be the structure of piezoelectric component, which type of circuit should be used at the output terminals of piezoelectric crystal in order to have maximum wattage [15-20].

6. Experimental Results

It is observed that the piezoelectric co-efficient (d) increases with the increase in poling field for all samples up to certain fields and constant afterwards. The maximum poling field is ~ 40kV/cm for all samples. From the graph, the polarization increases with the increase in poling field and hence the piezoelectric properties. Fig. 8 depicted the effect of poling on linear piezoelectric co-efficient (d) for $\text{Pb}_{1-x}\text{Ca}_x\text{Zr}_{0.52}\text{Ti}_{0.48}\text{O}_3$.

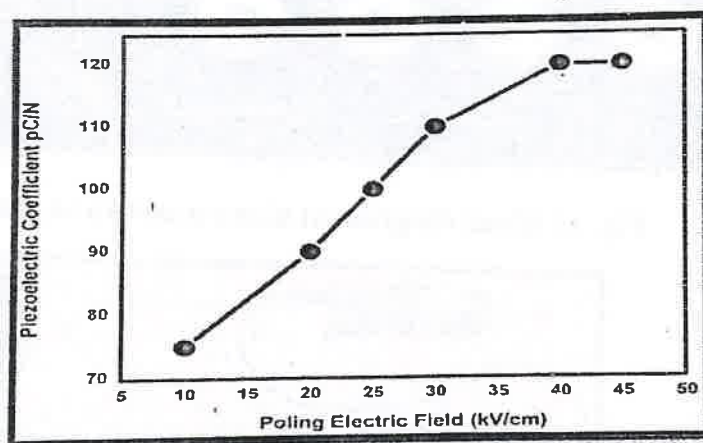

Fig. 8 Effect of poling on linear piezoelectric co-efficient

$$P = d \sigma, \text{ direct effect}$$

$$\epsilon = d E, \text{ converse effect}$$

P: polarization (pC/m^2)

σ : stress (N/m^2)

ϵ : strain

d: piezoelectric coefficient (pC/N or m/V)

Fig.9 Mathematical Formulae for d coefficient

Step 4.The LED glows.

Nearly 3-4 V piezo energy is produced from each piezo transducer. Piezo transducers are connected together to produce higher output.

The necessary voltage required for charging a mobile phone battery is successfully generated and the output is shown in the picture. The output current that is generated from the piezoelectric transducer may be less, which may increase the time taken for charging a battery. But it can be used for charging an electronic device battery for emergency purpose where there is no direct source of electricity. This can be used as an efficient source for portable electric power.

Table 3. Components Used

Zero PCB	Piezo transducer
Capacitor-100 microfarad	Diodes-4007
LED-red and blue	Battery
Switch	Cardboard

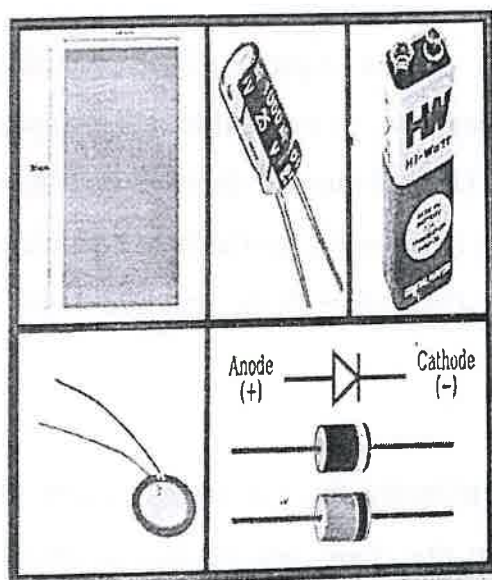

Fig.13. Components used in model

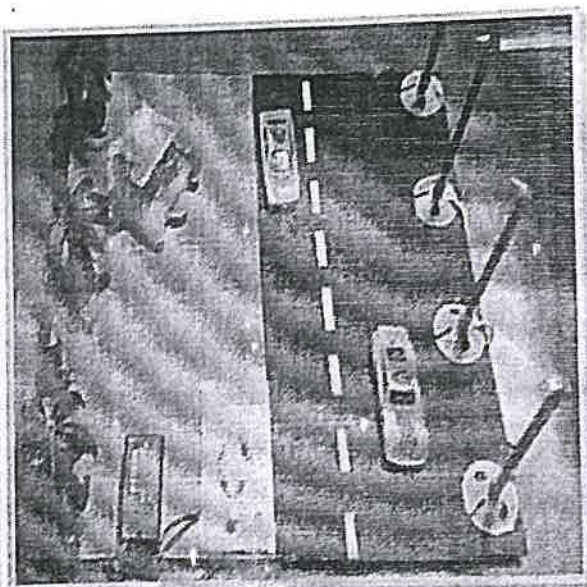

Fig.14. Smart Road model

Table 4. Construction cost

Zero PCB 5 cm X 4 cm	50 Rs. For 1 piece	50 Rs.
P-N junction diodes	100 Rs for pack of 50	08 Rs.
Capacitor 10 microfarad 25 volt	150 Rs. for pack of 25	06 Rs.
HW battery	200 Rs. For the pack of 10	20 Rs.
Piezo sensors	100 Rs. For the pack of 10	100 Rs.

Floor mats, tiles and carpets

A series of crystals can be laid below the door mats, tiles and carpets which are frequently used at public places.

- **People powered dance clubs**

In Europe, certain nightclubs have already begun to power their night clubs, strobes and stereos by use of piezoelectric crystals. The crystals are laid underneath the dance floor. When a bulk of people use this dance floor, enormous amount of voltage is generated which can be used to power the equipments of the night club [23].

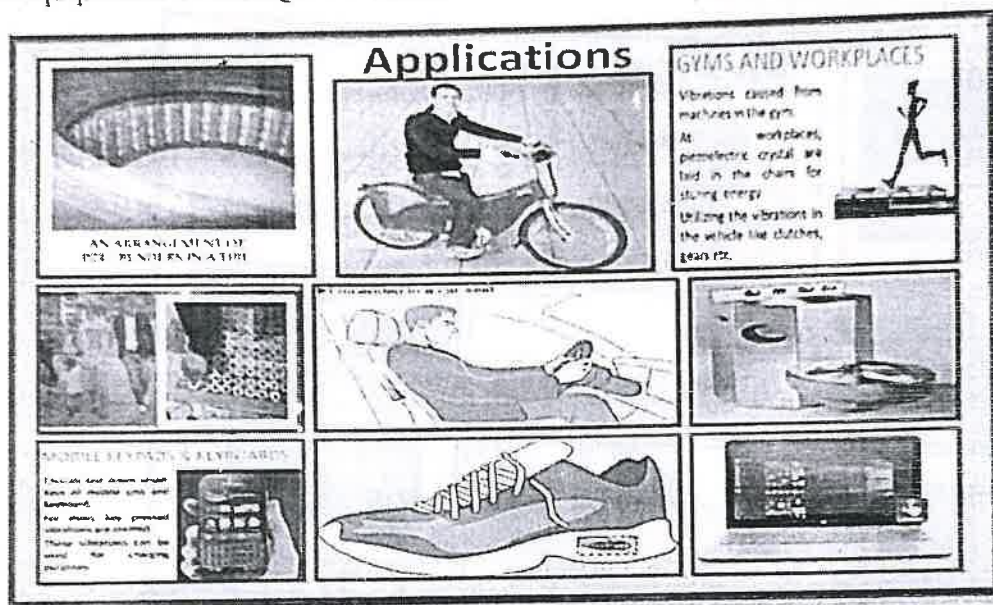

Fig. 14 Applications of piezo energy

10. Conclusion

- The piezoelectricity (nearly 4 V from each disc) is produced from PZT transducer.
- Efficient storage of the generated voltage is achieved by using planed circuit.
- An array of piezo transducers can be connected in series to get larger output and can be used for higher load applications.
- A rectifier-free piezoelectric energy harvesting circuit can be implemented for direct use.
- Piezoelectric energy harvesting can be used as a cleanest form of alternate energy source in future. This work is an example illustrating one of its applications (smart road).

- PZT material used in the proposed investigation for energy harvesting which converts force/pressure and even vibrations into electrical energy. This electrical energy can be used directly or stored for later use.
- As the battery has small lifespan, recharging needs to be done once discharged. Charging of batteries in order to provide energy to the electronic devices in applications such as borders or hilly regions is a tedious job to do. Through this paper, authors proposed new way of piezoelectric energy.

References

1. U K Singh and R H Middleton, Piezoelectric power scavenging of mechanical vibration energy Australian Mining Technology Conference (2007) 111-118.
2. Soobum L., Byeng D. Y., Byung C. J., Smart Materials and Structures 18(2009).
3. Ilczuk J., Zarycka A., Czerwicz M., Ceramics 89(2005)115-121. 21.
4. Roundy S., Wright P. K., Smart Materials and Structures 13(2004)1131-1142.
5. J. John Livingston and M. Hemalatha, Indian J. of Sci. and Tech., 17(2014) 945-948.
6. Sijun Du, Yu Jia, and Ashwin A Seshia, Journal of Intelligent Material Systems and Structures (2016)1-11. DOI: 10.1177/1045389X16682846
7. Dariusz Grzybek, Pomiary Automatyka Robotyka nr 10(2013).
8. Ch Naveen Kumar, Journal of Physics: Conference Series 662 (2015) 012031 DOI:10.1088/1742-6596/662/1/012031
9. Warren P. Mason, J. Acoust. Soc. Am., 70(1981).
10. Hiba Najini and Senthil Arumugam Muthukumaraswamy, Journal of Renewable Energy (2017). DOI:10.1155/2017/9643858
11. Action Nechibvute, Albert Chawanda, and Pearson Luhanga, Smart Materials Research (2012). DOI: 10.1155/2012/853481
12. P. Kour, S. K. Pradhan, Pawan Kumar, S. K. Sinha and Manoranjan Kar, Materials Today: Proceedings 4 (2017) 5727-5733.
13. Suriya VN and Sivakumar S, J Appl Mech Eng 4: 177. DOI:10.4172/2375-9873.1000177
14. Harsh Yadav, Nidhi Sinha, Sahil Goel, Budhendra Singh, Igor Bdikin, Anup Saini, Kovuru Gopalaihd and Binay Kumar, Acta Cryst. (2017) DOI:10.1107/S2052520617002906

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) - 0.676 Special Issue - 168(B)	ISSN-2348-7143 March 2019 UGC Approved No. 40705
---	---	--

Thiourea Metal Complex crystal for AR coating in solar thermal devices

Rupali B. Kuikarni^{a,c}, Yogesh B. Rasal^{b,d}, Siddique Aneesa Fatima^b, S. S. Hussaini^b and Mahendra D. Shirsat^{a,c}

^aDepartment of Physics, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed 431122 (MS) INDIA

^bCrystal Growth Laboratory, Department of Physics, Milliyya Arts, Science & Management Science College, Beed-431122, Maharashtra, India.

^cRUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Department of Physics, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad - 431004 (MS) INDIA

^dDepartment of Physics, S.K. Gandhi Arts, Amolak Science and P.H. Gandhi Commerce College, Kada

Abstract

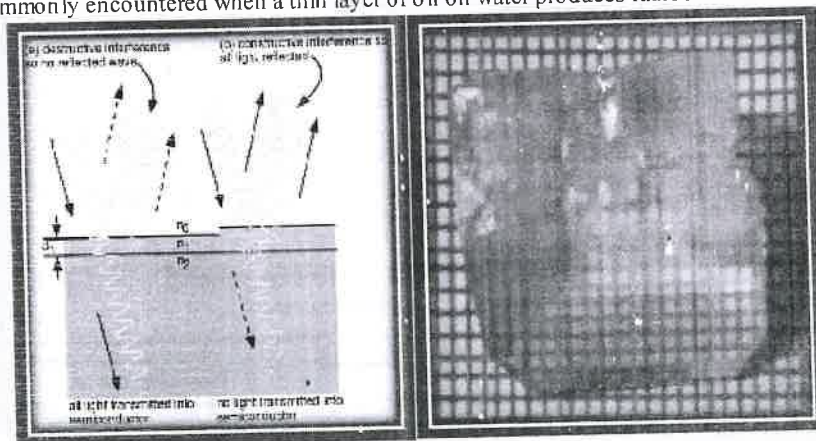
The thiourea metal complex (TMC) NLO crystals with index of refraction near 1 are used for antireflection coating on solar cells to enhance the efficiency by reducing the reflection. The said crystals are also useful for coatings on camera lenses and on some components used for optical experiments with lasers. Present communication concentrates on the synthesis, crystal growth and application of Thiourea zinc sulphate (ZTS) crystal doped with 1 M % Ammonium dihydrogen phosphate (ADP) crystal for antireflection coating. Superior quality non-linear optical crystals of ZTS + ADP were grown from aqueous solution by slow evaporation method in a constant temperature bath at 35°C. UV-visible spectral analysis ascertained in the range of 200–900 nm affirmed the 80% transmittance. Linear optical property refractive index determined by using transmittance data, required for antireflection coating.

Keywords: Crystal growth, refractive index, S-R method

1. Introduction

Thiourea metal complex (TMC) crystals have been very rapidly developed due to their appealing features such as large optical transparency, high nonlinear response, huge laser damage threshold, high thermal stability and improved mechanical properties. These qualities advocate TMC crystals suitable for applications in electro-optic modulation, optical data storage devices, high-tech NLO and telecommunication devices [1–4]. Zinc Thiourea sulphate (ZTS) is a nonlinear optical material (NLO) which has combined property of high optical nonlinearity and chemical flexibility of organics along with physical ruggedness of inorganic. ZTS is a material with non-centrosymmetric orthorhombic crystal system. It exhibits a low angular sensitivity, high laser damage threshold, wide optical transparency, and exceptionally wide acceptance angle for second harmonic generation (SHG), SHG efficiency 1.2 times of KDP [5–12].

Approximately 4% incident light from uncoated glass substrate gets reflected at each interface, resulting in total transmission of only 92% of the incident light. The throughput Antireflection coating (AR) on each surface will increase the throughput of the system and minimizes the hazards caused by reflections traveling backwards through the system (ghost images). Anti-reflection coatings are more important for the systems containing many transmitting optical elements. Also, many low-light systems incorporate AR coated optics to allow for efficient use of light [13, 14]. Solar Cell anti-reflection coatings are same as those used on optical equipments such as camera lenses. Such coating has a thin layer of dielectric material, with a specially designed value of thickness. Hence the interference effects in the coating cause the reflection of wave from the top surface of anti-reflection coating which is to be out of phase with the wave reflected from the semiconductor surfaces. Obtained two out-of-phase reflected waves form destructive interference with one another, resulting in zero net reflected energy. In addition to anti-reflection coatings, interference effects are also commonly encountered when a thin layer of oil on water produces rainbow-like bands of color [15, 16].

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) – 0.676 Special Issue – 168(B)	ISSN- 2348-7143 March 2019 UGC Approved No. 40705
---	---	---

optical transparency (b) the lower value refractive index 1.65 Hence under the extended umbrella of photonic device applications, ZTS+ADP crystal holds strong status for the antireflection (AR) solar thermal coating.

References

1. R. Uthrakumar, C. Vesta, C. Justin Raj, S. Krishnan, Curr. Appl. Phys. 10 (2010) 548-552.
2. N.N. Shejwal, Mohd Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat, Phys. Scr. 89 (2014) 125804-10.
3. Mohd Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat, Optik 127 (2016) 9734-9737.
4. **R.B. Kulkarni, A. Rushi, Mohd Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat, Int. J. Sci. Res. Publication. 4 (2014)1-5.**
5. S. Moitra, S. Bhattacharya, T. Kar, A. Ghosh, Physica B 403 (2008) 3244-3247.
6. T. C. Sabari Girish, and S. Dhanuskodi, Cryst. Res. Technol. 44(2009)1297-1302.
7. J. Felicita Vimala, J. Thomas Joseph Prakash, Elixir Crystal Growth 56 (2013) 13350-54.
8. Kiran T. Rathod, I.B. Patel, C.F. Desai, Y.H. Gandhi, International Journal of Luminescence and Applications, 5(2015)86-88.
9. S. K. Kushwaha, K. K. Maurya, D. Haranath and G. Bhagavannarayana, J. Appl. Cryst. 44(2011)1054-61.
10. C. Krishnan and P. Selvarajan, Journal of Experimental Sciences, 1(2010) 23-26.
11. Sonia Bhandari, Nidhi Sinha, Geeta Ray, Chemical Physics Letters 591 (2014) 10-15.
12. V.N. Praveena, N. Vijayan, C.K. Mahadevan, Optik 123 (2012) 1617.
13. Feng Zhan, Zhipeng Li, Xiaoming Shen, The Scientific World Journal, (2014).
14. Y. C. M. Yeh, F. P. Ernest, R. J. Stim, Journal of Applied Physics 47(1976) 4107.
15. E. Y. Wang, Yu, F. T. S., Sims, V. L., Brandhorst, E. W., and Broder, J. D., 10th IEEE Photovoltaic Specialists Conference, (1973) 168-71.
16. K.R McIntosh, Baker-Finch, S. C., IEEE 38th Photovoltaic Specialists Conference, (2012).
17. Wright, D. N., Marstein, E. S., & Holt, A., Double layer anti-reflective coatings for silicon solar cells. Conference Record of the Thirty-First IEEE Photovoltaic Specialists Conference (2005). Doi:10.1109/pvsc.2005.1488363
18. Panel Ki-Chul Kim, Materials Letters, 160 (2015) 158. <https://doi.org/10.1016>.
19. Nabeel A Bakr, A M Funde, V S Waman, M M Kamble, J. of Phys., 76(2011) 519.
20. R. Subhashini, D. Sathya, V. Sivashankar, P.S.L. Mageshwari, S. Arjunan, Opt. Mater. 62 (2016) 357-85.
21. M. Saravanan, Opt. Mater. 58 (2016) 327-41.
22. S. K. Kushwaha, K. K. Maurya, D. Haranath and G. Bhagavannarayana, J. Appl. Cryst. 44 (2011) 1054-61.
23. Sonia Bhandari, Nidhi Sinha, Geeta Ray, Binay Kumar, Chemical Physics Letters 591 (2014) 10-15.
24. N.N. Shejwal, Mohd Anis, S.S. Hussaini, M.D. Shirsat, Int. J. Mod. Phys. B, 30 (2016) 1650159.
25. F. Helena, G. Kanchana, Indian Journal of pure and applied physics, 52(2014) 821-828.

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal		ISSN- 2348-7143
	Impact Factor - (SIF) - 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) - 0.676 Special Issue - 168(B)	March 2019	UGC Approved No. 40705

Study Of Bis Thiourea Zinc Sulphate Doped Potassium Dihydrogen Phosphate Crystal

Y.B. Rasal¹, R.N. Shaikh², R. B. Kulkarni^{3,4}, M. D. Shirsat⁴, S.S. Hussaini^{2*}

¹Smt. S. K. Gandhi Arts, Amolak Science, P. H. Gandhi Commerce College Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed - 414202, Maharashtra, India,

²Assistant Professor, Crystal Growth Laboratory, Department of Physics, Milliya Arts, Science and Management Science College, Beed-431122, Maharashtra, India,

³Professor, RUSA Centre for Advanced Sensor Technology, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad-431005, Maharashtra, India

⁴Swa. Sawarkar College. Beed-431122, Maharashtra, India

Abstract

Bis thiourea zinc sulphate doped KDP crystals were grown by slow evaporation method at room temperature. The FT-IR spectral analysis is used to determine different functional groups. The UV-visible study confirms the wide optical transmittance for doped crystal imperative for optoelectronics applications. The transmittance data has been used to evaluate the optical band gap, refractive index and reflectance. The optical band gap of Bis thiourea zinc sulphate doped KDP crystal is found to be 4.06 eV.

Keywords: Slow evaporation method; Non linear optical; FT-IR; Refractive index; Reflectance.

1. Introduction

In the past decades demand of the high non linear optical (NLO) crystal of the organic, inorganic and semi-organic materials for their utilization in the field of photonics, optical data processing, optical switching devices and laser frequency conversion devices [1]. The organometallic crystals have attracted due to superior properties in view of optical, dielectric and mechanical [2]. The large dipole moments, ability to form metal ligands through hydrogen bonding are effectively works to improve optical properties and acts as matrix modifier. The transparency of the crystal is important factor to enhance the optical properties achieved by the co-ordination of thiourea with inorganic materials. The well known NLO thiourea based organometallic crystals reported in literature are zinc thiourea sulphate (ZTS), potassium thiourea bromide (PTB), bis-thiourea cadmium acetate (BTCA), copper thiourea chloride (CTC), bis-thiourea zinc acetate (BTZA), zinc thiourea chloride (ZTC), bis-thiourea cadmium chloride (BTCC) and may more [3-4]. The Potassium dihydrogen phosphate (KDP) is fundamental material in the field of nonlinear optical systems. The different doping made into KDP crystal to improve different properties and also various techniques are introduced to grow NLO crystals [5].

In literature, the attempts were made to grow thiourea metal complex mixed KDP crystals, P. Kumaresan et al have reported the effect of copper thiourea complex on [6], we have also grown Thiourea Nickel Nitrate (TNN) and Zinc Thiourea Chloride (ZTC) doped in KDP for its effective applications [7,8]. And, hence in the present investigation, we have grown Bis-Thiourea Zinc Sulphate doped KDP crystal and characterized for structural and optical properties.

2. Experimental procedure

Thiourea and zinc sulphate were dissolved in the deionized water in the molar ratio 2:1 and solution is well stirred. After six hours the prepared mixture was filtered by no.1 whatman filter paper and kept for evaporation. The purity of Bis thiourea zinc sulphate (BTZS) salt was achieved by successive recrystallization method. The high purity KDP salt was dissolved in double distilled deionized water until the supersaturation was achieved. The measured quantity of 0.1 mole % BTZS was slowly added to the supersaturated solution of KDP. The solution was allowed to agitate for 6 hrs on magnetic stirrer to acquire the homogeneous doping. This doped solution was filtered and kept for slow evaporation at room temperature. The well phased, good quality transparent seeds were harvested within 10-12 days. The photograph of 0.1 mole% BTZS doped KDP crystal is shown in Fig. 1.

$$h = A(h - E_g) \quad (2)$$

Where, E_g is the optical band gap and A is constant. The interception of the linear vertical line in the Tauc's plot (Figure 3) on the Photon energy axis is the value of E_g and was found to be 4.06 eV. The refractive index which is the propagation of light through medium of the material is depicted in Figure 4, found to be 1.5 determined by the formula

$$n = \left[\frac{1}{r} + \left(\frac{1}{r} - 1 \right) \right] \quad (3)$$

Similarly reflectance is evaluated by the relation

$$R = (n - 1)^2 / (n + 1)^2 \quad (4)$$

And, which is observed from the graph Figure 4 have value 0.05 %. The high value of band gap energy and lower values of reflectance and refractive index of BTZS doped KDP in whole UV-vis region and near infrared region plays crucial role in the antireflection coating in solar thermal devices [10].

4. Conclusions

The 0.1 mole % BTZS doped potassium dihydrogen phosphate crystal was successfully grown by slow evaporation solution techniques at room temperature. The single crystal X-ray diffraction studies confirms crystal belong to the Tetragonal I crystal system. The spectral analysis of the grown crystal has been carried out by using Fourier Transform Infra Red. The BTZS doped KDP crystal exhibits 88 % transmittance in the entire visible region. The high value of band gap energy and lower values of reflectance and refractive index of grown crystal plays crucial role in the antireflection coating in solar thermal devices.

References

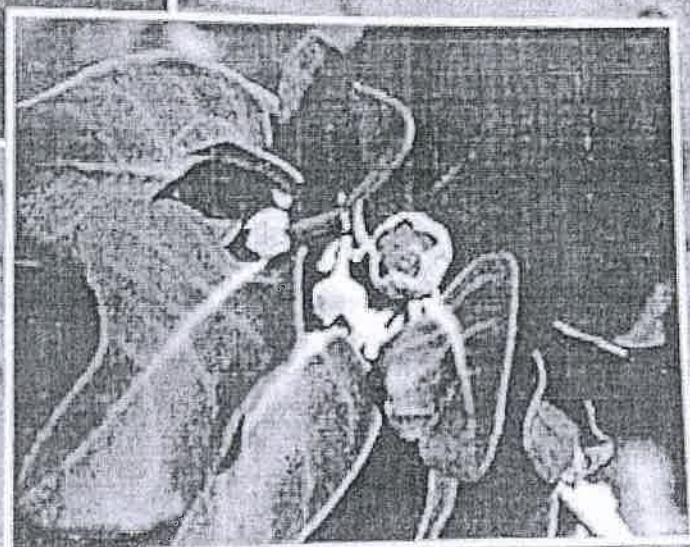
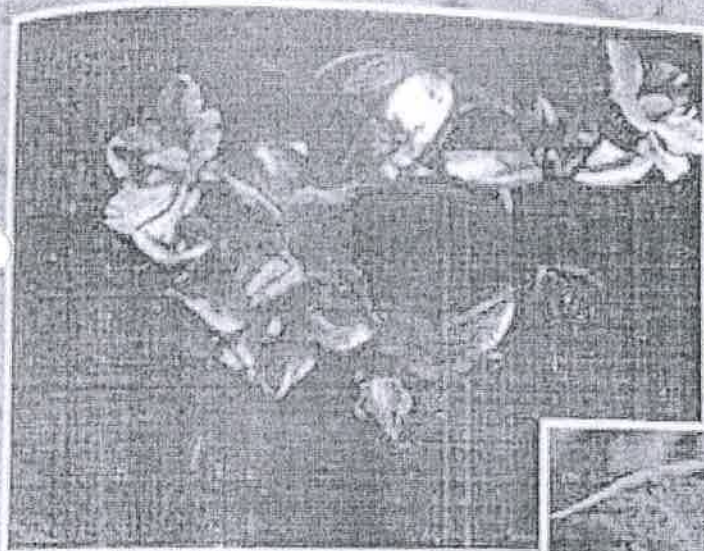
- [1] S.S. Hussaini, N.R. Dhumane, V.G. Dongre, M.D. Shirsat, "Growth and dielectric study of ZTC semi organic nonlinear optical (NLO) crystal for electro-optic modulation", *Optoelect. Advan. Mater. Rap. Communi.* 2 (2008) 470.
- [2] Mohd Anis, R.N. Shaikh, M.D. Shirsat, S.S. Hussaini, "Investigation of optical and electrical properties of L-Cystein doped zinc thiourea chloride (ZTC) crystal for nonlinear optical (NLO) applications", *Optics Laser Technol.* 60(2014)124.
- [3] N.R. Dhumane, S.S. Hussaini, V.G. Dongre, Mahendra D. Shirsat, "Influence of glycine on the nonlinear optical (NLO) properties of zinc (tris) thiourea sulfate (ZTS) single crystal", *Optical Mater.* 31 (2008) 328.
- [4] Mohd Anis, S.S. Hussaini, A. Hakeem, M.D. Shirsat, G.G. Muley, "Synthesis, growth and optical studies of novel organometallic NLO crystal: Calcium bis-thiourea chloride", *Optik* 127(2016) 2137.
- [5] R. Ezhil Vizhi, S. Kalainathan, G. Baghavan Narayana, "Solution growth of new ferroelectric glycine phosphite unidirectional single crystals at room temperature", *Cryst. Res. Technol.* 20 (2007) 1.
- [6] P. Kumaresan, S. Moorthy Babu, P. M. Anbarasan, "Effect of copper thiourea complex on the performance of KDP single crystals", *J. Optoelect. Adv. Mater.* 9 (2007) 2787.
- [7] Y. B. Rasal, R. N. Shaikh, M. D. Shirsat, S. Kalainathan, S. S. Hussaini, "Influence of Bis Thiourea Nickel Nitrate on structural, optical, electrical, thermal and mechanical behavior of KDP single crystal for NLO applications", *Mater. Res. Express* 4 (2017) 036202.
- [8] Y. B. Rasal, M. Anis, M. D. Shirsat & S. S. Hussaini, "Growth, structural, UV-visible, SHG, mechanical and dielectric studies of bis-thiourea zinc chloride doped KDP crystal for NLO device applications", *Mater. Res. Innov.* 21(2015) 45.
- [9] Norman B. Colthup, L.H. Daly, S.E. Wiberley (1990), "Infrared Spectroscopy", American Cyanamid Company San Diego, California. Toronto: Academic Press, Print Book ISBN: 9780121825546, eBook ISBN: 9780080917405.
- [10] T. C. Sabari Girisun, S. Dhanuskodi, "Linear and nonlinear optical properties of tris thiourea zinc sulphate single crystals", *Cryst. Res. Technol.* 44(2009) 1297.

Dr. Rajesh Dhere
Zoology

(63)

Print ISSN: 0973-4431
Online ISSN: 0976-4755

BIOINFOLET

A Quarterly Journal of Life Sciences

IIFR Impact Factor : 5.3612; NAAS Rating 3.75

Vol. 15

2018

No. 1

21/258

REVUE DE LA FAUNE 30: 10, 2010

MORPHOLOGY OF CESTODE PARASITES OF GENUS *COTUGNIA* (DIAMARE 1893) FROM THE INTESTINE OF *GALLUS DOMESTICUS*

R.G. Pradhan and K. W. Mishra

Lal Bahadur Shastri College, Parur Dist. Jalna 431601 (M.S.)
Sawarkar College of Science, Bead

ABSTRACT

Present investigation was undertaken to evaluate morphology of cestode parasites occurring in local chicken (*Gallus domesticus*) from various places of Jalna. Scolex large, square, broad in the middle, measured 0.735 mm (0.650-0.820 mm) in length and 0.936 mm (0.776-1.097 mm) in width, neck medium, mature segments broader than long measured 0.499 mm (0.477-0.520 mm) in length and 2.782 mm (2.650-2.915 mm) in width. Testes 35 to 38 numbers, the cirrus pouch oval, Vagina a thin tube, Ootype medium, rounded and measured 0.019 mm (0.015-0.023 mm) in length and 0.034 mm (0.030-0.038 mm) in width.

Key words: *Gallus domesticus*, Infection, Intestine, Jalna District

Introduction

Helminths are major parasites of poultry animal. These are found in the intestine or droppings of the birds. Several species of cestodes live in intestinal tract of chicken. These parasites are more frequently found in warm season. As the information on the cestode parasites of chicken is either inadequate or unavailable, present study was undertaken in different villages of Jalna district (Maharashtra), India.

Materials and Methods:

Present study was undertaken during July 2015 to November 2016. Twenty five live birds (*Gallus domesticus*) were collected from different villages of Jalna District (Maharashtra), brought to the Laboratory, dissected to retain different parts of intestine, cestode parasites were recovered from various organs and transferred to petri dish containing normal (4%) saline. After 15-30 minutes, the worms were transferred to the jars containing 70% alcohol for preservation. The cestodes were pressed between two glass slides and the slides were tied with thread. The slides were placed in 70% alcohol for 24 to 48

hours. By using graded series of alcohol, cestodes were stained with borax carmine, dehydrated and mounted in Canada balsam. These cestodes were identified following Yamaguti (1935 a, 1935 b).

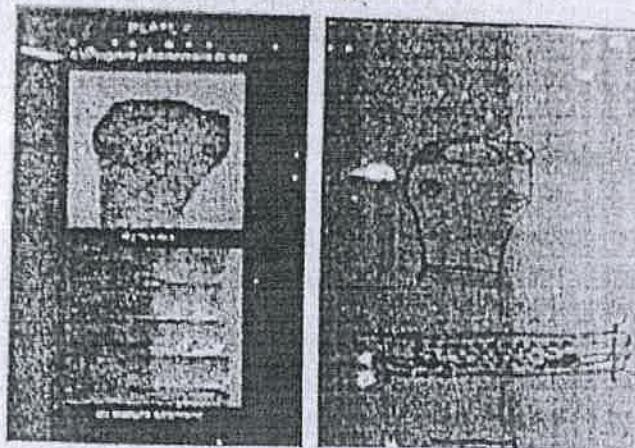
Description:

Twenty five specimens of cestode parasites were collected from the intestine of *Gallus gallus domesticus* Jalna District (Maharashtra). Scolex large, square, broad in the middle, narrow towards the posterior side and measures 0.735 mm (0.650-0.820 mm) in length and 0.936 mm (0.776-1.097 mm) in width. The Scolex bears four suckers almost of equal size, rounded, placed at corners and measures 0.201 mm (0.160 - 0.243 mm) in length and 0.185 mm (0.146 - 0.223 mm) in width, rostellum large, oval, anteriorly placed and measures 0.359 mm (0.214 - 0.504 mm) in length and 0.408 mm (0.413 - 0.523 mm) in width. Neck is medium, wide, broader than long and measures 0.447 mm (0.427-0.466 mm) in length and 0.572 mm (0.504-0.650 mm) in width. Mature segments are broader than long almost five times lateral margin slightly concave, each segment with double set of reproductive organs and measures

0.499 mm (0.477 - 0.520 mm) in length and 2.762mm (2.650 - 2.915 mm) in width. The testes are 35 to 38 in numbers, round to oval in shape, scattered in the middle of the segment, placed in between two ovaries and measures 0.072mm (0.060 - 0.083 mm) in length and 0.090mm (0.083 - 0.098 mm) in width. The cirrus pouch is oval, medium and measures 0.224mm (0.212-0.235 mm) in length and 0.064mm (0.045-0.083 mm) in width. Cirrus coiled, tubular within the cirrus pouch and measures 0.155mm (0.144 - 0.167 mm) in length and 0.008mm in width. Vas deferens tubular, runs obliquely up to the ovary and measures 0.356mm (0.341-0.371mm) in length and 0.011mm (0.008-0.015mm) in width. Genital pores small, oval in shape sub-marginal and measures 0.052mm (0.045-0.060mm) in length and 0.030mm (0.023-0.038mm) in width. Vagina is a thin tube, starts from genital pores runs posteriorly to form seminal receptaculum and measures 0.117mm (0.114-0.121mm) in length and 0.008mm (0.008-0.008mm) in width. The seminal receptaculum is thin, coiled tube, runs transversely, posterior to cirrus reaches to ootype and measures 0.531mm (0.524-0.538mm) in length and 0.030mm (0.023-0.030mm) in width. The ootype is medium, rounded and measures 0.019mm (0.015-0.023mm) in length and 0.034mm (0.030-0.038mm) in width. The ovary is butterfly shaped with irregular margins, placed laterally towards the segment and it measures 0.677mm (0.144-1.211mm) in length and 0.776mm (0.379-1.174mm) in width. Longitudinal excretory canal present on either side of the segment and it measures 0.508 mm (0.500-0.516mm) in length and 0.026 mm

(0.023-0.030mm) in width. The vitelline gland is large, oval, pre-ovarian and measures 0.055mm (0.043-0.063mm) in length and 0.082mm (0.078-0.087mm) in width.

Result and Discussion:

The genus *Cotugnia* was reported in the year 1893 with its type species *C. longipora* from *Gallus gallus* Domesticus. So far, 28 species have been added to this genus. The present worm comes closer to all the known species of the genus *Cotugnia* but differs due to some characters from the described species.

Acknowledgments

The authors gratefully acknowledge the Principal, Lalbahadur Shastri College, Partur Dist. Jalna for providing laboratory facilities and constant encouragement.

References:

- Yamaguti, S. (1935a). *J. Japan. Zool.* 6: 189.
- Yamaguti, S. (1935b). *J. Japan. Zool.* 6: 1.

Ground Truth Collection using Speech Recognition for Applications of RS & GIS

Yogesh D. Rajendra

Department of Computer Science & IT, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Maharashtra, India
And

Bhargavram Y. Choudhari

Department of Computer Science Swa. Sawarkar Arts, Science and Commerce, Beed.

Abstract:

This paper proposes the use of smart phone as a data acquisition tool that has extended capability of speech recognition specifically designed to minimize both positional and attribute errors. A key objective of this work has been to provide the field surveyor with a tool that allows them to take ground truth data acquisition process easily. A speech recognition system adapted to receive verbal information in the form of ground classes observed. Geospatial information is critical to collect through the traditional methods. This paper describes the insights for human-centered multimodal Remote Sensing & GIS data collection interface design. Affordably incorporating new technologies for data collection surveys to increase the efficiency of field and lab based research and to decrease chances of human errors. The data collected using the proposed method was tested in simulated environment. The results shows that there are various application that can be benefited by using this approach.

Keyword: Remote Sensing, GIS, GPS, Speech Recognition, Smartphone.

INTRODUCTION

Due to the high cost of field acquisition, the capture of real world spatial information for inclusion in a Geographic Information System has been undertaken using techniques such as digitization or scanning of paper maps [1]. These maps are essentially static abstractions of the real world. From a cartographic perspective the objective of these maps has been to create a model of reality that is primarily for use and analysis [2]. However, the scale of the map, the data collection and manipulation techniques utilized, the symbolization employed by the cartographer, and the medium upon which the map is produced all determine the accuracy of any measurement [1].

The fundamental research question is whether a Smartphone Based GIS, that includes speaker independent speech recognition, Geo-Tagged Photographing and GPS connectivity for real time access to spatial data, is a worthwhile tool for data acquisition? When recording ground truth observations on specimens, surveyors typically use a pen and paper. However, the use of awkward terms and identification codes when recording thousands of specimens makes such data entry prone to human transcription errors. Improving the quantity and quality of the data we collect can lead to more robust results and new research avenues [3]. Existing ground truth collection systems suffer from different shortcomings such as use of cameras [4], [5]. A privacy concern and very tedious, real-time logging by the user [6], [7]. which is not suitable in real home settings for sufficiently long training duration, manual annotation of activity labels from sensor data based on some rules [8], [9]. Which is time-consuming and may not be always accurate, and necessity of wearing a microphone that may be uncomfortable for users [10], [11]. Also, none of the existing ground truth collection systems address the fact that residents may forget to begin and / or end of activities occasionally [12]. The Speech is most prominent & primary mode of Communication among of human being. Speech has potential of being important mode of interaction with computer. It is primary mode of communication among human being and also the most natural and efficient form of exchanging information among human in speech [13]. Speech Recognition can be defined as the process of converting speech signal to a sequence of words by means algorithm implemented as a computer

city. The municipal organization may develop a schema that describes the type of road features within its domain and import a schema that describes the types of national road features that pass through the city, rather than duplicating road features that have already been described by the national organization [25]. GML allows organizations to either store geographic application schemas and information in GML, as the schema can be directly mapped to a database, or to convert from some other storage format on demand and use GML only for schema and data transport [26]. GML supports interoperability through the provision of basic geometry tags, a common data model and a mechanism for creating and sharing application schemas. In general terms a schema defines the characteristics of a class of objects: how the data should be marked up. By publishing a schema an organization can enable or enhance the interoperability of their applications. GML 2.0 defines three base schemas for encoding spatial information [27]. The schema documents alone do not provide a schema suitable for constraining data instances; rather, they provide base types and structures, which may be used by an application schema. An application schema declares the actual feature types and property types of interest for a particular domain using components of GML [28].

Applications

Natural resource management is a broad field covering many different application areas as diverse as monitoring effects of natural disasters [29]. Remote sensing can be used for applications in several different areas, including:

1. Geology and Mineral exploration
2. Hazard assessment
3. Oceanography
4. Agriculture and forestry
5. Land degradation
6. Environmental monitoring

Each application itself has specific demands, for spectral resolution, spatial resolution, and temporal resolution. For a brief, spectral resolution refers to the width or range of each spectral band being recorded [30]. There are applications requiring data repeatedly and often, such as forest fire, and sea ice motion monitoring. Some applications only require seasonal imaging (crop identification, forest insect infestation, and wetland monitoring), and some need imaging only once (geology structural mapping). Obviously, the most time-critical applications also demand fast turnaround for image processing and delivery - getting useful imagery quickly into the user's hands. Let us consider an application, in concrete the use of remote sensing in the forest inventory. Forest inventory is a broad application area covering the gathering of information on the species distribution, age, height, density and site quality. For species identification, we could use imaging systems or aerial photos. For the age and height of the trees, radar could be used in combination with the species information assessed at a first stage. Density is achieved mainly by an optical interpretation of aerial photos and/or high-resolution panchromatic images. As for site quality, is one of the more difficult things to assess. It is based on topological position, soil type and drainage and moisture regime. The topological position can be estimated using laser or radar. However, the soil type and drainage and moisture regime could be more profitably collected using ground data.

Conclusion

One of the primary tasks of this research has been to look at an alternative method of data acquisition, the objectives being to improve spatial accuracy, improve attribute accuracy, minimized acquisition timeframes, and removal of intermediate processes typically required to get GIS information from the field into an application. Speech recognition plays a major role in this application in terms of system architecture and user interaction. Speech recognition's ability to provide an opportunity to verify captured data on the fly.

Further research is required to investigate alternative methods of capturing spoken commands issued by the user. Significant cognitive based testing is also required to ensure that the system is simple and intuitive to use. Lastly, with regards to the wireless component further investigation with respect to reliability, data transfer capabilities and latency are warranted.

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514

ISSN: 2249-894X

VOLUME - 7 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2018

भगतसिंगांच्या राजकीय विचारांचे चिंतन

डॉ. सुहास रंगनाथ मोराले^१, गीता शंकर गाडेकर^२

^१विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

माजी संचालक, विद्यार्थी कल्याण विभाग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

^२(पीएच.डी संशोधक विद्यार्थी), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी अनेक महापुरुषांनी, क्रांतीकारकांनी संघर्ष केले, बलीदान दिले तेव्हापुढे स्वातंत्र्याची गोड फळे आपण चाखू शकलो. या महापुरुषांपैकीच एक म्हणजे, स्वातंत्र्यासाठी सर्वत्याग करून वयाच्या २३ व्या वर्षी देशासाठी हुतात्मा होणारा थोर महापुरुष क्रांतिकारक शहिद भगतसिंग होय. त्यांनी वसाहतवादाविरोधी संघर्ष करतांनाच आपल्या गाढ्या अभ्यासावर आधारित देशातील परिस्थितीला अनुसरून अनेक विचार मांडले त्यापैकीच महत्वाचा असलेला एक विचार म्हणजे राजकीय विचार होय. भगतसिंगांनी राजकारणाबाबत विचार मांडताना म्हटले की, विद्यार्थ्यांनी राजकारणात भाग घ्यावा आणि या गोष्टीचे ते समर्थन करतात. पंजाबमध्ये कुठलाच विद्यार्थी राजकारणात भाग घेत नव्हता. पंजाबला राजकीयदृष्ट्या मागासलेला म्हटल्याजाते. पंजाबमध्ये राजकीय नेता बनण्यासाठी खुप अडचणींचा सामना करावा लागतो. तरूण विद्यार्थ्यांनी राजकारणात भाग घेवू नये अशा मताची चर्चा १९२८ दरम्यान राजकारणात सुरू होती. विद्यार्थ्यांना कॉलेजमध्ये प्रवेश देतानाच राजकीय कार्यात भाग घेणार नाही, अशा आशयाच्या अटीवर स्वाक्षरी करायला भाग पाडले जायचे. पंजाब सरकारची ही तऱ्हा अगदीच न्यारी होती. त्यापलीकडे जावून लोकांनीच निवडून पाठवलेला मनोहर जो त्यावेळी शिक्षणमंत्री होता. 'विद्यार्थ्यांनी आणि प्राध्यापकांनी राजकारणात भाग घेवू नये' अशी परिपत्रके शाळा कॉलेजच्या नावे काढतो हे दुर्भाग्यच. काही दिवसांपूर्वी लाहोरमध्ये स्टुडंट्स युनियनतर्फे विद्यार्थी सप्ताह साजरा केला गेला. तेथे सुध्दा सर अब्दुल कादर आणि प्रा. इश्वरचंद्र नंदा यांनी सुध्दा विद्यार्थ्यांनी राजकारणात भाग घेवू नये या मतावर भर दिला.

भगतसिंगांचे राजकीय विचार :

पंजाबमधील राजकीय नेते आणि सरकारचेही असे म्हणणे होते की, विद्यार्थ्यांनी राजकारणात भाग घेवू नये. पंजाबला राजकीयदृष्ट्या मागासलेला समजण्यात येते. याचे कारण हे नाही की, येथे बलीदान देणारे कमी आहेत. अनेक सकंटांचे प्रहार त्यांनी सोसले असतांनाही असे का, तर आम्हाला देण्यात येणार शिक्षण कुचकामी आहे. विद्यार्थी आणि तरूणांना देशाच्या कारभारात काडीमात्रही रस नसतो त्याबद्दल त्यांना कसलेही ज्ञान नसते. ज्या तरूणांना उद्या देशाची धुरा हाती घ्यायची आहे त्यांना आजपासून आधळते अनुयायी बनवायचा उद्योग सुरू आहे. विद्यार्थ्यांचे मुख्य कर्तव्य शिक्षण घेणे हे आहे, म्हणून त्यांनी आपलं संपूर्ण लक्ष अभ्यासात गुंतवायला हवं, परंतु देशाच्या परिस्थितीच ज्ञान आणि त्यात सुधारणा करण्याचे उपाय यावर विचार करण्याची क्षमता निर्माण करणे याचा मात्र या शिक्षणात समावेश होत नाही. फक्त कारकुणी करायला शिकवायचं असेल तर त्या शिक्षणाचं काम काय? असा प्रश्न भगतसिंग यांनी उपस्थिती केला होता. अतिचलाख मंडळी असेही म्हणतात की, तुम्ही राजकीय गोष्टी शिका त्यावर विचार करा मात्र, आताच व्यवहारिक राजकारणात भाग घेवू नका, कारण तुम्ही आणखी शिकून लायक बनून उद्या देशाची सेवा करणे हेच देशाच्या फायद्याचं आहे.

आजच्या काळात देशाला तन—मन—धन अर्पण करणाऱ्या आणि देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी झापाटलेपणाने आपलं सार आयुष्य झोकून देणाऱ्या देशसेवकांची गरज आहे, हे आज सर्वसामान्य आहे. अशी माणसे वृध्दामधुन पुढे येणार आहेत का? कुटूंब आणि संसाराच्या रामरगड्यात अडकलेल्यांमधुन असे लोक मिळतील का? तर नाही, जे कोणत्याही जंजाळात अडकलेले नाहीत असे नवयुवक अशा कार्यासाठी पुढे येऊ शकतात. जर त्यांनी काही व्यवहारिक ज्ञान मिळवलं असेल तर अशा जंजाळात पडण्यापुर्वीच विद्यार्थी विचार करू शकतील. गणित आणि भुगोलाची नुसती पेपर लिहिण्यासाठी धोंकपट्टी केलेल्या विद्वानांकडून आपण अशी अपेक्षा करू शकत नाही.

जालियनवाला बाग हत्याकांडानंतर इंग्रजांनी जातीय दंगलीचा बराच वापर केला, त्याचा परिणाम म्हणून १९२४ साली लहोरमध्ये अतिशय अमानुषपणे हिंदु—मुस्लिम दंगलीझाल्या, या आशयावर आपले विचार मांडतांना भगतसिंग म्हणतात की, धर्माला राजकारणापासून वेगळं ठेवलं पाहिजे. धर्म ही व्यक्तीगत बाब आहे. त्याला राजकारणात आणु नये, जी सगळ्यांना एकत्र येण्यास बाधक आहे. १९१४ — १५ च्या काळातील हुतात्म्यांनी धर्माला राजकारणापासून वेगळे केले होते. त्यात शीखपुढे येवून फाशी गेले आणि हिंदु व मुस्लिम देखील मागे राहले नाही. धर्माला राजकारणापासून वेगळे करू पाहणारे काही भारतीय नेते यावेळी मैदानात उतरले आहेत, झगडा संपवून टाकण्याचा हा एक सुंदर उपाय आहे आणि आम्ही त्याचे समर्थन करतो, धर्माच्या बाबतीत आपण वेगळे असलो तरी. जर धर्माला वेगळे केले तर राजकारणाच्या बाबतीत आपण सर्व एकत्र येऊ शकतो.

थोडक्यात भगतासिंगांनी राजकारणावरील आपले विचार मांडतांना विद्यार्थ्यांनी शिक्षणाबरोबरच राजकारणातही सहभागी व्हावे जेणेकरून देशातील नकारात्मक परिस्थितीवर उपाय काढण्याची क्षमता त्याच्यात निर्माण होवून देशाच नेतृत्व ते योग्य प्रकारे करू शकतील, त्याचबरोबर धर्म ही व्यक्तीगत बाब असल्याने धर्माला राजकारणात आणु नये. धर्म हा राजकारणात एकत्र येण्यास बाधा निर्माण करतो आहे. म्हणून धर्म राजकारणापासून वेगळा ठेवण्याचा विचार भगतसिंग मांडतात. २८ सप्टेंबर १९०७ हा भगतसिंगांचा जन्मदिवस. अवघ्या सोडतेवीस वर्षांचे आयुष्य लाभलेल्या भगतसिंगांचे स्मरण त्यांच्या जन्माला ११० वर्षे होत असतानाही केले जाते. याचे कारण भगतसिंग क्रांतिकारण आंदोलनाचे नेते होते आणि ते व त्यांचे साथीदार अतुलनीय धैर्याने फासावर चढले, इतकेच नाही तर आपल्या कुशाग्र बुद्धीने, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने, आणि सखोल अध्ययनाने त्यांनी भारतीय समाजाच्या परिवर्तनाचे स्वप्न पाहिले, त्यासाठी जे विचार मांडले ते विचार आजही प्रासंगिक आहेत.

भगतसिंगांच्या चिंतनाचा केंद्रबिंदु सामान्य माणूस व शोषित, पीडित समाज होता ते सर्वांसाठी समान न्यायाची मागणी करत होते. ते समता, बहुता आणि विश्वप्रेमावर विश्वास ठेवणारे विचारवंत होते. आज देश स्वतंत्र झाला आहे, तरीही लोकांवर अत्याचार होत आहे. शेवटी आपण असे म्हणू शकतो की, स्वतंत्र भारतात आजही समस्यांनी आपले घर केले आहे. फक्त समस्यांचे स्वरूप बदलले आहे. नाटक तेच आहे फक्त प्रेक्षक बदलले आहे. या स्थितीला बदलण्यासाठी भगतसिंगांचे विचार वर्तमानकाळातही प्रासंगिक ठरत आहे.

भगतसिंगांचे प्रौढ राजकीय चिंतन एकीकडे तर गदर पार्टीच्या विकासाची वेगळी परंपरा दुसरीकडे. देशातील कम्युनिस्ट आंदोलनाच्या विकासातील कालखंडाचे चित्रण आहे. ज्याचे भगतसिंग स्वतः अभिन्न अंग आहे. भगतसिंग म्हणतात, पंजाबला राजकीयदृष्ट्या मागासलेला म्हटल्या जाते याचकारण काय आहे? का पंजाबने बलीदान दिलेले नाही? पंजाबने संकटे पचविलेली नाही? त्यांना वाटायचे की विद्यार्थ्यांना व युवकांना शाळेत व कॉलेजमध्ये राजकारणाविषयी शिक्षण द्यायला पाहिजे. भविष्यात मोठा नेता बनवण्याच्या दृष्टिकोनातून आपण विद्यार्थ्यांना शिकवले पाहिजे. या कारणामुळेच ते म्हणतात, विद्यार्थ्यांना कॉलेजमध्ये दाखल होण्याअगोदर अशा आशयावर स्वाक्षरी करून घेतल्या जायची की ते राजकारणात भाग घेणार नाही.

भगतासिंगांनी आपले राजकारणाविषयीचे विचार आपल्या 'विद्यार्थी आणि राजकारण' या लेखामध्ये मांडले आहेत. ते असे विद्यार्थी निर्माण करू इच्छितात की जे पुढे चालून मोठ्यात— मोठे नेते बनतील ते राजकीयशिक्षणाचे समर्थक होते, जे राजकीय नेता क्रांतीकारी व देशभक्तांचे कल्याण करेल. वर्तमान काळातही देशाला कल्याणाचे कार्य करणारा नेता, क्रांतीकारी आणि देशभक्तांची आवश्यकता आहे. आज

आपल्याला स्वार्थी नेतेच दिसतात. या स्थितीत बदल घडून आणण्यासाठी आपल्याला आज अब्दुल कलाम यांच्यासारखे नेते निर्माण करावे लागतील. आपल्या देशाला भ्रष्ट नेते खात आहेत. आपल्या स्वार्थी वृत्तीमुळे विदेशातील स्विसबँकेत काळा पैसा जमा करत आहेत हा एकप्रकारचा देशद्रोहच आहे. आज आपल्याला भगतसिंगांसारख्या देशप्रेमी, निधर्मी व समाजवादी दुरदृष्टीवाल्या नेत्याची गरज आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले परंतु इतक्या वर्षात आजही भारतात झोपडपट्टीमध्ये, फुटपाथवर लोक आपले जीवन लगतात. भगतसिंगांच्या विचारांची प्रासंगिकता आहे. भगतसिंगाना इंग्रजी सत्तेपासून स्वतंत्र पाहीजे नव्हते तर त्यांना समाजातील उपासमारी, दुःख अन्याय, अत्याचा व दारिद्र्य याला सुध्दा संपवायचे होते त्याच्या मते जोपर्यंत हे प्रश्न सुटणार नाहीत तोपर्यंत आपण खर स्वातंत्र्य उपभोगू शकता नाही. त्यामुळे भगतसिंगांचे विचार प्रासंगिक ठरतात.

सारांश :

भगतसिंगांचे विचार आपल्यासमोर एक आदर्श उभा करतात. आपल्या देशातील महाविद्यालय व विद्यापीठांमध्ये विद्यार्थी संसदव त्याचे अध्यक्ष, सचिवांच्या निवडणुका होतात, कदाचित याचे कारण भगतसिंगांद्वारा लिहीलेला 'विद्यार्थी आणि राजकारण' हा लेख आहे.

राजकारणामध्ये आजही नेते बोलतात एक आणि करतात एक, त्यांचे खाण्याचे दात वेगळे तर दाखवण्याचे दात वेगळे आहेत. आमचे राजकीय नेते निवडणुकांच्या वेळी मोठ्या-मोठ्या गोष्टी करतात, परंतु त्यांना पूर्ण करण्याची वेळ येते तेव्हा त्याला विसरून जातात. निवडणुकांच्या वेळी पैशाचा वापर करून व धार्मिक, जातीय भावनांचा आधार घेवून निवडणुका लढवतात. म्हणून भगतसिंग म्हणतात अशा षडयंत्रणा थांबवण्यासाठी, कायमच्या बंद करण्यासाठी एक महत्वपूर्ण इलाज म्हणजे. जगातील गरीबी आणि गुलामी दुर झाली पाहजे प्रत्येक देश स्वातंत्र्यासोबत पोटाचा प्रश्नही सोडवू शकला पाहीजे.

त्याच प्रमाणे भगतसिंगांच्या मते युवकांनी राजकारणात भाग घेवून राजकारणाचे डावपेच शिकणेही तेव्हाच गरजेचे आहे. त्यासाठी सरकारने युवकांना राजकीय शिक्षण देणे गरजेचे आहेत. आज जर सामुहिक राजकारण करायच झाल्यास धर्मीला राजकारणापासून वेगळे ठेवनेच सोयस्कर असेल.

संदर्भ :

१. डॉ. ढवळे अशोक (सं.), डॉ. पाटकर रमेशचंद्र, शहीद भगतसिंग आठवणी, विवेचन आणि विचार, जनशक्ती प्रकाशन.
२. डॉ. ढवळे अशोक, शहीद भगतसिंग एक मृत्युंजयी क्रांतीकारक जनशक्ती प्रकाशन.
३. (ले.) भगतसिंग, (सं.) पद्मा लक्ष्मी, भगतसिंग के विचार नवप्रभात साहित्य.
४. (सं.) डॉ. अशोक ठवळे, डॉ. पाटकर रमेशचंद्र, शहीद भगतसिंग आठवणी, विवेचन ,आणि विचार जनशक्ती प्रकाशन

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514

ISSN: 2249-894X

VOLUME - 7 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2018

भगतसिंगांचे धार्मिक विचार व त्याची प्रासंगिकता

डॉ. सुहास रंगनाथ मोराळे^१, गीता शंकर गाडेकर^२

^१विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

माजी संचालक, विद्यार्थी कल्याण विभाग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

^२(पीएच.डी संशोधक विद्यार्थी), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

भारत हा धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य देश असूनसुद्धा राजकारणात सांप्रदायिकता वाढत आहे. राजकारणाचे असे नकारार्थी स्वरूप निर्माण होत असून ते संपविण्यासाठी भगतसिंगांच्या धार्मिक विचारांची गरज आजही भारताला आवश्यक वाटते.

धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीचा पुरस्कार करूनही भारतात पुन्हा एकदा धर्मसत्ता आणण्याचा प्रयत्न होत असून. हिंदु — मुस्लिम यांच्या वादात देशाचा सर्वहारा वर्ग भरडला जात आहे.भारत देश हा बहुधर्मीय असून कुठल्याही धर्माला श्रेष्ठ — कनिष्ठदर्जा न देता धर्मनिरपेक्ष या तत्वाचा स्विकार केला. मात्र आज भारताची अवस्था अतिशय दयनीय झाली आहे. एका धर्माचे अनुयायी दुसऱ्या धर्माचे कट्टर शत्रु आहेत. आता तर एका धर्माचा असणे हे दुसऱ्या धर्माचा कट्टर शत्रु असल्यासारखे आहे. राष्ट्रीय व प्रांतिक राजकारण देखील आज जात व धर्माधारित होतांना दिसते. परिणामी समाजात सांप्रदायिक रेषे वाहुन समाज विखुरलेल्या अवस्थेत दिसतो. म्हणूनच या समाजाला योग्य दिशा देण्याकरिता महान तत्वज्ञानाची व विचारांची गरज आहे. याबाबत स्वातंत्र्य लढयात स्वतःच्या प्राणाची आहुती देणाऱ्या शहीद भगतसिंगांच्या विचारांची प्रासंगिकता आजच्या परिस्थितीत महत्त्वाची ठरते.

भगतसिंगांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता :

जून १९२८ मधील 'किर्ती' च्या अंकात 'जातीय दंगली आणि त्यावरील उपाय' या लेखात भगतसिंगांनी लिहिलेले विचार आज ८८ वर्षांनंतर देखील किती कालसुसंगत वाटतात. यावरूनच भगतसिंगांच्या जाती, धर्म व सांप्रदाय यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोण कसा होता हे लक्षात येते, म्हणूनच त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते. भगतसिंगांना फाशी झाली तेव्हा ते अवघ्या २३ वर्षाचे होते. एवढ्या कमी वयात प्रचंड वाचनाच्या जोरावर भगतसिंगांनी अनेक अवघड, 'क्लिष्ट आणि गंभीर विषयाबद्दल ज्ञान ग्रहण केले होते. आपल्या देशातील समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था आणि अर्थकारण या सर्वच गोष्टींच्या मुळाशी धर्म ही संज्ञा जोडली गेलेली दिसते, असे आढळल्यावर भगतसिंगांनी देखील धर्माबद्दलची आपली मते आणि आणि अभ्यास प्रचंड वाढवला होता.

धर्माची स्थापना ही मुळात लोकांना त्यांच्या मुलभूत अधिकारापासून दुर ठेवण्यासाठी करण्यात आली. सर्वहारा वर्गातील लोकांना जर त्यांच्या शोषणांची जाणीव होऊ द्यायची नसेल आणि त्यांच्यातील बंडाची ताकत नियंत्रित ठेवायची असेल तर 'धर्म' नावाची अफुची गोळी त्यांना चारून गुंगीत ठेवावे लागते. या मुळ प्रेरनेतुन धर्माचा प्रचार करण्यात आला आणि लोकांना सोयीस्करपणे मुर्ख बनवण्यात आले. या सर्व गोष्टी लक्षात घेवून मार्क्सवादी धर्मचिकीत्सेचा अभ्यास करून भगतसिंगांनी मे १९२८ च्या 'किर्ती'या अंकात 'धर्म आणि आमचा स्वातंत्र्यलढा' हा लेख लिहिला. ते पुढे स्वातंत्र्याविषयी बोलतांना म्हणतात.इंग्रजांच्या पकडीतून सुटका करून घेणे एवढाच आपल्या स्वातंत्र्याचा अर्थ नाही, जेव्हा लोक आपआपसात मिळून मिसळून

राहतील आणि बौद्धिक गुलामगीरीतून मुक्त होतील ते संपूर्ण स्वातंत्र्याचे नाव आहे, असे मत त्यांनी या लेखात मांडले. भगतसिंगांना धार्मिक आणि जातीय राजकारणाचे संभाव्य धोके ज्ञात होते म्हणूनच नौजवान भारत सभेच्या माध्यमातून त्यांनी हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा संदेश तरूणांमध्ये दिला. राज्यकर्ते म्हणजेच सत्ताधारी वर्ग हे नेहमीच आपली सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी जनतेमध्ये धार्मिक आणि जातीय तेढ निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत असतात. भगतसिंग सांप्रदायिकता पसरविण्यामध्ये वृत्तपत्राची भूमिका सांगतांना म्हणतात, ज्याप्रमाणे राजकारणी नेते जातीय दंगली घडवून आणण्यास कारणीभूत आहेत, अगदी त्याप्रमाणेच वृत्तपत्रवाले देखील अशा दंगलींना भडकवण्याचे काम करतात. नैतिक शिक्षण देणे, लोकांना फुटिरतेपासून बाहेर काढणे, जातीयवादी भावना हद्दपार करणे, परस्परांमध्ये सलोखा निर्माण करणे हे वृत्तपत्रांचे खरेखुरे कर्तव्य आहे, पण अज्ञानाचा प्रसार करणे, पुढिरतेचा प्रसार करणे, जातीयवादी बनवणे, लढाई, भांडणे करायला लावणे आणि भारतातील राष्ट्रीय सलोखा नष्ट करणे हेच त्यांनी आपले मुख्य कर्तव्य बनवले आहे. भगतसिंगांनी पत्रकारीता आणि प्रसार माध्यमांवर केलेली वरील टिप्पणी आपल्या मिडीयाला हबेहुब लागू पडते कारण पत्रकारिता हे माध्यम कुठल्या पातळीवर जाऊन काम करताहेत हे आपण रोज पाहतो.

धार्मिक व जातीय दंगलीची कारणे शोधतांना भगतसिंग म्हणतात 'जातीय दंगलीची मुळे जर आपण शोधू लागलो तर त्याचे कारण आर्थिक आहे, कारण भारताची आर्थिक परिस्थिती इतकी वाईट आहे की, आजही लोकांना येथे पोट भरून जेवायला मिळत नाही मग अशाउपासमारी व दुःखाने व्याकुळ झालेला माणूस सगळे तत्वज्ञान गुंडाळून टाकतो. भगतसिंगांनी त्याकाळी मांडलेले विचार आजच्या परिस्थितीला जसेच्या तसे लागू होतात, कारण आज आपण भारतात प्रचंड प्रमाणात वाढलेली आर्थिक विषमता पाहतो आणि या आर्थिक विषमतेतूनच कुपोषण, रोगराई यापासून ते जातीय आणि धार्मिक विद्वेषापर्यंतचे प्रश्न आज देशासमोर निर्माण झाले आहे. सर्वहारा वर्ग उदा. शेतकरी, कामगार यांच्यात जोपर्यंत वर्गीय जाणिवा निर्माण होणार नाही तोपर्यंत ते धार्मिक द्वेषाच्या भावनेपासून दुर होऊ शकत नाही.

भगतसिंगांच्या स्वप्नातील 'मानवता' या एकाच धर्मावर आधारलेली समाजवादी भारतीय समाजरचना निर्माण करायची असेल आणि जाती-धर्माच्या आधारे होणाऱ्या कत्तली थांबवायच्या असतील तर भगत सिंगांनी सांगितलेल्या 'इन्क्लाब' अर्थात क्रांतीनाऱ्याला सर्वसामान्य जनतेपर्यंत घेऊन जावे लागेल. धर्म समाजावून सांगण्याऐवजी त्यांच्या समस्या आणि त्या समस्यांना कारणीभूत असलेले घटक ओळखायला शिकवावे लागेल तेव्हाच खऱ्या अर्थाने भारतात सामाजिक सलोखा निर्माण होऊन लोक स्वाभिमानाने आयुष्य जगतील. धर्माधपणामुळे मानसातील संकुचीतपणा वाढत चालला आहे. धर्म हा क्रांतीतील मोठा अडथळा असून तो घरापुरता जरी मर्यादीत ठेवला तरी त्याने भेदभाव वाढेल. क्रांतीकारक हे धर्माला बुद्धीची गुलामगीरी मानत होते, धर्म हा माणसाचे वेळोवेळी खच्चीकरण करतो. सर्व लोक एक व्हावे असे भगतसिंगांना वाटायचे पण त्यात श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्पृश्य-अस्पृश्य असे विभाजन त्यांना मान्य नव्हते. परंतु धर्म हा या भेदभावाला अधिक खत-पाणी घालतो.

अनेक धर्माच्या वेगवेगळ्या अनिष्ट प्रथा होत्या त्या प्रथांविषयी कोणी बोलू शकत नसेल तर त्यांनी आपल्या घरात चुपचाप बसावे, इस्लामावर विश्वास न ठेवणाऱ्याला मृत्युदंड द्यायला हवा असा धर्म सांगतो. त्यापेक्षा आपण ऐक्याची घोषणा केली तर काय वाईट होणार आहे. ओढून ताडून धर्माच पठण करण्यापेक्षा यापासून सुटकाकरून घ्यायला पाहिजे. भगतसिंग हे धर्माला स्वातंत्र्य लढयातील मोठा पहांड समजत होते. काही म्हणतात कुराणातजे सांगितले ते खरे आहे आणि काही म्हणतात, हिंदु धर्म ग्रंथात जे सांगितले ते खरे आहे. येथे तर आपल्या विचार करण्याच्या क्षमतेला रजा दिल्या सारखे वाटते. वेगवेगळ्या घटना, खाण्यापिण्यातील भेदभाव, स्पृश्य-अस्पृश्यता मुळापासून उखाडून टाकल्या पाहिजे, जोपर्यंत आपण आपल्या संकुचीत वृत्तीचा त्याग करत नाही. तोपर्यंत एक्य निर्माण होणार नाही. हे केले तरच आपला देश महासत्तेच्या दिशेने वाटचाल करेल त्यावेळी लोक आपआपसात मिळून — मिसळून राहतील आणि बौद्धिक गुलामगीरीतून मुक्त होतील तेव्हाच ते खऱ्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतील. असे त्यांना वाटत होते. परंतु आज पुन्हा एकदा भारताच्या राजकारणाचे चित्र बदलत आहे. भारताने धर्मानिरपेक्ष लोकशाहीचा पुरस्कार केला असला तरी धर्माचे पुनरुज्जीवन देखिल गतिमान होत आहे. म्हणूनच 'स्वातंत्र्यानंतर

संविधानाने दिलेल्या, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मुल्य संपुष्टात येत आहेत. अशा परिस्थितीत भगतसिंगांचे विचार प्रासंगिक वाटू लागतात.

आपल्या देशासारखी बिकट परिस्थिती आज कोणत्याच देशाची नाही. धर्माच्या नावावर येथे दंगली होतात, धर्माच्या आधारावर निवडणुकांमध्ये मते मिळवतात. कोणत्या एका धर्माचे अथवा जातीचे होणे दुसऱ्या धर्मा अथवा जातीसाठी शत्रुत्व निर्माण करणे आहे. भारतात आजही पूर्णपणे उच्च व निच असणारे भेद संपलेला नाही. व्यक्ती बाहेरून तर मोठ्या-मोठ्या गोष्टीचा पुल बांधतो परंतु त्याच्या मनात आजही निच जातीच्या प्रति घृणा, द्वेष घर करून बसला आहे.

भारतात आजही धर्माच्या नावावर संघर्ष घडत आहेत. २००२ मध्ये गोश्रा हत्याकांड गुजरातमध्ये झाला. तर महाराष्ट्रात खैरलांजी हत्याकांड झाले. हे चीत्र असे स्पष्ट करते की, आजही जाती आणि धर्म मानवतावादी म्हणल्या जाणाऱ्या व्यक्तीच्या रक्तात पळत आहे. याला थांबवणे आपले कर्तव्य आहे. धर्म आणि ईश्वरा संबंधी भगतसिंगांचे विचार खऱ्या अर्थाने आपली आवश्यकता बनली आहे ते म्हणतात, “आज सर्वत्र धर्मवाद आणि ईश्वरवादाने हाहाकार निर्माण केला आहे, या मानसिक स्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी स्वतःला परिवर्तनवादी, प्रगतीशील म्हणणारा या मानसीक स्थितीतून बाहेर आला आहे का ? याचे आत्मपरीक्षण करणे जरूरी आहे. भारत हा बहुधर्मीय देश असून त्यात विभिन्न धर्मांमध्ये समन्वय नसेल तर समाजात शांती निर्माण होणे दुरापास्त होईल. भगतसिंग धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार करतांना दिसतात आणि ही धर्मनिरपेक्षता आमच्या संविधानात व्यक्त झाली आहे. शासनात धर्माचा कोणताही हस्तक्षेप असणार नाही, परंतु प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या पसंतीच्या धर्माचे आचरण, प्रसार व प्रचार करता येईल वा कोणताच धर्म न पाळण्याचे स्वातंत्र्य नागरिकास असेल असे आपले संविधान सांगते.

सारांश:

भगतसिंगांनी धर्मनिरपेक्षतेचे स्वागत केले असले, तरी ते पुढे धर्महिनेचा पुरस्कार करताना दिसतात. ते अध्यात्मवादी नव्हते, एक नास्तिक होते. धर्मनिरपेक्षतेचा स्विकार करूनही आज समाजाचे विघटन करणारे राजकारण जोराने सामोरे आनले जात आहे. धर्माच्या व गाईच्या नावे गोरखधंदे उघडले गेले आहेत. वास्तविक प्रश्नापासूनच्या विमुखतेसाठी धार्मिक प्रवचनांचे डोस पाजले जाते. स्वातंत्र्याला ७२ वर्षे उलटली असताना आजही धार्मिक उन्माद फैलावून समाजव्यवस्था बिघडवता येत असेल तर भगतसिंगांचा धर्महिनेचा अर्थात धर्माला नाकारण्याचा विचार आजच्या तरुणांना प्रेरक होवू शकेल.

भगतसिंग म्हणतात की, धर्म व्यक्तीची व्यक्तीगत बाब आहे. यामध्ये दुसऱ्याचा हस्तक्षेप नको, त्याचप्रमाणे धर्म हा राजकारणात नको, कारण तो सगळ्यांना एकत्र येवून काम करण्यास अडथळा बनतो. यासाठीच ‘गदर पार्टी’ सारखे आंदोलन एकजुट आणि एकत्रीत राहिले. भगतसिंग एक क्रांतीकारक, लेखक, संपादक, विचारवंत आणि तत्त्वज्ञ होते, ते जर आज जीवंत असते तर कदाचित भारत एका वेगळ्या अवस्थेत असता. भगतसिंगांचे चिंतन आणि अभ्यास प्रचंड होता आणि त्याच आधारावर त्यांनी अनेक विषयावर लेखन केले आपले विचार मांडले जे की आजच्या परिस्थितीला प्रासंगिक ठरतात.

संदर्भ सुची:

१. डॉ. ढवळे अशोक, भगतसिंग, एक मृत्युजंय क्रांतीकारक, जनशक्ती प्रकाशन
२. संपा. चमनलाल, भगतसिंग के राजनीतिक दस्तावेज, राष्ट्रीय पुस्तक न्याय भारत
३. भगतसिंग (ले.), पद्मा लक्ष्मी. (स.), भगतसिंग के विचार, नवभारत साहित्य
४. वेद स्वरूप नारंग, डॉ. ज्ञान कौरकपुर, शहीद भगतसिंग की जेलडायरी, राज पब्लिशिंग हाऊस जयपुर, प्रथम आवृत्ती २००२.

३३. जाती आणि धर्माचे राजकीयकरण

डॉ. सुहास रंगनाथ मोराळे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

महेश बाबुराव कांबळे

राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना

भारत हा जसा कृषिप्रधान देश आहे तसाच तो जातिप्रधान म्हटला तर अतिशयोक्ती होणार नाही. जवळपास ६५०० पेशा जाती आणि जवळपास ७ वेगवेगळ्या धर्मांचा अधिवास प्राचीन काळापासून भारतात आढळतो. वेगवेगळ्या प्रथा, परंपरा, देवते, श्रद्धा असलेला प्रचंड धार्मिक आणि विविधता असलेला देश जगाच्या पातळीवर कुठेच पहायला मिळणार नाही. भारताएवढी सांस्कृतिक भिन्नता जगातल्या कुठल्याच देशात अपवाद वगळता दिसून येणार नाही. इथल्या प्रत्येक जातीची सांस्कृतिक, भौगोलिक, भाषीक वैशिष्ट्य आहेत. काही वेळेस या जाती आणि धर्म परस्परांच्या टोकाच्या मतभेदातून कधी संवाद तर कधी संघर्ष करत आलेले आहेत. स्वातंत्र्यानंतर या सर्वांना समान धाग्यात गुंफून राष्ट्रीयत्वाच्या एका सूत्रात बांधणे अतिशय जटिल काम संविधान सभेच्या सदस्यांना करावे लागले आहे. संसदीय लोकशाहीत निवडणुकीच्या माध्यमातून अनेक राजकीय पक्ष या जातीय आणि धार्मिक गटाना आपली 'व्होट बँक' गृहीत धरून आपले राजकारण चालवत असल्याचे वेळोवेळी सिद्ध झालेले आहे. निवडणुकीच्या माध्यमातून जातीय आणि धार्मिक अस्मितांना गोजारत आपआपल्या जातीय आणि धार्मिक व्होट बँक सुरक्षित ठेवण्याच्या राजकीय पक्षाच्या खेळीमुळे देशाच्या एकात्मतेला धोका निर्माण होत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतीय राजकारणात जात आणि धर्म या महत्त्वपूर्ण घटकाचा निवडणुकात होणारा प्रभाव अभ्यास करणे.
२. जात आणि धर्माचा वापर निवडणुकात व्होट बँक म्हणून होणाऱ्या दुष्परिणामाचा अभ्यास करणे.
३. जात व धर्माधिष्ठित राजकारण व लोशाहीवर त्याचा होणारा परिणाम यांचा अभ्यास करणे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच भारतीय राजकारणात धर्म आणि जात हा घटक महत्त्वपूर्ण राहिलेला आहे. राष्ट्रीय काँग्रेस जरी पूर्ण भारतीय नागरिकांची प्रतिनिधीत्व करणारी संघटना असली तरी १९०६ साली स्थापन झालेली मुस्लीम लीग व १९१५ मध्ये स्थापन झालेली हिंदू महासभा या त्यावेळी असलेल्या धर्माचा प्रभाव किती गडद होता हे स्पष्ट करतात. पूर्वीपासूनच धार्मिक प्रतिकांचा वापर राजकारणात होत आलेला आहे. लोकमान्य टिळकांनी शिवजयंती आणि गणेशउत्सव या कार्यक्रमांना धार्मिक अश्रिष्ठान देत स्वातंत्र्य पूर्व काळात ब्रिटिशांविरुद्ध असंतोष निर्माण केलेला होता. महात्मा गांधींनी सुद्धा खिलाफत चळवळीला पाठिंबा देवून मुस्लीमांना असहकार चळवळीत सामील करून घेतले होते. यावरून स्पष्ट होते की आज जरी जाती आणि धर्माचा वापर राजकीय पक्ष निवडणुका जिंकण्यासाठी करून घेत असले तरी याला स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून एक मोठी पार्श्वभूमी राहिलेली आहे.

जातीचे राजकारण

संसदीय लोकशाहीत प्रतिनिधीत्वाला खूप महत्त्व असते. लोक आपले प्रतिनिधी सभागृहात निवडणुकीच्या माध्यमातून पाठवत असतात. आजच्या निवडणुकात जात हा निवडून घेण्यासाठी अतिशय महत्त्वाचा घटक बनलेला आहे. एखाद्या मतदारसंघात कुठल्या जातीचे प्राबल्य आहे यावर त्या मतदार संघातील उमेदवार ठरवला जातो. किंबहुना त्याचे उमेदवाराला उमेदवारी दिली जाते की ज्याच्या जातीची लोकसंख्या जास्त आहे.

असे जरी असले तरी अलिकडच्या काळात जातीय अस्मितांना बळकटीकरण करण्याचे काम जोरदारपणे चालू आहे. ग्रामधून जाती जातीत टोंकांचा संघर्ष उभा राहत आहे. आपली जात इतर जातीपेक्षा कशी श्रेष्ठ आहे याचा अभिमान वाटून इतराबद्दल द्वेषाची भावना निर्माण केली जात आहे. आज देशभरात अनेक मागास जातींना आरक्षण हवे आहे. पण संविधानिक चौकटीच्या मर्यादेमुळे ते आरक्षण देताना बऱ्याच अडचणी येत आहेत. पण यातून टोंकाचा जातीय संघर्ष निर्माण झालेला आहे. महाराष्ट्रातील मराठा गुजरातमधील पटेल, हरियाणामधील जाट, उत्तरप्रदेशातील यादव, बिहार मधील कर्मा यासाठी प्रयत्नरत आहेत.

राजकीय पक्ष याचा आपल्या राजकीय स्वार्थासाठी फायदा घेत आहेत. खरं तर स्वातंत्र्यानंतर जातजाणिवा नष्ट होऊन एकसंघ समाज निर्माण होणे अपेक्षित होते. पण नंतरच्या काळात निवडणुकांच्या माध्यमातून जातीय अस्मिता आज ही मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात असल्याचे व उत्तरोत्तर त्या तीव्र होत असल्याचे दिसून येत आहे.

धर्म आणि राजकारण

भारतीय राज्यघटनेने भारत हा धर्मनिरपेक्ष असल्याचे सुरुवातीलाच घोषित केलेले आहे. भारतात अनेक धर्मांचे लोक प्राचीन काळापासून वास्तव्यास आहेत. अनेक परकिय धर्म येथे आक्रमक म्हणून आले व इथलेच बनले. यात खूप मोठा इतिहास आहे. हे धर्म कधी एकमेकांशी सौदहार्याने तर कधी संघर्षने एकमेकांशी व्यवहार करत येथेच स्थाईक झालेले आहेत.

धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व स्वीकारल्यानंतर खरे तर धर्म आणि राजकारणाची पूर्णपणे फारकत अपेक्षित होती. पण वास्तवात परिस्थिती मात्र पूर्णपणे वेगळी आहे. स्वातंत्र्यानंतर पाकिस्तानची निर्मिती धर्माच्या आधारावर केली गेली. त्यामुळे पाकिस्तान जस मुस्लीम राष्ट्र आहे तर मुळचा हिंदुस्तान असलेला हा भूप्रदेश पाकिस्तान वगळता हिंदू राष्ट्र म्हणून ओळखला गेला पाहिजे. अशी बहुसंख्य हिंदू राष्ट्रवाद्याची धारणा झाली. हिंदू राष्ट्रवादाच्या ऐवजी (Indian Nationalist) हिंदू राष्ट्रवाद (Hindu Nationalism) संघटीत होवू लागला आणि साम्यवाद, समाजवाद, गांधीवाद यांना विरोध करीत हिंदुत्ववाद इवढुल होवू लागला.

या देशात हिंदू हा बहुसंख्य आहे. त्यामुळे अल्पसंख्य असलेल्या धार्मिक गटात भीतीची भावना असणे नैसर्गिक आहे. पण याचा बाऊ करत मुस्लीमांना वेगळे पाडण्यासाठी अनेक पक्ष त्यांची बाजू घेत राजकीय पोळी भाजून घेण्यास काम करत आलेले आहेत.

बाबरी मस्जिद चा प्रश्न गेल्या २५ वर्षांपासून चिगळत पडण्यामागे येथील राजकारणाचा मोठा हात आहे. धार्मिक भावनेचा वापर मोठ्या खुबीने करत आहेत. धर्मान्धतेचा प्रभाव सध्याच्या काळात प्रचंड वाढलेला आहे. गेल्या काही वर्षात झालेल्या धार्मिक दंगली याचेच उदाहरणे आहेत. धार्मिक उत्सवाचे मोठ्या प्रमाणात राजकीयकरण होत आहे. त्याला इवढेच रूप

1. Impact and Solutions of Global Warming

Phra Wutthiphong Aggavuddho (Kaewkaemda)
Researcher.

Dr. Suhas R. Morale

Research Guide, Head & Guide, Dept. of Political Science, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed.

Introduction

Global Warming is not a newly born concept in the world; it spread its wings slowly and gradually from very long period. But now it totally damages the ecosystem of the world.

The actual meaning of global warming is "increase the temperature on earth surface". It totally changed the climate system on earth due to the high temperature. It threatens the very existence of mankind. To understand the effect of each and implementing measures to save this planet are of dire urgency. Global warming occurs through the emission of greenhouse gases on the earth. The climate on the earth is changing. Ice age is interleaved with the global warming. In the present age, the temperature on the earth's climate system continue rapidly increase and it leads to global warming. The average temperature on the earth was increased by 0.6c. There are various reasons of global warming, , such as human activities, natural events, increasing of gases. The release of carbon dioxide and methane gases are two main contributors to climate change. The warming of environment almost inevitable now. Methane gases are sure to become an even bigger contributor as the planet warms and ice melt at the poles. The greenhouse gases come from the refrigerator and air conditioners.

So I describe its impact and analyses some solutions to protect our planet through the global warming and climate change.

Keywords: Impact, solutions of global warming

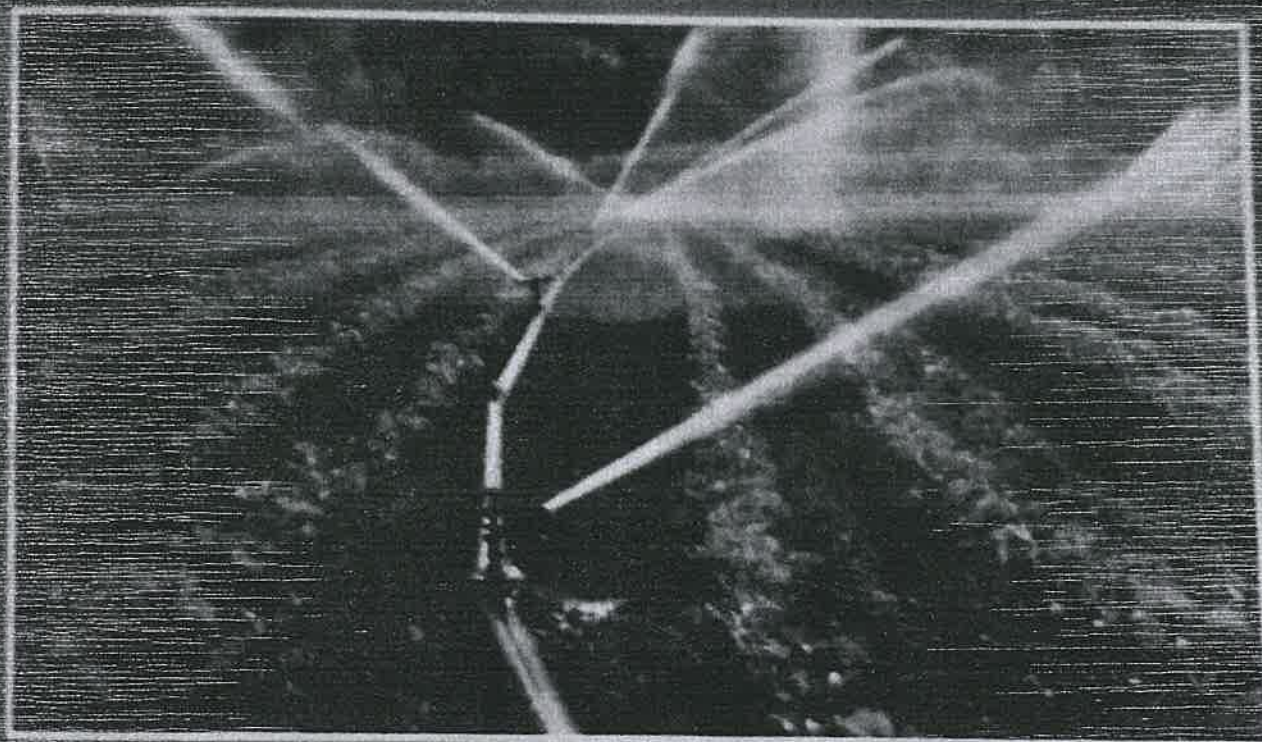
Impacts of Global Warming

The global warming totally changes the natural and human life. It effects the everything on the earth. Following are the most important impacts of global warming.

- Climate change
- Ozone layer depletion
- Sea level change
- Change Water balance

- Census of India, District Census Handbook Beed District (1981, 1991, 2001 and 2011).
- Chandna, R.C. (1986) Geography of population concept, determinants, and patterns, Kalyani
- Chandna, R.C. and sidhu, M.S. (1980) Introduction to population Geography, Kalyani, Publishers, New Delhi, PP 90-95
- Ghosh B.N. (1985) Fundamental of Population Geography, Streling Publisher's Private Limited, New Delhi, Pp. 31-32
- Krishan G. (1971): 'Distribution and Density of Population in Upper Bari Doab, Punjab (India)', National Geographer, Vol. 6, Pp. 31-36.
- Sawant, S.B. & Athawale A.S. (1994) 'Population Geography', Mehta Publishing House, Pune, pp. 93-95
- Triwartha G.T. (1953) A Care for Population Geography, A reader Mc-grow Hill, New York, p.22

Agriculture : Irrigation Processing Industries and Marketing System

Dr. Ashok B. Naikwade
Principal / Editor
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon

Dr. Chatragun U. Bhore
Executive Editor

INDEX

◆	Foreword ...	7
◆	Editorial ...	8
1	Agro Processing Industries: Problems and Prospect - Dr. Sarsare S. M., Dr. Karale N. B.	11
2	Spatio-Temporal Variation of Cropping Intensity : Tribal District of Nandurbar - Dr. B. S. Patil	20
3	Impact and Management of Disaster as a Geographical approach - Dr. Doke Ashok	31
4	Urbanization And Environment Concern : A Case Study of Beed City - Dr. Ghuge S.P.	38
5	Spatio-temporal Rainfall Distribution In Marathwada Region - Dr. M. T. Musande	44
6	Effect of Global warming on Indian Agriculture - Dr. Somnath Sarangdhar Khade	51
7	Irrigation Sources in Osmanabad District A Geographical Review - Dr. Tatipamul R.V	64
8	Ground Water Resources and Water Quality: A Case Study of Aurangabad District of Maharashtra - Mahesh Prabhakar Ratnaparkhi	72
9	Analysis of Tahsil wise Crop Diversification in Dhule District (M.S.) - Mr. S. R. Adgale, Mr. D.S. Nikumbh	89
10	Soil Degradation in India: Causes, Major Threats and Management Options - Balaji Bhimrao Waghmare, Dr. M.V. Suryawanshi	95
11	Agriculture: Irrigation, Processing Industries & Marketing System - Dr.D.G.Bhole, Dr. K.H. Nehete, Dr. A.N. Bharambe	112
12	Problems of Agriculture in Aurangabad District (MS)- Dr. Gajhans D.S., Dr.Gajar T.D.	117
13	Geographical Factor Affecting on Industrial Location in India - Patil Kishor Dadaji	123
14	A Study of Crop Combination in Dindori Tahsil of Nashik District, Maharashtra - Mr. Sachin R. Govardhane, Dr. Suresh K. Shelar	131
15	Role of Farm Pond in Changing Cropping Pattern & Productivity A Case Study of Latur District - Dr. B. P. Lahane, S.T. Jadhav	138
16	Understanding the Ways of Irrigation in Agricultural Fields to Enhance the Production - Prof. Shaikh I.B.,	146

or man-made tragedies like the gas leak at Bhopal, communal riots, refugee situation, various accidents, etc., is an event that leads to sudden disruption of normal life of society. Today, 75 percent of the world's population lives in areas affected at least once by earthquake, tropical cyclone, flood or drought. 85 percent of the people exposed to natural disasters live in countries having either medium or low human development. Recently, multifarious and frequently occurred natural disasters have brought about massive economic and life losses to the affected regions and hindered the regional socio-economic development. Disaster makes the heavy loss of life and property. When any disaster has been occurred social and economic mechanisms available are inadequate to restore the normal life of society.

Objectives :

1. To study the impact of disasters worldwide.
2. Role of Geography in Disaster Prevention and Management

Impact of Disaster :

Disasters are as old as human history but the dramatic increase and the damage caused by them in the recent past have become a cause of national and international concern. Over the past century, the number of natural and manmade disasters has climbed inexorably. The following table shows total impact of disaster worldwide. This impact is counted in variables like occurrence, total deaths (human, animals and livestock), affected people, injured, homeless people and economic damage.

In first quarter of last century, reported occurrences of disasters average were 11 per year, but in last quarter this figure went up to an average of 374. In the first 15 year of current century i.e. from 2001 to 2015, 664 disaster events are reported. Total people affected and the economic losses by these disasters were also increased during the period.

Since 1991, two-third of the victims of natural disasters were from developing countries, while just 2 percent were from highly developed nations. Those living in developing countries and especially those with limited resources tend to be more adversely affected.

Role of Geography in Disaster Prevention and Management :

Geography, the science of place and space, has two main branches: human geography and physical geography. Human geography is concerned with the spatial aspects of human existence and physical geographers study patterns of climates, land forms, vegetation, soils and water. In addition, geography is unique in bridging the social sciences (human geography) with the natural sciences (physical geography) i.e. a discipline serves as an effective bridge between the physical and cultural worlds. Studying the linkages between human activity and natural systems, i.e. human-environment interactions, is one of the most important tasks of geographical research. Geographic methods have strong capacity to draw theories and empirical findings from other disciplines and mould them with a spatial perspective to explain, or to predict, the distributions and relationships of phenomena related to disaster prevention and management.

All of us are living on disaster prone areas, may be of different natures, types and intensities and the interesting fact is that disasters vary in terms of nature.

adequate or effective countermeasures for risk reduction. In this field, geogra-phical research mainly focuses on how to deal with the distribution and remove of poisonous waste (e.g. heavy metal) and their proximity to other land uses, such as residential areas and farmland. Some researches include: assessing the concentration of potentially harmful heavy metals in the soil in order to evaluate the potential risks to residents and tourists; studying the distribution of trace metals in surface soils to assess the soil environmental quality; assessing soil heavy metal contamination and potential risk for human; heavy metals in soils and crops and related public health risk and environmental remediation related to heavy metal pollution.

3. Developing Disaster Monitoring and Simulation Systems : Remote sensing, GIS and related technologies have been utilized to provide real-time value-added data and information to authorities in areas of natural resources and environmental management and the role of GIS technologies in detecting, modeling and monitoring natural hazards are special. By using simulation system and technology, the simulation systems for major natural disasters and their emergency plans can be constructed according to the possibility of the occurrence of natural disasters and the principle of history recurrence. Taking advantage of 3S technology and network information management system, major natural disasters monitoring and situations assessment system and regional disasters reduction capacity assessment system can be established to prevent and reduce diversified disasters.

4. Post-Disaster Recovery and Reconstruction : It is necessary for local post-disaster recovery plans to achieve positive recovery outcomes that the plans include a sound participatory process and establish a

39

70

November - 2018

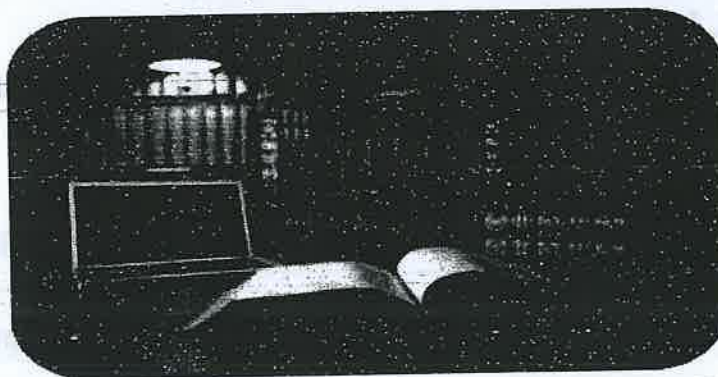
2018-19

ISSN NO:- 2249-894X

Impact Factor : 5.7631(UIF)

Vol.- 8, Issue - 2, November-2018

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	Characterization Tools R. K. Dhokale	1
2	Issues In Textile Industry Mr. Rupesh .D. Dubey and Dr. B.V. Dakore	13
3	Higher Education in India: Growth Prospects and The Role of ICT in Admission Process Dr. Pushkar Dubey and Deepak Pandey	17
4	Phytoplankton Diversity Of Pimpla (DHA) Talav, Ambajogai, Dist-Beed, Maharashtra Bhivgade S. W. and Salve U. S.	23
5	Assessment and Classification of Baseball Players of Vidarbha With Respect to their Somatotypes Dr. Riyaj Uddin and Vivek Surendra Sahu	26
6	Evaluating The Effectiveness of Media Literacy on Academic Performance of Adolescents in Kanyakumari District S. Ajantha Thamayanathi and G. Balasubramania Raja	32

287

278

PHYTOPLANKTON DIVERSITY OF PIMPLA (DHA) TALAV, AMBAJOGAI, DIST-BEED, MAHARASHTRA

Bhivgade S.W.¹ and Salve U. S.²

¹Department Of Botany, Yogeshwari Mahavidyalaya, Ambajogai.

²Department of Botany, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

ABSTRACT

The role of phytoplankton in energy budgets of aquatic ecosystem and their importance in establishing steps is well known. The phytoplankton density in water bodies are chief source of food for many fishes and aquatic animals. During present investigation algal Phytoplankton diversity is studied from April 2007 to March 2008. The present study deals with standing crop of Phytoplankton. Phytoplankton diversity was recorded maximum during the month of July, August, November and December.

KEYWORDS: Phytoplankton, Pimpla (Dha), Diversity, Maharashtra.

INTRODUCTION :

Phytoplankton play very important role in life of human being also used in all life, they are known to contain different bioactive compounds like proteins, carbohydrates, fats, vitamins, organic acids, amino acids, enzymes, minerals, toxins and antibiotics. All Algae are autotrophic and play key role at the base of food chain in aquatic and semi aquatic habitats, the algal constitute a source of base food, where in their chemical extracts has been potential in manufacture of synthetic food and other useful products. The role of phytoplankton in energy resource of aquatic ecosystem and their importance in establishing the industrial products is well known. Phytoplankton plays an important role in the biosynthesis of organic matter in an aquatic ecosystem. It serves for all living organism of water body, as food of fishes.

The present study was undertaken to record the Phytoplankton diversity in Pimpla Talav. It is 4 km away from Ambajogai. Phytoplankton plays key role in the ecosystem of the environment but over the year, the condition of Talav water as well as the surrounding area got deteriorated mainly due to the increase in human uses. The main objective of the present study is to understand the seasonal change of environment in relation to phytoplankton.

MATERIAL AND METHODS:

Monthly water samples were collected from the Pimpla Talav. The water samples were collected for physio-chemical analysis at monthly interval between 9.00 to 11.00 a.m. in two liter capacity plastic bottles. Algal samples were collected in small plastic tubes and preserved in 5% formalin solution, to which little amount of glycerin was also added. The taxonomic identification of algae was done qualitatively and quantitatively with the help of standard literature and monographs of Hustedt (1976), Prescott (1982) Tripathi and Pandey (1990) were followed to identify the phytoplankton. Now days, people are facing many domestic problems and water is one of them. Algae are specific in growing, therefore, their distributional pattern, ecology, periodicity, qualitative and quantitative occurrence differs widely. The Algal monographs of Prescott (1982), Tripathi and Pandey (1990) were followed to identify the Phytoplankton.

20	Gomphonema	A	A	A	R	R	C	C	R	A	R	A	A
21	Diatom	A	A	R	R	C	C	C	A	D	S	S	A
22	Navicula	A	A	R	R	C	C	D	C	C	R	C	A
23	Synedra	A	A	R	R	R	S	C	D	S	S	R	A
	Euglenophyceae												
24	Euglena	A	R	R	D	C	R	D	C	R	S	R	A

A-Absent , R-Rare , C- Common , S- Subdominant , D- dominant

REFERENCES:

- 1) Bairagi, S.P. and Goswami, M.M. 1994. Ecology of water blooms in some ponds of N.E. India. *Environ and Ecol.* 12(3):568-571.
- 2) Barhate, V.P. 1985. studies on the Algal flora of Vidharbha and Khandesh Maharashtra, Ph.D. Thesis, Nagpur University, Nagpur
- 3) Gopal, B., Goel, R.K., Sharma, K.P. and Trivedy R.K. (1981). Limnological study of fresh water reservoir Jamwa-Ramgarh (Jaipur). *Hydrobiol.* 83:283-294.
- 4) Nandan, S. N. 1993. Study of algal bloom in water of Baroda river. *Indian Bot. Repr* 12 lett 14:1-6
- 5) Pandey, R.S. and Varma, P.K.. 1992. Limnological status of an ancient temple pond, shivganga of Deoghar, Bihar. *J. Freshwater Biol.* 4(3):163-174.
- 6) Pandey, S.N. and Tripathi, A.K. 1984. Algal pollutants of Unnao-ponds –II. Qualitative and quantitative and periodical occurrence of Cyanophyceae. *J. Pl. Nature.* 1(1):83-86.
- 7) Tripathi, A.K. and Pandey, S.N. 1990. Water pollution, Ashish publishing house, New Delhi, p.326.
- 8) Trivedi, R.K., and Goel, P.K. 1986. Chemical and biological methods for water pollution studies. Environmental Publication, Karad (India).
- 9) Zafar, A.R. 1967. On ecology of Algae in certain fish ponds of Hyderabad, India III. The periodicity. *Hydrobiol.* 30(1):96-112.

	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Issue 168(A)	ISSN- 2348-7143 March 2019 UGC Approved No. 40705
---	--	---

Studies on water pollution and chemical analysis of Karpara River water, Beed Dist:Beed (MS), India

*Dhond G.M. Department of zoology, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya,, Beed.

*Jadhav R.L. Department of Chemistry, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Abstract:

The present study reports physico-chemical analysis of water samples from Karpara River, which flow from west side of Beed city. Water samples were collected from chosen five locations or sites from entering the city to left of river to the city. The parameters of water samples at these sites have been studied. In observed parameter results were compared with their desirable limits. The results showed that last two sites were more polluted due to villages and city wastes entered in it. Thus an attempt has been made to find the quality of Karpara River water around Beed city is polluted and suitable for drinking purposes after proper purification.

Key Words:- Physico-chemical analysis, Karpara River water River pollution,

Introduction:

All life on the earth depends on water for their existence. The Greek philosopher Pinder said that "Water is the best of all things" water is the important requirement of human life.(Bhawankar A.S.et.al.2011) Which man has more than other resources for the sustenance of life. It is essential for the life, health, sanitation as well as for manufacturing of essential commodities. People in many areas of the world lack the fresh, drinkable water essential to their survival if they are proper; more secure water supplies are needed.

Beed city is a central place of Marathwada Region situated on the bank of river Bindusara and Karpara. Water from Bindusara and Karpara River is used mainly from cloth washing, Brisk industries, other Domestic purposes. It is always observed that rivers passing through the cities are usually polluted due to Domestic and Industrial wastages. The present study deals with the degree of pollution of river water.

Materials and Methods:

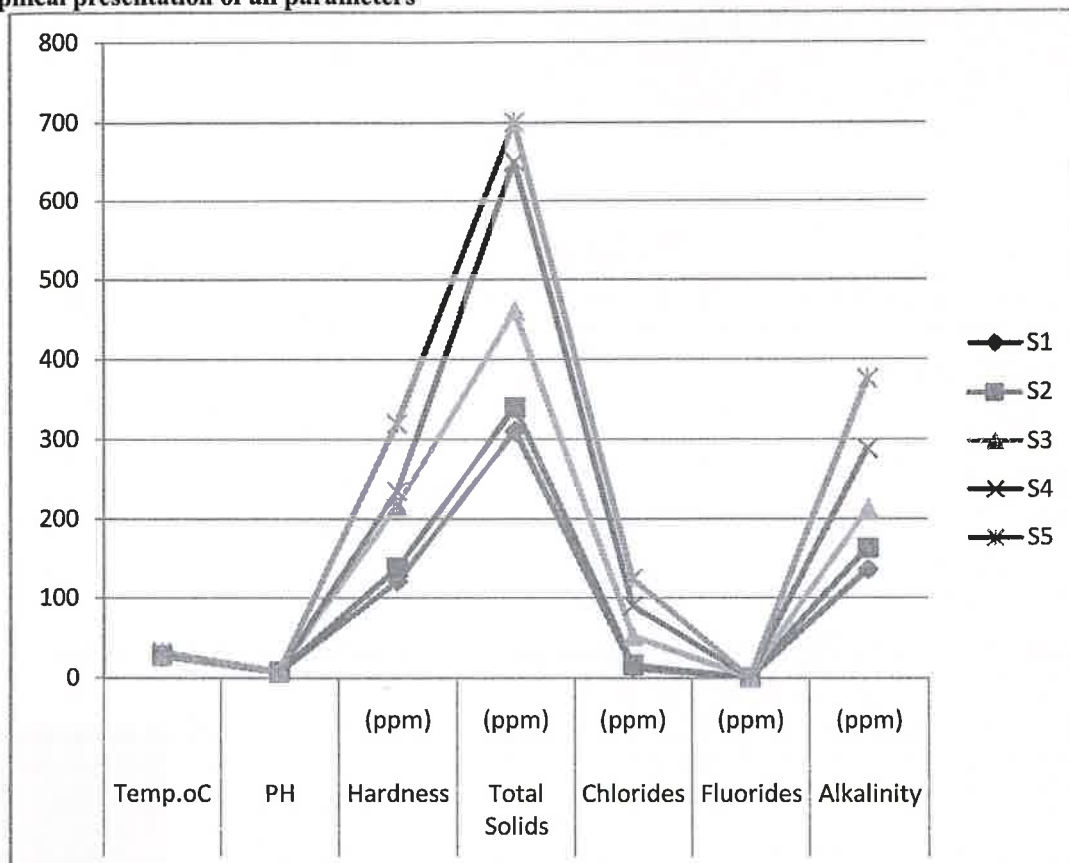
In the present river water samples were collected from various five sites around Beed city. The samples were collected in September -2018. Sampling sites were selected and identified as S1-Charataphata, S2-Wasanwadi, S3-Dhangarwadi, S4-Anandwadi, S5-Pengaon.

These sampling sites were at the distance around 2KM from the sides of national highway 211 and passes below it near Pengdaon. The Work was planned to investigate and assess the pollution of the river water regarding its suitability for Drinking and Agricultural purpose. The water analyzed for its quality following D. Kelen(1959).

Results:

Table: Physico-chemical analysis of Karpara River water around Beed city

Sr. No	Sampl ing sites	Temp. ° C	P ^H	Hardness (ppm)	Total Solids (ppm)	Chlorides (ppm)	Fluorides (ppm)	Alkalinity (ppm)
1	S1	27	6.9	121.0	310.0	12.0	0.28	136.0
02.	S2	28	7.1	138.0	340.0	16.0	0.30	163.0
03	S3	29	7.3	216.0	460.0	52.0	0.32	212.0
04	S4	31	7.4	235.0	650.0	90.0	0.35	288.0
05	S5	32	7.4	320.0	700.0	124.0	0.40	376.0

Graphical presentation of all parameters**Discussion:**

The given table gives chemical analyzed values, which were obtained at five sites from various parameters. The graphical representation showed that the temperature of river water ranges from 27 °C to 32 °C. The maximum being at the last two sites it indicates that the river water at this sites was highly polluted water. Very little variation in pH (6.9 to 7.4) was observed, which was neutral and within permissible limits. Hardness and total dissolved solids of water samples at the site no. 4 & 5 showed maximum value above permissible limits.

The higher hardness might be due to increased inorganic matter from brick industries, funeral waste entering while that of total solids may be attributed industrial and domestic waste water suspensions also entering in it. In chemical analyzed maximum chloride content was recorded at the site no.3 and next sites, because their entering clothes washing waste water containing high amount of detergents contaminations, its concentration in river water was below permissible. The samples from all sites, showed minimum amount of fluoride content. The high alkalinity at last two sites were due to Domestic and Industrial waste material entering into the river.

It is clear from above results that samples from sites no. 4 and 5 were more polluted and they were above degree of pollution, therefore, river water polluted at the stage where river leaves Beed city and it is mainly affected due to wastage entering in river from Beed city Thus an attempt has been made to find the quality of river water around Beed city is polluted water and suitable for drinking purposes after proper purification.

References:-

- [1] D. Kellin, (1959) "River Pollution, Chemical Analysis", Butterworths Sci. Pub. London, U.K.
- [2] Kiran G. Choudhari –Physicochemical studies of bore wells underground water samples Dist; Jalgaon Pelagia Research Library, 2014, 5(5); 119-123
- [3] U.N. Mahia, (1981) "Water Pollution and Disposal of Waste on Land", Tata Mc Graw Pub. Co. Ltd., India.
- [4] Neeri, (1979) "Manual on Water and Wastewater Analysis", National Environment Engineering Research Institute, Nagpur.
- [5] P.C. Mishra and M.C. Dash, (1989) Poll. Res., 8(3).

72
18-19
Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

18th Feb. 2019 Special Issue- 130 (I)

THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue

Dr. Vanmala Govindrao Gundre

Principal

Yashwantrao Chavan College, Ambajogai. Dist. Beed.

Co-Editor

Dr. Ahilya Barure

Dr. D.R. Tandale

Dr. D.B. Tanduljekar

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

6. मानवी हक्कांच्या संरक्षणार्थ राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगाची भूमिका विजयकुमार गोविंदराव बिराजदार	155
7. मानवाधिकार आणि महिलांच्या कौटुंबिक समस्या प्रा. श्रीमती. देशमुख के. एस.	158
8. मानव अधिकाराचे प्रकार प्रा. डॉ. बाबा ए.एस.	160
9. मानव अधिकार आणि कामगार प्रा.डॉ.घोडके एस.बी.	162
10. मानव अधिकार आणि भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी प्रा.डॉ. कांबळे विठ्ठल मारुती महिलांचा विकास आणि मानवाधिकार प्रा. डॉ. मुळे ए. बी.	164 166
11. शिक्षण व मानवाधिकार प्रा. डॉ. सपाटे ए. के. महिला आणि मानवी हक्क कु. आशा ज्ञानेश्वर फत्तेपुरे महिला आणि मानवी हक्क पुजा कमलाकर तिप्पणबोने भारतीय राज्यघटनेतील मानवी अधिकार प्रा.शहाणे रंजना प्रल्हादराव	168 170 173 176
12. मानवी हक्क आणि बालशिक्षण प्रा. राजाभाऊ बंकटराव भगत मानवी हक्कांची अंमलबजावणी गणेश दामाजी सुर्यवंशी मानवी हक्क आणि महिला डॉ. आर.के. काळे मानवी हक्क - एक अभ्यास प्रा.डॉ.होदलुरकर एन.व्ही. मानव अधिकार आणि महिला प्रा. शितल रुद्रमनी येरुले मानवाधिकाराचे प्रकार डॉ.ज्ञानेश्वर सोनवणे	179 181 185 189 191 192
मानवाधिकार आणि भारतीय संविधान डॉ. सुहास रंगनाथ मोराळे, महेश कांबळे मानवाधिकार आणि भारतीय राज्यघटना ग.कातळे संगिता गुलाबराव	194 196

मानवाधिकार आणि भारतीय संविधान

डॉ. सुहास रंगनाथ मोराळे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, स्वा. सावरकर महोदयविद्यालय, बीड
माजी विद्यार्थी कल्याण संचालक, डॉ. बा. आं. म. वि.
औरंगाबाद.

महेश कांबळे

संशोधक विद्यार्थी
राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

समाजात जगत असताना व्यक्तीला स्वतःच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यावश्यक जर कुठली गोष्ट असेल तर ती निसर्गाने व्यक्तीला दिलेले नैसर्गिक अधिकार होय. हे अधिकार जन्मतोच व्यक्तीला मनुष्य म्हणून प्राप्त झालेले असतात. मानवाधिकार शिवाय व्यक्ती समाजात गौरवपूर्ण आणि आत्मसन्मानाने जगू शकत नाही. आज 21 व्या शतकात जरी मानवाधिकार ही संकल्पना मोठ्या प्रमाणात वापरली जात असली तरी तिचा बराच प्राचीन आहे. मानसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक असा समाज निर्माण करून त्यात त्याला व्यवस्थित जगता आले पाहिजे. त्याच्या जीवित आणि स्वातंत्र्याचे रक्षण झाले पाहिजे, याचा विचार प्राचीन ग्रंथात आढळून येतो. निसर्ग कुठल्याच पातळीवर आणि कुठल्याच बाबतीत मानवाधिकाराबाबत भेदभाव करत नाही. वर्ण, वंश, लिंग, भाषा, प्रदेश इ. वरून कुणालाच मानवाधिकार नाकारता येत नाहीत.

असे जरी असले तरी मानवाधिकारासाठी खूप मोठा संघर्ष सुद्धा करावा लागलेला आहे. मनुष्य जेव्हा रानटी अवस्था सोडून जमावाने टोळ्याच्या स्वरूपात राहू लागला तेव्हा व्यक्ती स्वातंत्र्याचा प्रश्न निर्माण झाला. रानटी अवस्थेत मनुष्य मुक्त होता पण समूहात माणसाने स्वतःवर काही बंधने लादून घेतली. यातूनच सामाजिक करार सिद्धांत उदयास आला. शांततापूर्ण समाज व्यवस्थेसाठी मनुष्याने आपल्याच वर्तनावर बंधने घालून उर्वरित अधिकार राज्याकडे सुपूर्द केले. या करारासंबंधी वेगवेगळे विचारवंत वेगवेगळी मते मांडतात. पण शांततापूर्ण समाजव्यवस्थेसाठी आणि व्यक्तीला जगण्यासाठी सुसहाय्य असे वातावरण निर्माणासाठी नक्कीच व्यक्ती व्यक्तीत करार होवून राज्यव्यवस्था निर्माण झालेली असावी.

मानव म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक मानवाच्या नैसर्गिक, व्यक्तीगत गुण बुद्धिमत्ता व स्वत्व भावनेची जपणूक करण्यासाठी तसेच आपल्या आर्थिक व इतर जीवनविषयक गरजा व निकडी पूर्ण करण्यासाठी मानवाधिकार अत्यावश्यक ठरतात.

संशोधनाचा उद्देश :

मानवाधिकार संकल्पनेचा उदय व सध्याच्या काळातील महत्त्व यावर प्रकाश टाकणे. तसेच भारतीय राज्यघटनेने मानवाधिकाराचे महत्त्व लक्षात घेऊन केलेल्या तरतुदी विस्तृत स्वरूपात उलगडून दाखवून त्यावर प्रकाश टाकणे हा या संशोधन पेपरचा उद्देश आहे.

नवाधिकाराचा इतिहास :

व्यक्तीला एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून जगता यावे यासाठी प्राचीन काळापासून यावर चर्चा चालू आहे. पण खऱ्या अर्थाने याची सुरुवात 12 व्या शतकापासून झालेली दिसून येते. प्राचीन भारतात सम्राट अशोकांनी कोरलेल्या शिलालेखात याचे अनेक संदर्भ येतात. अनेक ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांनी वेळोवेळी मानवी अधिकाराबद्दल वाद-विवाद, चर्चा केलेली आहे.

हेनरी डेव्हिड यांनी 'डिसओबिडियन्स' या ग्रंथात मानवाधिकाराबद्दल लिहून युरोपीय चर्चा विश्वात या चर्चेला सुरुवात केली. ग्रीक तत्त्वज्ञ सेंट थॉमस अक्वायनम यांना मानवी हक्काचा जनक म्हणून ओळखले जाते. कारण त्यांनी मानवी अधिकाराचे प्रतिपादन करून बऱ्याच प्रमाणात लिखान केलेले आहे. जॉन लॉक यांनी सुद्धा नैसर्गिक हक्काची संकल्पना मांडून मानवाधिकाराबद्दल पोषक वातावरण निर्माण केले. 20 व्या शतकाच्या मध्यावधीत पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर मानवाधिकाराची प्रचंड निकड जाणवू लागली. दोन्ही महायुद्धात झालेला प्रचंड मानवी संहार, वंश, धर्माचा अतिरिक्त अभिमान, अल्पसंख्यांक लोकांवर झालेले अनन्वित अत्याचार याची दखल जागतिक पातळीवर घेतली गेली आणि 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्काचा जाहीरनामा घोषित करण्यात आला.

ही मानवी इतिहासातील एक निर्णायक क्रांतीच म्हणावी लागेल. व्यक्तीने व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यपूर्ण जगण्यासाठी सहमतीने मान्य केलेले जागतिक पातळीवरचा हा दस्तावेज आहे. आज जगभरातील जवळपास सर्वच राष्ट्रांनी या जाहीरनाम्यास मान्यता दिलेली आहे.

भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार :

भारतीय संविधान हा देशातील सर्वोच्च कायदा आहे. भारतीय संविधानाची पाळेमुळे इंग्रजांविरुद्धच्या संघर्षातून रुजलेली आहेत. इंग्रजांनी येथील जनतेला त्यांच्या मुलभूत हक्कापासून वंचित ठेवून एकप्रकारे त्यांच्या मानवाधिकाराचे हनन केलेले होते. त्यामुळे जेव्हा संविधान निर्मितीची प्रक्रिया निर्माण झाली तेव्हा या बाबीचा सुद्धा विचार करून मानवाधिकारांची तरतुद संविधानात करण्यात आली.

संविधान निर्मात्यांना येथील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक परिस्थितीचे पुरेपूर भान होते. भारतासारख्या अवाढव्य देशाची राज्यघटना निर्माण करताना एक प्रचंड मोठे आव्हान त्यांच्यासमोर होते. पण त्यावर मात करत मानवाधिकाराचे संरक्षण करत त्यात मानवी हक्कांसंबंधी तरतुद करण्यात आलेली आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत अनेक चालीरीती, प्रथा, परंपरा होत्या. ज्या मानवी मूल्यांचे आणि अधिकाराचे उल्लंघन करणाऱ्या होत्या. त्यांना टाळून समताधिष्ठित समाज, न्याय बंधुभावाच्या तत्त्वावर समाजनिर्मितीसाठी भारतीय संविधानात समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत.

1928 साली नेहरू रिपोर्टमध्ये मुलभूत अधिकाराच्या व हक्काच्या शिफारशी करण्यात आलेल्या होत्या. तत्पूर्वी अनेकांनी ब्रिटिशांच्या अमानुष वागणुकीविरुद्ध आवाज उठवून भारतीयांना मुलभूत हक्कांची मागणी केलेली होती. घटना समितीची स्थापना झाल्यावर 1946 मध्ये मानवी हक्कावर ठराव घेण्यात आला. हा ठराव पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी मांडलेला होता. त्यात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, न्याय, समानता, स्वातंत्र्य, दूर्बल पिढीत घटकांचे संरक्षण याचा भारतीय संविधानात समावेश करण्यासंबंधी निर्णय घेण्यात आला. सरदार वल्लभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली मुलभूत

18

अहिल्याबाई होळकरांचे राज्यधोरण

डॉ. सुहास रंगनाथ मोरळे

विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

माजी संचालक, विद्यार्थी कल्याण विभाग,

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,

औरंगाबाद

प्रस्तावना :

मराठवाडयात होळकर या मराठा सेनापतीची सुन म्हणजे अहिल्याबाई होळकर धनगर जातीत त्याचा जन्म झाला परंतु आज मात्र त्याचे नाव त्यांनी केलेल्या अफाट कार्यामुळे, जात-धर्म-प्रदेशाची सीमा न मानता आपल पुर्ण आयुष्य लोकल्यानासाठी खर्ची करण्याच्या वशस्तीमुळे विशिष्ट जातीशी निगडीत राहलेले नाही. प्रतिकूल परिस्थितीला सामोरे जात अलौकिक बुद्धि दमत्तेच्या उत्कृष्ट चरित्र्यामुळे, अंगभूत कर्तृत्वामुळे आणि सर्वांशी समान वागण्याच्या वशस्तीमुळे, आजही त्यांचे नाव महाराष्ट्र भरच काय तर भारतभर एक कर्तृत्ववान, पराक्रमी राजकारणी म्हणून गौरवीले जाते. अहिल्याबाईची कुशाग्रबुद्धी व कामातील हुशारी पाहून मल्हारावांनी त्यांच्यावर सरकारी कामे सोपवली. अहिल्याबाई अठठावीस-ऐकोणवीस वर्षांच्या असतानाच त्यांच्या नावाने पत्रव्यवहार सुरू झाला.

मल्हाराव जी कामे त्यांच्यावर सोपवत ती कामे अहिल्याबाई मोठया चातुर्याने पार पाडत असत. त्यामुळे मल्हाराजीच्या कसोटीला त्या उतरल्या व त्यांच्या बरोबरीने त्या राज्यकारभाराचे काम करू लागल्या, अहिल्याबाईचे वर्तन इतके सरळ असे की जमदग्नी सासरेही त्याच्यापुढे नमत असे. क्वचित प्रसंगी ते अहिल्याबाईंना रागवत, पण त्यांच्या मागेही त्यांचे प्रेम

असे.अहिल्याबाई हाताखालच्या लोकांत मालकीन या नात्याने कधीच वागत नसत. कोणतेही काम त्या जानीवेने करीत असत. ज्याप्रमाणे कचेरीच्या कामात त्या तत्पर असत त्याप्रमाणे युद्धाचेही ज्ञान त्यांना अवगत होते.

आपली सुन प्रत्येक कामात दक्ष आहे हे पाहून मल्हाराव अहिल्याबाईंना आपल्याबरोबर युद्ध दास घेऊन जात असे. योत्रेसही त्या सासऱ्याबरोबर असत. प्रवासांमुळे व मल्हारावांच्या सहवासांमुळे त्या सर्व गोष्टीत तरबेज झाल्या. भौगोलीक ज्ञानही त्यांना बरेचसे प्राप्त झाले.

अहिल्याबाईंना देपाळपुरात १७४५ मध्ये पुत्र रत्न झाले. त्याचे नाव मालेराव असे ठेवण्यात आले. त्यानंतर तीन वर्षांनी त्यांना मुलगी झाली. तीचे नाव मुक्ताबाई ठेवले. तिचे लग्न यशवंतराव फणसे यांच्याशी झाले. यशवंतरावचंत फनसे फारसे कर्तबगार निघाले नाहीत. अहिल्याबाईंचा मुलगा मालोजी याचेही वर्तन फारसे चांगले नव्हते. त्यापासुनही मल्हाराजीस समाधान प्राप्त झाले नाही.

१७५४ झाली दिगेजवळ कुंभेरीच्या किल्यास मराठयाच्या सैन्याने वेढा दिला. यावेळेस अहिल्याबाई मल्हाराजीस मदत करत होत्या. खंडेरावाचे व्यसन याच काळात जास्त झाले. होते.प्रत्यक्ष रणंगणात असताना तो धुंदीत दंग होता. भोजन करून मोर्च्याच्या निशाणापाशी खंडेराव आले असताना आकस्मात गोळा लागून ते गतप्राण झाले. अहिल्याबाईंवर आभाळ कोसळले. मल्हाराजी देहभान विसरले पुत्रशोकाने ते वेडे झाले. त्या काळी सती जाण्याची पध्दत होती. खंडेरावांबरोबर सती जाण्याचे अहिल्याबाईंनी ठरवले. सती जाण्याची त्यांनी तयारी केली, हे पाहून मल्हाराव अधिकच खचले. त्यांची सारी भिस्त अहिल्याबाईंवर होती. मालेराव फारच लहान होता. व मल्हाराजी वृद्ध झाले होते. या संस्थानाचे पुढे काय वाट लागणार या विचाराने त्यांचे अवसान गळाले.

आपल्या सासऱ्याच्या म्हनण्याप्रमाणे अहिल्याबाईंनी सती न जाण्याचे ठरवून अथक कार्याला सुरुवात केली. राज्यकारभाराची सगळी कामे त्या पराक्रमी विरंगनेसारखी सांभाळत, अनेकांशी लढत देत

शेवटच्या श्वासापर्यंत लढल्या. येथुनच त्याच्या राजकारभाराला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली.

सात—आठ वर्षातच अहिल्याबाई सर्वच गोष्टीत पारंगत झाल्या. चौदशेने घोडदौड करत. राज्यातील सर्व जिल्हे, वाय, क्षेत्राची माहिती त्या करून घेत होती. रोज सदरेवर जाणे, फडणिशीचा हिशेब तपासणे, प्रसंगी सदरेवरील कारकुनाच्या हिशेबात त्रुटी दाखवायच्या. वसूल—जमा बघणे वेळप्रसंगी त्यासाठी माणसे पाठवणे, सरदारांना पत्रे पाठविणे, न्यायनिवाडा करणे या गोष्टी अहिल्याबाई चतुर्थीने करू लागल्या. मल्हारराव अहिल्याबाईंना राजकारणातील डावपेच समाजावून सागत. त्यांनी आपला संपूर्ण पत्रव्यवहार अहिल्याबाईंकडे सुपूर्द केला. फौजा तयार ठेवणे, खाजगी उत्पन्न आणि सरकारी उत्पन्न रोखठोकपणे वेगळे ठेवणे, खातेनिहाय पैशाचे वाटप करणे, गोळाबारूद, बाणभाते, ढालीतलवारी सज्ज ठेवणे चौथाई, सरदेशामुखीची कठोरपणे वसूली करणे, ही कामे अवघ्या वीस बावीस वर्षांच्या अहिल्याबाई कुशल प्रशासकाप्रमाणे पार पाडत होती. चोख हिशेब ठेवणे ही अहिल्याबाईंची खासीयत होती. मल्हाररावांनी रणांगणावर तलवार गाजवावी आणि अहिल्येने राज्याची मुलकी बाजू सांभाळावी' असा जणू अलिखित करारच झाला असावा. अहिल्याबाई मल्हाररावांबरोबर रणांगणावरही गेल्याचे इतिहासाने नोंदवून ठेवले आहे. तिथेही त्यांनी धाडस साहस व रणकौशल्य दाखविले. मल्हाररावांच्या आदेशाप्रमाणे अहिल्याबाईंच्या कर्तृत्वामुळे आणि शांत संयमी स्वभावामुळे खडैरावही त्यांना वचकून असायचे. सासू सासऱ्यांच्या म्हणण्यानुसार अहिल्याबाई सती गेल्या नाही व सगळे अलंकार, रंग उपभोग याचा चिंतेत त्याग केला व शुभ्र वस्त्र परिधान करून आपले पुढील संपूर्ण आयुष्य प्रजेसाठी, राज्यासाठी समर्पित केले. अहिल्याबाईंनी केलेल्या कामाची प्रशंसा करताना मल्हारराव म्हणतात.. 'आमचा पुत्र अहिल्याबाईंनी इतका उत्कृष्ट राज्यकारभार चालविला की तिला कुठेही दोष देता येत नाही' थोडक्यात मल्हारराव आपल्या सुनेलाच आपला पुत्र मानत होते.

अहिल्याबाईंनी जुण्या कायद्यात अनेक सुधारणा केल्या. त्यांच्या कारकिर्दीत करपधर्ती सौम्य होती. शेतकऱ्यांकडून उत्पन्नानुसार सारा वसूल केला

जाई. पाटील कुलकर्णी यांच्या हक्कांचे त्यांनी संरक्षण केले व गावोगावी न्याय देणारे पंचाधिकारी नेमले. महालाच्या ठिकाणी लायक अधिकारी नेमले. डोंगराळ मुलखात भिल्ल व गोंड लोक प्रजेला वारंवार त्रास देत असत. त्यांना अहिल्याबाईंनी गोडीगुलाबीने वठणीवर आणले डोंगरी मुलखातून जाणाऱ्या—येणाऱ्या व्यापाऱ्यांकडून भिल्ल व गोंड भीलकवडी नावाचा कर वसूल करीत असत. हा हक्क मान्य करून त्यांनी त्याचा स्नेह संपादन केला व त्यांच्याकडून पडिक जमिनीची लागवड करून घेतली. क्वचित प्रसंगी कडक धोरण स्वीकारून त्यांनी मनरूपसिंगासारख्या डाकुला देहान्ताची शिक्षाही फर्मावली. फौजेच्या जोरावर त्यांनी रामपुऱ्याचे आणि राजपुतांचे बंड मोडले.

अहिल्याबाईंना पंडितांची कदर होती. त्यांचा ग्रंथसंग्रह मोठा होता. विद्वान, पंडित, ज्योतिष, वैद्य, किर्तनकार, प्रवचनकार, कलाकार इ. लोक त्यांच्याकडे नेहमी जात येत असत. योग्यते प्रमाणे सर्वांचे आदरतीथ्य त्या करायच्या. अनेकांना ईनामे व दरबारात आश्रय देत. देव, ब्राम्हण व गाय या तीन गोष्टी त्यांना पुज्य होत्या.

सरदारकीच्या गादीवर फौज सांभाळील व स्वाऱ्याला मोडून परत पाठवेल अशा प्रौढ, अनुभवी, शूर माणुस होळकरांच्या सरदारीवर पाहिजे असा विचार त्यांचा होता. अहिल्याबाईंनी आपली पत्रव्यवस्थाही निट, प्रभावी ठेवली होती. आपले जासूस ठेवून पत्रे नेण्या—आण कण्याची स्वतः पुरती व्यवस्था केली होती. मधल्या निरनिराळ्या टप्प्यावर घोडी किंवा जासूस ठेवून पत्रे कमी वेळात नियोजित स्थळी पोहचवण्याची व्यवस्था केलेली होती. त्यामुळे राज्यकारभार करणे त्यांना अधिक सोपे जायचे थोडक्यात त्या चौकस बुध्दीच्या होत्या. अहिल्याबाई धनगर समाजात जन्माला आलेल्या होत्या परंतु त्यांचे राहणे, वागणे ब्राम्हणासारखे होते.

अहिल्याबाई एक कौशल्यपूर्ण स्त्री होत्या. घरी आलेल्या पाहुण्यांचे आदरतिथ्य त्या अतिउत्तमपणे करायच्या. त्यांची कौशल्य बघून अनेक राजेरजवाडे हयांनी त्यांचा स्तुतीवाद केलेला आहे. अहिल्याबाई म्हणजे सर्वगुणसंपन्न अशा गशहिनीही होत्या.

PROCEEDINGS

4th National and International on Philosophy, Politics and Economics

Command and General Staff College, Thailand
27-28 September 2018

NICPPE 2018

EDITORS

ATTAPOL KUANLIANG
SUKANYA BURANADECHACHAI

Effects of Land Acquisition Policy of Government

Dr. Suhag Ranganath Moreale

Senior College, Baramati, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, India

suhasuhas@gmail.com

Dr. V. Garje

Department of Political Science, Siddharath College of Arts, Science and Commerce, India

Abstract

This article is concerned with the impact of the land acquisition policy of India. Land Acquisition is the process through which agrarian land is acquired to develop the infrastructure, industries and in the process it displaces people from their occupation, livelihood and their original root, thus creating an identity crisis. Displacement induced by economic growth in the modern industrial and technical era with infinite consumerism, seems to be an endless process. Around 10 million people according to the World Bank are being displaced every year the world over. So far, no precious estimate of the displaced people in India under numerous public and private project is available. The objective of the present paper is to study various aspects of the different land acquisition Acts which were undertaken by successive governments over the years. It is also an attempt to study the impact of displacement and deprivations on various strata of society. The success of the various Acts depends upon a well-planned rehabilitation and resettlement programme which sadly has so far been lacking in India.

Keywords: Land Acquisition, Government Policy, Economic Impact

Introduction

Land acquisition policy in India was introduced by British in 1894, for acquiring land with low compensation for the infrastructural development in India. The same act with some amendments continued up to 2013 and land acquisition bill was passed in September 2013. After independence land administration was included in the concurrent list of the Constitution, hence, as per this provision, each state government has some rights to modify this policy and accordingly contributes a certain dimensions suitable for the ground realities of that state.

The land acquisition was always conflicting. From the British period till date landowners are not willing to surrender their land. Situation became gradually complicated in the post-independence period when government wanted to acquire vast track of land for heavy industry as a lot of land was available in the form of waste land. But in the post reform period 1991 onwards situation become more and more complicated. The demand of the land increased suddenly because of foreign capital for industrial development and Special Economic Zone (SEZ).

Displacement induced by economic growth in the modern industrial and technological era, with infinite consumerism, seems to be an endless process. The trend has been accelerated with neo-liberal global

increased. Displacement health problems erupted coupled with the outbreak of diseases like TB and other infectious diseases.

A unique phenomenon was the migration of these people to urban areas in search of lively food which further added to the problem of swelled unemployment. Towns and cities became overcrowded and increased rapidly, creating further stress on the already overburdened civic amenities due to over population. Impact of displacement is not uniform amongst all project affected people - those who are not poor often benefit from such displacement by getting higher compensation in exchange of not-so-fertile land. However Dalits and tribal are adversely affected financially, socially as well as culturally. Cutting across all social categories women are worst to suffer. Psychologically also women undergo a lot of pressure since they have to deal with food shortage as well as decline of resources. It is ultimately the women folk, who attend to the needs of the family and therefore when they are unable to, they face a lot of mental trauma.

The displaced people's psyche and mentality also get affected greatly. They are unable to cope with the dual trauma of having to coming to terms with economic displacement as well as cultural displacement. Their traditional identity gets erased. Loss of land led to loss of traditional identity. The deep-rooted bonding with their cultural heritage, spirituals beliefs, language and social networks get affected and they become lost and are unable to adjust in the new society in which they are thrust. The not-so-familiar formal structures of an urban lifestyle further alienated these people who found themselves economically, psychologically victimized by the displacement. Every often when a new project township comes up, outsiders coming to work there try to undermine the locals and impose a new culture on them in a situation where they are still trying to come to terms with their new identity.

The compensation which the displaced people got from government was either very less as compared to the value of land or compensation came too late. By then these people further sank into the well of displacement and doom.

The newly acquired land was utilised by various ways by the government. In some places where industries, power and irrigation projects, etc. came up. The displaced people did not get any benefit out of it. It was mainly because the owner did not live up to their promises of generating employment or even sharing the revenue derived from their investment for local good.

New objectives of the recent Land Acquisition Act-2013

The Act of 1894 had various shortcomings. Amendments and legislations which were passed from time to time by successive governments were neither uniform for the whole country nor could they remove the problems and malpractices which had become part of the prevalent land acquisition system. The new web of liberalization and greater industrialisation created newer sources of friction and clashes between the establishment and displaced/ about to be displaced social orders. Some examples can be drawn from the Singur and Nandigam clashes which took place in West Bengal recently.

Due to frequent clashes and crises the government attempted to bring about a new legislation which would reduce conflict and promote the welfare of the society. However due to the conflicting interest of various political parties successive government failed to get the legislation passed in Parliament. It was only in 2013

provides for Tribal Communities and other disadvantaged groups. The Law also ensures that the acquisition is without the consent of the affected persons. The Law also ensures that the acquisition is guaranteed under the provisions of the Panchayat Act, 1962 and the Forest Rights Act 2006 and that it has no adverse impact on the benefits for those belonging to Scheduled Castes and Scheduled Tribes.

6) Safety and against displacement- The law provides that no one shall be dispossessed of land unless all payments are made and alternative sites for the resettlement and rehabilitation have been acquired. The Third Schedule even lists the infrastructural amenities that have to be provided to those who were displaced.

7) Compensation for livelihood losers- In addition to those losing land, the Act provides compensation to those who are dependent on the land being acquired for their livelihood.

8) Consent- In cases where public, private partnership projects are involved or acquisition is taking place for private companies, the Act requires the consent of no less than 70% and 80% respectively of those whose land is sought to be acquired. This ensures that no forcible acquisition can take place.

9) Caps on Acquisition of Multi-Crop and Agricultural Land- To safeguard food security and to prevent arbitrary acquisition, the Act directs states to impose limits on the area under agricultural cultivation that can be acquired.

10) Return of Unutilised Land- In case land remains unutilised after acquisition, the new Act empowers states to return the land either to the owner or to the State Land Bank.

11) Exemption from Income Tax and Stamp Duty- No income tax shall be levied and no stamp duty shall be charged on any amount that accrues to an individual as a result of the provisions of the new law.

12) Share in appreciated land value- Where acquired land is sold to a third party for a higher price than 40% of the appreciated land value will be shared with the original owners.

Conclusion

The development project mainly deprived people of their essential sources of livelihood; cultivable lands, occupations and homes. The estimated deprivations of families is much higher than the displacement of families. Under the Land Acquisition Acts most of the states provide monetary compensation for the revenue land acquired for public purpose. The very process of perceived rehabilitations by state agencies creates a feeling of insecurity among the displaced, dismantles the social network and creates psychological stress, which no monetary compensation can completely alleviate. Though the government uses the term rehabilitation, it actually amounts to relocation or resettlement.

The 2013 law was neither regarded as positive by private industry nor had it made the process of land acquisition easy. The Act is based on the belief that the person whose land is acquired is the poorest and most vulnerable, but this may not always be the reality. In that case it would lead to an adverse situation where there would be high costs and higher enrichment. This would mostly happen when land acquisition is done in urban or semi-urban areas from moneyed land owners. In future it is expected that most acquisition in urban or semi-urban areas will create greater problems in Indian growth patterns. This is the reason why the new law carries provisions of increased direct compensation, social impact assessment, guaranteed rehabilitation and resettlement as well as informed consent.